

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ AL
JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN
MUZEUL DE ISTORIE AL JUDEȚULUI
CARAȘ-SEVERIN

BANATICA

* * *

REȘITA, 1975

BANATICA

REȘITA 1973

COMITETUL DE CULTURĂ ȘI EDUCAȚIE SOCIALISTĂ
AL JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN
MUZEUL DE ISTORIE AL JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN

BANATICA

* * *

REȘIȚA, 1975

COMITETUL DE REDACȚIE

H. DAICOVICIU

doctor în istorie

I. I. RUSSU

doctor-docent în științe istorice

E. SOMEȘAN

M. DELEANU

C. FENEȘAN

GH. LAZAROVICI

I. POPA

I. UZUM

redactor responsabil

V. WOLLMANN

secretar de redacție

V. ZABERCA

„BANATICA“

Orice corespondență se va adresa:
Muzeul de istorie al județului
Caraș-Severin din Reșița
Str. 7 Noiembrie nr. 8
Telefon 13127

„BANATICA“

Toute correspondance sera envoyée
à l'adresse:
Muzeul de istorie al județului
Caraș-Severin din Reșița (ROMANIA)
Str. 7 Noiembrie nr. 8
Telefon 13127

Pe copertă: relieful votiv cu Cavalerul trac (Pojejena, jud. Caraș-Severin)

CUPRINS

SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

EPOCA STRĂVECHE

GHEORGHE LAZAROVICI, Unele probleme ale ceramicii neolitice din Banat	7
(Einige Fragen der Banater neolithischen Keramik)	
SEVER DUMITRAȘCU, Așezarea neolitică de la Sîntana-Holomb The neolithic settlement from Sintana-Holomb	25 32
TUDOR SOROCEANU, Însemnătatea cimitirului de la Mokrin pentru cronologia epocii timpurii a bronzului în Banat	33
(Die Bedeutung des Gräberfeldes von Mokrin für die Chronologie der frühen Bronzezeit aus dem Banat)	
FLORIN MEDELEȚ, Situla de la Remetea Mare (jud. Timiș)	49
Die Bronzesitula von Remetea Mare (Kreis Timiș)	

PERIOADA ROMANĂ ȘI POSTROMANĂ

M. D. PETROVSZKY — I. I. RUSSU, O diplomă militară din Tibiscum	61
Ein römisches Militärdiplom aus Tibiscum	73
I. I. RUSSU, Diploma militară romană din Čovdin (R.S.F.J.)	75
Das römische Militärdiplom von Čovdin (R.S.F.J.)	84
DUMITRU PROTASE — LIVIU PETCULESCU, Coiful roman de la Berzovia	85
Der römische Helm von Berzovia	89
DOINA BENEĂ, Observații cu privire la topografia Dienei în epoca romană	91
Betrachtungen zur Topographie des römischen Dierna	97

NICOLAE GUDEA — ION DRAGOMIR, Cărămidă romană cu text cursiv din secolul al IV-lea descoperită la Gornea	99
Ein in Gornea gefundener römischer Ziegel mit Text in Kursivschrift aus dem IV. Jh.	119

ISTORIE MEDIE

VASILE BORONEANȚ, Locuirea din secolele XII—XIII de la Ogașul Neamțului — Comuna Berzasca	123
L'habitat des XII — XIII ^e siècles d'Ogașul Neamțului, commune de Berzasca	129
ILIE UZUM, Cimitirul medieval de la Gornea — „Țîrcheviște” . .	131
Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Gornea — „Țîrcheviște”	143
IOAN DANI — COSTIN FENEȘAN, O listă de socoteli din Banatul secolului al XIV-lea.	145
Eine Rechnungsaufzeichnung aus dem Banat des XIV. Jhs.	152
COSTIN FENEȘAN, Asistența socială și lupta minerilor din Banat în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea	153
Die Sozialassistentz und der Kampf der Banater Bergarbeiter in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts	173
VOLKER WOLLMANN, Hărți privind exploatarea miniere de la Dognecea din prima jumătate a secolului al XVIII-lea	175
Grubenrisse von Dognecea aus der ersten Hälfte des XVIII. Jh.	190
LADISLAU GYÉMÁNT, Rolul lui Vasile Georgevici în mișcarea de emancipare a românilor bănățeni (1820—1826)	193
Die Rolle Vasile Georgevici' in der Befreiungsbewegung der Banater Rumänen (1820—1826)	207

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

GHEORGHE RUJA, Situația muncitorimii miniere și metalurgiste în Banatul montanistic la mijlocul veacului al XIX-lea	209
Die Lage der Berg- und Hüttenarbeiter aus dem montanistischen Banat um die Mitte des XIX. Jahrhunderts.	217
VASILE ZABERCA, Din istoria mineritului Cărașan în secolul al XIX-lea. Exploatarea auriferă „Elisabeta”	219
On the history of mining in Căraș mountains in the XIX century. „Elisabeta” gold bearing mine working	229

NICOLAE CORDOȘ, Organizarea apărării în procesul memorandist	231
Die Organisierung der Verteidigung im Memorandenprozess	248
VIOREL FAUR, Presa românească din Oradea despre mișcarea memorandistă	249
Rumänische Zeitungen aus Oradea über die Memorandumbewegung	257
ION ȘERBAN, Represiuni antimuncitorești în județele Caraș și Severin în perioada interbelică (1919—1939)	259
Arbeiterfeindliche Unterdrückungen in den Kreisen Caraș und Severin in der Zwischenkriegsperiode (1919—1939)	269
ION POPA, Aspecte ale șomajului în zona industrială din sudul Banatului (1929—1933)	271
Quelques aspects du chômage dans la zone industrielle du sud du Banat (1929—1933)	276
OVIDIU BOZU, Măsuri represive adoptate împotriva muncitorilor în perioada militarizării Uzinelor Reșița	277
Unterdrückungsmassnahmen, die während der Militarisierung der Reșițaer-Werke gegen die Arbeiter getroffen wurden	282
CONSTANTIN BRĂTESCU, Documente referitoare la acțiunile greviste și de sabotaj organizate de clasa muncitoare sub conducerea P.C.R. în zona industrială a Banatului de Sud în perioada 1942—1944	283
Belege über Streik- und Sabotageaktionen die von der Arbeiterklasse unter der Führung der K.P.R. in der Industriezone im Süden des Banats zwischen 1942—1944 organisiert wurden	289
GHEORGHE RUJA — VASILE ZABERCA, Contribuția muncitorilor la refacerea economică a țării și înfăptuirea actului revoluționar al naționalizării principalelor mijloace de producție (1944—1948)	290
La contribution des travailleurs de Reșița au redressement économique du pays et à la réalisation de l'acte révolutionnaire de la nationalisation des principaux moyens de production (1944—1948)	301

ISTORIA ARTEI ȘI CULTURII

NICOLAE SĂCARĂ, Donjonul de la Turnu-Ruieni	303
Der Turm von Turnu-Ruieni	309
MIRCEA POPA, Încercarea lui Andrei Șaguna de a edita un ziar la Arad sau Timișoara în 1849	311
L'essai de André Șaguna d'éditer un journal à Arad ou à Timișoara en 1849	315
MIHAIL DELEANU, „Ludimagister”, prima revistă pedagogică la Reșița	317
„Ludimagister” la première revue pédagogique à Reșița	326

OLIVER VELESCU, Activitatea pictorului bănăţean Gheorghe Baba în Oltenia	327
L'activité du peintre banatois Gheorghe Baba en Olténie	332

CRONICĂ ARHEOLOGICĂ ŞI REPERTORII

NICOLAE GUDEA, Date noi despre castrul roman de la Pojejena (Neue Angaben über das Römerlager von Pojejena)	333
DUMITRU PROTASE, Castrul roman de la Surducul Mare (jud. Caraş-Severin)	345
(Das Römerlager von Surducul Mare, Krs. Caraş-Severin)	
DUMITRU PROTASE, Villa rustica de la Dalboşet (jud. Caraş- Severin)	349
(Die villa rustica von Dalboşet, Krs. Caraş-Severin)	
EUGEN IAROSLAVSCHI, O villa rustica la Caransebeş	359
(Eine villa rustica in Caransebeş)	
RICHARD PETROVSZKY, Contribuţii la repertoriul arheologic al localităţilor judeţului Caraş-Severin din paleolitic până în seco- lul al V-lea î.e.n.	365
(Beiträge zum archäologischen Ortsverzeichnis des Kreises Caraş-Severin, vom Paläolithikum bis in das V. Jh. v.u.Z.)	
VASILE IONIŢĂ, Toponime slave în Valea Bîrzavei	379
Toponimes slaves dans la Vallée de Bîrzava	396
Prescurtări bibliografice	399
Abréviations bibliographiques	

EPOCA STRĂVECHE

UNELE PROBLEME ALE CERAMICII NEOLITICULUI DIN BANAT*

În ultimii 15 ani cercetarea neoliticului de pe teritoriul Banatului a luat un nou avânt. La baza acestui proces a stat înființarea Muzeului din Reșița (1959) precum și colaborarea dintre acest muzeu și muzeele Banatului și Transilvaniei. Un rol important l-au jucat cercetările din zona lacului de acumulare al hidrocentralei de la „Porțile de Fier“.

În acest răstimp s-au efectuat cercetări și săpături în așezările de la: Balta Sărată — Caransebeș¹, Bucovăț², Dubova³, Giulvăz⁴, Gornea⁵, Homojdia⁶, Hodoni⁷, Lipova⁸, Liubcova⁹, Moldova Veche¹⁰, Ohaba

* Lucrarea reprezintă varianta în limba română a unui studiu cuprins în *Pittioni Festschrift*

¹ S. Dumitrașcu, *Lucrări Științifice*, ser. A, Oradea, 1969, p. 517—521; L. Groza, *Banatica*, I, 1971, p. 61—65; Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XII, 1975, p. 13—34.

² Gh. Lazarovici, săpături 1973, 1974. Nepublicat.

³ V. Boroneanț, *Comunicări*, ser. arh. VII, Craiova 1968, p. 3; Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VI, 1969, p. 11—14; E. Comșa, *MFME*, 1969, 2, p. 29—38, 33—35; *Dacia*, XIII, 1969, p. 13; *Banatica*, I, 1971, p. 85—92, 85.

⁴ Săpătură Maria Anogy — Muzeul Banatului. Nepublicat. Referiri Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VI, 1969, p. 5 nr. 15.

⁵ *Ibidem*, p. 5, nr. 16; *ActaMN*, VII, 1970, p. 473—488; *Banatica*, I, 1971, p. 20; *ActaMN*, VIII, 1971, p. 409—413; *Banatica*, II, 1973, 25—26; + I. Uzum — I. Dragomir, *Banatica*, II, 1973, p. 403—416; *Tibiscus*, III, 1974, p. 45—64.

⁶ Gh. Lazarovici — I. Stratan, *ActaMN*, X, 1973, p. 455—464.

⁷ Săpături O. Radu. Nepublicat. Referiri M. Moga, *RevMuz*, 3, 1964, p. 295.

⁸ Săpături V. Boroneanț—V. Demșa. Nepublicat. Referiri la materiale descoperite întâmplător la Gh. Lazarovici, *Banatica*, I, 1971, p. 29—30, pl. XI—XIII.

⁹ D. Tudor—E. Comșa—S. Morintz—Ex. Bujor—P. Diaconu—N. Constantinescu, *SCIV*, XVI, 2, 1965, p. 396; E. Comșa, *Dacia*, XIII, 1969, p. 11—44; *MFME*, 1969, 2, p. 33 nr. 32; *Banatica*, I, 1971, p. 85.

¹⁰ Săpătură Gh. Lazarovici, 1970, Nepublicat.

Mîtnic¹¹, Gura Văii-Ostrovu Golu (Banului)¹², Parța¹³, Pojejena¹⁴, Ruginosu¹⁵, Schela Cladovei¹⁶ și Zorlențul Mare¹⁷.

Aceste cercetări ne-au permis să reluăm o serie de probleme pentru a putea preciza locul pe care îl ocupă neoliticul din Banat în raport cu zonele învecinate.

Originea neoliticului din Banat (după părerea noastră) și deci și a aceleia din regiunea dunăreană, este sudică — balcano-geeo-anatoliană. Dovezi sigure care să demonstreze existența unui neolitic preceramic, autohton, nu sînt, tot așa cum nici evoluția comunităților epipaleolitice tîrzii nu a contribuit la formarea primelor civilizații neolitice. Influențe reciproce sînt posibile și se pot observa. La Gura Baciului, de exemplu, capetele de piatră sînt rezultatul influenței culturii Lepenski Vir II¹⁸.

Evoluția unor comunități, de tip Schela Cladovei, tîrzii în zona Clisurii (Djerdap) precum și uneltele de corn și os se leagă de un mod de viață bazat pe vînătoare, cules și pescuit¹⁹ și mai puțin pe agricultură sau creșterea animalelor, căci spațiul unde sînt așezate majoritatea așezărilor acestei culturi nu permitea practicarea agriculturii sau creșterea animalelor, încît noțiunea unui neolitic preceramic²⁰ sau proto-neolitic, pentru aceste zone, este neavenită.

Pe teritoriul Banatului în epoca neolitică se cunosc trei mari grupări: A) *Cultura Starčevo-Criș* (neolitic vechi); B) *Cultura Vinča* (neolitic mijlociu); și C) grupuri *liniarbandkeramice* sesizate în special în părțile de nord și nord-vest ale Banatului.

A. — CULTURA STARČEVO-CRIȘ

Descoperirile de la Gura Baciului (Transilvania) arată în mod clar originea sudică a acestei civilizații²¹, legîndu-se direct de fenomenele care au generat formarea culturilor sau grupelor neoliticului timpuriu din Balcani: Protosesklo, Nea Nicomedeia I, Virșnik-Amzabegovo, Karanovo I, Starčevo-Criș I. În ultima vreme s-au emis o serie de ipoteze

¹¹ S. Dumitrașcu, *op. cit.*, p. 118.

¹² P. Roman—V. Boroneanț, *Drobeta*, 1, 1974, p. 117—128.

¹³ Gh. Lazarovici, *Tibiscus*, II, 1972, p. 3—26.

¹⁴ Săpătură Gh. Lazarovici, Nepublicat.

¹⁵ Săpătură Gh. Lazarovici, Nepublicat.

¹⁶ M. Davidescu, *RevMuz*, 6, 3, 1966, p. 548.

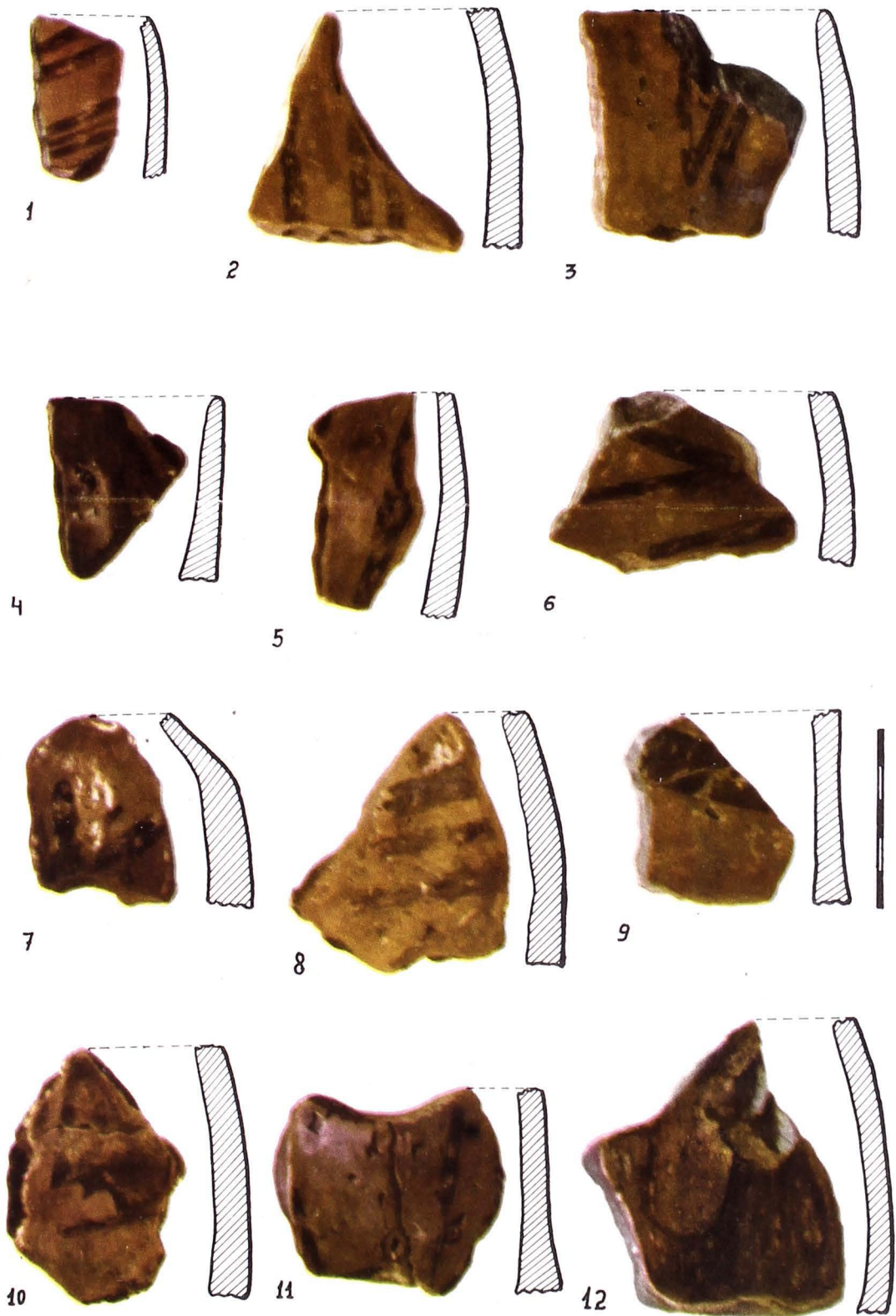
¹⁷ E. Comșa—O. Răuț, *SCIV*, 20, 1, 1969, p. 3—15; Gh. Lazarovici, *Banatica*, II, 1973, p. 30 și urm., fig. 9—19.

¹⁸ N. Vlassa, *PZ*, 2, 1972, p. 187—191.

¹⁹ B. Jovanović, *ArchIug*, X, 1969, p. 36.

²⁰ V. Boroneanț, *PZ*, 45, 1, 1970, p. 23—25.

²¹ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 192—197; *Idem*, *ActaMN*, X, 1972, p. 7—28, 22.

Pl. I *Cultura Starčevo-Criș*, Ostrovu Golu (Banului), 1—2 nivel (niv.) I; 3 niv. II;
4—6 niv. III; 7 niv.?.; 8—12 niv. IV.

care caută să lanseze noi sisteme cronologice pentru evoluţia comunităţilor din Balcani şi de la Dunăre. De obicei acestea au la bază cercetări recente, însă pe zone restrânse, astfel: pentru zona macedoneană a fost Viršnik²² şi Amzabegovo²³, mai la sud Nea Nicomedeia²⁴, spre est Karavono²⁵, precum şi sistemele lui D. Srejić²⁶ şi S. Dimitrijević²⁷. La acestea s-ar adăuga şi sistemul lui N. Vlassa care nu neagă sistemele vechi, ci le-a adus completări tocmai acolo unde slăbiciunile vechi erau mai accentuate. Ar fi de amintit aici şi opiniile lui J. Makkay care nu creează un sistem, dar încearcă să argumenteze un orizont foarte timpuriu pentru grupul Körös²⁸.

Slăbiciunile sistemelor lui Srejić şi Dimitrijević constau în faptul că: 1) Acordă o prea mare vechime ornamentelor cu unghia considerându-le de provenienţă Körös chiar dacă nu întotdeauna sînt mărturisite direct, ele există la Srejić în Protostarčevo I²⁹, iar la Dimitrijević în nivelul Monocrom şi Liniar A³⁰. În Grecia acestea apar mult mai tîrziu, după orizontul Frühkeramik şi chiar după Protosesklo, în Perioadele 1 şi 2 la Milojčić—Zumbusch³¹; 2) Ceramica monocromă este considerată întotdeauna ca fiind premergătoare ceramicii pictate³². Ideea unei ceramici monocrome anterioare ceramicii pictate este cunoscută în literatură, iar Dimitrijević tinde, tocmai, a o paraleliza cu Frühkeramicul lui Milojčić din Thessalia³³. Observaţiile stratigrafice de la Gura Baciului arată că ceramica pictată se restrînge înmulţindu-se

²² M. V. Garašanin, BerRGK, 33, 1959, p. 108—109; Zbornik, I, 1959, p. 62—64; Zbornik, II, 1961, p. 35—41; ArchJug, III, 1959, p. 1—4; Antiquity, 35, 1961, p. 277—278; Germania, 39, 1961, p. 142—144; D. H. French, AS, 11, 1961, p. 99 şi urm.; D. Srejić, ArchJug, IV, 1963, p. 6; Fundamenta, A. 3, Köln—Wien, 1971; A. Benac—M. Garašanin, EpqPrehist, Beograd, 1971 (mai departe Epq.), p. 268.

²³ J. Korošec—S. Zorszowski, ArhPregl, 2, 1960, p. 44—46; H. Hauptmann, IstambMitt, 17, 1967, p. 5; M. Garašanin, BerRGK, 39, 1958, p. 108; Zbornik, II, 1961, p. 7; R. Galović, BerRGK, 43—44, 1962—1963, p. 11; A. Kovačević, ArhPregl, 6, 19—64, p. 11.

²⁴ H. Hauptmann, op. cit., p. 1; Idem, BCH, 90, 1966, p. 871. R. J. Roden, PPS, 28, 1962, p. 267—287; BalkanSt, 5, 1965, p. 109—124; Idem, Antiquity, 38, 1964, p. 294—295; Idem, Scientific American, 212, 4, aprilie 1965, p. 82—88.

²⁵ M. Detev, GodPlov, 1, 1948, p. 1 şi urm.; 3, 1959, p. 3 şi urm.; G. I. Gheorghiev, L'Europe, p. 45—52; ZfA, 1, 1967, p. 299—159; Studia Balcanica, 5, 1971, p. 21—35; M. V. Garašanin, Antiquity, 35, 1961, p. 277; Germania, 39, 1961, p. 143; NCB, p. 301—336; L. Bernabò-Brea, Poliochni, p. 695; D. Srejić, ArchJug, IV, 1963, p. 6; H. Voisova (Todorova), SlovArh, XIV, 1, 1966, p. 8—11.

²⁶ D. Srejić, Lepenski Vir, Beograd, 1969; Fundamenta, A. 3, 1971, p. 1—39.

²⁷ S. Dimitrijević, ArchJug, X 1969, p. 45—48; Materialj, X, 1974, p. 59—121.

²⁸ J. Makkay, ActArhSz, VIII, 1965, p. 18 şi urm.; MFMÉ, 1, 1966, p. 47—58; ActArchHun, 26, 1974, p. 131—154.

²⁹ D. Srejić, Fundamenta, p. 13—14 specia A₁, pl. 9/2; 8/4—5.

³⁰ S. Dimitrijević, Materialj, X, 1974, pl. I/8—9; II/6, 27.

³¹ Milojčić—Zumbusch, Otsaki Magula I, II(11), p. 49—53.

³² D. Srejić, op. cit., p. 7 şi urm.; S. Dimitrijević, op. cit., p. 67, 69, 71, 82—83, 100.

³³ V. I. Milojčić, BSA, XLIV, 1949, p. 19 (tabel); Germania, 39, 1961, p. 434—452; E. J. Holmberg, The neolithic pottery of Mainland Greece, Göteborg, 1964, p. 1 şi urm.; J. Nandriš, Man, 5, 2, 1970, p. 194; S. Dimitrijević, op. cit., p. 71 (tabelul).

procentajul ceramicii monocrome³⁴. La Dubova—Cuina Turcului I și Gornea—Căunița de Sus ceramica monocromă roșie este în proporție mai mare în vreme ce pictura albă dispăre, iar ceramica cu pictură neagră se înmulțește³⁵. Orizontul monocrom al lui Dimitrijević ar urma după nivelul I de la Gura Baciului sau poate mai târziu, iar orizontul de la Gura Baciului este mult mai timpuriu decât îl vede Dimitrijević. El se poate încadra, între Lepenski Vir II și ceramica monocromă. În felul acesta Gura Baciului I devine paralelă cu Protosesklo A, cum de altfel a precizat și N. Vlassa³⁶, cu perioadele 3 dar mai ales 4 la Miložčić—Zumbusch³⁷. Astfel straturile Rudnik A — din tabelul lui Dimitrijević — nu vor fi despărțite de cele două faze ale Liniarului A și B, iar straturilor Lepenski Vir III, Divostin I și II³⁸ nu le vor lipsi tocmai elementele care definesc Gura Baciului I — Donja Branjevina—Circea. 3) O situație similară este cu vasele patrulate care apar în orizontul considerat monocrom în așezările de la Padina și Lepenski Vir IIIa (inferior). La Dimitrijević acestea sînt anterioare și contemporane cu Gura Baciului I³⁹. Vase cu picior patrulat și perforat apar la Donja Branjevina⁴⁰, Lepenski Vir IIIa și IIIb⁴¹ și Padina⁴², iar pe malul românesc în așezarea de la Dubova—Cuina Turcului I (pl. II/20—23) care au fost atribuite fazei Starčevo-Criș II⁴³; 4) Un ultim element pe care mai dorim să-l comentăm este ornamentul de forma impresiunii „spicului de grâu” de la Donja Branjevina care, ca și alte elemente, pe care nu este cazul aici să le comentăm, este o eroare de stratigrafie a lui Karmanski pe care Dimitrijević a acceptat-o fără nici o rezervă, introducîndu-o între elementele tipice, timpurii, ale Liniarului A⁴⁴. Acesta este un ornament cunoscut și caracteristic numai pentru fazele timpurii ale grupului Körös⁴⁵.

Noi folosim în continuarea sistemului lui VI. Miložčić cu îmbunătățirile pe care le-a adus N. Vlassa⁴⁶ considerîndu-l valabil pentru întreaga arie a complexului Criș—Körös—Starčevo, iar pentru precizări mai fine acceptăm, cu rezervele cuvenite acolo unde lucrurile conside-

³⁴ N. Vlassa, *Dacia*, X, 1973, p. 13—14, 22.

³⁵ Gh. Lazarovici, *Tibiscus*, III, 1974, p. 45 și urm.

³⁶ N. Vlassa, *op. cit.*, p. 24; *PZ*, 47, 2, 1972, p. 194.

³⁷ Miložčić—Zumbusch, *op. cit.*, I(10), p. 14, 125; II(11), 24, 28—31, 33—34, 35—36, 37—38, 40—41, 44—45.

³⁸ S. Dimitrijević, *op. cit.*, p. 71 (tabelul).

³⁹ *Ibidem*, pl. II/29.

⁴⁰ *Ibidem*, pl. I/19; S. Karmanski, *Žrtvenici*, 1969, pl. Ia/1; I—II.

⁴¹ D. Srejić, *op. cit.*, pl. 12; S. Dimitrijević, *op. cit.*, pl. I/19; II/29.

⁴² B. Jovanović, *Archlug*, IX, 1968, pl. IV/4; X, 1969, p. 23—38; *Idem*, *Materialj*, VI, 1974, pl. III/4.

⁴³ E. Comșa, *SCIV*, XVII/2, 1966, p. 360—361; Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VI, 1969, fig. 12/5.

⁴⁴ S. Karmanski, *Slikana keramika*, 1968, p. 4 fig. 5.

⁴⁵ I. Kutzián, *A Körös Kultura*, Budapesta, 1944, pl. VI/9; XII/7; XIV/17—18; XVII/7, 28; XIX/15; XXIX/17—20; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 10, fig. 4/2—9.

⁴⁶ N. Vlassa consideră Gura Baciului I = Starčevo I, *op. cit.*, p. 196; *ActaMN*, X, 1973, p. 26.

răm că stau altfel, şi sistemul lui Dimitrijević. Cercetările din ultimii ani nu au adus date noi care să schimbe, radical, stadiul cunoştinţelor noastre despre Banat.

Fazei a II-a (vezi pl. II) a culturii Starčevo—Cris îi aparţine, în afară de unele elemente de la Beşenova-Movila Mare, Dubova—Cuina Turcului I, Dubova—Peştera lui Climente⁴⁷, aşezarea de la Gornea—Căuniţa de Sus⁴⁸ şi poate aşezarea de la Pojejena—Nucet. La acest orizont ceramica monocromă roşie, bine lustruită, se menţine (pl. II/5—7, 9—10), iar apăsările cu unghia sînt puţine la număr şi neevolute (pl. II/11, 19, 26). Nu toate aşezările ce aparţin acestei etape sînt contemporane. Astfel cea mai timpurie este Cuina Turcului I urmată de Gornea—Căuniţa de Sus şi în cele din urmă de Schela Cladovei, ce face trecerea la faza următoare (pl. II/24—31). Acestea corespund orizontului Liniar B la Dimitrijević⁴⁹.

Fazei a III-a îi aparţin majoritatea aşezărilor din Banat⁵⁰. Dintre descoperirile mai noi aparţin acestei faze cele de la Moldova Veche—Rît şi Gornea—Locurile lungi⁵¹ precum şi Dubova—Sacoviştea Mare⁵². Acestei faze i se pot atribui şi majoritatea vaselor de la Beşenova şi Bucova (pl. III/16—25). Ornamentaţia cu unghia cunoaşte maximumul evoluţiei sale în această fază. Acum apar impresiunile şi ciupiturile dispuse în şir (pl. III/11—13, 19, 24), impresiuni gen „spic de grâu” care se vor dezvolta în perioadele ce urmează în zonele din nordul Banatului şi din Ungaria de sud.⁵³ Această fază corespunde Ghirlandoidului şi Spiraloidului A la Dimitrijević. Ceramica pictată de la Giulvăz are corespondenţe în aceste orizonturi la Tečić şi Starčevo⁵⁴.

Faza a IV-a. În nordul Banatului comunităţile îşi continuă neîntre-rupţ evoluţia, avînd înfăţişare similară cu cele din Ungaria de sud⁵⁵ şi din Jugoslavia⁵⁶. În aşezarea de la Giulvăz ceramica pictată din nivelul al doilea, după factură (pasta este mai nisipoasă) sau pictură (pictură de proastă calitate care pe alocuri a picat) (pl. IV/3—4), aparţine grupului Spiraloid B al lui Dimitrijević avînd analogii la Crnokalacka

⁴⁷ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, fig. 12/5.

⁴⁸ *Idem*, *Banatica*, I, 1971, pl. 20, pl. I/5a—b.

⁴⁹ S. Dimitrijević, *op. cit.*, pl. III.

⁵⁰ Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VI, 1969, p. 24, fig. 12/5.

⁵¹ *Ibidem*, p. 5, nr. 18; E. Comşa, *MFMĚ*, 1969, 2, p. 38; Gh. Lazarovici, *Gornea*.

⁵² Gh. Lazarovici, sondaj. Nepublicat.

⁵³ Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VI, 1969, p. 10, fig. 4/2—8 şi nota 45.

⁵⁴ S. Dimitrijević, *op. cit.*, pl. VII/10, 17, 19.

⁵⁵ Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 9—25; VIII, 1971, p. 409—413; *Banatica*, I, 1971, p. 20; *Tibiscus*, III, 1974, p. 45—64.

⁵⁶ B. Brukner, *ArhPregl*, 8, 1966, pl. II.

Bara⁵⁷, Obrež—Baštine⁵⁸, Vinkovč⁵⁹ și Gornja Tuzla⁶⁰. Materialul din nivelul *Criș III* de la Dubova—Cuina Turcului (pl. IV/8—9) are de asemenea corespondențe în orizontul Spiraloid B⁶¹. Acestui orizont îi aparțin și ciupiturile „spic de griu“, „fagure“ și inciziile late cu apăsări din loc de la Beșenova—„Bucova III“ (pl. IV/11) cu bune analogii la Krsticeva Hunka în R. S. F. Jugoslavia⁶². Tot acum apar formele de vase bitronconice (pl. IV/10—16) și vasele cu picior treflat (pl. IV/13) precum și alte elemente⁶³ printre care și vasele cu picioare⁶⁴.

În sudul Banatului, la începutul acestei faze se continuă evoluția doar în câteva așezări: parțial la Cuina Turcului III, Sacoviștea Mare, și la Schela Cladovei II (nivel cu platforme de piatră), Gornea — Locurile Lungi și Moldova Veche—Rît. Ceramica pictată se păstrează având culori întunecate și motive spiraliere sau rectilinii⁶⁵ (vezi Ostrovu Golu pl. I) fiind însă pe o pastă nisipoasă arsă puternic. În așezarea de la Ostrovu Golu (pl. I) fiind însă pe o pastă nisipoasă arsă puternic. În așezarea de la Ostrovu Golu (Banului) evoluția se continuă neîntrerupt, dar se deosebește radical de evoluția comunităților Starčevo—Criș din nordul Banatului.

Evoluția culturii Starčevo—Criș este puternic influențată prin apariția formelor bitronconice, a pastei cu nisip și a pliseurilor (pl. V/11, 13—15, 10), a unor motive ornamentale (pl. V/7, 9). Aspectul culturii materiale este diferit la ultimele nivele în comparație cu cel din primele nivele. Acest aspect este cunoscut și în așezarea de la Gornea unde sînt forme și ceramică de factură identică (pl. V/16—22). Pentru aceste materiale, care se deosebesc prin evoluția lor de cele din cultura Starčevo—Criș, am folosit termenul de *Starčevo IV*⁶⁶.

B. — CULTURA VINÇA

Pentru evoluția acestei civilizații folosim sistemul cronologic al lui Vl. Milojević căruia i-am adus unele mici contribuții determinate de noile descoperiri. Această civilizație apare, în manifestările sale cele mai timpurii, ca străină fondului neolitic vechi.

⁵⁷ N. Tasić—E. Tomić, *Crnokalačka Bara*, Beograd, 1965, fig. 8, 10, 11, 14a—b; S. Dimitrijević, *op. cit.*, pl. VIII/3—4; IX/4, 12.

⁵⁸ *Ibidem*, pl. XII/1, 4, 9; *Starčevacka kultura*, Vukovar, 1969, pl. 17/3—4, 7—8.

⁵⁹ *Ibidem*, pl. 17/1—2, 5—6, 10—11, 14; *Materialj*, X, 1974, pl. XV/3, 11; XVI/1—2, 5, 9; XVIII/2.

⁶⁰ *Ibidem*, pl. XX/1, 6; *Idem*, *Starčevacka*, pl. XXI, 6.

⁶¹ *Idem*, *Materialj*, X, 1974, pl. IX/2; XIII/5; XIX/7, 9.

⁶² *Ibidem*, pl. XIX/11—16.

⁶³ Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VI, 1969, p. 24, fig. 12/5, acest orizont este contemporan cu Vinča A₃.

⁶⁴ *Idem*, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 409—413.

⁶⁵ *Idem*, *ActaMN*, VI, 1969, p. 17, fig. 9/6—7, 9.

⁶⁶ *Idem*, *ActaMN*, VIII, 1971, p. 409 și urm.; *Tibiscus*, III, 1974, p. 45 și urm.

Faza Vinča A are următoarele caracteristici ale materialului: a) *ceramica de uz comun* amestecată cu nisip este bine arsă şi are ca ornamente alveole sub buza vasului sau pe buză, barbotină organizată şi aplicaţii plastice. Formele sînt: amfora, strachina şi castronul; b) *ceramica semifină* este, de obicei, de culoare neagră şi mai rar cărămizie, are nisip în pastă, iar arderea este bună. Ornamentele constau din benzi de linii, incizate sau punctate dar, încă, în proporţie foarte scăzută în comparaţie cu faza Vinča B₁ (3—4% faţă de 35—40% la aceeaşi categorie); c) *ceramică fină* este amestecată cu nisip foarte fin, 80% din aceasta are culoare neagră sau variante ale negrului. Formele sînt: castroane şi străchini cu sau fără buză, boluri, cupe cu picior înalt sau mai scund, dar gol în interior. Ornamentele constau din pliseuri, ornamente lustruite sau caneluri.

Originea acestei civilizaţii este sudică, fiind străină mediului local al neoliticului vechi reprezentat de cultura Starčevo—Criş. Toate elementele care o caracterizează amintite mai sus, se regăsesc la acelaşi orizont, în neoliticul mijlociu din Tracia, Macedonia şi Thessalia⁶⁷ fiind rezultatul aceloraşi fenomene care au dat naştere culturilor Paradimi, Dimini, Karanovo II, Dudeşti etc.

Evoluţia fazei Vinča A poate fi de pe acum schiţată. În literatură au apărut deja unele opinii ce aminteau două faze de evoluţie — Vinča A₁ şi A₂⁶⁸, fără a se da caracteristicile fiecărei etape, ce era, mai degrabă, o necesitate logică sau, poate, cronologică. Bazîndu-ne pe săpăturile din aşezarea Vinča A de la Gornea, pe care le confruntăm cu celelalte descoperiri din zonele învecinate, constatăm trei etape de evoluţie numeotate de noi Vinča A₁₋₃. Ideea unei asemenea împărţiri nu ne aparţine nouă, ci prof. Vl. Milojević⁶⁹. Nu ştim care sînt caracteristicile pe care Milojević le atribuie fiecărei etape, de aceea ne vom mulţumi a le prezenta pe cele ce rezultă din cercetările noastre de la Gornea.

Faza Vinča A₁ reprezintă momentul sosirii primelor elemente sudice, în regiunea dunăreană. Faza se caracterizează prin: ceramică neagră şi neagră cenuşie foarte bine lustruită (poleită) cu luciu metalic; ceramica Blacktoped; străchinile şi castroanele bitronconice cu umăr îngroşat şi gitul scurt; cupele cu picior înalt şi gol în interior; ornamentele lustruite, pliseurile şi canelurile (încă puţine la număr şi neevolute); la ceramica de uz comun semnalăm lipsa ornamentelor incizate şi raritatea barbotinei organizate. Aceste caracteristici au fost stabilite pe baza materialului din bordeiul 21b (Gornea 1974) şi bordeiul

⁶⁷ Legăturile fazei Vinča A cu Dimini timpuriu, (ms), Gh. Lazarovici.

⁶⁸ M. Nica, *Historica*, I, Craiova, 1970, p. 51; S. Dimitrijević, *op. cit.*, p. 71.

⁶⁹ Aceste opinii au fost exprimate de Prof. Milojević, încă în urmă cu doi ani. Abia după aceste discuţii am analizat din nou descoperirile Vinča A de la Gornea şi din alte părţi.

13 (Gornea 1969). Stratigrafic și evolutiv materialul din aceste bordeie (pl. VI/1—3, 6) este cel mai timpuriu. Este posibil ca la Gornea sau în alte părți să fie și alte materiale mai timpurii, dar pînă în momentul de față acestea sînt cele mai vechi de pe teritoriul Banatului și în zonele învecinate din regiunea dunăreană.

Faza Vinča A₂. În această perioadă o parte din caracteristicile precedentei faze se păstrează. Apare o mai mare varietate de forme. Ceramica lustruită se menține dar nu mai este destul de bine lustruită deși nu dispăre. Barbotina și ornamentele incizate se înmulțesc. Ceramica Blacktoped se reduce ca număr. Sînt mai multe variante de culori: negru, cenușiu, gălbui și brun, fiind în majoritatea lor lustruite, dar continuă să predomine culoarea neagră. Acestei faze îi aparțin mai multe bordeie: B₉, B₁₅, B₁₆, B_{21a}, B₂₃ și poate P₂ (P = platformă, resturile unei locuințe de suprafață) și B_{21c}. Cupele au piciorul înalt sau scund dar în totdeauna gol în interior fiind făcute dintr-o pastă de factură bună (arderea și lustruirea este de bună calitate) (pl. VI/6, 8).

Faza Vinča A₃, la aceasta, din punct de vedere al tehnicii se constată o decădere: ceramica lustruită se reduce; dispăre ceramica Blacktoped sau apare doar sporadic, fiind înlocuită cu o alta *pseudoblacktoped* la care contrastul dintre roșu și negru nu mai este la fel de accentuat și nici lustruirea nu mai este la fel de bună. La formele de vase se constată o evoluție, înmulțindu-se formele cu umărul ascuțit și partea inferioară convexă; gîtul vaselor se înalță; ornamentele plisate se înmulțesc avînd mai multe variante; barbotina se înmulțește la fel și ornamentele incizate pe pastă de uz comun; asemănătoare este situația ornamentelor incizate și punctate. Această fază a fost bine delimitată prin observații stratigrafice fiind cunoscută în locuințele P₁, P₃ și P₄ și poate parțial și P₂ (în aceasta sînt elemente ce fac trecerea de la A₂ la A₃). Dintre bordeie, aparțin acestei perioade B₇₋₈ și B₂₄ (pl. VI/4—5, 7—8). Formele acestei etape sînt pe de o parte rezultatul contactului cu cultura Starčevo—Criș faza a IV-a. Acum se constată importuri reciproce între Vinča A₃ și „Starčevo IV“. La Gornea avem următoarea situație: B₇ este „Starčevo IV+import Vinča A₃”; B₂₄ este Vinča A₃+import „Starčevo IV“. La P₄ este greu de precizat ce predomină: Vinča A₃ sau „Starčevo IV“.

În alte așezări, la Ostrovu Banului de exemplu, predomină elemente „Starčevo IV“ identice cu cele de la Gornea. În Vinča A₃ sub influența fazei „Starčevo IV“ apar alveolele de buză, ornamentele incizate pe ceramica de uz comun sau ornamente făcute cu spatula, cu unghia (impresso) dar cu o pastă nisipoasă, aspră cunoscută doar la orizontul Vinča A₃.

Fazei Vinča A₂ și A₃ îi aparțin cele mai multe așezări. Pe teritoriul Banatului sînt materiale ce aparțin fazei A₃, în așezarea de la Fra-

telia (pl. VI/13—16)⁷⁰. Aceleași perioade îi corespund și așezările de la Botoș (pl. VI/10—12)⁷¹, Ósmentiván VIII⁷² și Faisz⁷³.

La Vinča, în așezarea eponimă, lipsește ceramica corespunzătoare etapei A₁ dar sînt elemente de A₂ și A₃. Materialele din *Zemunița B*, aparțin fazei A₃ sau poate chiar mai timpuriu⁷⁴.

În aceeași fază este și *Zemunița W*. Fazei A₂ îi corespunde materialul publicat de Vasić între 9,3—9,1 m⁷⁵, în vreme ce orizontului A₃ îi aparțin descoperirile de la 9—8,5 m⁷⁶. Materialele de la 10,03 m⁷⁷ s-ar putea să aparțină orizontului A₃ provenind, foarte probabil, din resturile de bordeie. În locuința P₂ de la Gornea este un fragment cu o bandă incizată, pe o pastă caracteristică fazei A₃ ce are același motiv cu unul de la Vinča de la 10,03 m⁷⁸. Materialele pictate de la Ostrovu Golu (pl. I)⁷⁹ au bune analogii la Vinča între 8—8,5 m⁸⁰ ceea ce confirmă, încă odată, existența unei etape „Starčevo IV” contemporană cu Vinča A₃. Alte probleme ale acestei faze le-am dezbătut pe larg cu un alt prilej⁸¹ pe care le vom relua în monografia săpăturilor de salvare de la Gornea.⁸²

Faza Vinča B₁. În ultimii ani am reluat săpăturile de la Zorlențu Mare și Balta Sărată. Acestea nu sînt încă încheiate, ele însă ne oferă date noi privind evoluția ceramicii din fazele Vinča B₁ și B₂. Săparea unei suprafețe de cite 100 m² în fiecare din cele două așezări ne-a oferit noi date stratigrafice privind evoluția culturii Vinča precum și poziția stratigrafică a unor categorii de obiecte, forme de vase sau ornamente; fazei Vinča B₁ îi aparțin straturi din așezările: Balta Sărată (nivelul I din 1962 și din 1973), Zorlențu Mare (nivelul I din 1962—1964) și materialele din nivelele 4—6 din 1973—1974 — pl. VII/1, 7, 10, 15—16, 18—20, 24—25). Parța nivelul I (pl. VII/11—13), Liubcova (pl. VII/4—6, 14) și unele materiale din colecția Agotha provenite de la Fratelia (pl. XI/17—22). Materialele de la Liubcova au fost încadrate de descoperitor în faza Vinča B₂⁸³, deși după forma cupei cu picior

⁷⁰ Colecția de la Fratelia a fost donată de A. Agotha Muzeului Banatului și inventariată sub nr. IV—7149—7415.

⁷¹ B. Brukner, *Neolit u Vojvodini*, Belgrad-Novi Sad, 1968, p. 75, pl. V.

⁷² I. Banner—M. Párducz, *ArchErt*, VII—IX, 1946—1948, p. 30—41.

⁷³ N. Kalicz—J. Makkay, *Actuele Fragen der Bandkeramik* (mai departe AFB), Székesfehérvár, 1972, p. 102, fig. 5.

⁷⁴ Colegii jugoslavi și în special doamna Z. Letica ne-au pus la dispoziție pentru studiu materialul din aceste complexe.

⁷⁵ M. Vasić, PV, I, 130; II, 29, 303; IV/16.

⁷⁶ Ibidem, II, 61, 62, 66; IV, 70—72, 83, 85, 87, 93—94, 105—106, 136—139, 156—162, 169—171, 204, 207.

⁷⁷ G. Lazarovici, *Gornea*, pl. MLVIII/21 = marcaj G-2140.

⁷⁸ M. Vasić, PV, IV, 169.

⁷⁹ Nepublicat. P. Roman secțiunea VI, caroul 66 adîncimea de 0,40 m.

⁸⁰ M. Vasić, PV, II, 263, 264, 276.

⁸¹ Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VII, 1970, p. 473—488; *Banatica*, II, 1973, p. 25—55.

⁸² Gh. Lazarovici, *Gornea*.

⁸³ E. Comșa, *SCIIV*, XVI, 3, 1965, p. 549; *Comunicări*, (ser. arh.), III, Craiova, 1967, p. 5.

(pl. VII/6) și a vaselor din pl. VII/4—5, 14, în mod sigur mai sînt și alte materiale ce aparțin fazei Vinča B₁, mai ales că acolo au fost semnalate trei nivele de locuire. Necunoscînd poziția stratigrafică — în stratul aparținînd fazei Ornița — a pieselor mai sus amintite, iar din publicație aceste lucruri nu rezultă, păstrăm unele rezerve privind atribuirea nivelelor de locuire de la Liubcova. Cert este că această așezare este contemporană cu Zorlențu Mare și Balta Sărată și nu ulterioară așa cum crede E. Comșa. Asupra altor probleme ale ceramicii acestei faze ne-am ocupat cu un alt prilej mai pe larg⁸⁴.

Faza Vinča B₂. Trăsăturile acestei perioade au fost de noi⁸⁵ și de alți colegi⁸⁶ precizate. Ea se dezvoltă organic din faza B₁. Acestei perioade îi aparțin materiale din nivelul Parța II (pl. VIII/1, 6—9, 12, 14, 18—19) precum și din alte așezări⁸⁷. Săpăturile de la Zorlențu Mare din anii 1973 și 1974 au reușit să precizeze originea și întreaga evoluție tipologică a *idolilor cu cap mobil*, numiți și thessalieni⁸⁸. Primele exemplare ce apar se dezvoltă din idolii atropomorfi ai fazei Vinča B₁ și B₂ (pl. VIII/5). Ei au, la începutul evoluției lor, corp, sîni, brațe și sînt perforați în întregime, perforație ce se va păstra pînă la sfîrșitul evoluției. Foarte probabil că din necesități de cult capul este înlocuit cu unul mobil. Corpul păstrează perforația, sîni, și brațele apar ridicate în sus în sens de implorare iar extremitățile brațelor sînt terminate cu capete de animale (pl. IX/13). În cele din urmă vor dispărea și sîni, iar capetele brațelor vor deveni simple. Idolii vor ajunge la un tip foarte schematizat care abia mai amintește de exemplarele din care s-au dezvoltat (pl. IX/4). Cunoscînd întreaga evoluție a acestei categorii, avînd și observații stratigrafice pentru această evoluție și mai ales un număr extrem de mare de asemenea idoli la Zorlenț și în așezări contemporane, învecinate din Banat, credem că acest tip de idoli sînt o evoluție locală în zonele centrale ale Banatului. Ei se deosebesc de cei din Thessalia care au capul din piatră, sînt cilindrici, iar perforația este conică ori cilindrică și nu străbate întotdeauna corpul. Exemplarele din Banat apar în mediu mai timpuriu din punct de vedere cronologic, încît o derivare a lor din cei thessalieni nu este posibilă. Evoluția lor locală, nivelul timpuriu la care apar, numărul mare (peste 60 de exemplare numai în Zorlenț) arată o origine locală, dunăreană

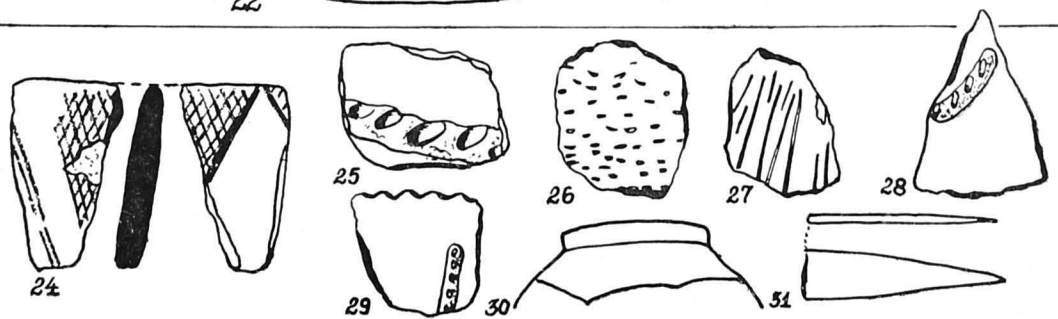
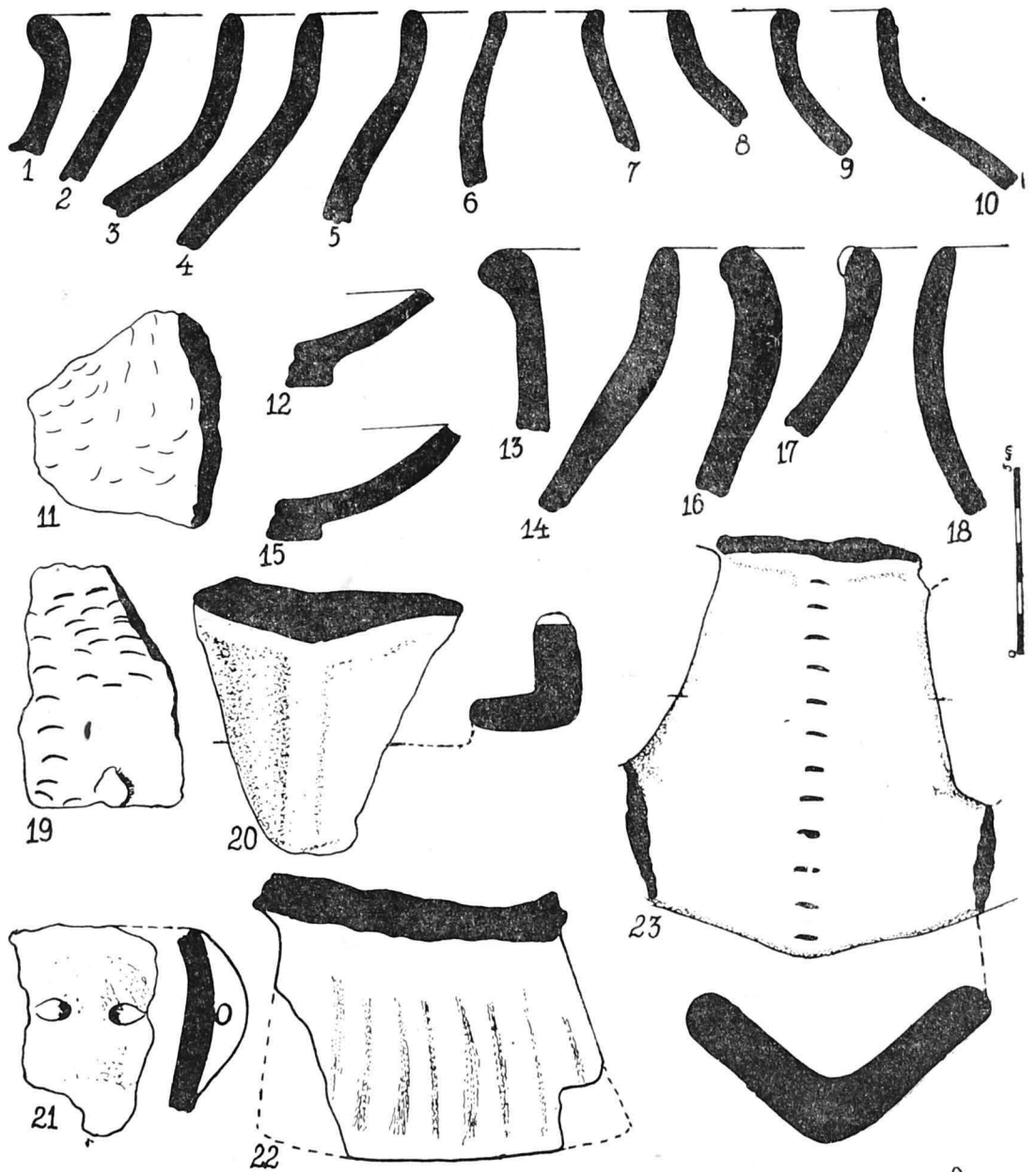
⁸⁴ Gh. Lazarovici, *Banatica*, II, 1973, p. 37—45.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 45—52.

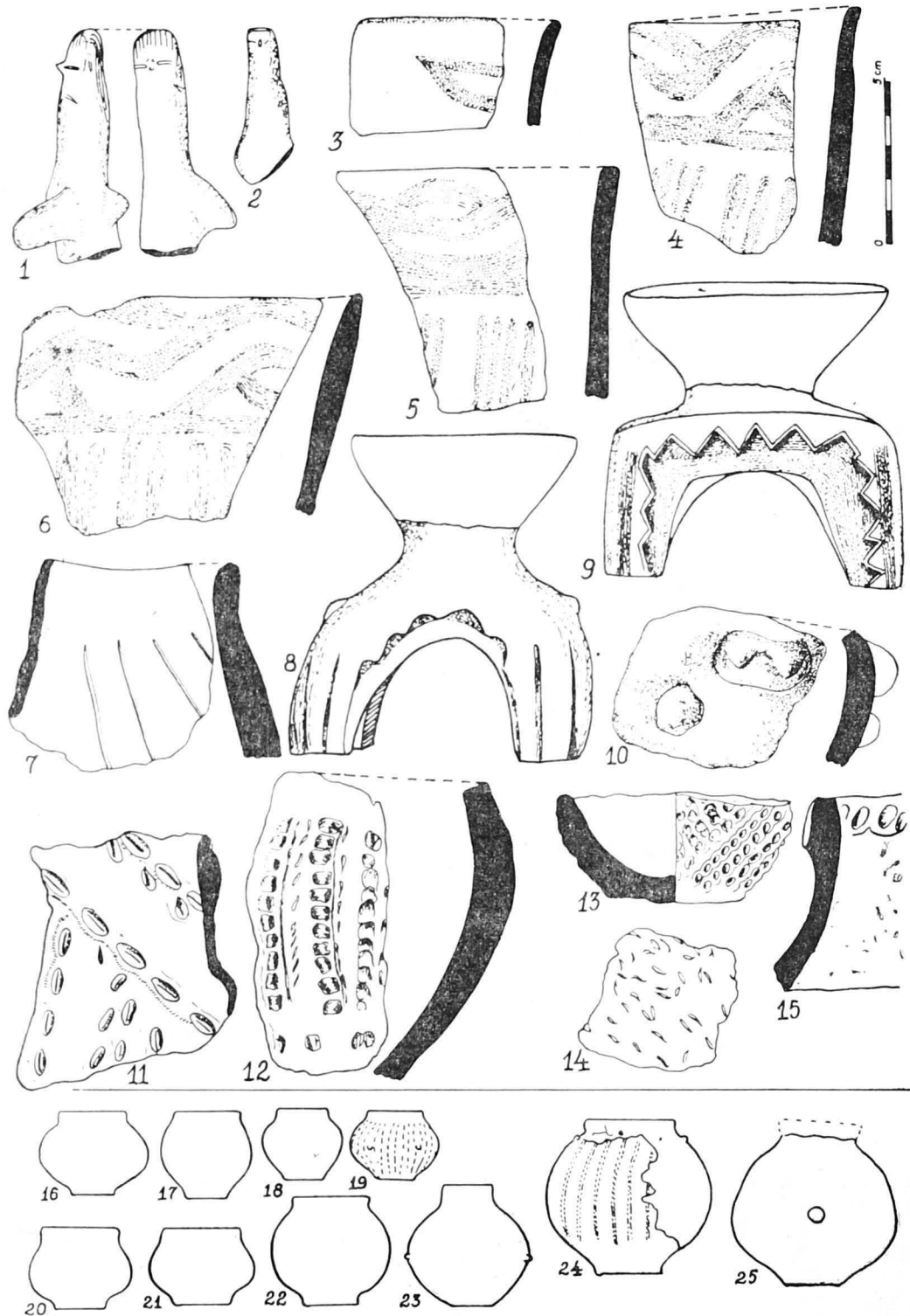
⁸⁶ E. Comșa, *Dacia*, XIII, 1969, p. 26 și urm.

⁸⁷ Gh. Lazarovici, *op. cit.*

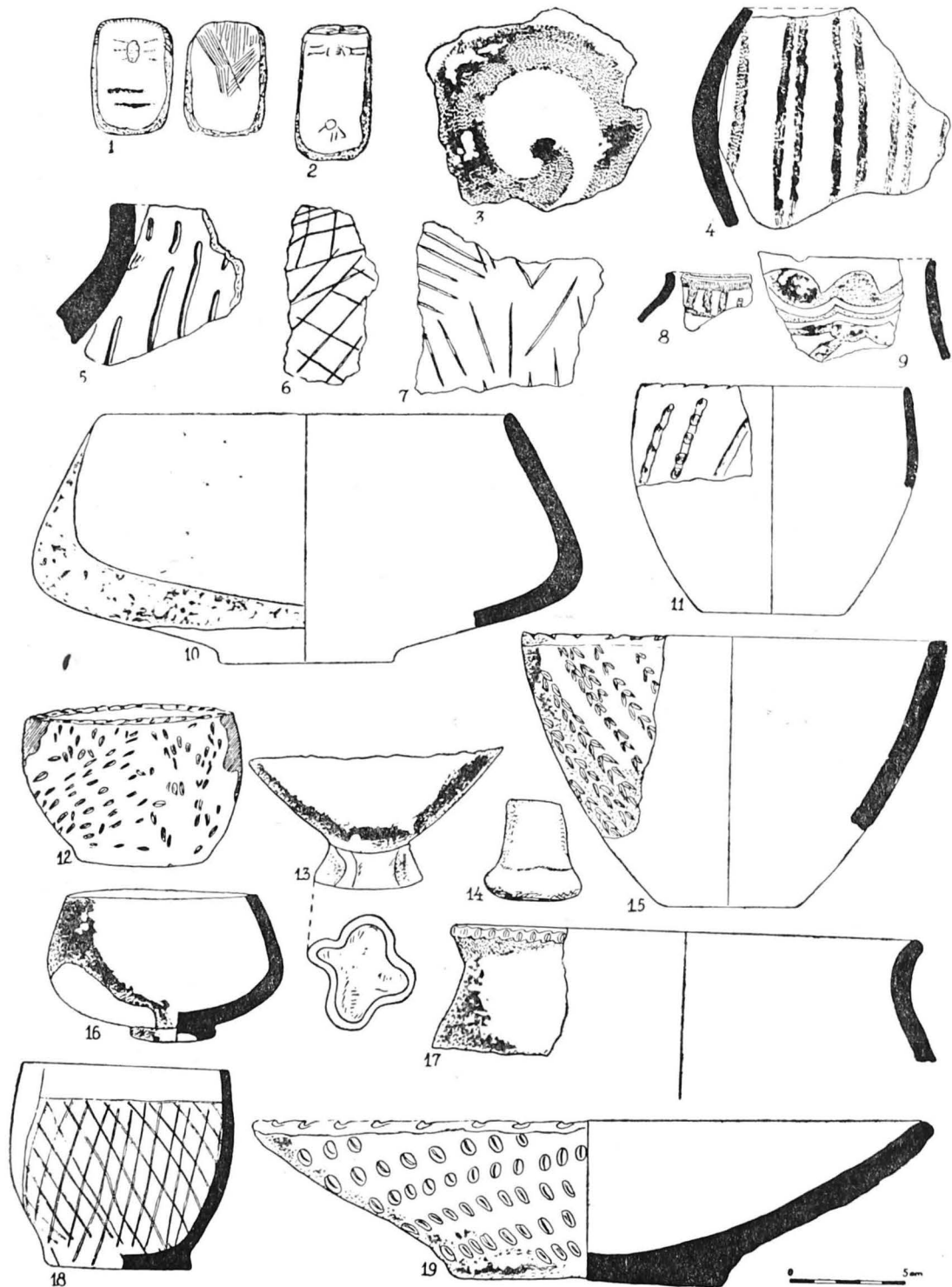
⁸⁸ M. M. Vasić, *Gradac*, Beograd, 1911, p. 11, fig. 22b; *Ibidem*, PV, III, 130; I, 193; O. Menghin, *Starinar*, III, IV, 1928, p. 19, fig. 1; V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, p. 30, fig. 15; B. Milleker, *Starinar*, XIII, 1938, fig. 21/1; I. Korošec, *ArhVesn*, III, 1, 1952, p. 9—12; V. Dumitrescu, *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 250 și urm.; B. Brukner, *RVM*, 14, 1965, pl. XII/4, 6; N. Vlassa, *Sargetia*, IV, 1966, pl. 12, pl. B 8; Al. Aldea, *Sargetia*, V, 1968, p. 11—13; Tasić—Tomić, *op. cit.*, p. 29, 73—75, pl. I, V, XIV; E. Comșa, *MFME*, 1969, 2, p. 36; Gh. Lazarovici, *Tibiscus*, II, 1972, fig. 9/3; S. Dumitrașcu, *In memoriam Constantini Daicoviciu*, (mai departe MCD), Cluj, 1974, p. 135, fig. 1/2.

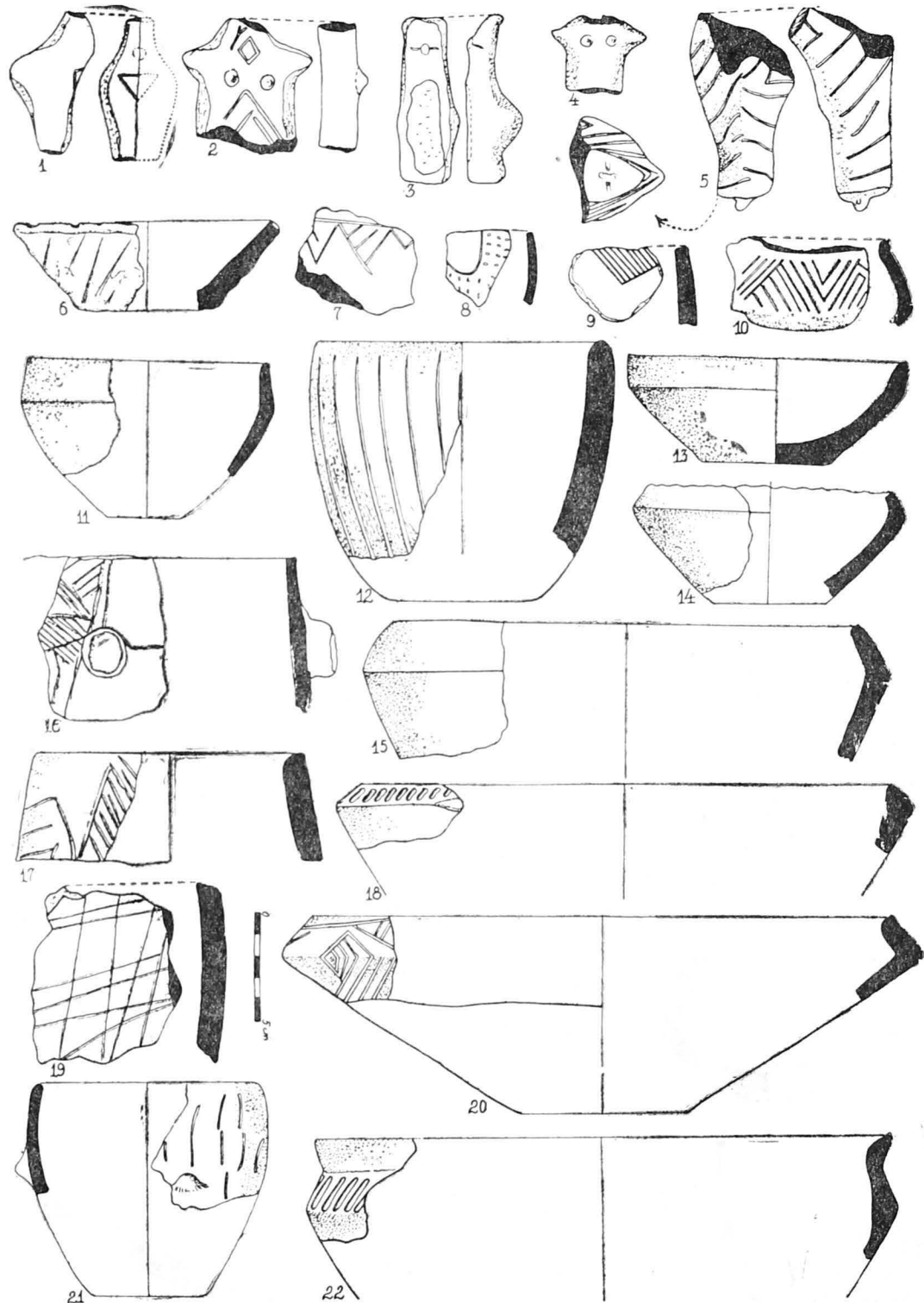
Pl. II Cultura Starcevo-Criș, faza a II-a, 1—23 Dubova—Cuina Turcului, niv. Criș I;
24—39 Schela Cladovei (după M. Davidescu).

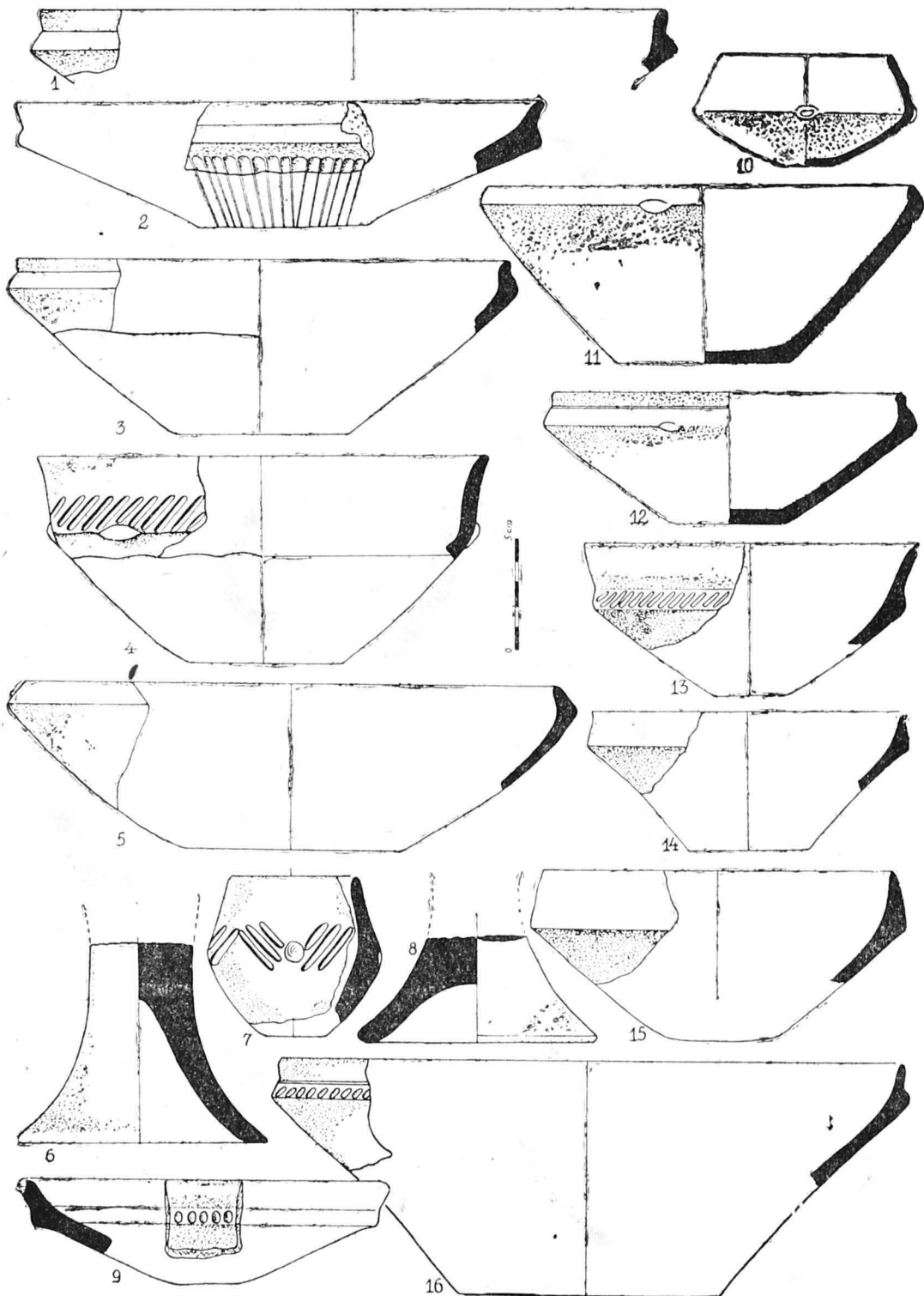
Pl. III Cultura Starcevo-Criș, faza a III-a, L-2 Beșenova; 8-9 Beșenova-Bucova; 3-7
10-11 Giulvăz, niv. I; 12-14 Dubova-Cuina Turcului.

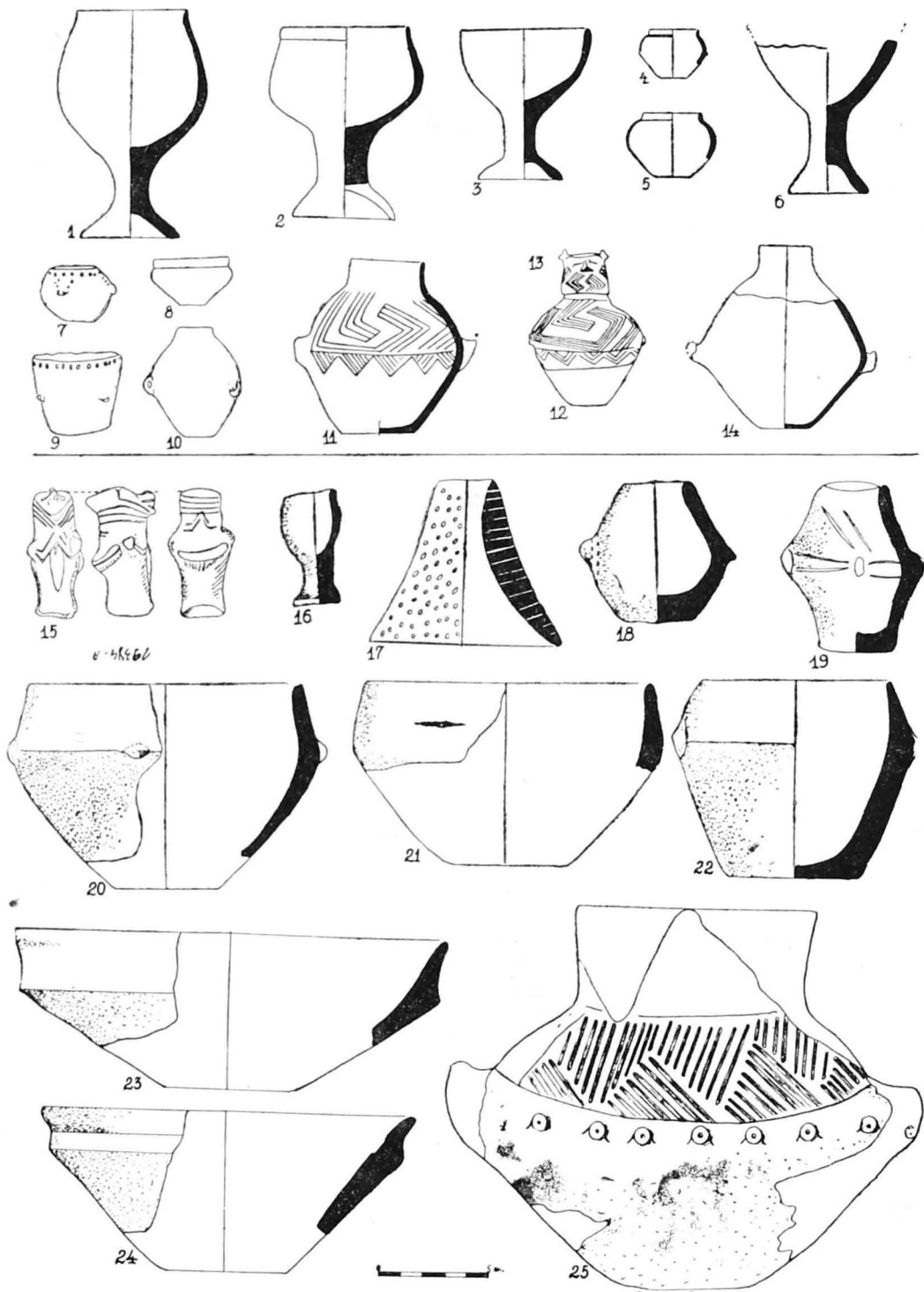
Pl. IV Cultura Stracevo-Criș, faza a IV-a, 1–2, 10, 13, 15–16, 18, 19 Beșenova; 11, 17, Beșenova–Buvoca; 3–5, 14, Giulvăz, niv II; 6–7 Dubova–Cuina Turcului, niv. Criș II și III (la Păunescu).

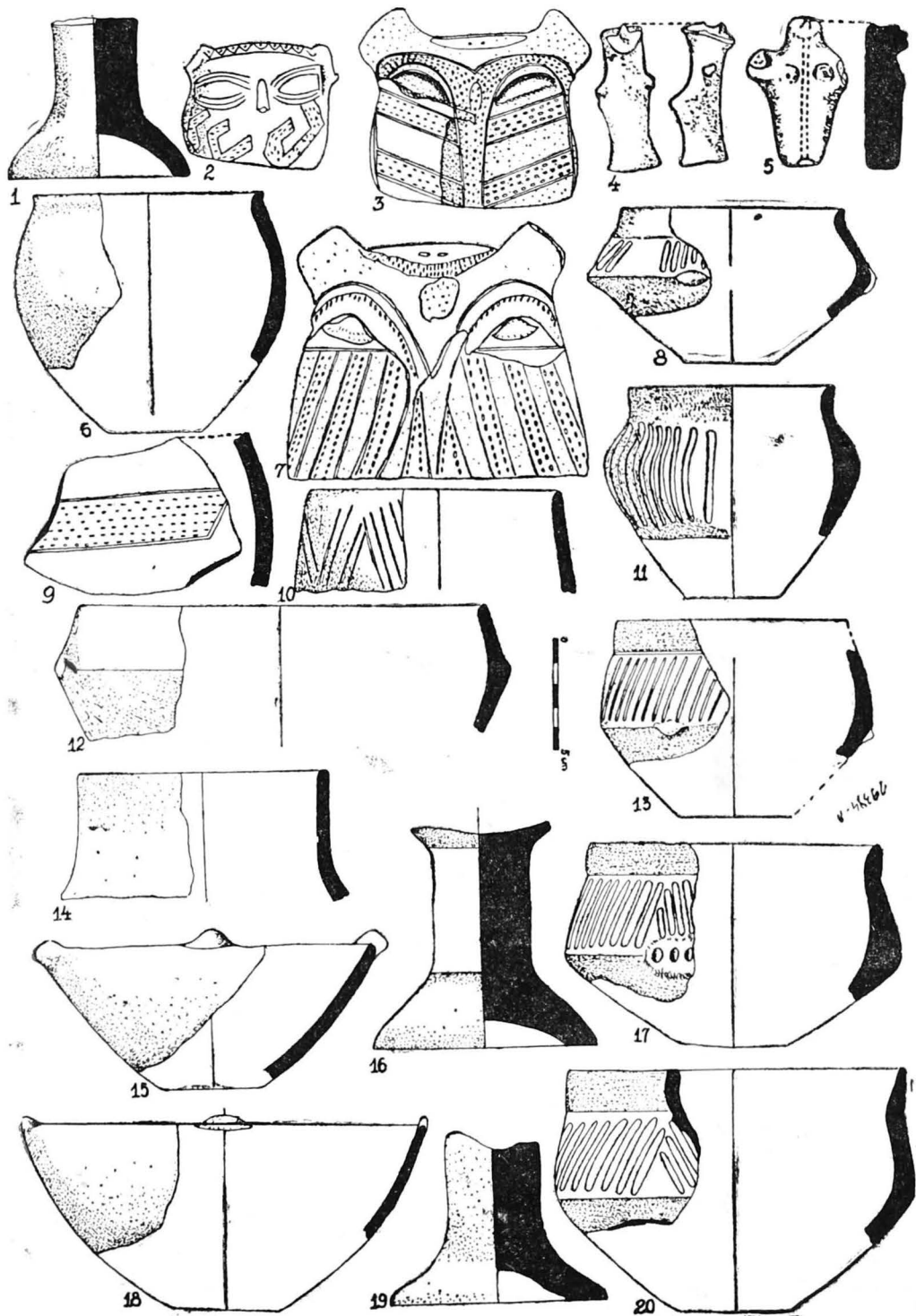
Pl. V Cultura Starcevo-Criș, faza „Starcevo IV”, Gura Văii Ostrovu Golu (Banului) 1–4 după Roman-Boroneanț; 6–10, 15 niv. IV; 11–14 niv. III; 5, 16–22 Gornea (16 = B₂₄; 20 = B₂ restul provine din diferite secțiuni).

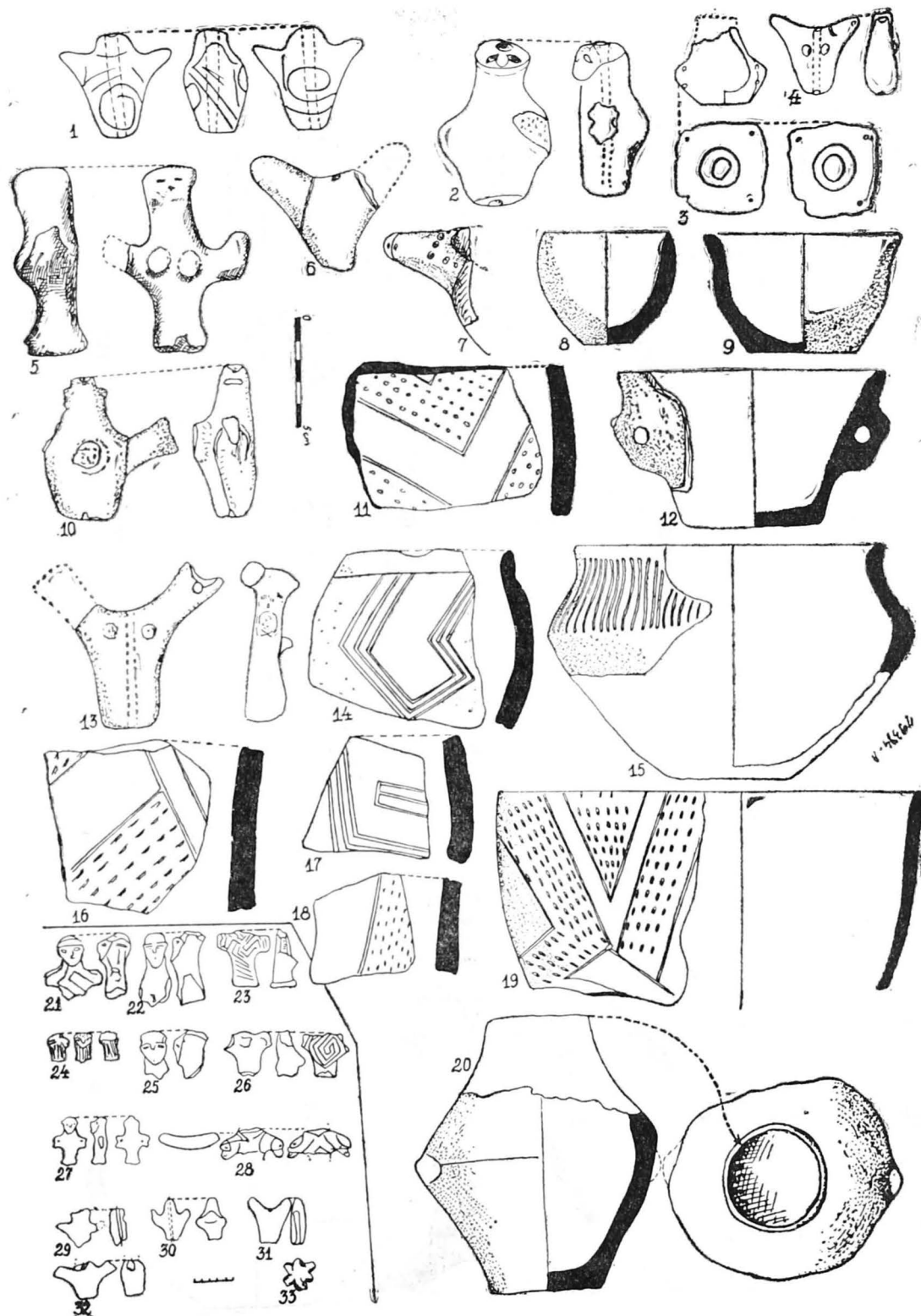
Pl. VI Cultura Vinča, faza A, 1-9 Gornea (1, 3 Vinča A = B_{21b}; 2 Vinča A₁ = B₁₃; 6 Vinča A₂ = B; 9 Vinča A₂ = P₂; 4-5, 7-8 Vinča A₃ = P).

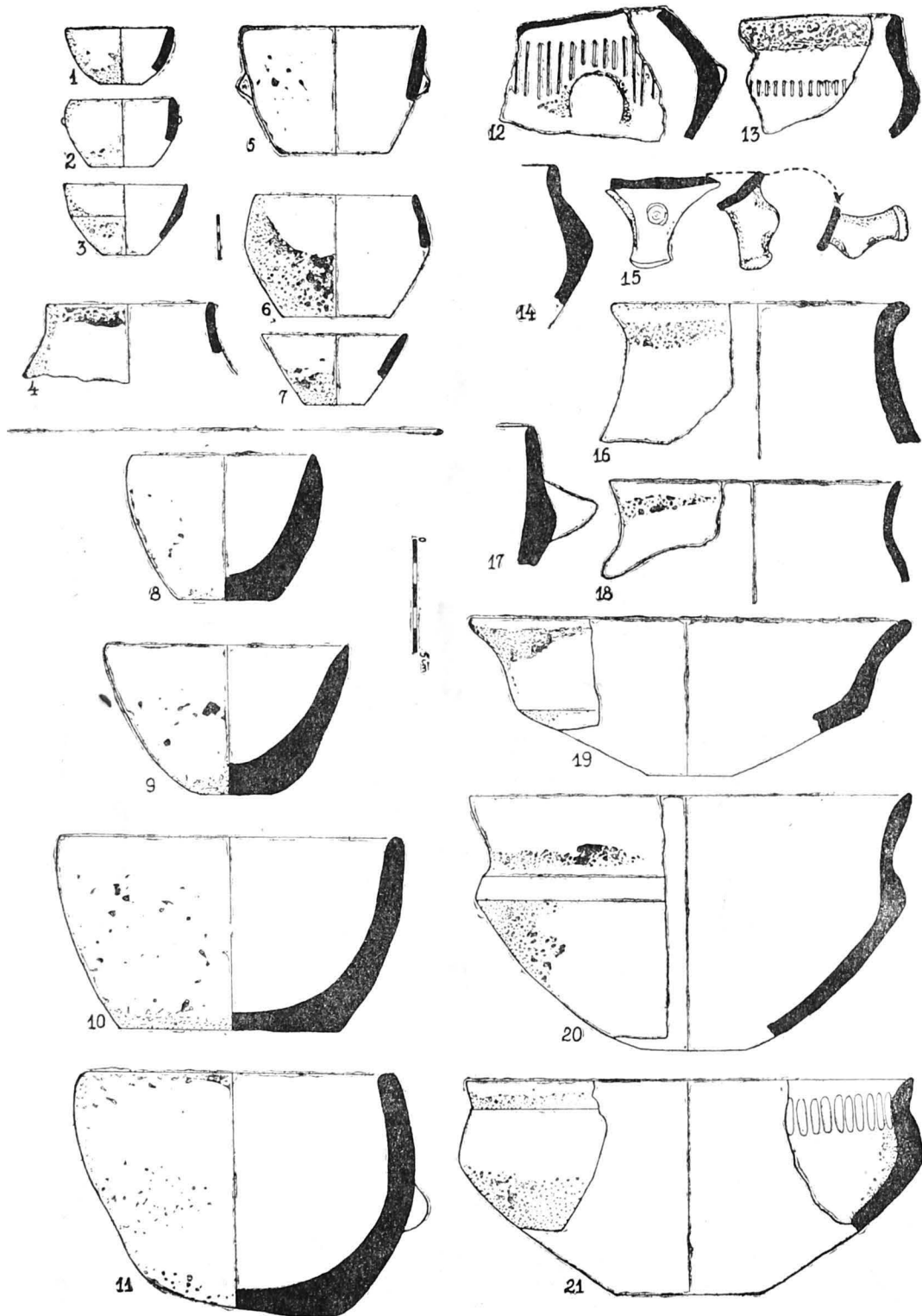
Pl. VII Cultura Vința, faza B₁, 1, 7-10, 15-16, 18-20, 23-25 Zorlențul Mare (din care 15, 16, 18 niv. 5; 19-20, 25 niv. 4); 2-3, 11-13 Parța; 4-6, 14 Liubcova (după Comșa); 17, 22 Fratelia (colecția A. Agotha).

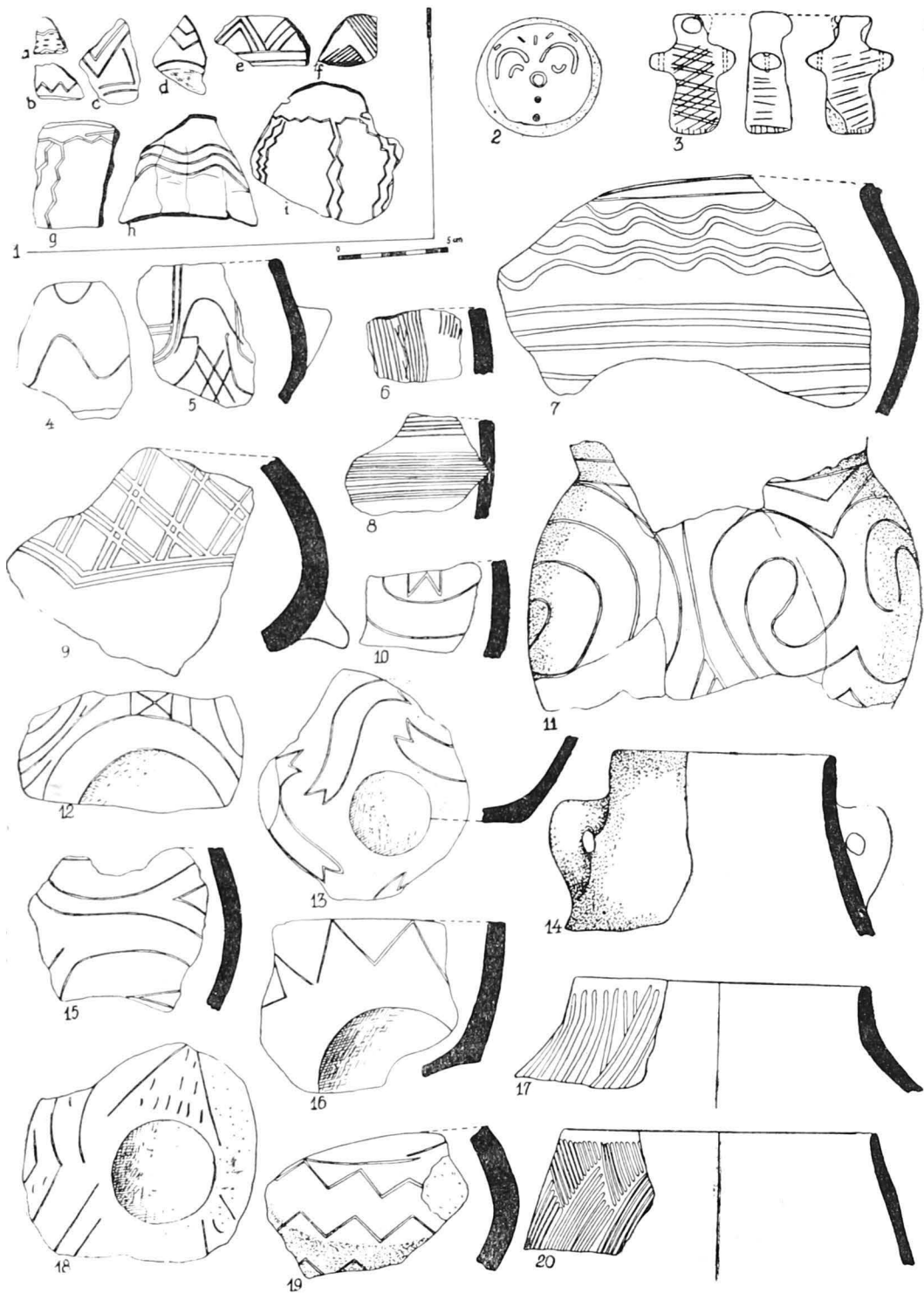
Pl. VIII Cultura Vinča, faza B₂, 1, 6, 9-10, 12, 14, 18-19 Parța; 2 Liubcova (după Comșa); 3-5, 7-8, 11, 13, 15-17, 20 Zorlenț.

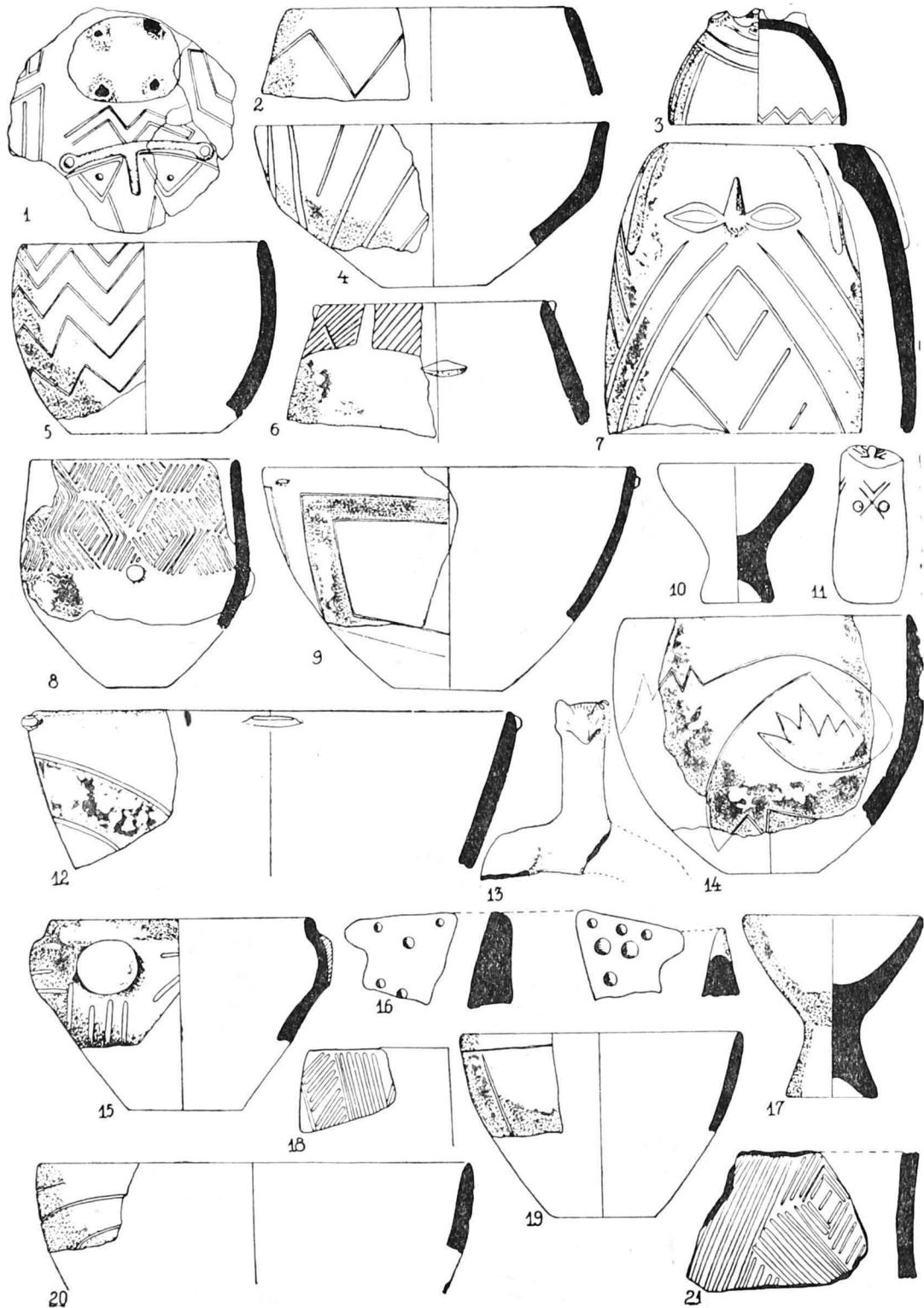
Pl. IX Cultura Vinča, orizontul B₂/C, 1 Parța; 2–5, 9–10, 12–13, 15, 20 Zorlenț; 6–8, 11, 14, 17 Ruginosu; 16, 18–19 Fratelia; 21–23 Liubcova (dubă Comșa).

Pl. X Cultura Vinča, orizontul C-D, 1-7 Homojdia; 8-11 Ruginosu; 12-21 Comlăuș.

Pl. XI Liniarbandkeramik, 1a-i Fratelia; 2-20 Parța (2-4, 6-9, 12, 15-16, 18 colecția Agotha; 5, 10, 13, 19 Colecția Resch; din săpături sînt = 11, 14, 17, 20).

Pl. XII Grupul Bucovăț, faza Bucovăț I, 1 = niv. I|III; 2-4, 6 = niv. Ia; 5 = niv. Ic; 7 = niv. Ib; faza Bucovăț II, 8-11, 13-14 = niv. IIb; 12 = niv. IIa. faza Bucovăț III 15-21 = niv. IIIa.

Pl. XIII Cultura Tisa I, 1-2, 4-7 Hodoni; 3 Parța; 8-10 Lipova; 11-20, 24 Beșenova-Bucia III; 21, 26, 32, 35, 37, 40 Beșenova; 22-23, 27-31, 34, 36, 38, 41 Cenad; 35 Zorlenț; 39 loc necunoscut.

iar termenul de idoli de tip *Zorlenţ* ni se pare mai potrivit decît idoli *thessalieni*, cu *cap mobil* sau *fără cap*. Pentru acest tip sînt mai multe variante⁸⁹.

Vinča B₂/C nu este propriu-zis o fază, ci o treaptă în evoluţia comunităţilor vinčiene ce se sesizează la unele aşezări. La Vinča între orizontul B₂—C este un hiatus precizat de Milojčić încă din 1949⁹⁰. În această perioadă şi după ea au loc manifestări deosebite în diverse zone ale ariei culturii Vinča. În sudul şi centrul Banatului comunităţile îşi continuă evoluţia avînd un specific aparte. În sud, la Liubcova (pl. IX/29—32) se continuă evoluţia fazei B₂, fenomen ce se petrece şi la Zorlenţu Mare (pl. IX/2—5, 9—10, 12—13, 15, 20), doar că aici, în sud, se constată influenţe directe şi puternice ale aspectului Pločnik (pl. IX/21—22, 24—25, 27—28). În centrul şi nord-estul Banatului se constată un fenomen de reterdare manifestat în *Zorlenţ III* (niv. 1 în 1974), Ruginosu, niv. superior (pl. IX/6—8). Din păcate nu putem şti cît timp durează această întîrziere, dar ea va da naştere unui aspect local, întîrziat care abia mai poate fi pus în legătură cu grupul Vinča — cazul aşezării de la Homojdia (pl. X/1—7)⁹¹. Cert este că acest fenomen se dezvoltă pe fondul fazei B₂ la orizont cronologic Vinča C. Acestea îi aparţin şi materialele (pl. IX/11, 14, 17) de la Ruginosu şi Zorlenţu Mare — zona Sălaşului lui Momac.

În nordul Banatului fenomenele sînt diferite. La Parţa evoluţia culturii Vinča este întreruptă de sosirea şi influenţa unui puternic val liniarbandkeramik, care în contact cu cultura Vinča va da naştere unui fenomen de sinteză. Pe un idol de la Parţa (pl. IX/1) sînt cîteva ornamente cu caracter liniar; iar în aşezarea de la Fratelia (pl. IX/16, 18—19) ornamentele vinčiene de orizont Vinča B₂/C⁹² sînt pe o pastă de factură liniară⁹³.

Faza Vinča C. Acestei faze îi aparţin materialele de la Ruginosu (pl. X/8—11), doar că acestea nu sînt de factură Vinča C ci o retardare a fazei B₂. La fel este situaţia de la Homojdia (pl. X/1—7). Aceluiaşi fenomen îi aparţine aşezarea de la Honorici⁹⁴.

Sînt unele aşezări caracteristice fazei Vinča C şi D, care în mod surprinzător, se află în nordul Banatului — la Comlăuş şi Boriaş⁹⁵ ce se deosebesc de cele mai sus amintite prin factură şi forme. La Comlăuş apare o ceramică fină, neagră, lustruită, ornamentată cu caneluri

⁸⁹ În colaborare cu prof. Octavian Răuţ avem în lucru un studiu asupra acestor tipuri de idoli.

⁹⁰ Vl. Milojčić, BSA, 44, 1949, p. 284, fig. 9.

⁹¹ Gh. Lazarovici—I. Stratan, *op. cit.*, p. 455—464.

⁹² *Idem*, Banatica, I, 1971, pl. VII/7, 10, 13.

⁹³ În colecţia Agotha sînt mai multe piese, unele chiar străine complexului vinciian.

⁹⁴ M.J.R. Nepublicat.

⁹⁵ Muzeul Banatului. Nepublicat.

și pliseuri (pl. IX/21). Ea aparține orizontului Vinča C și D fără a se putea preciza mai exact din cauza puținătății materialului. Pentru aceste așezări se găsesc bune analogii la Temeș—Kubin și în alte așezări contemporane⁹⁶.

C. — LINIARBANDKERAMIK

Descoperiri liniarbandkeramice sînt cunoscute în nordul Banatului, la Parța, încă de la începutul acestui secol⁹⁷. În ultimii ani noi descoperiri au îmbogățit numărul acestora. Din păcate însă cele mai multe sînt fără observații stratigrafice.

Grupul Medina. Fragmente aparținînd acestui grup sînt în colecția Agotha provenind de la Fratelia. Acestea apar împreună cu ceramică Vinča A₃. Nu știm dacă asocierea este întîmplătoare ori s-au găsit împreună. Factura ceramicii de uz comun a acestei grupe se deosebește de cea a ceramicii Starčevo—Criș din nordul Banatului, ca și de cea a ceramicii Vinča A prin amestec și ardere care, însă, o apropie de cea liniară a grupului Szatmar. De altfel asemănările au fost subliniate de Kalicz și Makkay⁹⁸. Chiar în grupul Szatmar recent⁹⁹ sînt elemente ce se găsesc în ultimele faze de dezvoltare ale culturii Starčevo—Criș¹⁰⁰ care au fost deja în contact sau influențate de cultura Vinča în timpul fazelor Vinča A. Relațiile dintre grupul Medina și faza Spiraloid B¹⁰¹ — de altfel cum crede și Dimitrijević — indică același lucru. O situație similară este la Leț.

Cultura Alföld. Materiale ale acestei faze a liniarului vechi sînt cunoscute la Parța, tot fără observații stratigrafice. Pasta este de culoare brună și gălbuie, moale ca aspect, fiind amestecată cu materii organice (de obicei pleavă), netezirea este de bună calitate. Unele motive ornamentale sînt caracteristice fazei vechi a liniarului Alföld (pl. XI/ g—i) sau Protobükk cum apare în vechea literatură avînd bune analogii la Bodrogkeresztúr¹⁰², Szarvas-Erpárt¹⁰³ și în alte părți¹⁰⁴.

⁹⁶ Gh. Lazarovici, MCD, p. 201—218.

⁹⁷ Vl. Milojević, BerRGK, 33, 1951, p. 117, fig. 4/3; Gh. Lazarovici, *Tibiscus*, II, 1972, p. 14, pl. I/1.

⁹⁸ N. Kalicz—J. Makkay, *op. cit.*, p. 94—95, 100, fig. 3.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 87, fig. 6 12—13, 15—23; 7/10, 8/6,9.

¹⁰⁰ Caracteristice orizontului „Starčevo IV”, orizont contemporan cu Vinča A₃. Apar în așezarea de la Gura Văii — *Ostrovu Golu*, niv. III. și IV.

¹⁰¹ N. Kalicz—J. Makkay, *op. cit.*, p. 94.

¹⁰² Fr. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn*, Budapest, 1929, pl. I.7—8; XXXIII/1—2; I. Kutzián, *ArchAustr*, 40, 1966, p. 249—280; N. Kalicz—J. Makkay, *op. cit.*, p. 91, fig. 10 2—3, 7—8; 11/5.

¹⁰³ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 253, fig. 1/13—14.

¹⁰⁴ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XXXV/13.

Această grupă este răspândită în sud pînă în apropiere de Szeged¹⁰⁵. Aşezarea de la Fratelia este, deocamdată, cel mai sudic punct de pe teritoriul Banatului. Cronologic, ea se plasează în timp după cultura Körös¹⁰⁶ urmînd fazei Szatmar¹⁰⁷. Avînd în vedere că cele mai vechi elemente Szatmar sînt contemporane cu grupul Körös tirziu, „Starčevo IV” şi Vinča A₃, credem că cel mai timpuriu orizont pentru faza Alföld este Vinča B₁. De altfel şi cele mai vechi descoperiri Vinča A din Ungaria sînt, după părerea noastră, la orizont Vinča A₃—Öszeniván VIII şi Faisz¹⁰⁸. Ceramică Vinča B₁ se află şi în aşezarea de la Fratelia. În factura acestei ceramici se constată unele elemente de influenţă liniară Alföld). Motivele ornamentale (pl. XI/1) sînt comune atît fazei Vinča B₁, cît şi grupelor liniare.

Cultura Bükk. Această civilizaţie apare pe teritoriul Banatului numai prin piese de import. Cele mai multe descoperiri sînt de la Parţa provenind din colecţii particulare (pl. XI/5—6, 8—9)¹⁰⁹. Acestea apar în asociere cu materiale Vinča B₂. Descoperirile aparţin perioadei Bükk clasic. Pentru descoperirile noastre sînt următoarele analogii: pl. XI/9 are analogii la Borsod, Búdöspester şi Agytelher-Höhle¹¹⁰; pl. XI/6, 8 precum şi altele de acelaşi tip din colecţiile susamintite au numeroase analogii în Ungaria¹¹¹. Descoperirile de la Parţa nu sînt singurele descoperiri din afara ariei culturii Bükk. La aceeaşi latitudine sînt şi cele de la Crno Bara¹¹² din R. S. F. Iugoslavia, iar în Transilvania sînt cunoscute în mai multe puncte¹¹³. Ele apar în asociere cu ceramică Vinča B¹¹⁴ — foarte probabil autorii se refereau la Vinča B₂ — precum şi Tisa I¹¹⁵, Zselis¹¹⁶ şi, parte, din Szakálhát¹¹⁷, Proto- şi Precucuteni¹¹⁸. Importurile Bükk sînt vehiculate, foarte probabil, spre sud de cultura Szakálhát; căci apar întotdeauna împreună¹¹⁹.

¹⁰⁵ H. Quita, *PZ*, 38, 3—4, 1960, p. 1—38; 153—188; E. Comşa, *SCIV*, XI, 2, 1960, p. 11; N. Kalicz, *ActArchSz*, VIII, 1965, p. 34—35; O. Trogmayer, *MFME*, 1968, p. 11—19.

¹⁰⁶ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 255—256.

¹⁰⁷ E. Comşa, *op. cit.*, p. 11; N. Kalicz—J. Makkay, *op. cit.*, p. 77—81, 94—95.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 102, fig. 5.

¹⁰⁹ În colecţiile Agotha şi Resch.

¹¹⁰ Fr. Tompa, *op. cit.*, pl. XI/1; XII/14, 16; XI/11; XII/18.

¹¹¹ *Ibidem*, pl. II—XX.

¹¹² M. şi D. Garašanin, *RVM*, 6, 1957, p. 218; D. Popescu, *Materiale*, II, 1956, p. 106; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 258.

¹¹³ N. Vlassa, *SCIV*, XII, 1961, p. 20—22; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 263.

¹¹⁴ Vl. Milojević, *Germania*, 33, 1955, p. 401—404; H. Dumitrescu, *SCIV*, 17, 1966, p. 433—442.

¹¹⁵ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 258; E. Comşa, *op. cit.*, p. 235.

¹¹⁶ I. Pavuk, *Simplengyel*, Nitra, 1967, p. 1—24; J. Lichardus, *MFME*, 1969, 2, p. 27.

¹¹⁷ M. Garašanin, *BerRGK*, 33, 1951, p. 130; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 263; J. Lichardus, *op. cit.*, p. 28.

¹¹⁸ H. Dumitrescu, *op. cit.*, p. 442; N. Vlassa, *Apulum*, V, 1965, p. 123—133.

¹¹⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 256, 258, 262, 263; N. Kalicz, *ArchForsch*, 1958—1968, Budapesta, 1970, p. 134—135.

Cultura Szakálhát. Cu prilejul publicării materialului de la Parța, făceam atunci diferențiere între materialele vinciene din nivelul al doilea unde erau elemente Szakálhát plus alte elemente ce erau în procentaj de circa 40%¹²⁰. Și azi este foarte greu a atribui descoperirile de la Parța numai culturii Szakálhát. Credem că trebuiesc revăzute unele opinii privind caracterul *szakalhatoïd* al unor descoperiri din Banatul jugoslav și românesc¹²¹.

La Parța, incontestabil, sînt unele elemente Szakálhát (pl. XI/10—13, 15—16, 18—19) și liniare (XI/11, 15, 19)¹²² dar, ceea ce este mai important e prezența unui *fenomen de sinteză* petrecut între elementele Vinča și liniare. O serie de vase de factură Vinča au ornamente sau pictură gen Szakálhát¹²³, iar pe altele de factură Szakálhát sau liniare sînt pliseuri — fenomen de origine vinčiană — (pl. XI/17, 20).

În nordul Banatului, la sfîrșitul fazei Vinča B₁, dar mai degrabă B₂, lucrurile nu sînt prea clare din lipsa unor elemente sigure de datare, constatăm prezența unui grup Liniarbandkeramik înrudit cu Szakálhát care în contact cu cultura Vinča va da naștere unui fenomen de sinteză similar cu cel de la Parța niv. II. Pentru acest fenomen semnalat recent și la Pișchia¹²⁴ folosim termenul, deocamdată, provizoriu, de grupul Bucovăț.

Grupul Bucovăț. Așezarea de la Bucovăț este în apropierea canalului, Bega, la circa 20 de km est de Timișoara. Locuirea are forma unui tell cu dimensiunile de 100×70 m cu un strat de cultură de 1,70 m grosime care poate fi împărțit în trei mari perioade de locuire, cu mai multe nivele fiecare. Precizînd de pe acum că cele trei faze din evoluția așezării de la Bucovăț nu cuprind întreaga evoluție și nu sînt fazele grupului Bucovăț, ci reprezintă situația stratigrafică din tellul de la Bucovăț precizată prin observații de stratigrafie verticală și orizontală.

Bucovăț I. Acestei etape îi corespund, pînă în prezent, patru nivele de locuire — Ia, b, c, d. Ceramica este grosolană, arderea relativ bună dar nu puternică, amestecul este cu pietricele ori cioburi pisate. Suprafața vaselor este adeseori acoperită cu un strat de pictură roșie făcută după ardere, nelustruită. Ornamentele constau din linii meandrice, în zig-zag, rectilinii sau terminate în forma literei „M“. Din straturile inferioare spre cele superioare se constată o evoluție apărînd o ceramică tot mai fină, iar ornamentele se înrudesesc tot mai mult cu cultura Szakálhát (pl. XII/1, 5, 7).

Bucovăț II. Acestei etape îi corespund două nivele — IIa, b. Aceasta este perioada de maximă înflorire, de dezvoltare a tellului. În această fază a fost semnalat un zid de pămînt bătut înalt de circa 1 m. Cera-

¹²⁰ Gh. Lazarovici, *Tibiscus*, II, 1972, p. 10, 14.

¹²¹ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 253, 256; O. Höckmann, *JbRGZM*, 13, 1966, p. 3.

¹²² Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 10, 13; *Banatica*, I, 1971, pl. X/8, 9; II, 1973, fig. 20/6—12; 30/2; 31/1,3.

¹²³ *Ibidem*, fig. 30/2.

¹²⁴ Informație Fl. Medeleț — Muzeul Banatului.

¹²⁵ Săpături Gh. Lazarovici în 1973, 1974. Nepublicat.

mica acestei perioade este mai fină decît în cea precedentă, acum apare o categorie cenuşie, uneori foarte bine netezită şi lustruită, predominînd în nivelul IIb. Ornamentele sînt meandrice şi curboliniare terminate în zig-zaguri sau în forma literei „M” (pl. XII/14). Uneori benzile incizate de formă curboliniară (pl. XII/12) sau meandrice, (XII/9) sînt pictate cu galben (XII/12) sau roşu (pl. XII/9), pictură executată după ardere, în spaţiul dintre incizii. Tot în această etapă apare şi o categorie ornamentată cu pliseuri şi cu motive geometrice (pl. XII/8). Idolii sînt cilindrici, iar alţii apar pe toarte de vase (pl. XII/11, 13). Sînt şi cîteva cupe mici cu picior (pl. XII/10).

Bucovăţ III este o etapă de decădere a ornamentaţiei. O serie de motive şi forme se menţin (pl. XII/15, 18—20). Şi această fază are două subnivele. În partea inferioară, alături de materialele din nivelul IIIb se constată prezenţa unor elemente Tiszapolgár foarte timpurii. Nu se poate trage vreo concluzie privind relaţia stratigrafică între grupul Bucovăţ şi cultura Tiszapolgár, lucrurile nefiind clare. Din loc în loc acest nivel este străpuns de gropi cu material Tiszapolgár evoluat¹²⁶.

Materialele de la Parţa, din partea superioară a nivelului al doilea (Coliba Scheletului)¹²⁷ precum şi din săpătura din 1960 (pl. XI/10—20) sînt contemporane cu ultimele etape ale fazei I de la Bucovăţ şi anterioare fazei Bucovăţ II. Materialul de la Pişchia, cu anumite rezerve determinate de puţinătatea materialului, aparţine etapei a II-a fără a se putea preciza mai exact dacă este orizontul IIa sau IIb, anterior sau ulterior acestora. Ceea ce trebuie reţinut este lipsa totală a importurilor Tisa I evaluate. În orizontul Bucovăţ II apare o ceramică cenuşie care se înrudeşte direct cu cea a Tisei I pictată cu culori crude, după ardere. De altfel primii butoni cilindrici perforaţi apar la Parţa la adîncimea de 1 m.

Importurile de la Zorlenţul Mare¹²⁸ (pl. XIII/25) se leagă genetic de orizontul Bucovăţ II atît din punct de vedere al motivisticii cît şi al facturii. Acolo apar împreună cu materiale de orizont Vinča B₂ şi B₂/C.

Cultura Tisa I. Această civilizaţie face parte din grupul Bandkeramik¹²⁹, dar nu poate fi considerată o civilizaţie de origine liniară. Originea şi momentul cronologic la care apare este încă incert. Majoritatea cercetătorilor consideră ca loc de origine bazinul Tisei, în special zona dintre Mureş şi Criş¹³⁰. La formarea ei participă elemente sudi-

¹²⁶ Gh. Lazarovici, *Eneoliticul timpuriu din Banat*, comunicare la Simpozionul de la Sovi Sad, 1974.

¹²⁷ Gh. Lazarovici, *Banatica*, II, 1973, fig. 20.

¹²⁸ *Idem*, *Banatica*, I, 1971, pl. XI/6—9, 11.

¹²⁹ O. Höckmann, *op. cit.*, p. 1.

¹³⁰ D. Popescu, *op. cit.*, p. 107; N. Vlassa, SCIV, XII, 1961, p. 20; B. Brukner, *Neolit u Voivodini*, Beograd, 1968, p. 76.

ce¹³¹, la care se adaugă elemente Szakálhát¹³². Sînt unele opinii ce văd o influență a lucrăturii textile sau în lemn la ornamentarea ceramicii¹³³. Participarea elementelor Criș¹³⁴ trebuie exclusă din două motive: pleava din factura ceramicii putea fi transmisă de la civilizațiile liniare care o cunosc permanent și în al doilea rînd din motive cronologice și stratigrafice interpunindu-se între ele cultura Alföld și Szakálhát (parțial). Prin lămurirea poziției stratigrafice și cronologice a culturii Alföld și a importurilor Szakálhát de la Vinča¹³⁵, momentul cronologic al apariției culturii Tisa, după părerea noastră, este mult coborît, la nivelul fazei Vinča B₂¹³⁶, iar opiniile referitoare la formarea ei la sfîrșitul Starčevo IV — Vinča A trebuie revizuite și coborîte¹³⁷.

Deoarece caracteristicile fazei Tisa I nu au fost precis delimitate, o serie de ornamente liniare sau Szakálhát au fost considerate Tisa¹³⁸ ajungîndu-se astfel la „importuri” Tisa la Vinča la adîncimile: 9,2 m¹³⁹, 8 m¹⁴⁰, 7,5 m¹⁴¹, 7,3 m, 8,6—8 m, 6—8, 8—7,1 m, 7,4—7,3 m¹⁴². Aceiași cercetători amintesc descoperiri Tisa, de astădată fără elemente Szakálhát la Vinča la adîncimile: 4,4 m, 4,3 m, 4,1 m, 3,7 m, 3,5 m, 2 m¹⁴³, în orice caz la orizonturi Vinča sau Turdaș tirzii¹⁴⁴. Relația Tisa—Boian (Giulești) sugerează, după ultimele opinii un orizont Vinča B₂/C¹⁴⁵. Relațiile determinate de importuri reciproce din mai multe așezări din Banat, Transilvania și Ungaria între culturile Szakálhát, Tisa, Zselis, Notenkopf, Bicske, arată un orizont Vinča B₂ evoluat¹⁴⁶.

¹³¹ I. Banner, *Germania*, 37, 1959, p. 33; B. Jovanović, *Starinar*, XIII—XIV, 1962—1963, p. 26; N. Kalicz, *ActArchSz*, VIII, 1965, p. 36; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 265.

¹³² *Ibidem*.

¹³³ O. Höckmann, *op. cit.*, p. 3.

¹³⁴ Vl. Milojević, *Körös—Starčevo—Vinča*, *Reinecke Festschrift*, Mainz, 1950, p. 113; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 20; M. Rusu, *Banatica*, I, 1971, p. 77 și urm.

¹³⁵ J. Makkay, *ActArchSz*, VIII, 1965, p. 15—16; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 264.

¹³⁶ Gh. Lazarovici, *Banatica*, II, 1973, p. 51—52; J. Makkay, *ActArchHun*, XII, 1—4, 1970, p. 15, fig. 1.

¹³⁷ Vl. Milojević, *op. cit.*; N. Vlassa, *op. cit.*, p. 17—24; *Dacia*, VII, 1963, p. 486; *SCIV*, 15, 1964, p. 261; *ActaMN*, III, 1966, p. 33, 35; IV, 1967, p. 407; B. Brukner, *op. cit.*, p. 70.

¹³⁸ I. Paul, *RevMuz*, 4, 1965, p. 298.

¹³⁹ I. Kutzián, *op. cit.*, p. 264.

¹⁴⁰ D. Popeșcu, *op. cit.*, p. 106.

¹⁴¹ M. Garašanin, *op. cit.*, p. 128.

¹⁴² Vl. Milojević, *Chronologie*, p. 81; *Idem*, *BSA*, 44, 1949, p. 265.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 265; *Idem*, *Chronologie*, p. 81; *Idem*, *BerRGK*, 33, 1943—1950, p. 121; D. Popescu, *op. cit.*, p. 106; M. Garašanin, *op. cit.*, p. 120; B. Jovanović, *ArchIug*, IV, 1963, p. 19—24, 21; *Idem*, *Starinar*, XIII—XIV, 1965, p. 24.

¹⁴⁴ Fr. Tompa, *BerRGK*, 24—25, 1934—1935, p. 42.

¹⁴⁵ M. Garašanin, *Germania*, 39, 1961, p. 263; *Idem*, *BerRGK*, 38, 1958, p. 13.

¹⁴⁶ I. Banner—A. Balint, *DolgSz*, 11, 1935, p. 89 fig. IV/27, 31—35; V/13, 15, 17; M. Roska, *ArchÉrt*, 49, 1936, p. 72, 119. A. Gallus, *ArchÉrt*, 49, 1936, p. 85—86; Vl. Milojević, *BerRGK*, 33, 1943—1950, p. 118—123; *Germania*, 43, 1965, p. 263; N. Vlassa, *ActaMN*, III, 1966, p. 35; E. Comșa, *op. cit.*, p. 237; M. Garašanin, 31, *BerRGK*, 1951, p. 126—128; *RVM*, 6, 1967, p. 218; N. Kalicz, *ActArchSz*, VIII, 1965,

În concluzie, formarea culturii Tisa I ca o cultură aparte se petrece în timpul fazei Vinča B₂. Faza Tisa I are la rîndul ei două etape: *Tisa Ia*, timpurie, cînd este în asociere cu elemente Szakálhát fiind cunoscută la Tape Lebö A¹⁴⁷, Crno Bara¹⁴⁸, Szakálhát¹⁴⁹, Kökénydomb¹⁵⁰, Idijo¹⁵¹ etc.; *Tisa Ib*, evoluată, cînd apare singură, neasociată cu Szakálhát, la care pe motive Tisa I apare pictura cu roşu crud sau galben. Această fază este cunoscută la Tape Lebö B¹⁵², iar în alte părţi la orizont Vinča C¹⁵³ şi chiar D¹⁵⁴.

În Banat sînt două categorii ceramice aparţinînd culturii Tisa I. Din păcate toate descoperirile sînt fără observaţii stratigrafice. În prima etapă, Tisa Ia, ar intra descoperirile de la Hodoni¹⁵⁵ (pl. XIII/1—2, 4—7). La acestea pasta este gălbuie, arderea slabă, inciziile nu sînt prea adînci. Nu este cunoscută pictura crudă. În etapa a doua Tisa Ib, ar intra descoperirile de la Beşenova Veche (azi Dudeşti Vechi) (pl. XIII/21, 26, 32, 35, 37, 40), Beşenova—Bukova III (pl. XIII/11—20, 24), Cenad (pl. XIII/22—23, 27—31, 34, 36, 38, 41) şi cîteva fragmente al căror loc de descoperire nu este precizat; dar tot ce se ştie este că sînt descoperite în Banat (pl. XIII/39). Toate descoperirile de ceramică de mai sus au aceeaşi factură: pasta este de culoare cenuşie, bine arsă, amestecul este cu nisip foarte fin, uneori chiar cu mîl avînd un aspect mat fiind uneori lustruită la exterior dar mai ales la interior (pl. XIII/24, 30, 32, 35, 37). La acelaşi orizont, după factură, sînt şi descoperirile de la Lipova¹⁵⁶ (pl. XIII/8—10) şi Zorlenţu Mare (pl. XIII/25). În ceea ce priveşte vasul de la Parţa¹⁵⁷ (pl. XIII/3) este greu de precizat dacă aparţine culturii Tisa sau grupului Bucovăţ, mai ales din punct de vedere al pastei.

p. 39; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 263—265; J. Makkay, *op. cit.*, p. 15—16; *SympNitra*, 1967, p. 1—12; O. Trogmayer, *SympNitra*, 1967, p. 4—13; B. Brukner, *op. cit.*, p. 94, la Cristurul Sîrb, Cioka, Banatsko Miloševo, Novi Kneževac.

¹⁴⁷ Fr. Mora, *DolgSz*, 6, 1930, p. 161—162; W. Buttler, *MarbStud*, 1938, p. 23, 43; Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 118—119; D. Popescu, *op. cit.*, p. 107; M. Garašanin, *op. cit.*, p. 218; N. Vlassa, *SCIV*, XII, 1961, p. 21.

¹⁴⁸ M. Garašanin, *BerRGK*, 33, 1951, p. 126; Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 120, fig. 4.3—4; Vl. Milojević, *Germania*, 43, 1965, p. 263; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 262; N. Tasić, *EpoquePrehist*, p. 282.

¹⁴⁹ I. Banner—A. Bálint, *Dolg*, 11, 1935, p. 99, pl. IV—VII; Vl. Milojević, *BerRGK*, 33, 1943—1950, p. 117—118; N. Vlassa, *ActaMN*, III, 1966, p. 35; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 263, 265; M. Garašanin, *op. cit.*, p. 130; D. Popescu, *op. cit.*, p. 106.

¹⁵⁰ I. Banner—A. Bálint, *Dolg*, VI, 1—2, 1930, p. 107—158; M. Garašanin, *op. cit.*, p. 126; D. Popescu, *op. cit.*, p. 63; I. Kutzián, *op. cit.*, p. 265.

¹⁵¹ Vl. Milojević, *op. cit.*, p. 120, pl. 4/2—4.

¹⁵² Fr. Mora, *op. cit.*, p. 161—162, pl. XLI; O. Trogmayer, *MFME*, 1957, p. 60; N. Vlassa, *SCIV*, XII, 1, 1961, p. 17—24; B. Brukner, *op. cit.*, p. 78.

¹⁵³ O. Trogmayer, *op. cit.*, p. 16; B. Brukner, *op. cit.*, p. 73—94.

¹⁵⁴ S. Dimitrijević, *Sopotsko Lendelska kultura*, Zagreb, 1968, p. 86, fig. 18/1—2, Bapska orizont E—G.

¹⁵⁵ Gh. Lazarovići. *Banatica*, I, 1971, p. 26—29, pl. XIV/5—6.

¹⁵⁶ Ibidem, p. 29—30, pl. X—XIII.

¹⁵⁷ Ibidem, pl. XIV/4 este de la Parţa nu Hodoni.

Din cele de mai sus rezultă că problemele ceramicii neoliticului din Banat mai necesită încă observații stratigrafice clare, situație ce se constată și în zonele învecinate. Fenomenele din Banat se leagă de cele din sudul Ungariei și Banatul jugoslav. Lipsa unor cercetări spre nord-est, pe valea Mureșului, spre Transilvania nu ne permite a discuta mai în-deaproape situația de aici.

GH. LAZAROVICI

AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA SÎNTANA — HOLUMB (JUD. ARAD)

În dreapta șoselei Arad—Oradea, în dreptul locului unde aceasta taie drumul Sîntana-Curtici, se întinde o stațiune arheologică¹. Cam la 800 m. de șosea, în stînga drumului Sîntana-Curtici se zărește de orice trecător o movilă interesantă căreia localnicii îi spun „Holumb“. Este de fapt un „tell“ (tipul insulă în mijlocul terenului, odinioară mlăștinos, cum se găsesc multe în vestul patriei noastre) rezultat în urma amenajărilor efectuate de omul preistoric și de pe urma depunerilor de resturi menajere, ori dărîmături de locuințe. Movila are diametrul aproximativ de 38 m, circumferința de 118 m, dimensiuni în continuă schimbare din cauza aplatizării movilei prin lucrările agricole. Jur-împrejur movila este înconjurată de un șanț, avînd lărgimea maximă de 5 m, pe fundul căruia crește floră hidrofilă abundentă chiar și în anii cu precipitații puține. Șanțul se termină cu o mică alveolare ce dă impresia unui val. Nu este exclus ca ridicarea terenului să se datoreze, eventual, lucrărilor agricole, arăturilor ce se opresc la marginea șanțului. Evident, dimensiunile date de noi trebuie luate în seamă cu rezervă deoarece terenul fiind arabil, lucrările agricole schimbă mereu atît înălțimea movilei (aproximativ 2,5—3 m peste nivelul locului), cît și adîncimea șanțului, respectiv diametrul movilei.

După cioburile culese de noi pe marginea șanțului drumului Sîntana-Curtici și a celor culese la suprafața terenului, așezarea neolitică se întinde pe aproximativ 200 m lungime, de o parte și de alta a drumului. Limitele sale nu pot fi cunoscute decît prin săpături minuțioase în viitor².

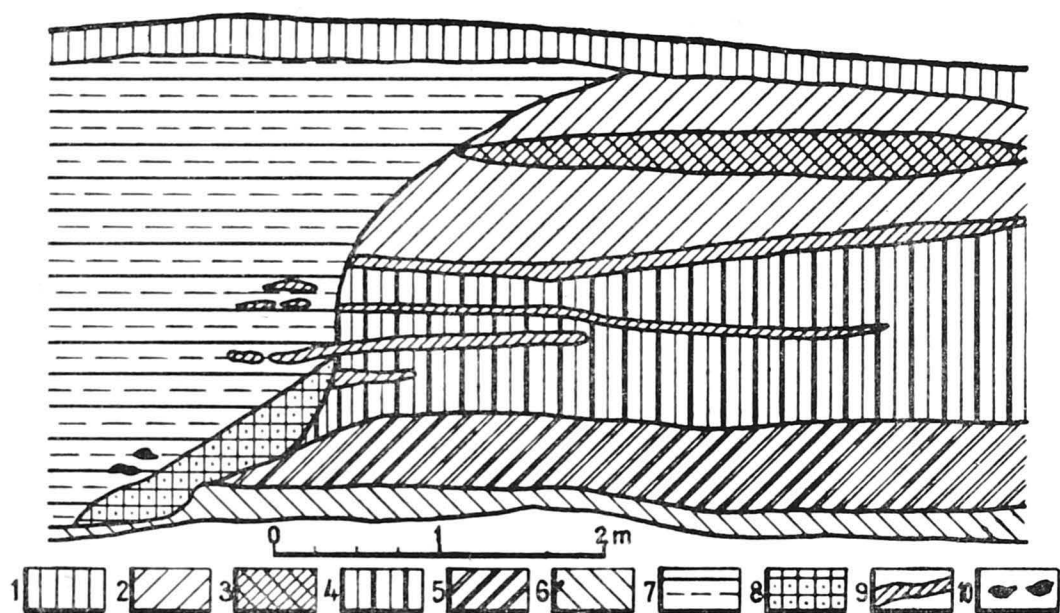
În iulie—august 1963³ s-a efectuat un sondaj arheologic în acest „tell“ (printr-o modestă secțiune de 10×1,20 m). Săpătura a avut și un

¹ E. Dörner (Muzeul județean Arad), numește locul „Dîmbul Popii“. Copiii din Sîntana cu care am efectuat sondajul din 1963 numesc locul „La Holumb“, probabil referindu-se nu la stațiune, ci la movila-tell, căreia i-au spus „Holumb“.

² Astfel sondajul efectuat de noi nu urmărea decît sondarea „Holumbului“, a „tellului“, nu cercetarea așezării propriu-zise, pentru a ne putea da seama dacă aparține culturii Tisa ori epocii bronzului.

³ Sondajul a fost efectuat de noi la propunerea și în cadrul șantierului arheologic Sîntana-Cetatea veche de pămînt, condus de către M. Rusu.

caracter de salvare deoarece din mai multe părți sătenii cărau pământ, iar spre vest șanțul a început să fie astupat. Pe de altă parte amintim că în timpul celui de al doilea război mondial (v. fig. 1) în movilă s-a săpat o poziție pentru o piesă de artilerie și pentru un punct de observație pe șoseaua Arad—Oradea. Dăm astfel mai jos, pe adâncimi, caracteristicile mai interesante ale materialelor rezultate din sondajul.

1 — Humus; 2 — Pământ cafeniu cu resturi de cultură; 3 — Strat subțire compact de pământ ars; 4 — Pământ galben cafeniu, sfărâmișos cu cenușă, cioburi și oase de animale; 5 — Pământ negru compact, fostul humus (?) rezultat de pe urma unei vegetații de mlaștină (?); 6 — Pământ galben; 7 — Pământ de umplură, groapă modernă cu resturi de țigle și pietre, făcută în al II-lea război mondial pentru artilerie și observare a șoselei Arad—Oradea; 8 — Pământ negru-sfărâmișos de umplură; 9 — Rămășițe din straturile de pământ ars, cărămiziu, deranjate; 10 — Pietre.

Fig. 1 — Sîntana — Holumb. Profilul nordic al Secțiunii I-a

A. 0—0, 40 m. Strat vegetal în care se găsesc, de-avalma cioburi neolitice Tisa, ceramică Otomani I ornamentată cu striuri și incizii (Besenstrichkeramikultur) și oase de animale.

B. 0,40—0,80 m. Au rezultat doar cioburi neolitice Tisa, în număr apreciabil, ornamentate numai cu motive plastice, butoni mari, ca niște gurguie (v. pl. I), fragmente de vase suport cu pereții fereștruiți (v. pl. II), oase de animale. La adâncimea de 0,60 m apare o platformă de lut gălbui, bătut, pe alocuri cu urme de arsură.

C. 0,80 m—1,20 m. De la nivelul platformei se conturează în jos o ușoară alveolare a terenului, ce pare a fi fost o groapă sau un nivel dis-

trus acoperit de platforma de la adîncimea de 0,60 m. Pămîntul rezultat este afinat și plin de resturi menajere: cioburile neolitice Tisa ornamentate *la fel* cu butoane-gurguie și fragmente de vase suport cu pereții ferestruți. Tot la acest nivel s-a găsit o frumoasă spatulă de os, bine păstrată (v. fig. 2).

D. 1,20—1,60 m. La adîncimea de 1,20 m (pe alocuri mai sus) s-a conturat a doua platformă de lut cărămiziu, bătut, pe alocuri cu urme de arsură, sub care se află pămînt galben-cafeniu, sfărîmăcios, de umplutură cu multe resturi menajere, cenușă, cioburi și oase de animale. Ceramica Tisa rezultată este ornamentată în aceeași manieră, motive plastice, butoni mari și fragmente de vase cu pereții ferestruți. Mai apare un singur tip de vas (v. pl. II), cupa cu picior bine și puternic conturat. Aici se evidențiază bine groapa făcută în al doilea război mondial, cu care ocazie, de la suprafață, au fost antrenate cioburi din epoca bronzului.

E. 1,60—2,00 m. La adîncimea de 1,80 m și respectiv 2 m se conturează încă două platforme de pămînt gălbui, mult mai subțiri și mai puțin compacte. Nu prezintă nici resturi de arsură ca cele din partea superioară. În pămîntul galben-cafeniu sfărîmăcios, cu cenușă și resturi menajere, au fost descoperite fragmente de vase-suport cu pereții ferestruți, mici *boluri lustruite*, ornamentate cu butoni mici, delicați și un *fragment de bolstrachină mică, ornamentat cu impresiuni rotunde* (v. fig. 3).

F. 2—2,40 m. Se conturează ultima platformă de pămînt gălbui prinsă de noi în șanț. Restul pămîntului galben-cafeniu, sfărîmăcios, cu cenușă conține resturi menajere, în special oase de animale și fragmente ceramice Tisa, de tipul celor găsite și la nivelele de deasupra, pereți de vase-suport ferestruți, fragmente de boluri mici și vase cu picior, din care s-a mai păstrat numai partea inferioară.

G. 2,40—2,60 m. Continuă pămîntul galben-cafeniu sfărîmăcios cu cenușă în care se mai găsesc puține fragmente ceramice asemănătoare cu cele din nivelele superioare și oase de animale.

H. 2,60—2,70/3 m. La această adîncime apare un strat compact de pămînt negru-gras, fostul humus turbifer, de mlaștină.

J. 3 m. Sub stratul de pămînt negru apare bine conturată argila galben-cenușie, nederanjată, virgină.

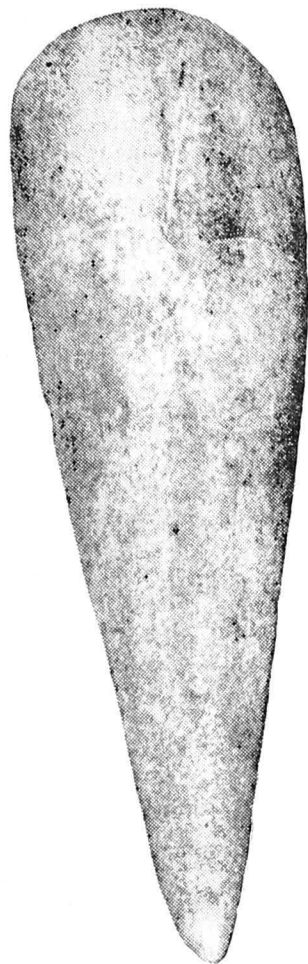

Fig. 2 — Spatulă de os

Din marginea gropii săpate în timpul celui de al doilea război mondial, deci în *condiții stratigrafice nesigure* au fost găsite câteva fragmente ceramice provenind de la *tăvițe* sau alte vase, ornamentate cu incizii în cunoscutul *stil textil* al culturii Tisa (v. fig. 4) și în cultura Bodrogkeresztúr (v. fig. 5).

Fig. 3 — Bol ornamentat cu cerculețe stampate
(în maniera ceramicii Decea Mureșului).

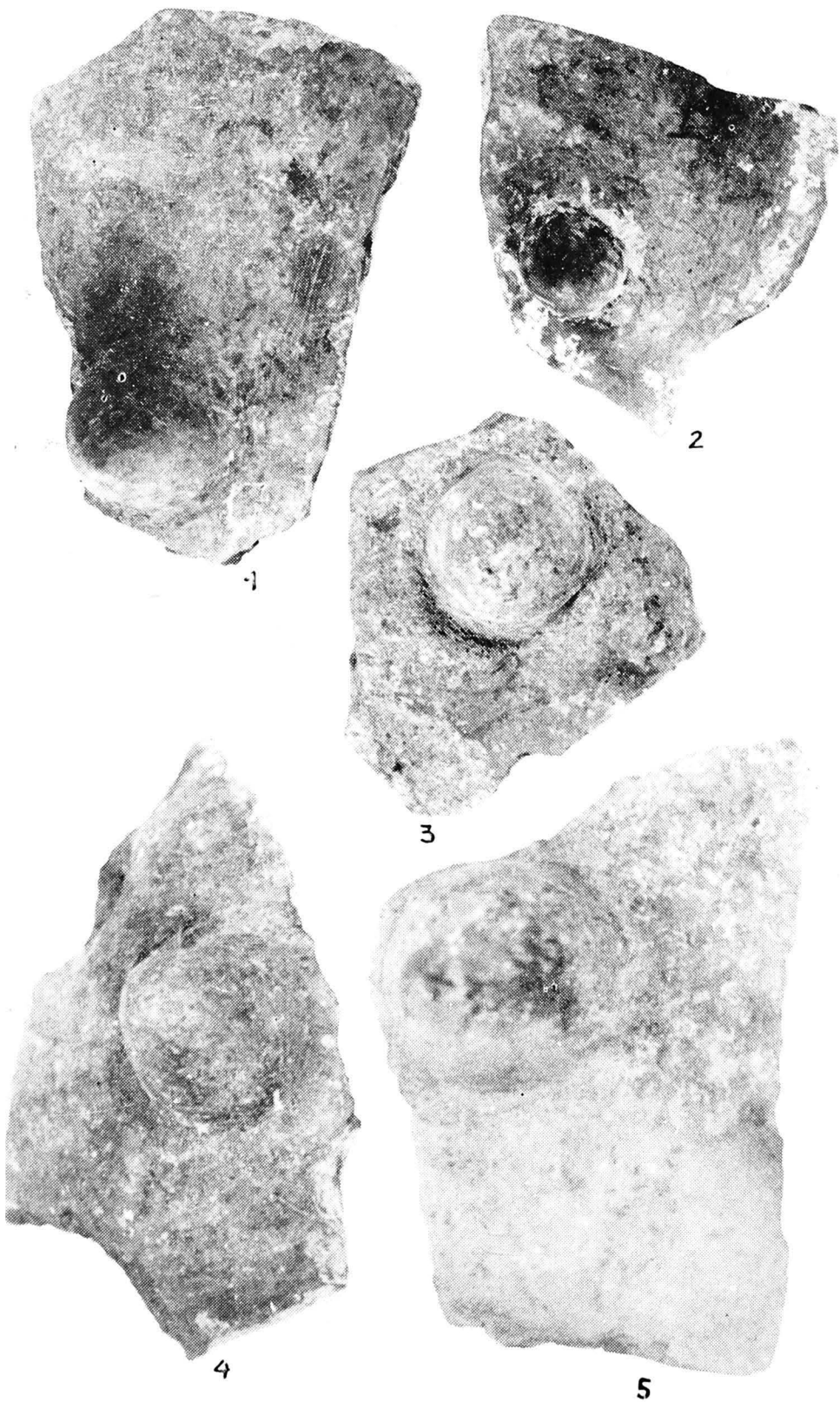
Analogii ale materialului ceramic, a vaselor ornamentate cu proeminente se găsesc la Vărșand⁴ „Viezuriște” în materialul rezultat în urma săpăturilor lui D. Popescu, și la Deva⁵ în vasele-suport mari, cu pereții ferestruți. Vase asemănătoare — cu *pereții ferestruți* — s-au găsit chiar la Sîntana-Cetatea veche de pământ, într-un mormînt descoperit de M. Rusu, care, de altfel, a făcut referiri interesante cu privire la așezarea de la Sîntana-Holomb, încadrînd-o, după sistemul său crono-logic în cultura Tisa II (Tisa III-Tiszapolgár; Tisa IV-Bodrogkeresztúr)⁶.

Arheologii maghiari, iugoslavi și cehoslovaci s-au ocupat îndelung cu originea culturii Tisa, de raporturile sale cu cultura Bükk și alte cul-

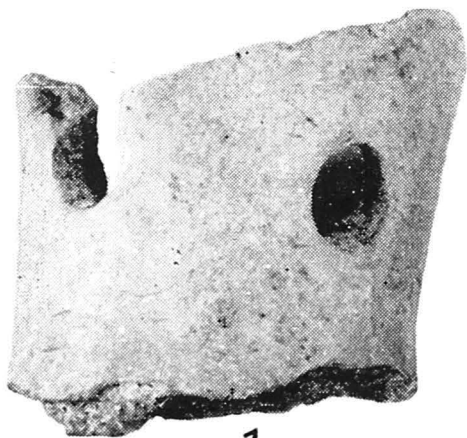
⁴ D. Popescu, *Săpăturile de la Vărșand*, în *Materiale*, II, p. 144—145.

⁵ O. Floca, *Stațiunea de la sfîrșitul treptei de jos a barbariei din marginea Devei*, în SCIV, I, 1950, p. 220—225, pl. III/2.

⁶ M. Rusu, *Tisa*, articol pregătit pentru „Enciclopedia cehoslovacă de arheologie”, pe care noi l-am consultat în l. română, la autor; *Cultura Tisa*, în *Banatica*, I, 1971, p. 79; M. Rusu, *Sîntana*, în *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, 2, Praga, 1969, p. 1293.

Pl. I — Fragmente ceramice ornamentate cu butoni mari (gurguie)
<https://biblioteca-digitala.ro>

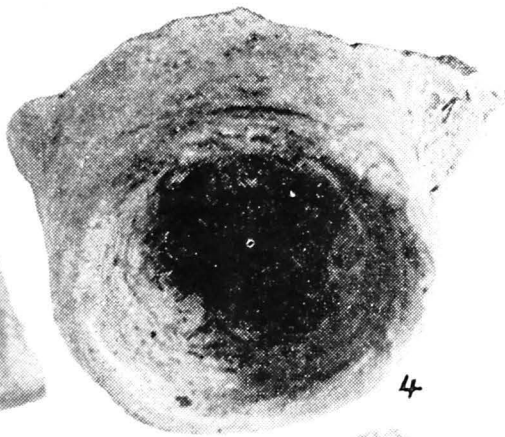
1

2

3

4

5

6

Pl. II — Fragmente de vase — suport (fructiere) de tipul cu pereții ferestruți
(în maniera culturii Tiszapolgár)

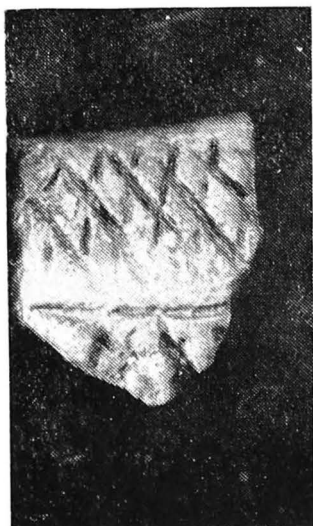
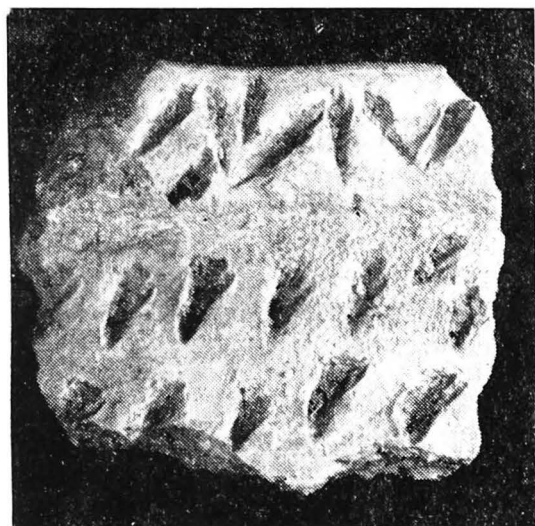

Fig. 4 — Fragmente ceramice ornamentate în vechea manieră a stilului culturii Tisa

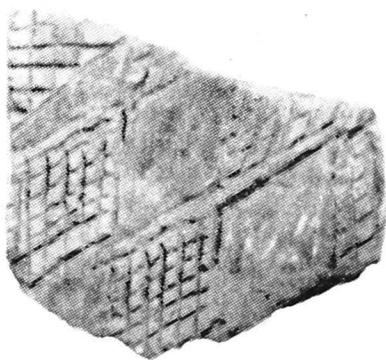

Fig. 5 — Fragment ceramic ornamentat cu romburi hașurate (în maniera culturii Bodrogkeresztúr)

turi quasi-contemporane⁷, în ultima instanță cu plasarea cronologică⁸ a culturii Tisa și dezvoltarea sa cronologică internă. Astfel cercetările efectuate în țara noastră și în țările vecine ne dau posibilitatea să plasăm mai adecvat cronologic și așezarea de la Sîntana-Holomb. Desigur nu stă în intenția noastră ca prin această succintă notă să elucidăm cronologia sa din toate punctele de vedere. Considerăm necesare, totuși, câteva precizări:

a) Materialul rezultat din săpătură ne îndeamnă să admitem, la Sîntana-Holomb, existența numai a unui *orizont cultural* aparținând culturii Tisa, de un *conservatorism* accentuat caracteristic zonelor de cîmpie joasă, adeseori înmlăștinată, dar avînd 5 nivele de locuire, datorate fie focului, inundațiilor sau unor eventuale intrigi interne.

b) Vasele-suport (fructiere?) cu pereții ferestruți, lipsa vaselor pictate, refolosirea stilului textil (triunghiuri, romburi sau rețele hașurate) și a ceramicii *stampate* cu cerculețe permit plasarea sa cronologică în *orizontul cultural Tisa III* (după cronologia lui M. Rusu)⁹, respectiv *Tiszapolgár* după cronologia cercetătorilor maghiari. O situație similară întîlnim la Deva¹⁰ (unde apare și motivul cu cerculețe stampate) Tiszaug, Deszk și mai ales la Tiszapolgár¹¹, unde predomină, ca la Sîntana, vasul-suport, fructiera cu piciorul perforat (tipul H după I. Bognár—Kutzián, numit — *hollow-pedestalled bowls*).

c) Fragmentul de bol ornamentat cu *cerculețe stampate*, găsit în condiții stratigrafice certe la adîncimea de 1,60—2 m. la Sîntana-Arad,

⁷ F. Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükk- und Theiss-kultur*, in *ArchHung*, V/VI, Budapesta, 1929, p. 42—46; J. Banner, *A tiszai kultúra két ismeretlen lelőhelyéről*, in *ArchÉrt*, XLIV, 1930, Budapesta, fig. 145/3; J. Korek, *Lebőhalmi ásatás 1950-ben*, in *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 151; J. Csalog, *Das Wohnhaus*, *E" von Szegvár-Tűzköves und seine Funde*, in *ActaArch*, IX, 1—4, Budapesta, 1958, pl. 1/1,2; J. Korek, *Neolitikus telep és sírok Dévabányán*, in *FolArch*, XIII, 1961, p. 25.

⁸ J. Csalog, *Die Chronologie der Bükker- und der Theisskultur*, in *FolArch*, III—IV, Budapesta, 1941, pp. 17—27; Vl. Milojević, *Die Siedlungsgrenzen und Zeitstellung der Bandkeramik im Osten und Südosten Europas*, in 33 *BerRGK*, 1943—1950; M. Garašanin, *Die Theisskultur im Jugoslawischen Banat*, in 33 *BerRGK*, 1943—1950, p. 127; N. Kalicz, *Rézkori sztratifigrafia Székely Község határában*, in *ArchÉrt*, 85, 1958, p. 6; J. Banner—I. Bognár—Kutzián, *Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*, in *ActaArch*, XIII, Budapesta, 1961, p. 1—32; G. Gazdapusztai, *A Magyar őskorkutatás néhány kérdéséről Délmagyarország őskori kultúráinak fejlődése a bronzkorig*, in *ArchÉrt*, 89, 1962, p. 10.

⁹ Nota 6 *supra*

¹⁰ Nota 5 *supra*

¹¹ Ida Bognár—Kutzián, *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, in *ArchHung*, SN, XLII, 1963, pl. CXXVII.

ce are analogii în vasele similare, ornamentate identic, descoperite în cunoscutul cimitir de la Decea Mureșului¹² ne dă posibilitatea să plasăm spre acest orizont cultural așezarea neolitică de la Holumb și în același timp să oferim descoperirilor din cimitir un punct de referință culturală și stratigrafică real.

d) Am remarcat gradul înalt de *conservatorism* cultural și așezării Tisa dela Sintana, unde nu apar nici influențe turdășene ca la Deva¹³, nici ceramică pictată de tipul nord-crișan¹⁴ (grupul identificat pe Crișul Repede și bazinul hidrografic al Barcăului) respectiv grupul cu ceramică pictată-Herpály¹⁵ sau Ciumești¹⁶. Așezarea neolitică de la Sintana—Holumb conturează astfel și mai pregnant *grupul Tisa din sudul Crișanei*, deosebit de culturile de mixtură din nordul provinciei, de cele din Banatul vestic sau Transilvania intracarpatică. Rămîne însă, pe mai departe a se studia în ce măsură *grupul Sintana al culturii Tisa mai aparține neoliticului* (sau este mai degrabă în plină epocă a cuprului) și care sînt legăturile sale reale cu celelalte culturi quasi-contemporane din Crișana și Transilvania¹⁷.

S. DUMITRAȘCU

¹² I. Kovács, *Le cimetière de l'âge de cuivre de Marosdécse*, în *Közl.*, IV, 1—2, Cluj, 1944, pp. 3—21, fig. 7, 10.

¹³ Oct. Floca, *op. cit.*, pl. VI, fig. 1; N. Vlassa, *Chronology of the neolithic in Transylvania, in the Light of the Tărtăria Settlement's stratigraphy*, în *Dacia*, VII, 1963, p. 485—494, fig. 11.

¹⁴ M. Roska, *Az erdélyi őskori festett agyagművesség*, în *Közlemények*, III, 1, Cluj, 1943, p. 61—80; J. Korek, P. Patay, *A Herpályi-halom kőkorvégi és szikari települése*, în *FolArch*, VIII, Budapesta, 1956, p. 26—30; S. Dumitrașcu, N. Tăutu, *Ceramică neolitică pictată descoperită la Oradea—Ioșia*, în *Crisia I*, Oradea, 1971, pp. 47—53; D. Sava Ignat, *Ceramica neolitică pictată de pe valea Crișului Repede*, în *Crisia*, IV, Oradea, 1974, pp. 121—125.

¹⁵ G. Gazdapusztai, *Probleme in der Südföldgruppe der spätneolithischen Buckelkeramik*, în *Studijne Zvesti AUSAV*, 17, Nitra, 1969, pp. 125—137; S. Siska, *Zur Problematik der spätneolithischen Kulturgruppen mit bemalter Keramik in der Ostslowakei*, în *Studijne Zvesti AUSAV*, 17, Nitra, 1969, pp. 415—429.

¹⁶ E. Comșa, în *Dacia*, VII, 1963, pp. 477—484; E. Comșa, Z. Nánási, *Date privitoare la ceramica pictată din epoca neolitică din Crișana*, în *SCIV*, 23, 1, 1972, pp. 3—17.

¹⁷ N. Vlassa, *O contribuție la problema legăturilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania*, în *SCIV*, XII, 1961, p. 17—25; *Contribuții la cunoașterea culturii Bodrogkeresztúr în Transilvania*, în *SCIV*, 15, 1964, p. 351—366; *Unele probleme ale neoliticului Transilvaniei*, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 412—417; I. Paul, *Așezarea neolitică de la Pianul de Jos (Podei)*, j. Alba, în *Studii și Comunicări*, 14, 1969, p. 33—88.

THE SETTLEMENT FROM SÎNTANA — HOLUMB

(Abstract)

The author presents a concise view the archaeological excavations at the settlement of Tisa type from Sîntana-Holumb (Jud. Arad).

He considers that this settlement belongs to Tiszapolgár culture, but at a depth of 1,60—2,00 m. in the barrow („tell“) was discovered, imperfect stratigraphic conditions, a fragment of a bowl, ornamented with circular impressions (see Fig. 3). On the analogy of the bowls found in the graves of a cemetery from Decea Mureşului of the Copper Age (aeneolithic) it seems, that the *Sîntana group* of Tisa culture *is no more* belonging to the neolithic.

ÎNSEMNAȚATEA CIMITIRULUI DE LA MOKRIN PENTRU CRONOLOGIA EPOCII TIMPURII A BRONZULUI ÎN BANAT*

Volumul al unsprezecelea din seria „*Dissertationes et Monographiae*” pune la îndemîna specialiștilor materialul unuia dintre cele mai importante monumente preistorice din Banat: cimitirul din epoca timpurie a bronzului de la Mokrin¹.

Cunoscute încă din anii 1880—85, vestigiile arheologice din punctul „Seliște—Lalina humka”, de lângă Mokrin, au început să fie cercetate sistematic în anul 1958. Campaniile din acest an și din anii 1959—60, 1963—65, 1967 au fost realizate de arheologi iugoslavi și maghiari, în vreme ce săpăturile din 1969 sînt expresia colaborării dintre oamenii de știință din Iugoslavia, Statele Unite ale Americii, Ungaria, România și Austria sub conducerea lui Stephen Foltiny și a lui M. Girić².

Date fiind importanța obiectivului și faptul că a avut loc o cercetare exhaustivă, forma de publicare aleasă a fost cea monografică. Volumul debutează printr-un studiu asupra geologiei și geomorfologiei terenului pe care se găsește necropola: Jelena Marković—Marjanović, *Geology and Geomorphology of the Necropolis at Mokrin* (p. 9—27), studiu care prezintă și rezultatele analizelor de polen și ale resturilor faunistice.

Analizele antropologice ale celor peste trei sute de schelete umane, provenite din săpăturile sistematice efectuate la Mokrin, au fost reunite în lucrarea a doi cercetători maghiari: Gy. Farkas și P. Lipták, *Physical anthropological examination of a cemetery in Mokrin from the early Bronze Age* (p. 239—270 + 16 tabele și 19 planșe).

Centrul de greutate al monografiei îl constituie publicarea și valorificarea vestigiilor arheologice propriu-zise, a căror realizare este me-

* Studiul reprezintă varianta în limba română a unui articol publicat în *Prähistorische Zeitschrift*.

¹ Girić, 1971, 237, p., 103 pl. Lucrarea a apărut sub auspiciile Institutului Smithsonian, ale Muzeului Național din Kikinda și ale Asociației arheologice din Iugoslavia.

² Girić, 1971, p. 29—37, cu un istoric al cercetărilor și cu bibliografie.

ritul lui M. Girić. Planul urmat de autor a fost următorul: unei scurte introduceri îi urmează masiva și detaliata descriere a mormintelor, deosebit de importantă pentru cercetătorul care dorește să obțină informații suplimentare planșelor; în continuare, foarte utile sînt capitolele care sintetizează, într-o manieră originală, diversele categorii de obiecte sau obiceiuri funerare: gropi de morminte și inhumări; ceramica; unelte și arme; podoabe de cupru; podoabe destinate capului; coliere făcute din diferite materiale; obiecte de aur.

Ultimul capitol prezintă rezultatele investigațiilor autorului în domeniul cronologiei relative a necropolei de la Mokrin, capitol care cuprinde o analiză judicioasă a fenomenului arheologic și a plasării lui în timp³.

Grupul cultural Mureș⁴, din care face parte și cimitirul de la Mokrin, nu a format încă — cu tot numărul mare de obiective cercetate și parțial publicate⁵ — obiectul unei lucrări monografice de sine stătătoare. Astfel iese în evidență mai pregnant rolul cercetării și publicării monumentelor acestui grup cultural, oferindu-se posibilitatea elaborării unor sinteze.

Răspîndirea teritorială a grupului mai sus amintit, stabilită pentru prima dată încă înainte de cel de-al doilea război mondial⁶, permite constatarea că vestigiile de la Mokrin aparțin zonei sudice; dacă adăugăm acestui fapt întinderea considerabilă a necropolei se poate ușor realiza importanța monumentului de pe „Selište—Lalina humka”. Aceste observații trebuie corelate cu originea sudică a grupului Mureș⁷, ceea ce conferă necropolei discutate un rol ordonator. Mai mult, datorită strînsei înrudiri cu unele grupuri și culturi învecinate⁸, se ivește posibilitatea de a clarifica cronologia și tipologia epocii timpurii a bronzului pe spații mult mai largi.

În articolul de față, vom căuta să clarificăm problemele ridicate de materialul din necropole, care, fiind complexe închise și, în general, avînd un caracter conservator, nu sînt la fel de sensibile la diferitele influențe, ca așezările. Cimitirele și mormintele pe care le considerăm ca aparținînd grupului Mureș — de pe teritoriul R.S.R.,

³ Din volumul Mokrin II nu ne-a fost accesibilă decît prelucrarea uneltelor și armelor de la Mokrin, într-un context mai larg, v. Jovanović, 1972, p. 29—41+4 pl.

⁴ Denumire introdusă de Banner, 1931, p. 47, denumire care definește mai clar conținutul acestui fenomen arheologic și care începe să fie din ce în ce mai mult utilizată; v. și Girić, 1971, *passim*.

⁵ Nestor, 1932, p. 79 sqq.; Tompa, 1935, p. 66 sqq.; Patay, 1938, p. 52 sqq.; Popescu, 1944, p. 54 sqq.; mai nou Bóna, 1965 a, p. 59 sqq.

⁶ Pentru răspîndirea grupului, v. Patay, 1938. Din păcate, nu ne-a fost accesibilă teza de doctorat a lui Bóna, 1958.

⁷ Pentru forme v. Garašanin, 1956, p. 5—13, iar pentru context Bóna, 1965 b, p. 17 sqq.

⁸ Bóna, 1965 b, p. 29; Bándi, 1966 a, p. 39—47; Bándi, 1971, p. 63—73; Bándi, 1969, p. 47—60.

R.P.U. și R.S.F.J. — sînt următoarele: Beba Veche⁹, Deszk A¹⁰ și F¹¹, Mokrin¹², Novi Kneževac¹³, Ostojićeva¹⁴, Ószentiván¹⁵, Pitvaros¹⁶, Szöreg¹⁷, Battonya¹⁸. Există, bineînțeles, morminte, vase de tip Mureș și în cadrul unor necropole sau inventare funerare aparținînd altor culturi¹⁹, dar asupra acestor influențe trebuie revenit într-un studiu de sine stătător ca, de altfel, și asupra dezvoltării și răspîndirii așezărilor.

Dintre necropolele amintite mai sus ne-am oprit, în primul rînd, la Mokrin, analizîndu-i separat inventarul metalic și cel ceramic.

Piese de metal utilizate de noi au fost următoarele: nasturi (Knöpfe), pandative în formă de ochelari (brillenförmige Spiralen), tubulețe de tablă (Blechröhrchen), plăcuțe de tablă cu capetele îndoite (Blechplatten m. eingerollten Ende), ace „cipriote“ („zyprische“ Nadeln), pandative în formă de semilună (halbmondförmige Anhänger), ace cu capul răsucit (Rollennadeln), brățări (Armringe), colane (Halsringe), topor plat (Flachbeil), diademă (Diademe), inele de buclă (Lockenringe), pumnale (Dolche) și un topor cu gaură de înmănușare (Axt). Ca punct de plecare am ales pandativele în formă de ochelari, dat fiind faptul că ele se întîlnesc în complexe eneolitice: Jordansmühl²⁰, Livezile (Cacova)²¹, Cheile Aiudului²² și, în general, pe o arie foarte largă în Asia și Europa²³.

Urmărind legăturile dintre piese și realizarea unei concentrări grafice cît mai mari, am obținut tabelul din figura nr. 1, care ne furnizează cîteva concluzii interesante²⁴. Cea mai importantă este stabilirea fazelor (I—II) și subfazelor (II a-c) din cadrul necropolei de la Mokrin. Faza I (veche) se termină o dată cu apariția brățărilor. Faza a II-a a putut fi împărțită în trei, subfaza II b începînd odată cu constatarea prezenței inelelor de buclă, iar subfaza II c, cu cea a pumnalelor.

⁹ Bóna, 1965 b, p. 21—24, cu literatura mai veche.

¹⁰ Foltiny, 1941 a, p. 69—99.

¹¹ Foltiny, 1942, inaccesibilă nouă.

¹² Girić, 1971, cu literatura mai veche.

¹³ Bóna, 1965 b, p. 24, cu literatura mai veche; v. și nota 15.

¹⁴ Girić, 1961, p. 191—193.

¹⁵ Banner, 1931, p. 3 sqq. Acest studiu se ocupă, sistematizînd piesele inventarelor funerare pe tipuri, de aproape toate cimitirele cunoscute de tip Mureș.

¹⁶ Bóna, 1965 b, p. 18—21.

¹⁷ V. nota 15 și Foltiny, 1941 b, p. 1—89, inaccesibilă nouă.

¹⁸ Gazdapusztai, 1968, p. 5—51.

¹⁹ De ex., într-una din necropolele de la Hatvan, v. Hampel, 1880, p. 59 și pl. VII/3.

²⁰ H. Seger, în *AFB* 33/5, 1906, p. 116—141, pl. 7/1, 2, 9; pl. 8/1, 7.

²¹ Téglás, 1888, p. 123 fig. 25.

²² La orizont Coțofeni, dar într-un mediu cultural străin acestei culturi. Informație binevoitoare N. Vlăssă. De asemenea, v. și Hundt, 1961, p. 154 fig. 2/1 și p. 175 harta nr. 11.

²³ Bóna, 1965 b, p. 34 cu răspîndire și bibliografie.

²⁴ Folosim și acest prilej pentru a mulțumi d-lui prof. Kurt Horedt, ale cărui ajutor și sugestii metodologice ne-au fost extrem de utile.

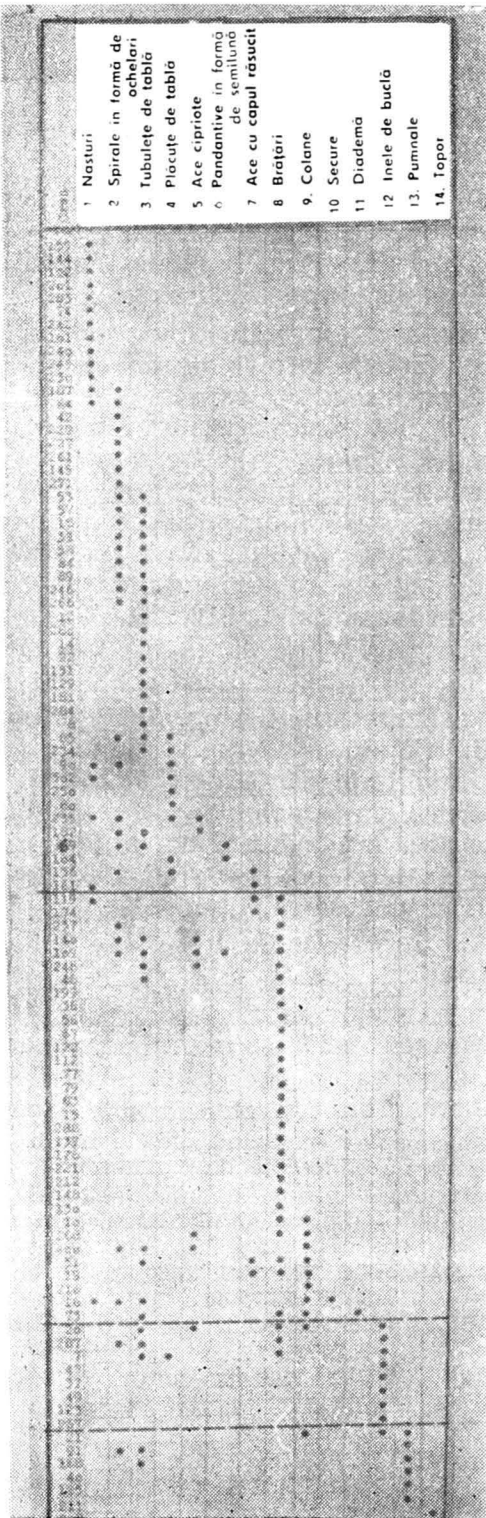

Fig. 1. — Evoluția obiectelor de bronz în necropola de la Mohrin

Nasturii²⁵ se grupează îndeosebi în faza mai veche, asociindu-se cu spiralele în formă de ochelari, cu plăcuțele de tablă și cu acele cu capul răsucit. Doar în cite un singur caz, nasturii se asociază cu brățările și cu coloanele (v. fig. 1), ei încheindu-și, în mare, evoluția în cursul subfazei II a (v. fig. 2).

Spiralele în formă de ochelari se asociază mai ales cu tubulețele de tablă, mai puțin cu brățările și coloanele și doar cite o singură dată cu inele de buclă și cu pumnalele. Din punct de vedere al răspîndirii, spiralele în formă de ochelari se opresc la sfîrșitul subfazei II b.

Un obiect de podoabă care se întîlnește pe tot cuprinsul necropolei și în relație cu toate piesele tabelului, exceptînd pandativele în formă de semilună, sînt tubulețe de tablă²⁶, de cele mai multe ori cite trei sau patru confectionate din aceeași bucată de tablă.

Ca și tubulețele de tablă, plăcuțele de tablă²⁷ au fost găsite, fazei II b.

²⁵ Pentru răspîndirea acestui obiect în aria culturilor Nagyrév, Vátya și Mureș, v. Bándi, 1966, a, p. 43 nr. 10 și Bándi, 1966 b pl. V/31—45, nasturii mormîntului nr. 15.

²⁶ Cunoscute în cimitirele grupului Mureș v. Bóna, 1965 b, pl. IV/18 pentru Pitvaros și pl. VII/12 pentru Beba Veche și ale grupului Szigetszentmiklós-Kisapostág, v. Bándi, 1966, b, pl. I, II, V, XI, XIV pentru Ercsi-Sinatelep. Extinderea în Europa centrală și sud-estică la Hundt, 1961, p. 154 fig. 2/5 și p. 175 harta nr. 11.

²⁷ V. Bándi, 1966 a, p. 43 nr. 11 întîlnite, ca și piesele precedente în grupurile Mureș și Szigetszentmiklós, v. și nota 26.

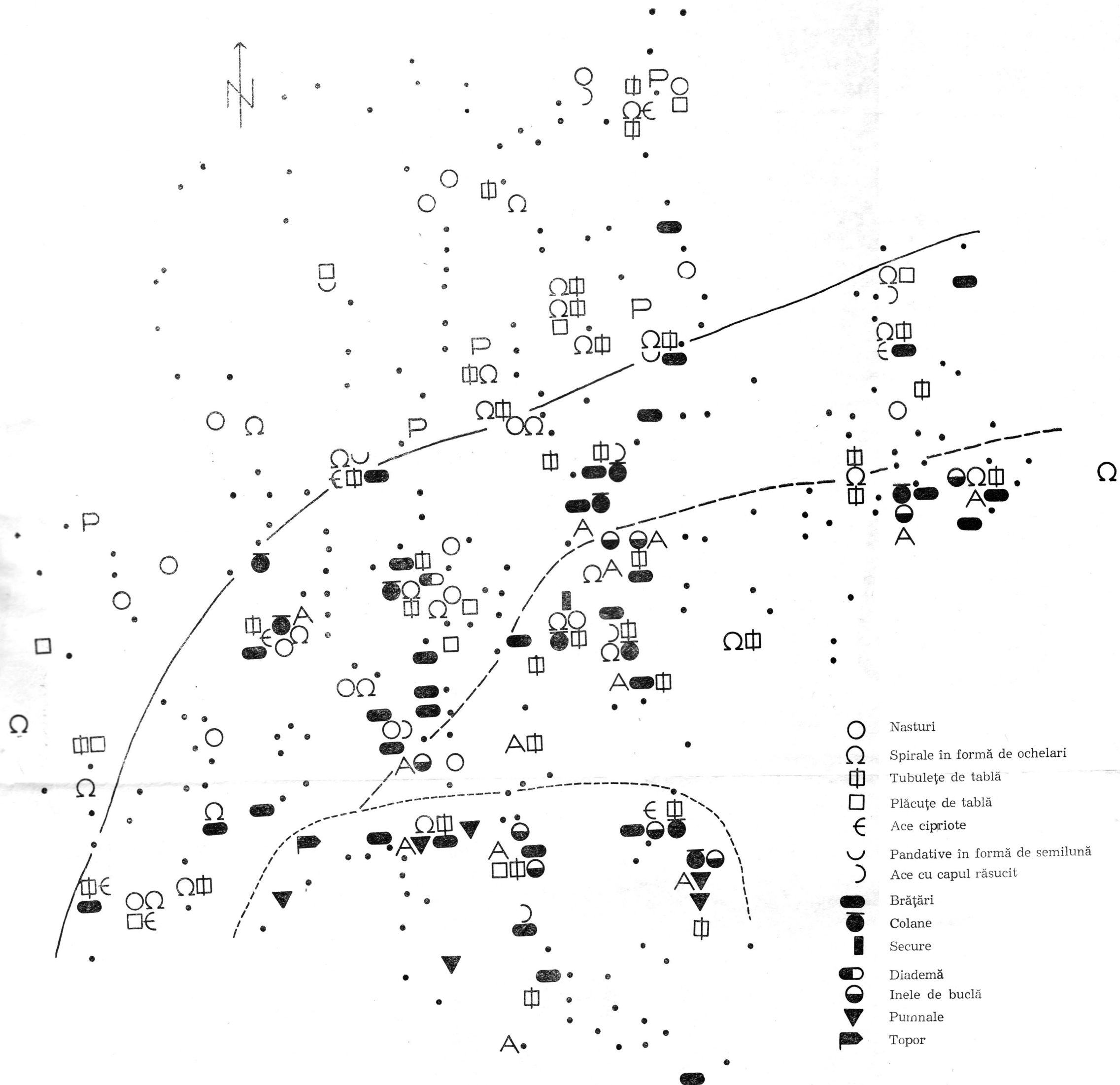

Fig. 2. — Răspândirea obiectelor de bronz în cadrul necropolei de la Mokrin

nu atât de frecvent, negrupate, în toată aria necropolei; ele nu ne pot fi utile pentru cronologia internă.

Acele „cipriote”²⁸ au fost descoperite în asocieri cu majoritatea pieselor, excepție făcând pumnalele. Fără să se poată stabili o grupare, este de remarcat o oarecare densitate a lor în faza a II-a, accentul căzînd pe subfazele II a-b.

Puține la număr, pandantivele în formă de semilună²⁹ sînt întîlnite doar în subfaza II a.

De asemenea, prea puțin numeroase, acele cu capul răsucit³⁰ nu au practic vreo valoare pentru sesizarea unor paralele cronologice, datorită extinderii în arii culturale cu totul deosebite ca spațiu și timp³¹.

Apariția brățărilor la Mokrin³² marchează, credem, începutul fazei a II-a: ele se grupează în centrul, sudul și estul necropolei, observînd că în subfaza II c devin mai rare. În general, au fost găsite în asocieri cu majoritatea pieselor, exceptînd pumnalele. Nu trebuie uitat nici faptul că doar într-un singur caz (v. fig. 1) brățărilor apar în același mormînt cu nasturi.

Un gen de piese care ne pot da indicații asupra cronologiei interne sînt colanele³³. De origine sudică³⁴, ele se asociază îndeosebi cu brățărilor, dar și cu celelalte piese; inelele de buclă și pumnalele stau în legătură cu colanele în cite un singur caz. Colanele sînt grupate în centru, în faza a II-a a necropolei, mai ales în subfazele II a-b.

²⁸ Formă de foarte largă răspîndire atât în timp, cît și în spațiu, v. Blegen, *Troy*, II/1, pl. 357 (din aur) citat după Bóna, 1965 b; Hundt, 1961, p. 154 fig. 2/9 și p. 170 harta nr. 6; Bándi, 1966 a, p. 42 nr. 5; Bóna, 1965 b, pl. V/9, VII 7 — grupul Pitvaros — cu bibliografie. Datată, în general, în R BA, această formă poate dăinui accidental pînă relativ tîrziu, așa cum e cazul acului cipriot de la Tiszakeszi-Szódadomb care, vehiculat probabil de purtătorii culturii mormintelor tumulare, a fost descoperit în mediu Egyek, v. Bóna, 1963, a, p. 16 nr. 5 și pl.

²⁹ Bándi, 1966, a, p. 43 nr. 9 cu extinderea acestui tip în regiunea Dunării mijlocii.

³⁰ Bándi 1966 a, p. 43 nr. 4.

³¹ J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Praga 1969, s. v. *Rollennadel*; v., de ex., descoperirea întîmplătoare de pe teritoriul cimitirului de la Mosonszentmiklós, aparținînd grupului nord-panonic cu ceramică incrustată, v. Uzsoki, 1963, p. 56, pl. 4/8; exemplarul de la Tiszakeszi-Szódadomb în mediu cultural Egyek, o formă timpurie care, după cum presupune autorul Bóna, 1963 a, pl. 3/1, a fost perpetuată de purtătorii culturii mormintelor tumulare (v. și nota 28); în sfîrșit, piesa de la Abaújszántó din așezarea aparținînd grupului Barca a culturii Piliny, v. Kemenczei, 1964, p. 35 pl. 5/6.

³² După formă, variante și material, acest obiect de podoabă cunoaște o mare diversitate de-a lungul epocii bronzului. Ca problematică generală, v. capitolele din Hänsel, 1968, p. 92—106 și Mozsolics, 1967. Brățărilor asemănătoare cu cele de la Mokrin au la bază exemplare eneolitice, v. în grupul Pitvaros Bóna, 1965 b, p. 34.

³³ Încilinăm să credem că necropola de la Mokrin permite stabilirea momentului în care brățărilor încep să pătrundă spre nord, moment care, de ex., nu este același cu pătrunderea, tot spre nord, a spiralelor în formă de ochelari.

³⁴ Pentru răspîndirea lor în bazinul Dunării superioare și mijlocii, v. Hundt, 1961, p. 149 fig. 1/2; p. 154 fig. 2/2, 3 și hărțile de la p. 174 nr. 10 și p. 175 nr. 11.

³⁵ V. Bóna, 1965 b, p. 32, cu bibliografie.

Spre deosebire de colane, inelele de buclă³⁵ se grupează mai la est, reprezentînd, după părerea noastră, începutul subfazei II b. Excep-tînd nasturii, ele se găsesc în aceleași morminte cu toate piesele reprezentative.

Ultima categorie de obiecte pe care o discutăm sînt pumnalele³⁶, în-tîlnite în asociere doar cu spirale în formă de ochelari, tubulețe de tablă, colane și inele de buclă. Pe planul de situație al necropolei, pumnalele se concentrează doar în partea de sud, reprezentînd, foarte probabil, ul-tima subfază II c³⁷ (v. fig. 1).

În faza a II-a se datează și securile de metal³⁸.

În încheierea prezentării celor mai importante obiecte din necropola de la Mokrin, am dori să menționăm și un fapt care nu ni se pare lipsit de importanță: securile de piatră apar numai în faza I și, în con-secință, niciodată în asociere cu brățările, în vreme ce obiectele de aur se masează în faza a II-a, cu deosebire în II b-c³⁹.

Ceramica găsită în mormintele de la Mokrin prezintă, în general, un caracter unitar. O serie de forme⁴⁰ sînt răspîndite, mai mult sau mai puțin uniform, pe întreg teritoriul cimitirului, fără să ne poată indica schimbări în evoluție sau nuanțe în cadrul aceleiași faze⁴¹. Totuși, exa-minarea planului de situație pe care au fost trecute toate tipurile de vase, ne-a permis detașarea unor categorii, fapt ce consolidează crono-logia propusă pe baza obiectelor de metal.

Forma cea mai caracteristică — atît pentru cimitir cît și pentru grupul cultural Mureș — este vasul mic cu două torți și corpul bombat⁴². În cadrul necropolei pe care o analizăm, am stabilit două variante principale: prima cuprinde vasele mai svelte, a căror înălțime

³⁵ Pentru datarea, tipologia și răspîndirea acestor obiecte de podoabă, v. Zaha-ria, 1959, p. 103 sqq; Trogmayer, 1967, p. 16—25; de asemenea v. și capitolul din Hănsel, 1968, p. 113—115, care le analizează în cadrul pandantivelor (Anhänger), precum și Bóna, 1965 b, p. 32—33 cu bibliografie.

³⁶ Hănsel, 1968, p. 42—48; Mozsolics, 1967, p. 49 sqq.; Hundt, 1961, p. 154 fig. 2/17; Bóna, 1965 b, p. 33; v. mai sus, nota 3.

³⁷ Chiar dacă luăm în considerare și fragmentul nesigur de miner al unui pumnal (mormîntul nr. 168), concentrarea acestor piese nu depășește zona sudică a cimitirului.

³⁸ Jovanović, 1972, pl. II/1 a—b, 2, cu bibliografie.

³⁹ Nu trecem cu vederea faptul îndeobște cunoscut că obiectele de aur apar, sporadic, încă din neolitic. Nu este totuși exclus (la fel ca în cazul brățărilor, v. mai sus, nota 32) ca penetrația sau producerea constantă a obiectelor de aur să fie legată de un anumit moment, depistabil și în cazul necropolei de la Mokrin. Pentru securile de piatră, v. Jovanović, 1972, pl. II/3—5.

⁴⁰ Vase cu butoni și cu buza găurite, pahare al căror corp este bombat, stră-chini cu patru torți sau cu două alăturate, boluri, ulcioare și căni cu o toartă.

⁴¹ Putem aminti tot aici că, datorită atît seriilor lungi ale unor forme, cît și faptului că extrem de puține morminte conțin peste trei vase (media fiind 1—2 vase), un tabel ca cel din fig. 1, a fost greu de alcătuit, iar rezultatele obți-nute, neconcludente.

⁴² Pentru proveniența și evoluția formei, v. nota 7 și Berciu, Morintz, Maxi-milian, 1957, p. 182.

depășește, în general, diametrul maxim sau lățimea măsurată peste torți (pl. I/1—3, 5—6), iar cea de-a doua, vasele a căror înălțime este, în majoritatea cazurilor, egală cu lățimea (Breite) (pl. 1/7—10). La această variantă am adăugat și două vase mai grosolan lucrate (pl. 1/12). Considerînd cele două variante împreună, această formă nu se răspîndește uniform pe teritoriul cimitirului: în faza mai veche, ea apare aproximativ tot în al 11-lea mormînt, în vreme ce în faza mai nouă este găsită tot în al 4-lea mormînt (v. fig. 3). De notat este faptul că varianta a doua se găsește concentrată numai în perioada mai nouă, ceea ce — așa cum se va vedea mai jos — are o deosebită importanță în valorificarea cronologiei propuse în prezentul articol.

Fazei mai vechi⁴³ îi aparține și varianta de cană cu o toartă și cu corpul bombat (pl. II/16), concentrată în zona de nord a cimitirului. Tot aici a fost descoperită și cănița-askos (pl. II/1), care merită atenție datorită posibilităților ce le oferă pentru datare⁴⁴. În aceeași ordine de idei putem aminti o ceașcă (Schnabeltasse) provenind din straturile inferioare de la Periam⁴⁵, ceea ce întărește datarea timpurie a acestor orienturi.

Precumpănitor în jumătatea mai timpurie a necropolei, s-au găsit străchinile cu două torți opuse (pl. V/B/1—3)⁴⁶; ele nu sînt grupate, astfel că certitudinea conferită datării cu ajutorul acestei forme este redusă.

Faza a II-a a cimitirului de la Mokrin cunoaște, alături de vasul cu două torți (varianta a doua) pomenit mai sus, doar o singură formă caracteristică: castronul cu o singură toartă (pl. IV/B/2—8) trasă de obicei din buză, excepție făcînd exemplarul din pl. IV/B/5⁴⁷. Diferitele variante ale acestei forme se grupează în partea central-sudică și doar trei exemplare în partea de est care, și ea, aparține fazei tîrzii.

Pentru a încheia prezentarea unor forme ceramice, amintim vasul cu *ansae semilunatae*⁴⁸ (pl. I/11) și pe cel cu patru torți (pl. I/13)⁴⁹.

⁴³ Ceramica poate ajuta doar la împărțirea în două a necropolei; linia de demarcație urmează, în mare, pe cea stabilită cu ajutorul obiectelor de metal, dar puțin mai la sud.

⁴⁴ Milojević, 1950, p. 107 sqq.

⁴⁵ Nestor, 1932, p. 87 fig. 17/1; Fuchs, 1937, p. 54—61 și p. 56 fig. 5.

⁴⁶ Formă comună în culturile Nagyrév și Mureș; v. pl. VII/12, 14 și nota 67 cu bibliografia pe baza căreia a fost alcătuită pl. VII.

⁴⁷ v. nota 46 și pl. VII/8, 10, 13.

⁴⁸ Nu cunoaștem un studiu dedicat tipologiei și evoluției acestui tip de torți; totuși se pare că evoluția în timp este însoțită de profilarea tot mai puternică a virfurilor torților lunete și de apariția și dezvoltarea unor lobi (așezați pe o axă perpendiculară celei a torților), cf. Milojević, 1953, 266 și 257 fig. 23, 24. La aceeași concluzie conduce și examinarea materialului de la Pecica, provenit din campaniile de săpături 1960—1964. MuzIstTrans, inedit.

⁴⁹ În cimitirele de la gurile Mureșului nu am găsit analogii; v. Banner, 1931 passim. Nu ar fi exclus ca vasul de la Mokrin să prefigureze o formă mai tîrzie, cum e cea de la Soroksár; v. Hampel, *Bronzkor*, pl. LXXVII/1.

În sfârșit, nu trebuie să uităm ceramica striată, care apare doar în faza a II-a. Cantitatea relativ redusă⁵⁰ își găsește, credem, explicația atât printr-un fapt de ordin general: ceramica mai grosolană nu este utilizată în mod deosebit în cimitire, cât și printr-unul de ordin particular: cimitirele de la gurile Mureșului sînt cimitire de înhumatie, în vreme ce, de ex., cimitirele culturii Nagyrév sînt de incineratie⁵¹. Vasele utilizate ca urne sînt, de multe ori, ornamentate cu striuri regulate sau neregulate; aceste vase lipsesc, evident, din prima categorie de necropole.

În cele ce urmează vom examina sumar⁵² cîteva din cimitirele de tip Mureș, căutînd, ca pe baza cronologiei propuse pentru Mokrin să stabilim o cronologie relativă pentru acest grup de necropole. Această plasare cronologică a lor a fost făcută în funcție de obiectele din cimitirul de la Mokrin care figurează în tabelul din figura nr. 1. Mai există, bineînțeles, piese de inventar comune, dar, neobținînd de la ele indicații mai mult sau mai puțin precise, au fost eliminate. De asemenea, nu am operat cu tipurile de piese care apar doar în diferitele necropole și nu la Mokrin; această analiză care pretinde efectuarea unor paralelizări cu alte orizonturi și spații geografice, depășește cadrul articolului de față.

Prima necropolă pe care o vom discuta este cea de la Ószentiván. În mormintele de aici, au fost descoperiți nasturi, pandantive în formă de semilună, ace cipriote și ace cu capul răsucit, tubulețe din tablă și brățări⁵³. Comparînd aceste date cu cele din figurile nr. 1 și 2, credem că nu greșim încadrînd vestigiile de la Ószentiván ca apărînd pe parcursul fazei I și terminîndu-se la începutul celei de-a doua de la Mokrin. Cele cîteva castroane cu o toartă ne permit să postulăm prelungirea existenței cimitirului de la Ószentiván pînă către sfîrșitul subfazei II a.

Cea mai mare necropolă de la gurile Mureșului, singura comparabilă cu Mokrin-ul, este cea de la Szöreg⁵⁴. Ea începe, foarte probabil, în cursul fazei I, continuînd pînă la inclusiv în subfaza II c. Trebuie să remarcăm absența tubulețelor de tablă și raritatea spiralelor în formă de ochelari; în rest, piesele (nasturi, plăcuțe de tablă cu capetele îndoite, pandantive în formă de semilună, ace cu capul răsucit, ace cipriote, colane, brățări, inele de buclă, pumnale) sînt aceleași cu cele de la Mokrin. O particularitate, singura de acest fel după cunoștința noastră, ne-o

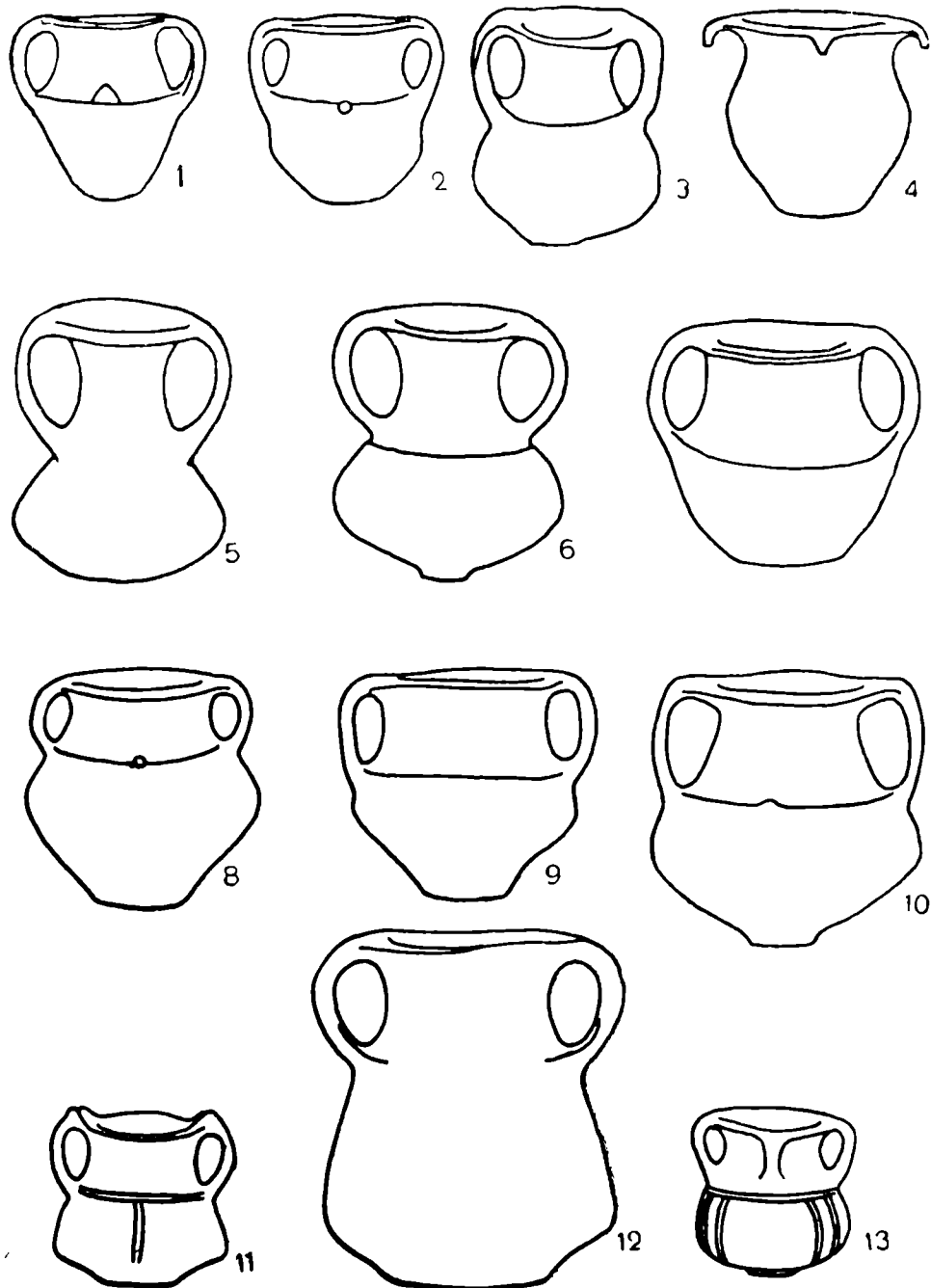
⁵⁰ După Banner, 1931, p. 14 și pl. IV/18 i—j, ceramică ornamentată și forme asemănătoare celei de la Mokrin, s-ar găsi doar la Szöreg. În ce privește așezările, acest tip de ceramică este larg răspîndit, nu numai în cadrul grupului Mureș.

⁵¹ Bóna, 1963 b, p. 11 sqq.

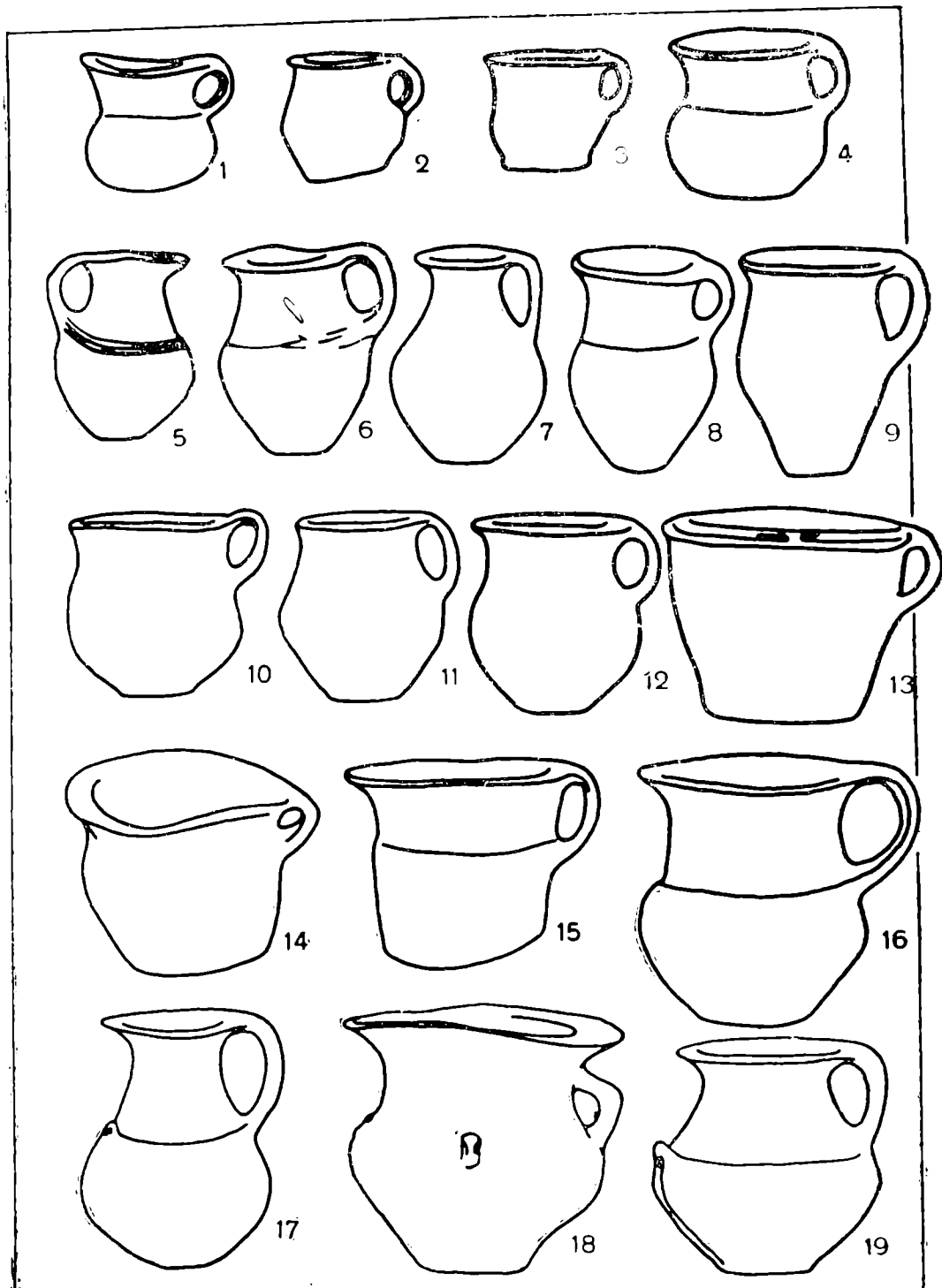
⁵² Există o serie de contradicții între publicarea lui Banner, 1931 și diversele publicări anterioare sau ulterioare. V., pentru Pitvaros, Bóna 1965 b, p. 17—21, iar pentru Deszk, A, Foltiny, 1941 a, p. 69 sqq. Considerăm deci, că pînă la o publicare revizuită a tuturor cimitirelor de la gurile Mureșului, concluziile definitive nu își au locul.

⁵³ V. Banner, 1931, p. 25—26; Banner, 1928, p. 148 sqq., Banner, 1929, p. 52 sqq.

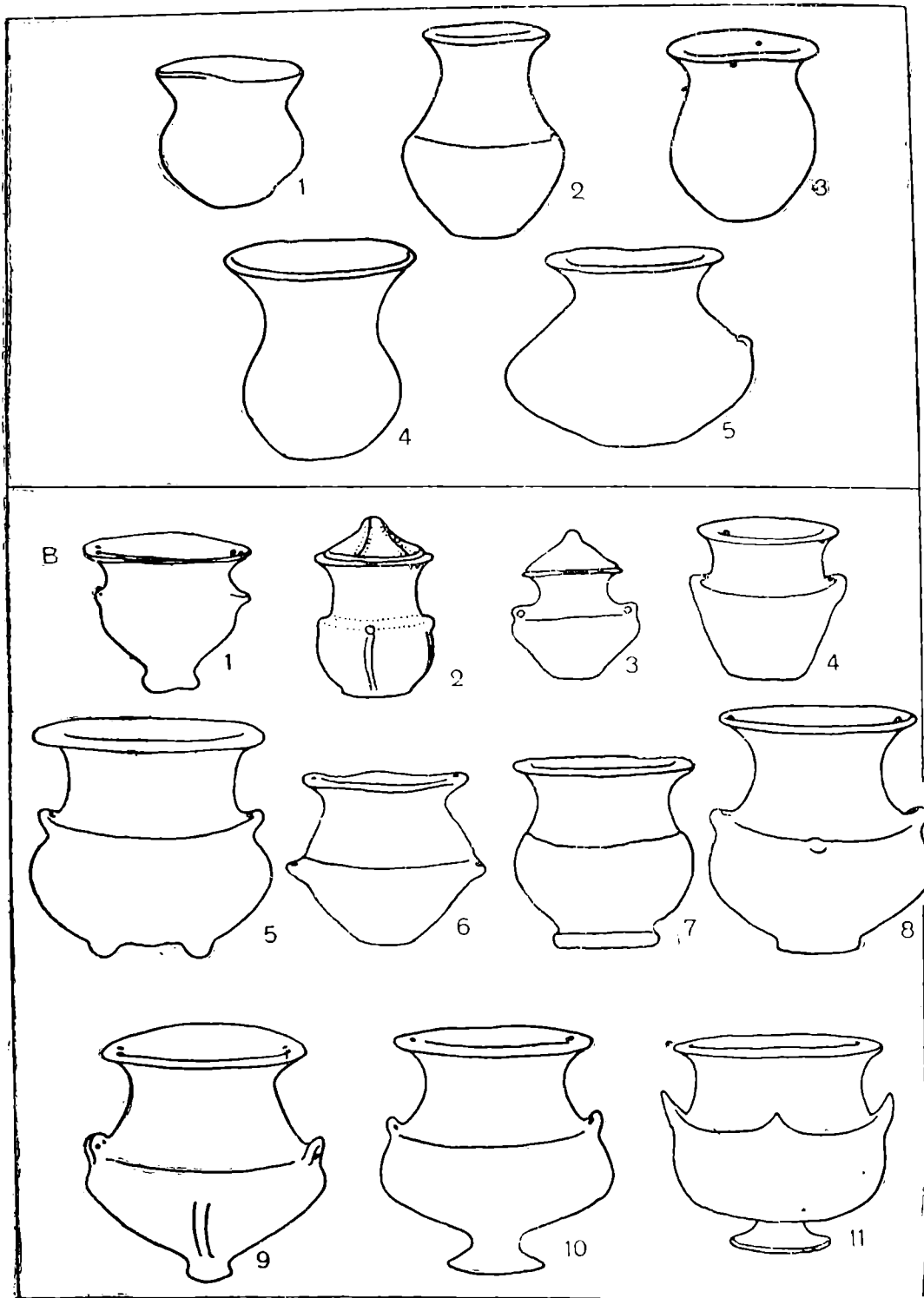
⁵⁴ V. nota 17.

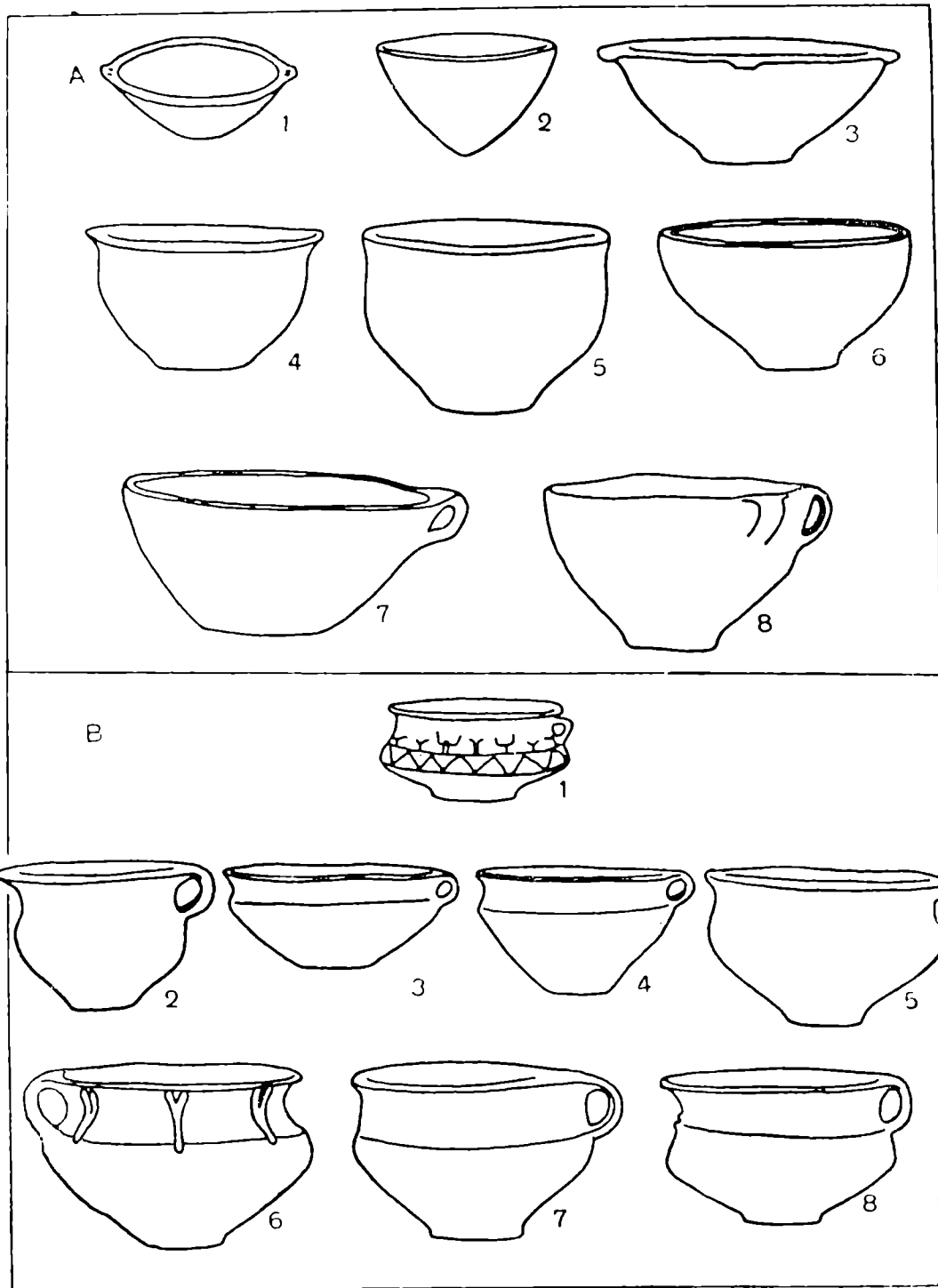
Pl. I. 1-3; 5-12 Vase cu două torți

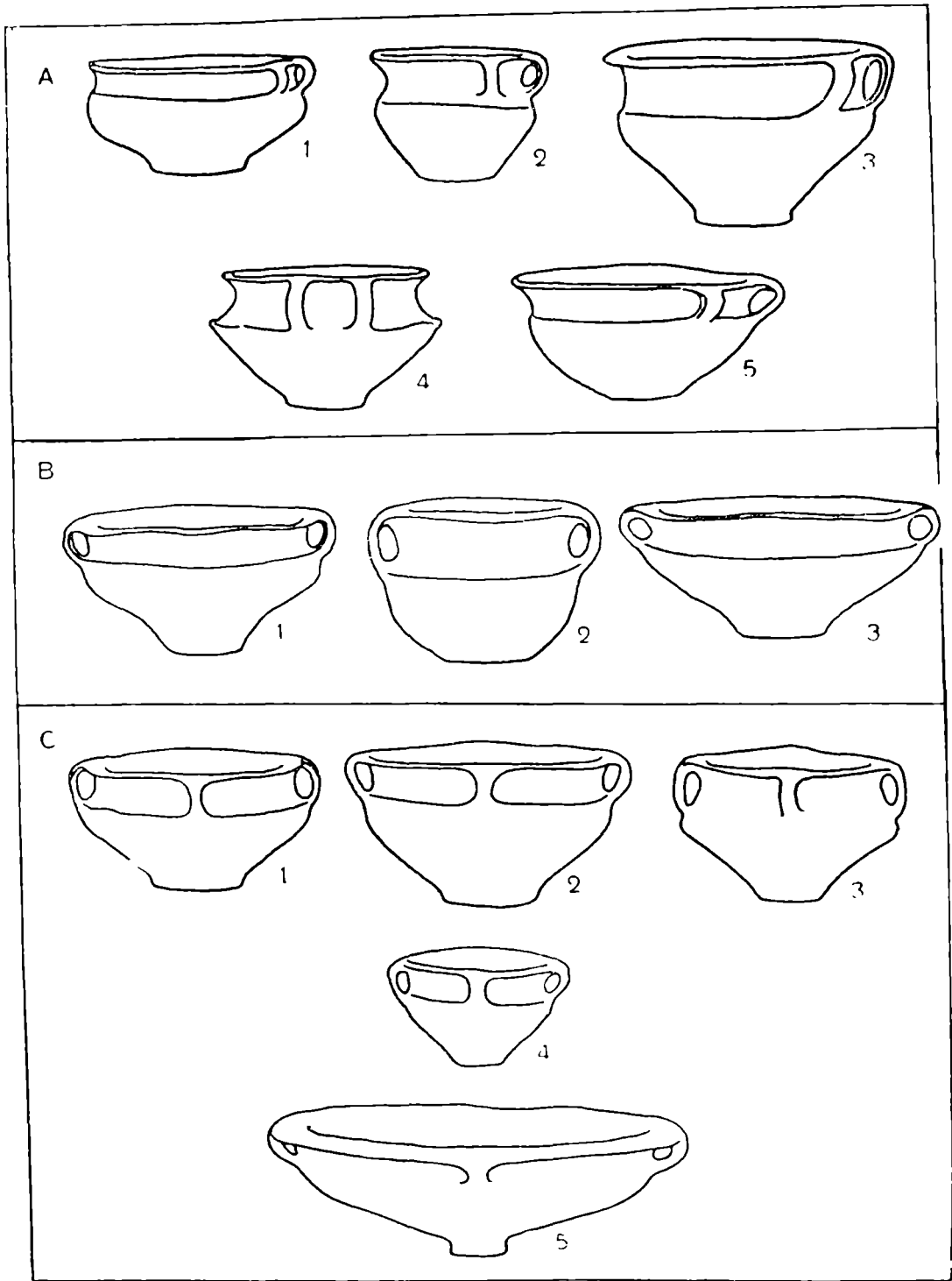
Pl. II. Vase cu o toartă

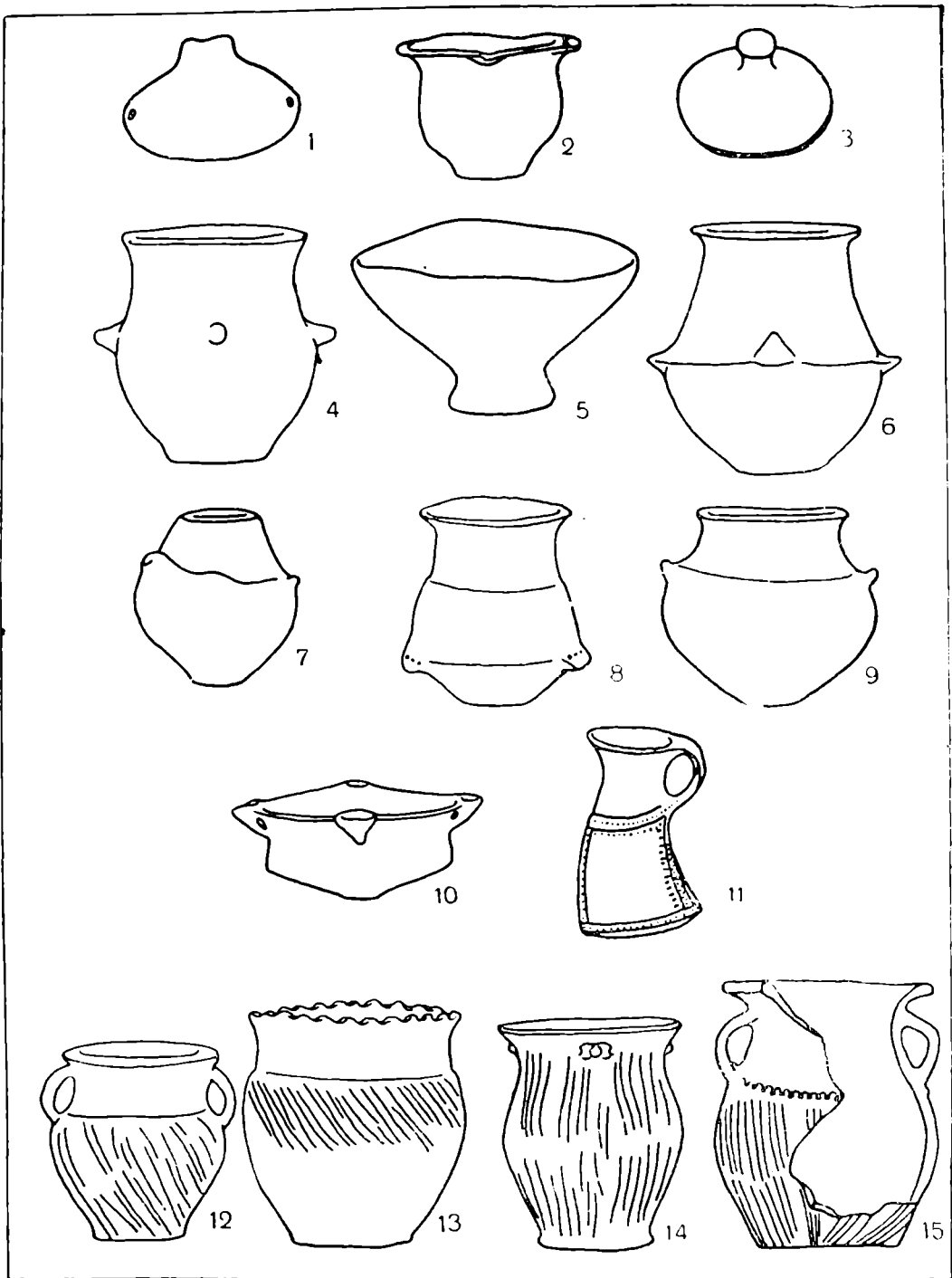
Pl. III. A: Pahare cu corpul bombat; B: Vase cu butoni găuriți

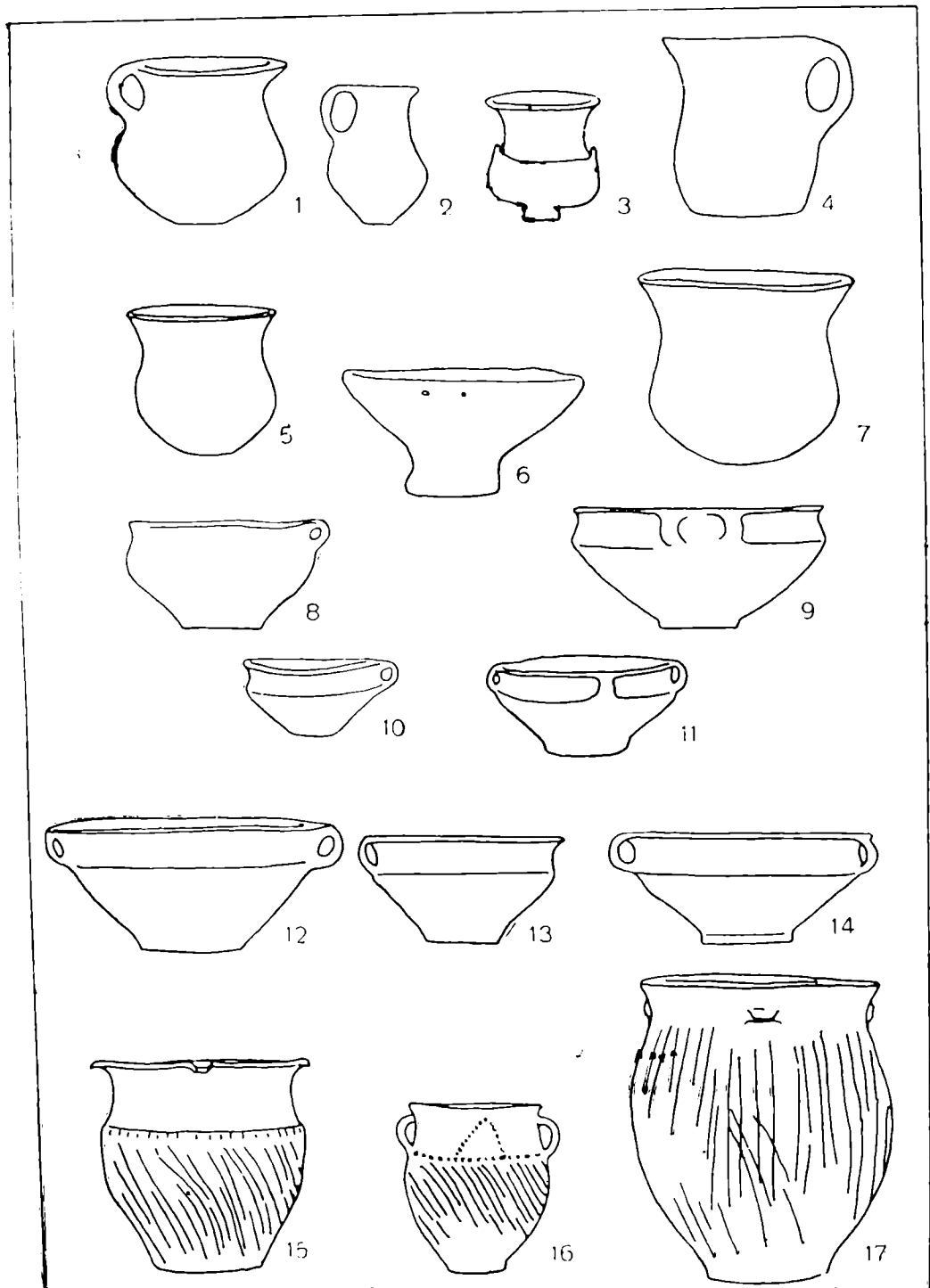
Pl. IV. A: Boluri; B: Castroane cu o toartă

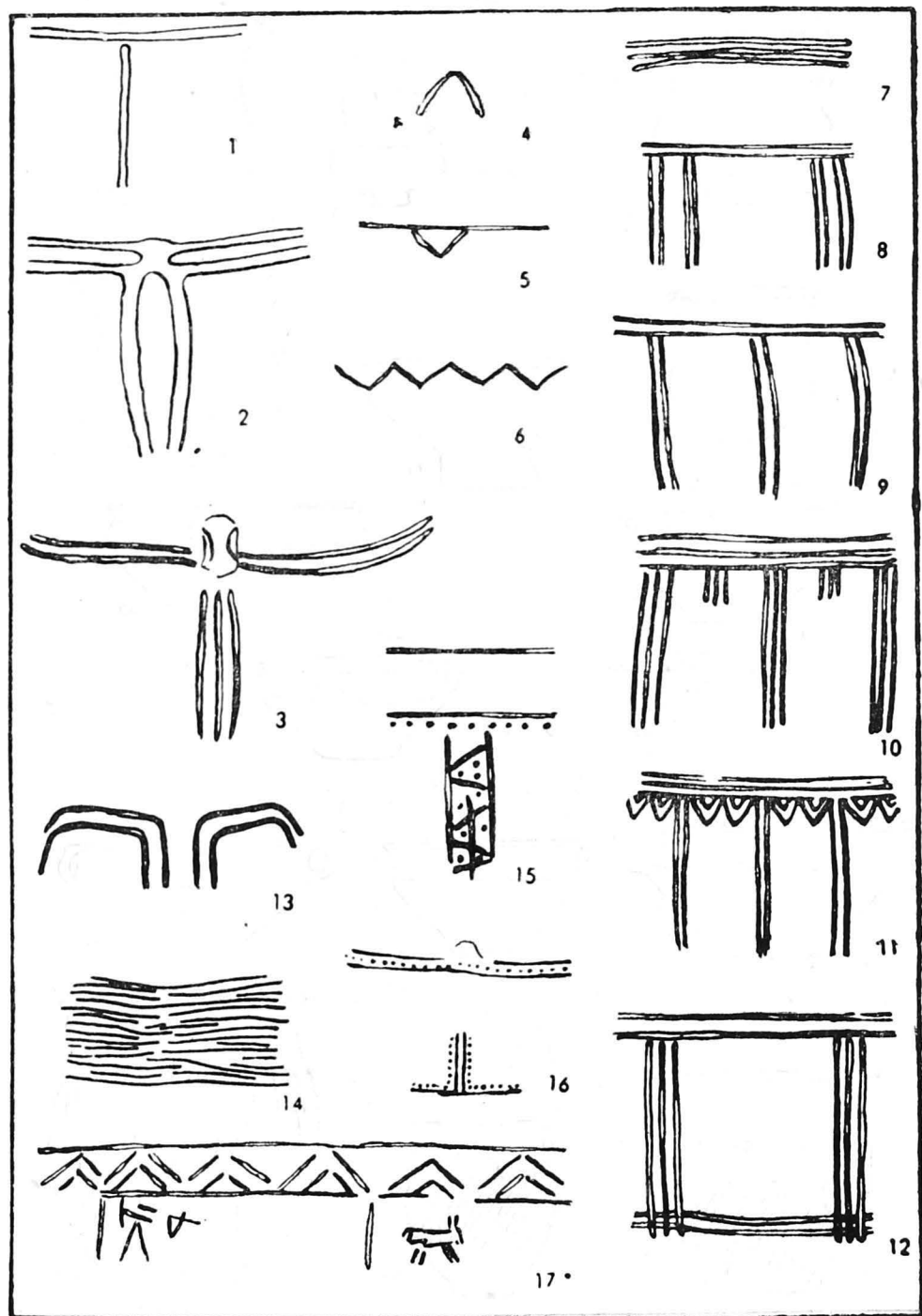
Pl. V. A: Străchini cu două torți alăturate; B: Străchini cu două torți opuse; C: Străchini cu patru torți

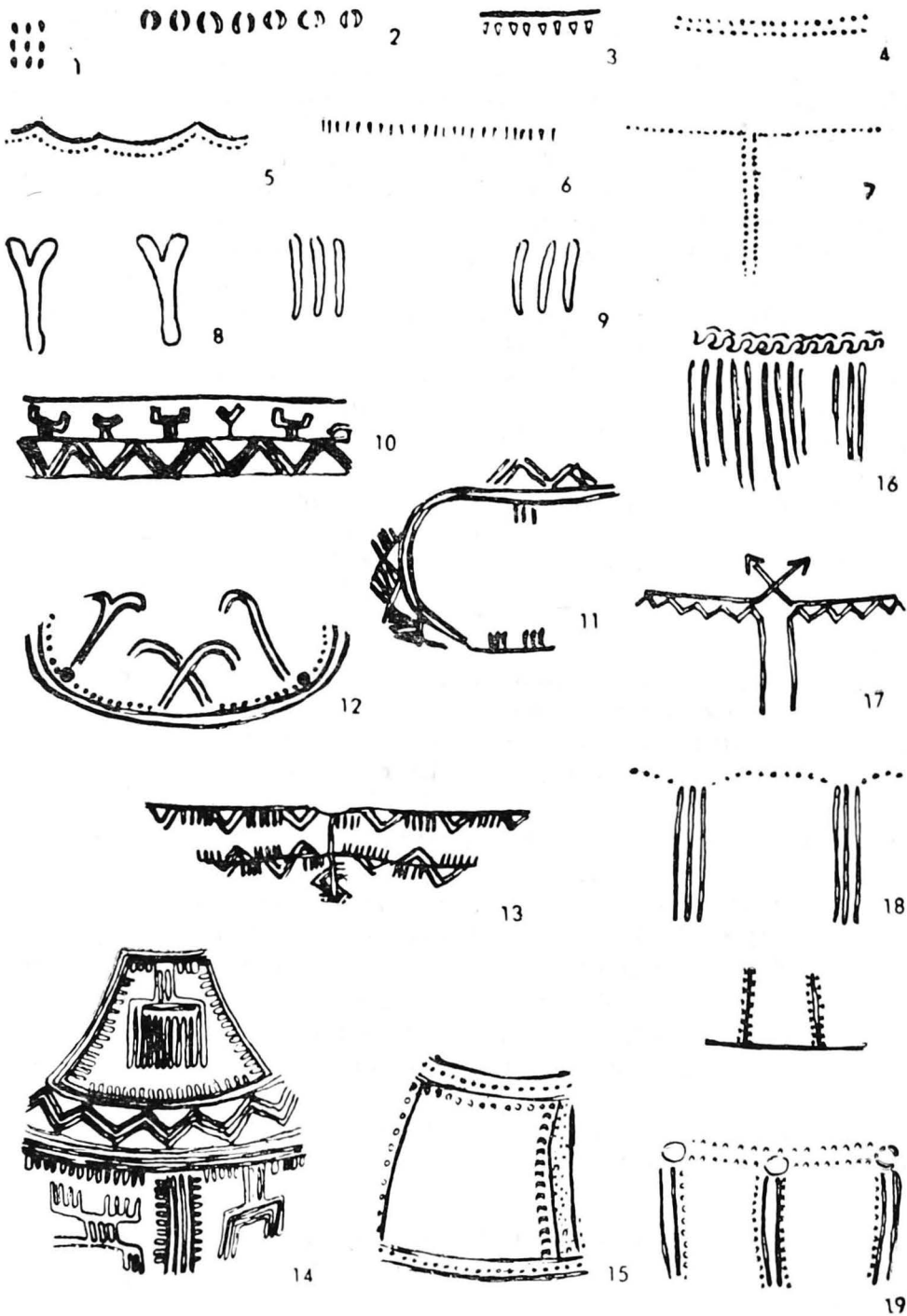
Pl. VI. Diverse forme ceramice

Pl. VII. Forme comune în culturile Nagyrév și Mureș

Pl. VIII. Ornamentele de pe ceramica din cimitirul de la Mokrin

Pl. IX. Ornamentele de pe ceramica din cimitirul de la Mokrin

oferă mormintul nr. 40 de la Szöreg, unde, alături de un inel de buclă din aur și de un pumnal, a fost găsită o secure de piatră⁵⁵.

Cercetat mai recent, cimitirul de la Battonya-cariera de nisip „Octombrie Roșu“ (v. nota 24) oferă relativ puține piese pentru datare: colane, brățări, inele de buclă, un pumnal și o secure. Nasturii găsiți în mormintele de la Battonya nu aparțin tipului de la Mokrin; ei sînt, de altfel, ornamentați „au repoussé“, într-o manieră asemănătoare cu discurile de la Beba Veche, așa cum remarcă și autorul publicării⁵⁶. Conform cronologiei de la Mokrin, cimitirul de la cariera „Octombrie Roșu“ se datează în subfazele II b-c. În cazul acestei necropole am putut verifica și pe planul de situație desfășurarea stratigrafiei orizontale. Partea de sud-est conține elemente de datare pentru II b, în vreme ce partea centrală și de nord indică ultima fază a utilizării II c. Nu ar fi exclus ca jumătatea de vest să aparțină unei faze mai timpurii, de altfel și la Mokrin inventarul zonei respective este mult mai sărac în comparație cu restul mormintelor.

Necropola care se datează cel mai tîrziu pare să fie cea de la Deszk A; mormintele nu conțin ca inventare funerare altceva decît pumnale și un topor de luptă cu gaură de înmănușare transversală, asemănător cu cel din mormîntul nr. 208 de la Mokrin. Aceste obiecte asigură corelarea cimitirului Deszk A cu subfaza II c, chiar depășind-o, datorită faptului că ceramica are doar parțial analogii la Mokrin. O serie de elemente și forme cum ar fi *ansae lunatae*, lobi, vasele ornamentate cu caneluri oblice în formă de turban (turbanartige Kannelüren) își găsesc corespondențe în straturile superioare de la Pecica⁵⁷, ceea ce indică o fază mai tîrzie decît majoritatea cimitirelor de la gurile Mureșului și, în orice caz, decît Mokrin-ul.

Un loc aparte îl ocupă cimitirele grupului Pitvaros⁵⁸ care prezintă afinități deosebite cu grupul Mureș, încît poate fi considerat ca facies al acestuia. Din cele patru necropole⁵⁹ ne-au reținut atenția doar trei: Beba Veche, Pitvaros și Novi Kneževac, cea de la Röske avînd un număr prea mic de morminte pentru a ne putea furniza date și putînd, de altfel, după inventar⁶⁰ aparține și culturii Nagyrév.

La aproape un veac după descoperire, mormintele de la Beba Veche reprezintă unul dintre cele mai discutate monumente ale bronzului tim-

⁵⁵ Nu ne-a fost accesibil planul de situație al cimitirului de la Szöreg pentru a ne da seama de răspîndirea obiectelor de metal în cadrul stratigrafiei orizontale.

⁵⁶ Gazdapusztai, 1968.

⁵⁷ Banner, 1931, pl. III/14 e—f; pl. IV/14 h; 15 a—b; aceleași vase la Foltiny, 1941 a; v. mai sus, nota 48.

⁵⁸ Bóna, 1965 b, p. 17.

⁵⁹ Nu au fost și, foarte probabil, nici nu vor fi descoperite așezările acestui grup; v. și nota 58.

⁶⁰ Bóna, 1965, b, pl. V/14, 15.

puriu din Banat⁶¹. Ele au furnizat cercetărilor următoarele tipuri de obiecte: spirale în formă de ochelari, tubulețe de tablă, brățări, colane, ace cu capul răsucit, ace cipriote și cunoscutele discuri de aur (Gold-scheiben), dintre care unul a fost găsit în mormîntul A, lângă un inel de buclă din aur⁶². Considerăm această asociere drept foarte importantă pentru că ea ne permite plasarea discului asemănător de la Mokrin — descoperire întâmplătoare — foarte probabil în II b, nefiind cu totul exclusă nici o datare în II c. În continuare, și pe baza tehnicii de ornamentare, putem paraleliza (parțial cel puțin) mormintele de la Beba Veche cu faza recentă a cimitirului de la Battonya. Spuneam parțial, pentru că inventarele funerare de la Beba Veche nu conțin, cu toată bogăția, nici un pumnal, ceea ce ne face să înclinăm spre datarea lor în subfaza Mokrin II b⁶³.

În ce privește necropola de la Pitvaros⁶⁴, credem că ea se plasează în timp puțin mai tirziu decît mormintele discutate mai sus. Astfel, spirala în formă de ochelari, care se găsește în număr destul de mare la Beba Veche, apare doar o singură dată la Pitvaros. De asemenea, tubulețele din tablă și acul cu capul răsucit apar în cite un singur caz (mormîntul 5 și, respectiv, mormîntul 47); cele mai numeroase piese de inventar sînt brățările și inelele de buclă, la care se adaugă un pumnal (mormîntul 5). Această din urmă piesă permite supoziția conform căreia cimitirul de la Pitvaros (ce trebuie paralelizat cu Mokrin II b) își prelungește existența cel puțin pînă la începutul subfazei III c. Caramica ne oferă și ea elemente pentru analogii, în sensul că vasele mici cu două torți de la Pitvaros sînt foarte asemănătoare, uneori identice, cu varianta a doua (v. pl. 1/7—10) de la Mokrin, care se grupează în faza mai tirzie; la fel, castronul cu o toartă este o formă întîlnită cu preponderență la Pitvaros, în vreme ce strachina cu două torți opuse, care, în general, se găsește în faza mai timpurie a Mokrin-ului, apare la Pitvaros doar o singură dată (v. Bóna (1965) pl. II/4).

Cele mai multe obiecte de podoabă — proporțional cu numărul mormintelor — ne oferă mica necropolă de la Novi Kneževac⁶⁵: ace cipriote, brățări, colane și o diademă care ni se pare piesa cea mai importantă întrucît permite — alături de celelalte bijuterii — paralelizarea inventarelor funerare de la Novi Kneževac cu faza Mokrin II a.

Pentru o mai rapidă înțelegere a cronologiei relative propuse pe baza analizei necropolei de la Mokrin pentru cimitirele grupului Mureș am alcătuit tabelul din fig. nr. 4. Din punct de vedere grafic, paraleli-

⁶¹ Ambrus, 1878, p. 162—163; Milleker, 1897, p. 15—17; Reiszner, 1904, p. 76 sqq.; Tömörkény, 1905, p. 251 sqq.; Miske, 1913, p. 8 sqq.; Miske, 1916, p. 253 sqq.; Pârvan, 1926, p. 341—343; Banner, 1937, p. 232—237; Nestor, 1960, 108 sqq.; Bóna, 1965 b, 21—24.

⁶² Bóna, 1965 b, p. 22.

⁶³ Începutul necropolei de la Beba Veche poate fi plasat spre sfîrșitul subfazei Mokrin II a.

⁶⁴ V. nota 16.

⁶⁵ V. nota 13.

zările nu au ținut seama decît parțial de numărul mormintelor unei necropole; de ex., cimitirele dela Szöreg și Ószentiván, care conțin clare elemente de datare în faza Mokrin I, nu au putut fi egalizate din cauza disproporției numerice (v. fig. 4).

Stabilirea succesiunii în timp a fazelor cimitirului de la Mokrin are o oarecare importanță și pentru lămurirea înrudirii dintre culturile Nagyrév și Mureș. Datorită faptului că întreg materialul ilustrativ pentru cultura Nagyrév, a fost extras din bibliografie, intervenția noastră prezintă un caracter teoretic și general, nefiindu-ne permise nuanțările și precizările ce ar fi fost făcute pe baza prelucrării integrale a materialului. Totuși, socotim că această primă prezentare grafică, legată de unele precizări cronologice, nu este superflua.

Accentuată deja⁶⁶, ipoteza unei strînse înrudiri dintre cele două culturi ni se pare susținută și de alcătuirea unui tabel de forme comune (pl. VII)⁶⁷. În adevăr, exceptînd diferitele tipuri de urne, precum și va-

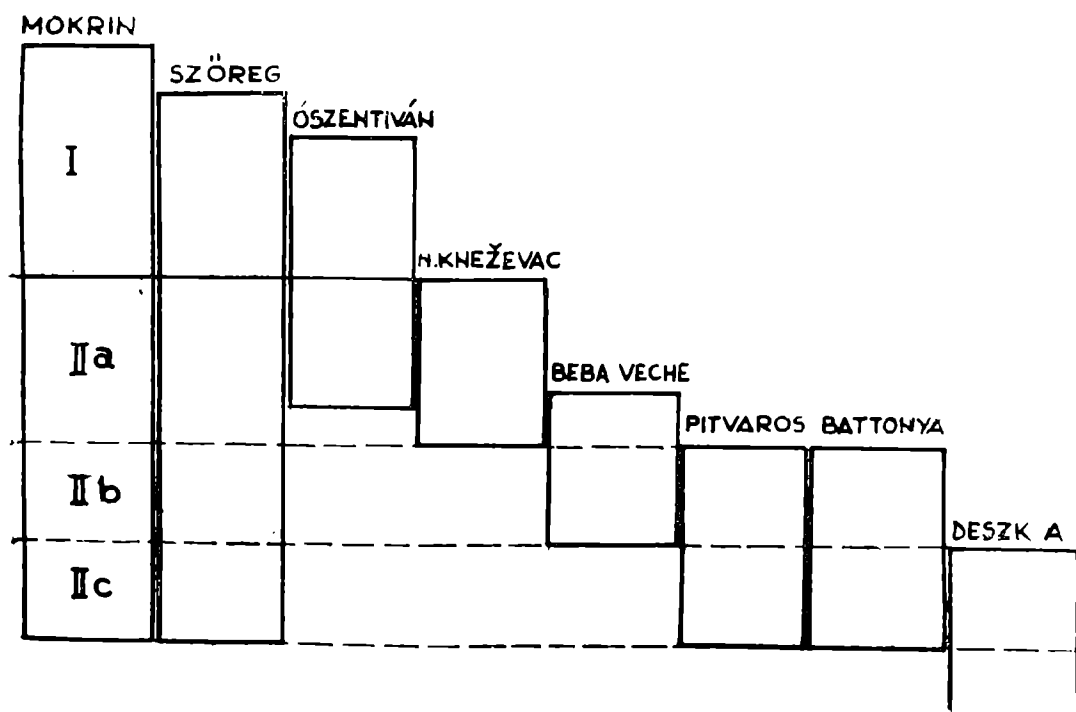

Fig. 4 — Cronologia relativă a unor necropole de la gurile Mureșului

⁶⁶ O propunere pentru cronologia epocii bronzului în Banat, la Garașanin, în RadVojvMuz, 3, 1954, p. 54 sqq. și p. 63 nota 6. Autorul analizează pe baza săpăturilor din Ungaria, legăturile Nagyrév—Mureș. V. și Girić, 1971, p. 236, cu bibliografie.

⁶⁷ Pentru formele culturii Nagyrév am utilizat, în general, ceramica găsită în cimitirele acestei culturi. Bóna, 1960, p. 7—15; Bóna, 1963 b, p. 11—23; Bándi, 1966 b, p. 11—25; Patay, 1938, pl. II—IV; P. Patay, A. Patay, 1965, p. 164 fig. 4 st. Din păcate, nu ne-a fost accesibilă lucrarea Mozsolics, 1942.

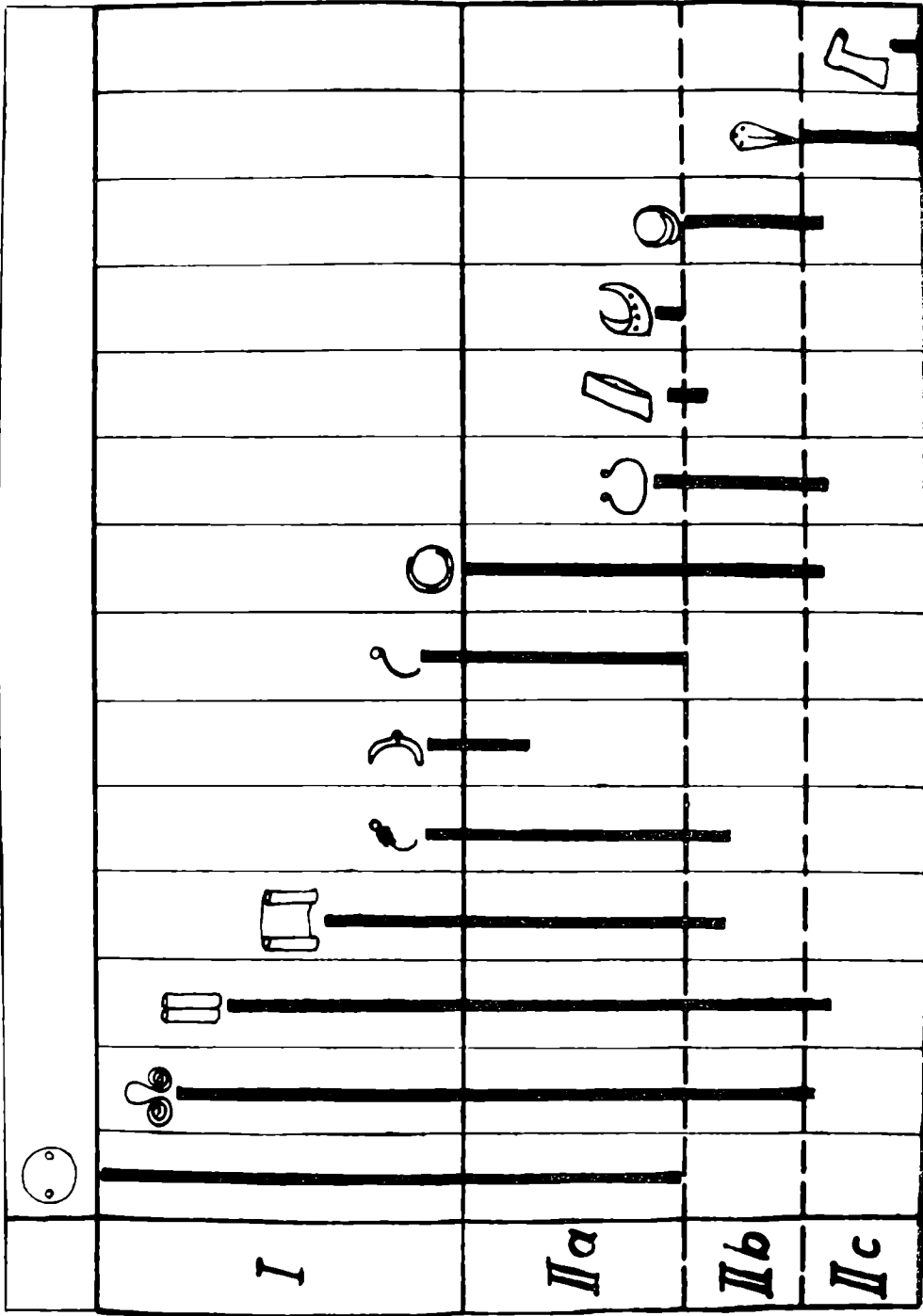

Fig. 5. — Obiectele de bronz. Divata Ior în cadrul fazelor de la Mokrin

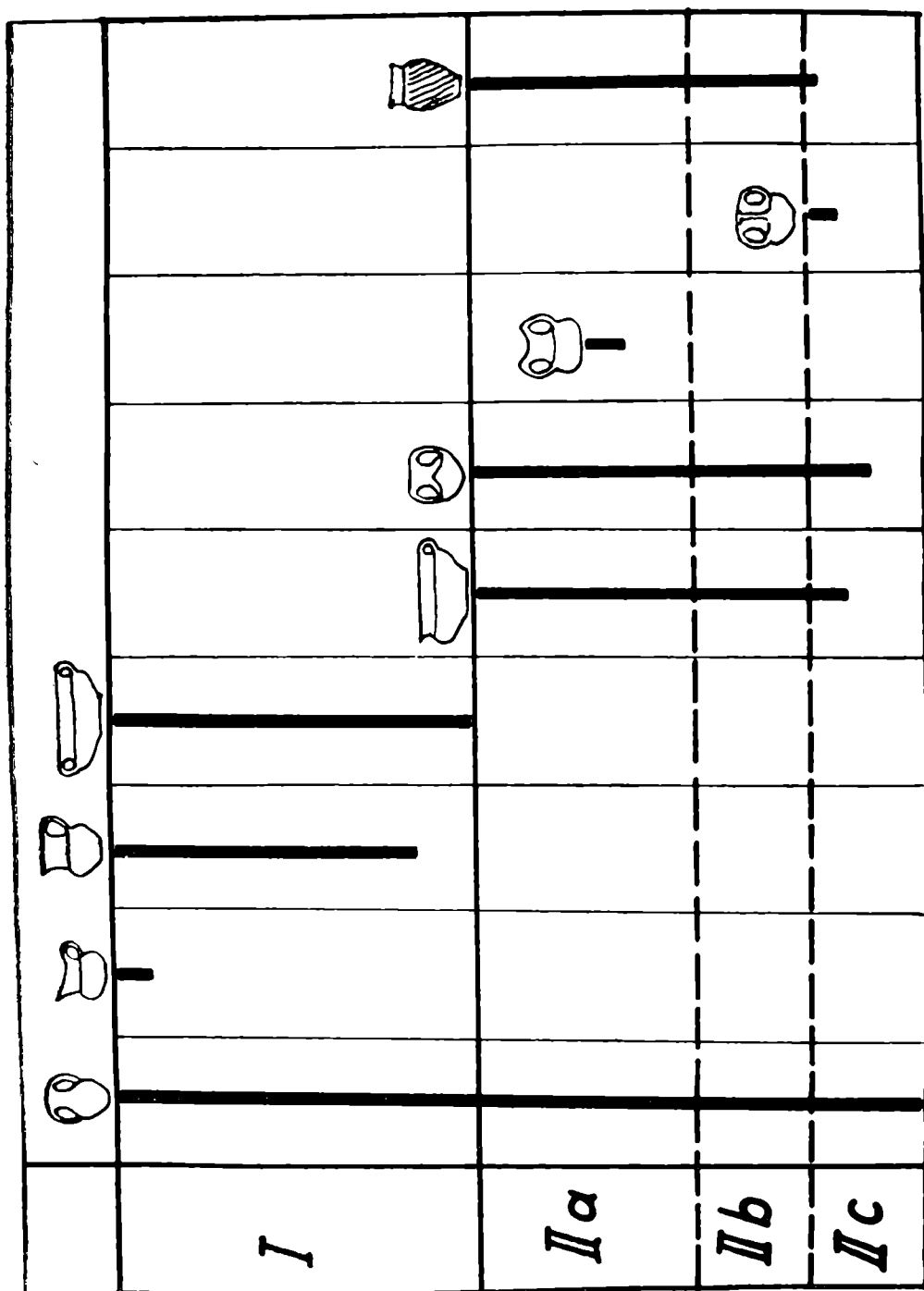

Fig. 6. — Tipurile ceramice în cadrul fazelor de la Mokrin

sele mici, cu gitul svelt, cu toarta începînd sub buză și terminîndu-se înainte de începerea bombării corpului, caracteristice culturii Nagyrév, nici una din formele principale ale acestei culturi nu lipsește la Mokrin. Inversînd raportul, constatăm că dintre formele de la Mokrin lipsește doar vasul tipic cu două torți. Ni se pare foarte probabil ca cele două culturi să aibă un trunchi comun din care s-au desprins într-un moment încă greu de precizat, ce reprezintă, de fapt, sfîrșitul unui proces mai îndelungat. Revenind la necropola de la Mokrin, nu ar fi exclus ca faza Mokrin I să fie tocmai faza finală a acestui proces, în cadrul culturii Mureș reprezentînd cristalizarea elementelor tipice lui. Creșterea numărului de vase caracteristice, apariția unor tipuri noi de podoabe din metal ne fac să credem că de-abia de acum încolo (Mokrin II a) se poate vorbi de grupul Mureș *pe deplin* constituit. Un răspuns mai limpede nu se poate obține decît atunci cînd tipologia, evoluția formelor și cronologia internă a culturilor Nagyrév⁶⁸ și Mureș vor fi, cel puțin în linii mari, stabilite.

Rezumînd, importanța cimitirului de la Mokrin constă, în primul rînd, în faptul că planul de situație pe care au fost marcate diferitele tipuri de obiecte din metal, a permis surprinderea unor grupări și, mergîndu-se mai departe, stabilirea unei stratigrafii orizontale. Aceste grupări au fost interpretate drept faze și subfaze ale necropolei și corelate cu unele forme ceramice, la rîndul lor grupate. Trebuie accentuat că ceramica asigură totuși caracterul unitar al monumentului. Paralelizînd ordonarea propusă pentru Mokrin cu unele cimitire ale grupului Mureș s-a încercat stabilirea unei succesiuni în timp a acestora (v. fig. 4). Mai mult ca o problemă de viitor, a fost amintită strînsa înrîndire cu fenomenul cultural prezent în vest: cultura Nagyrév.

TUDOR SOROCEANU

1878 J. Ambrus, *Óbébai régiségek*, în *TRE*, p. 162—163

1966 (a) G. Bándi, *Ursprung der Metallschmiedekunst der Vátya-Kultur*, în *MMFÉ* fasc. 2/1964—65, p. 39—47

1966 (b) G. Bándi, *The cemetery of Ercsi-Sinatelep. The situation of the Szigetszentmiklós-Kisapostag group of the Nagyrév culture in the history of the early bronze age in North-Eastern Transdanubia*, în *Alba Regia* 6—7, 1965—66.

1969 G. Bándi, *Die Beziehungen der Kultur der Transdanubischen inkrustierten Keramik zu Ost-Ungarn*, în *NMFME*, fasc. 2, p. 47—60.

⁶⁸ Studiul cercetătoarei Schreiber, 1972 constituie un început pentru această cultură.

- 1971 G. Bándi, *A Dunántúli mészbetétes edények népének keletmagyarországi kapcsolatai*, in *JPMÉ* 13, 1968, 63–73
- 1928 J. Banner, *Az őszentiváni ásatások*, in *DolgSz.*, 4, p. 148sq.
- 1929 J. Banner, *Az őszentiváni bronzkori telep és temető* in *DolgSz.*, 5, p. 52 sqq.
- 1931 J. Banner, *Beigaben der bronzezeitlichen Hockergräber aus der Maros-Gegend*, in *DolgSz.*, 7, p. 3 sqq.
- 1937 J. Banner, *Zur Datierung der Gräber in Óbékta*, in *DolgSz.*, 13, p. 232–237
- 1957 D. Berciu, S. Morintz, I. Maximilian, *Șantierul arheologic Verbicioara*, in *Materiale*, 3, p. 182 sqq.
- 1958 I. Bóna, *A bronzkor Magyarországon és a Középdunamédecében*, Budapest, mss
- 1960 I. Bóna, *The early bronze age cemetery at Kulcs and the Kulcs group of the Nagyrév culture*, in *Alba Regia*, 1, p. 7–15.
- 1963 a I. Bóna, *Tiszakeszi későbronzkori leletek*, in *HOMÉ*, 3, 1959–1961, p. 15–35.
- 1963 b I. Bóna, *The cemeteries of the Nagyrév culture*, in *Alba Regia*, 2–3, 1961–62, p. 11 sqq.
- 1965 a I. Bóna, *Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiss-Maros-Gegend*, in *ActaAntArch*, 8, Szeged p. 59 sqq.
- 1965 b I. Bóna, *Peoples of Southern Origin of the early bronze age in Hungary I. The Pitvaros Group*, in *Alba Regia* 4–5, 1963–64, p. 17 sqq.
- 1941 a I. Foltiny, *Frühkupferzeitliches und bronzezeitliches Gräberfeld in Deszk*, in *FolArch* 3–4, p. 69–99.
- 1941 b I. Foltiny, *Das bronzezeitliche Gräberfeld in Szőreg*, in *DolgSz.*, 17, p. 1–89
- 1942 I. Foltiny, *A „Deszk-F” bronzkori temető*, in *Szegedi Kiadványai* 2,
- 1937 S. Fuchs, *Die griechischen Fundgruppen der frühen Bronzezeit und ihre auswärtigen Beziehungen*, Berlin
- 1956 M. Garašanin, *Zu den zweihenkeligen Gefäßen der südosteuropäischen Bronzezeit*, in *RadVojuMuz*, 5, p. 5–13.
- 1968 A. Gazdapusztai, *Das bronzezeitliche Gräberfeld von Battonya*, in *ActaAntArch*, 12, p. 5–51.
- 1961 M. Giric, *Grobovi uz ranog bronzanog doba u Ostojicevu*, in *RadVajvMuz*, 8, 1959, p. 191–193
- 1971 M. Giric, *Mokrin, nekropola ranog bronzanog doba*, in *seria Dissertationes et Monographiae*, vol. II, Beograd
- 1880 J. Hampel, *Rákospalotai bronzlelet*, in *ArchÉrt* 14, p. 59.
- 1968 B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*, Bonn, vol. I, p. 92–106.
- 1961 H. J. Hundt, *Beziehungen der „Straubinger” Kultur zu den Frühbronzezeitkulturen der östlich benachbarten Räume*, in *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit*, Nitra 1958, p. 145sq.
- 1972 B. Jovanović, *Metal tools and arms of the early bronze age in Voivodina*, Separat knjige *Mokrin* II, p. 29.
- 1964 T. Kemenczei, *A pilinyi kultúra bárcai csoportja*, in *HOMÉ*, 4, 1962–63, p. 7–36.
- 1897 B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei* I, p. 15–17.
- 1950 Vl. Milojević, *Die Askoskanne und einige andere Ägäisch-Balkanische Gefäßformen*, in *MDAI* 3, p. 107 sqq.
- 1953 Vl. Milojević, *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, in *Congres préhist. de Zürich*, Actes p. 266 sqq.
- 1913 K. Miske, *Bronzkori typologia*, in *MKE* 7, p. 8 sqq.
- 1916 K. Miske, *Versuch eines chronologischen Systems der ungarländischen Bronzezeit*, in *AfA*, p. 253 sqq.
- 1942 A. Mozsolics, *A kisapostagi korabronzkori urnatemető*, in *ArchHung*, 26 Budapest
- 1967 A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest
- 1932 J. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, in *22 BerRGK*, p. 79 sqq.
- 1960 I. Nestor, *Epoca bronzului*, in *Ist. Rom.* vol. I, p. 108 sqq.
- 1926 V. Pârvan, *Getica*, București.
- 1938 P. Patay, *Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn*, in *Diss.Pann.* II/13, p. 52 sqq.

- 1965 P. Patay, A. Patay, *A nagyrévi kultúra leletei Diósdon*, in *ArchÉrt.* 92, p. 164 sqq.
- 1944 D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București.
- 1904 J. Reiszner, *Lebői, othalmi és o-bébai ásatások*, in *ArchÉrt.* 24, p. 76 sqq.
- 1972 R. Schreiber, *A korabronzkor problémái Budapesten*, in *ArchÉrt.* 99, 0p. 151 sqq.
- 1888 G. Téglás, *Réz kori tárgyak az Erdély Medencze területéről*, *Arch Ért.* 8, p. 123
- 1905 I. Tömörkény, *Bilisicsi és egyéb újabb leletekről*, in *ArchÉrt.* 25, p. 251 sqq.
- 1935 F. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn*, in *24/25 BerRGK*, 1934–35, p. 66 sqq.
- 1967 O. Trogmayer, *Der Schatzfund von Báks-Levelény*, in *MFME*, 1966–67, p. 16–25.
- 1963 A. Uzsoki, *Bronz kori temető Mosonszentmiklós-Jánosházapusztán*, in *Arrabona* 5, p. 56 sqq.
- 1959 E. Zaharia, *Die Lockenringe von Sărata-Monteoru und ihre typologischen und chronologischen Beziehungen*, in *Dacia* 3, p. 103 sqq.

SITULA DE LA REMETEA MARE (JUD. TIMIȘ)*

În toamna anului 1972, pe terenul agricol al Cooperativei Agricole de Producție din comuna Remetea Mare, în punctul numit de localnici „Gomila lui Pituț“, a fost descoperită o situlă de bronz de tip Hajdúböszörmény¹. Din relatările descoperitorilor, piesa se afla, izolată, la o adâncime de aproximativ 1,5 m. În timpul scoaterii ei din pământ, partea inferioară, puternic oxidată, a fost distrusă. „Gomila lui Pituț“ constituia, până în urmă cu câțiva ani, un grind nisipos de contur elipsoidal rezultat din depunerea aluvionară a nisipului adus de apele Begheului înainte de canalizarea cursului său, efectuată în secolul al XVIII-lea. În urma canalizării acestui curs de apă, grindul a rămas la extremitatea fostei lunci inundabile de pe malul drept al actualului canal Bega, la vest de Remetea. În jurul anului 1960, o mare parte din nisipul care constituia grindul a fost excavată și folosită la refacerea unui drum comunal. Cu această ocazie, cea mai mare parte a vestigiilor arheologice de aici au fost distruse. În toamna anului 1970, cu ocazia unei periegheze², am efectuat la „Gomila lui Pituț“ un sondaj arheologic care a evidențiat existența unei așezări hallstattiene locuită o perioadă relativ îndelungată, peste care s-a suprapus o necropolă celtică³. Săpăturile de salvare au fost reluate în vara anului 1973⁴. Situla a fost scoasă din porțiunea sudică a malului abrupt al gropii rezultate din excavarea centrului movilei.

Dimensiunile situlei de la Remetea Mare (fig. 1): înălțimea actuală — 0,293 m; înălțimea totală reconstituită⁵ — 0,340—0,350 m; diametrul

* Prezentul studiu a apărut în versiune germană în *Dacia*, XVIII, 1974, p. 95—102.

¹ Situla a fost descoperită de către ciobanii de la ferma zootehnică a Cooperativei Agricole de Producție Remetea Mare. Descoperirea ei mi-a fost semnalată de către G. Frujină și prof. I. Bușe, cărora le mulțumesc și pe această cale.

² Rezultatele perieghezei vor fi publicate în colaborare cu A. Bejan.

³ Rezultatele acestui sondaj vor fi publicate odată cu rezultatele săpăturilor de salvare ce urmează să efectuăm.

⁴ Săpăturile de salvare nu puteau fi efectuate în anii 1971—1972, din motive obiective.

⁵ În general, situlele de acest tip au partea inferioară (care la piesa noastră nu s-a păstrat) de asemenea dimensiuni încât ea reprezintă între 0,14% și 0,25% din înălțimea totală a vasului, după cum s-a putut verifica la piesele descoperite

gurii — 0,300; diametrul maxim — 0,330 m; diametrul părții inferioare păstrate — 0,210 m, fiind una din cele mai mari piese de acest tip⁶ descoperite pînă în prezent⁷. Din partea inferioară a situlei s-a păstrat doar un fragment circular îngust prins cu nituri de corpul propriu-zis al vasului de bronz. Cu excepția acestei deteriorări, situla este bine păstrată. Ea a fost lucrată din trei foi de tablă din bronz: dintr-una

Fig. 1. Situla de la Remetea Mare: vedere din față;

din ele, care ni s-a păstrat parțial, a fost confecționat fundul și partea inferioară a situlei, iar din celelalte două corpul ei propriu-zis. Prinderea celor trei foi de tablă din bronz s-a făcut cu ajutorul unor nituri aplatizate prin ciocănire în exterior. Extremitățile inferioare ale ambelor foi de tablă care formează corpul situlei au fost profilate ușor spre interior, pe o lățime de 0,14 m, într-atît cît era necesar ca cea de a treia foaie de tablă din bronz, din care s-a confecționat fundul, să formeze în exte-

în Niedzieliska, Nyírlugos-Szennyespuszta, Biernacice, Unter-Glauheim, Oradea, Siem Rivoli, Granzin și Hajdúböszörmény. Dimensiunile acestor situle la Pál Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 175, tabel; G. von Merhart, *Festschrift RGZM*, 2, 1952, pl. 20.

⁶ P. Patay, *op. cit.*; comparabile ca dimensiuni cu piesa noastră sînt cele descoperite la Nyírlugos-Szennyespuszta, Granzin, Unter-Gauheim, Biernacice, Oradea, Hajdúböszörmény.

⁷ Prof. K. Horedt a avut bunăvoința de a-mi pune la dispoziție cea mai mare parte a materialului bibliografic necesar, dîndu-mi indicații deosebit de utile în elaborarea acestui studiu.

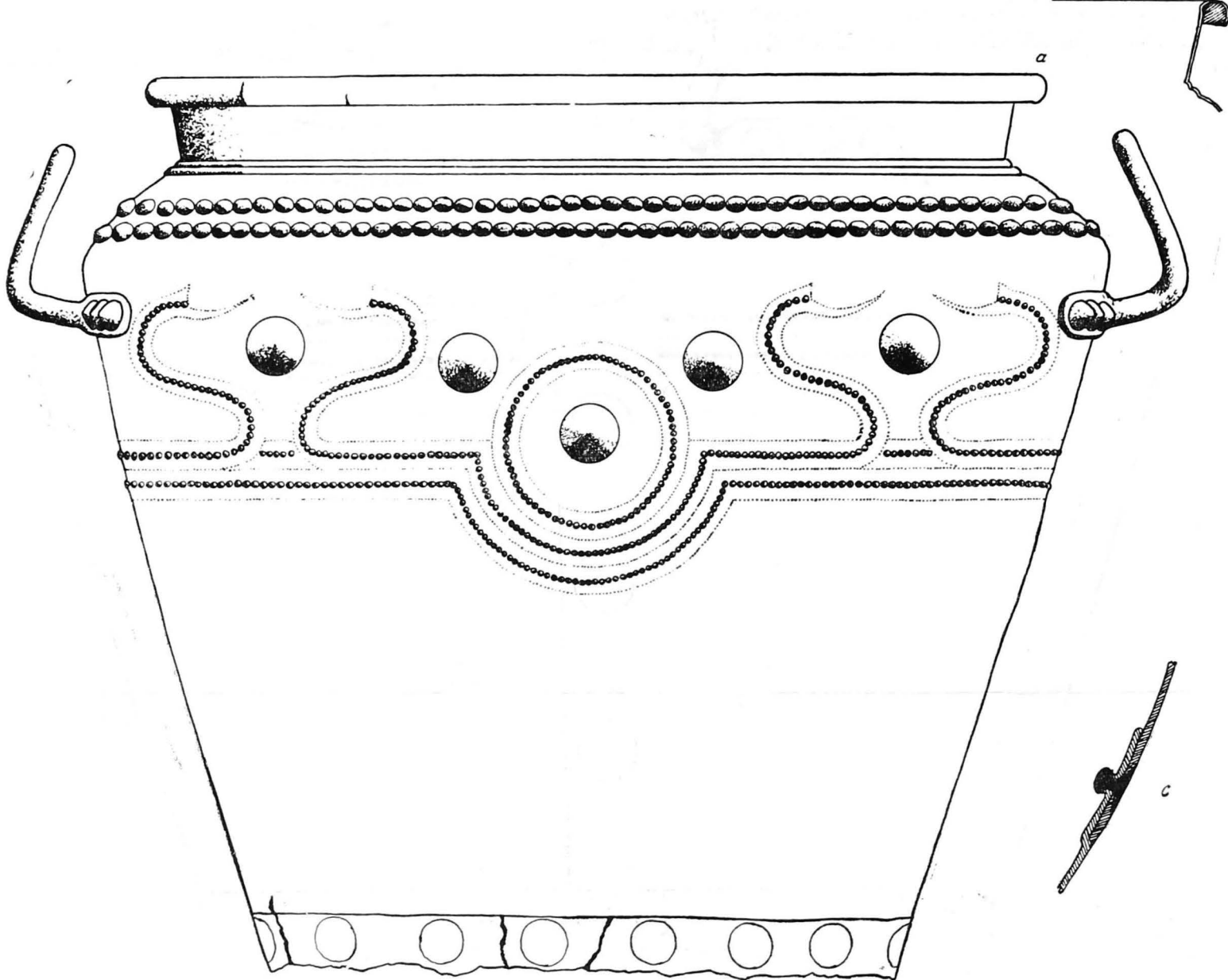

Fig. 2. Situla de la Remetea Mare: a. vedere din față; b. structura buzei vasului; c. sistemul de îmbinare

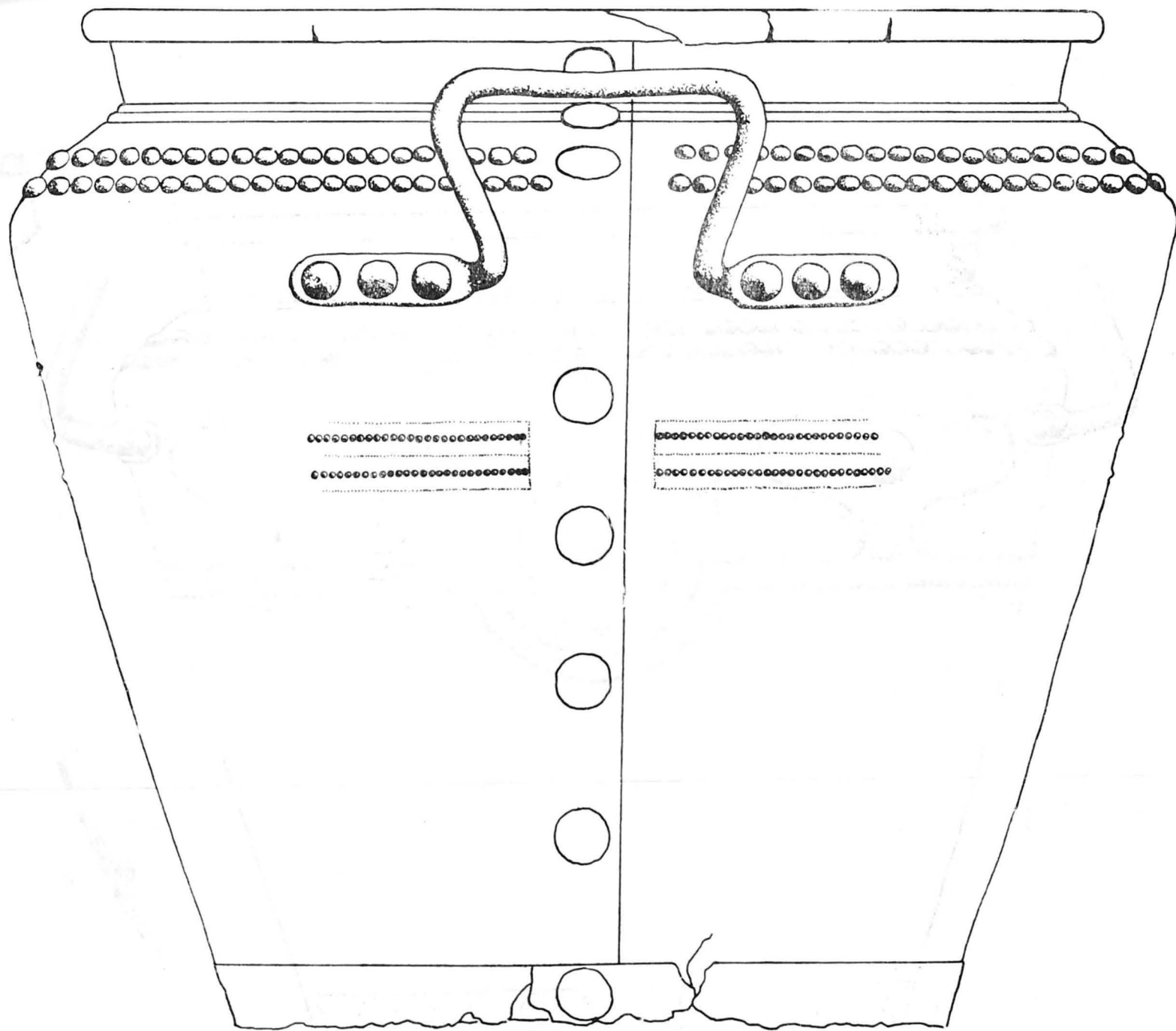

Fig. 3. Situla de la Remetea Mare: vedere laterală; a. sistemul de îmbinare a foilor de tablă din bronz

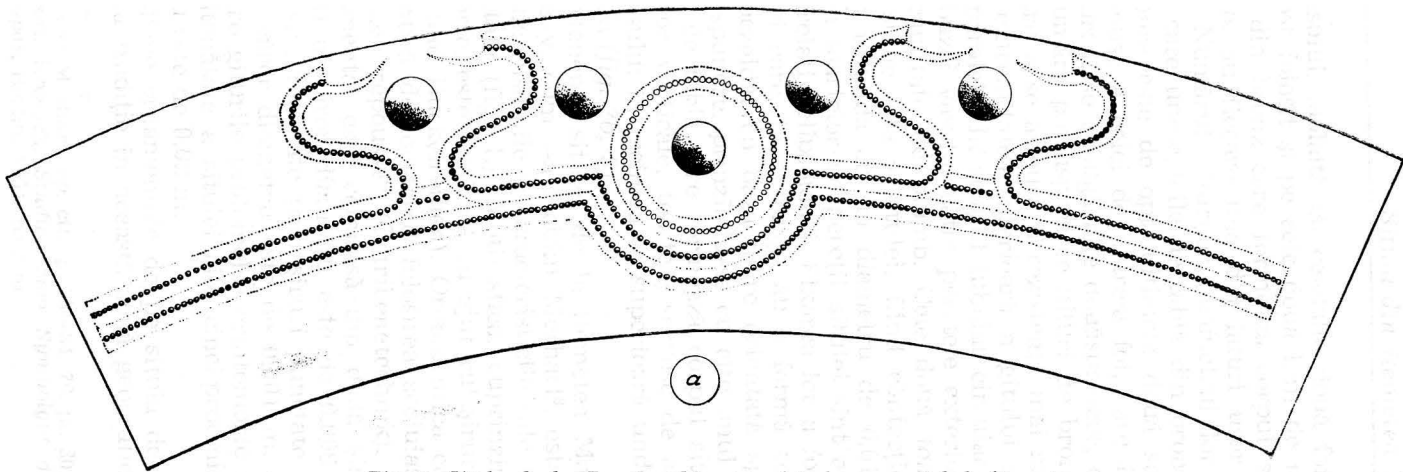

Fig. 4. Situla de la Remetea Mare: registrul ornamental desfășurat

riorul vasului, laolaltă cu celelalte două foi, o suprafață netedă. Procedeul a fost folosit și pe cele două linii de îmbinare pe verticală a foilor de tablă din bronz care formează corpul situlei și care, petrecute una peste alta, au fiecare una din laturi ușor profilată pe o lățime de 0,015 m. Numărul niturilor (diametrul lor în exterior este de 0,014—0,016 m) care unesc foile de tablă din bronz pe cele două linii verticale de îmbinare este de opt, ultimele două servind și la fixarea în două puncte opuse a celei de a treia foi, care forma fundul situlei. Acestor două nituri li se adaugă alte douăsprezece, deci în total pe circumferință se pot număra patrusprezece nituri de bronz (fig. 2a-c; 3; 3a).

Pentru a se asigura o rezistență mai mare vasului, pe umărul acestuia, la extremitatea inferioară a gîtului scurt, au fost profilate două nervuri paralele. În spațiul tubular circular rezultat din curbarea accentuată a buzei vasului către peretele exterior al gîtului scurt a fost turnată o cantitate de plumb. Cele două toarte sînt dispuse simetric de o parte și de alta a situlei, fiind confecționate din bară de bronz cu secțiunea rotundă cu un diametru de 0,01 m. Porțiunile care servesc la fixarea toartelor de pereții situlei sînt aplatizate prin ciocănire și au o formă relativ elipsoidală. Fixarea lor a fost realizată cu ajutorul a cîte trei nituri care, în exterior, au o formă conică. Conturul toartelor este quasitrapezoidal cu baza mare orientată spre buza situlei. Prin modul lor de dispunere, prinzîndu-se cu cîte unul din brațe de fiecare din cele două foi de tablă care formează corpul situlei, de o parte și de alta a îmbinărilor verticale, toartele servesc de asemenea și la mărirea rezistenței vasului în treimea sa superioară unde se află și diametrul maxim al acestuia (fig. 2b; 3).

Apartenența situlei de la Remetea Mare la tipul de situle Hajdú-böszörmény, cum l-a stabilit Merhart⁸, este susținută nu numai de formă, de dimensiunile și caracteristicile sale tehnice, ci și de motivele sale ornamentale (fig. 1.). Motivistica, cuprinzînd roata solară și protomele ornitomorfe, este realizată cu ajutorul șirurilor de puncte și proeminente (Punkt- und Buckelreihen). Ornamentica celor două jumătăți ale situlei este identică demonstrînd folosirea aceluiași tipar, în același sistem de tehnică „en repoussé” (Getribenetechnik). Rama superioară a registrului ornamental este compusă din două șiruri paralele de proeminente (Buckeln) al căror diametru este de 0,006 m. Registrul mijlociu și cel inferior sînt realizate prin șiruri punctate fin și prin șiruri de proeminente al căror diametru este de 0,001 m. Centrul roților solare și spațiul dintre gîturile protomelor ornitomorfe (Vogelprotomen) cuprinde, pe fiecare jumătate a situlei cîte cinci proeminente lenticulare mari al căror diametru este de 0,02 m.

Motivele ornamentale de pe situla de la Remetea Mare sînt de îndelungată tradiție în această zonă geografică⁹ și prezente pe majoritatea

⁸ G. von Merhart, *op. cit.*, p. 33—34, 70, pl. 20.

⁹ Georg Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin, 1954, passim.

situlelor de tip Hajdúböszörmény formînd așa numitul cerc al „heraldicii ornitorfe nord-est-ungare”¹⁰, a cărei apartenență la simbolistica generată de cultele solare, intens răspîndite în lumea și în epoca fazei vechi a cîmpurilor cu urne funerare (Urnenfelderzeit)¹¹, este unanim acceptată. Roțile solare flancate de protome ornitorfe, executate în tehnica en repoussé (Getriebentechnik), de pe situla de la Remetea Mare aparțin, fără îndoială, aceluiași cerc spiritual căruia îi vor fi aparținut și celelalte situle de acest tip, ca și numeroase alte piese din bronz sau lut, toate constituind transpuneri plastice ale unui univers mitologic constituit (fig. 4).

Pînă în prezent erau cunoscute în Europa următoarele situle aparținînd tipului Hajdúböszörmény (fig. 5):

1. Mezökövesd (Patay, *op. cit.*, p. 167—216).

2. Hajdúböszörmény (Hampel, *A bronzór emlékei Magyarhonban*, 1, Budapest, 1886, pl. 45/3; Merhart, *op. cit.*, p. 33—34, 70, pl. 20/6; Patay, *op. cit.*, p. 175 și urm., pl. 46/2).

3. Nyírlugos-Szenyvespuszta (Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford, 1929, p. 375, fig. 212; Merhart, *op. cit.*, pl. 20/7; Patay, *op. cit.*, pl. 157/1).

4.—5. Granzin (Merhart, *op. cit.*, pl. 20/2; Patay, *op. cit.*, *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, 1971, p. 265—272, fig. 194—198).

6. Unter—Glauheim (Merhart, *op. cit.*, p. 33—34, 70, fig. 3; H. Müller—Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, I—II. Berlin, 1959, p. 167, pl. 169/3).

7. Sényő, J. András, *ArchÉrt.*, 22, 1902, p. 274—280, fig. 3; Merhart, *op. cit.*, pl. 20/8; Patay, *ActaArchHung.*, 21, 1969, 3—4, p. 175 și urm., pl. 47/2).

8. Szentes (Csallány, *FolArch.*, 1—2, 1939, p. 60, pl. 2/1, 3, Patay, *ActaArchHung.*, 21, 1969, 3—4, p. 175 și urm.).

9. Lucsky, Merhart, *op. cit.*, Mozsolics; *ActaArchHung.*, 5, 1954—1955, p. 42—49, fig. 9/2; Patay, *ActaArchHung.*, 21, 1969, 3—4, p. 175 și urm.
49, fig. 9/2; Patay, *ActaArchHung.*, 21, 1969, 3—4, p. 175 și urm.).

10. Biernacice, Koszanska, *Przeglad Archeologiczny*, 7, 1946, p. 107, fig. 1/1; Merhart, *op. cit.*, pl. 20/1; Patay, *op. cit.*

11—12. Siem, Merhart, *op. cit.*, pl. 20/3; Thrane, *ActaArchCopenhaga*, 26, 1965, p. 157—207; Patay, *op. cit.*

13. Ungaria, *Tiszanagyfalu?* Patay, *FolArch.*, 20, 1969, p. 11—24; Patay, *ActaArchCarpathica*, 11, 1969—1970, 2, p. 171—185.

14. Oradea, (*Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum*, 1911, p. 37—38, fig. 4; Merhart, *op. cit.*, pl. 20/4; M. Rusu, *Dacia*, N. S., 7, 1963, p. 190—192, fig. 4; Patay, *ActaArchHung.*, 21, 1969, 3—4, pl. 48/2).

¹⁰ Ibidem.

¹¹ G. Kossack, *op. cit.*, passim și bibliografia respectivă; G. von Merhart, *op. cit.*, p. 46—48 și bibliografia; P. Patay, *op. cit.*, passim și bibliografia; Hugh Henken, *Tarquinius, Villanovans and Early Etruscans*, II, Cambridge—Massachusetts, 1968, în special p. 500, 553, 655—656.

Fig. 5. Răspîndirea situlelor de tip Hajdúböszörmény. 1. Mezökövesd; 2. Hajdúböszörmény; 3. Nyírlugos-Szenyvespuszta; 4-5. Granzin; 6. Unter-Glauheim; 7. Sényő; 8. Szentes; 9. Lucsky; 10. Biernacice; 11-12. Siem; 13. Ungaria (Tiszanogyfalu); 14. Oradea; 15. Rivoli; 16. Wollishoffen; 17. Niedzieliska; 18. Osternienburg; 19. Keszőhidekút; 20. Remetea Mare

15. Rivoli (Merhart, *op. cit.*, pl. 20/5; Patay, *op. cit.*).

16. Wollishoffen (Merhart, *op. cit.*, p. 33—34, 70; Patay, *op. cit.*, p. 175 și urm.).

17. Niedzieliska (Patay, *ActaArchCarpathica*, 11, 1969—1970, 2, fig. 1, 4).

18. Osternienburg— mormîntul 11 (H. Müller—Karpe, *op. cit.*, p. 158 și nota 3; Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 175 și urm.).

19. Keszôhidegkût (W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jûngerer Bronzezeit*, I—II, Berlin, 1968, p. 43, nota 3)¹².

La aceste piese, întregi sau fragmentare, se adaugă situla de la Remetea Mare, ridicînd numărul lor la 20, iar numărul punctelor în care ele au fost descoperite la 18.

Poziția geografică a acestei noi descoperiri, la sud de centrul amplasat în bazinul Tisei Superioare, dar relativ nu departe de Szentes¹³, permite să ne gîndim însă și la o posibilă cale de difuzare a pieselor, de altfel sugerată și de Merhart¹⁴ — către Italia de nord, respectiv Rivoli¹⁵, cale ce va fi urmat poate, cursul Savei, prin lumea illyră, pînă la țarmul nordic al Adriatiei.

De la studiul lui Merhart¹⁶ care a definit acest tip, pe baza celor 14 piese pe care le cunoștea la acea dată și pînă în prezent au apărut mai multe studii de întindere mai mare sau mică reluînd problemele ridicate de acesta. Unii dintre autorii care s-au referit la aceste piese au adoptat ideea lui Merhart, privind existența unui centru de producere a situlelor de acest tip în bazinul Tisei Superioare de unde, prin comerț, ele s-au răspîndit pe spații largi, pînă la Marea Baltică și în Italia de nord, generînd, uneori, imitații locale¹⁷. Alții au încercat ca pe baza unei analize amănunțite a diferențelor de detalii ornamentale (remarcate de altfel și de Merhart, dar considerate de acesta drept nesemnificative) să demonstreze că situlele de tip Hajdúböszörmény sînt produse nu numai ale centrului de pe Tisa Superioară, ci și ale unui alt centru, dacă nu a mai multora¹⁸. Sugestia se afla încă la Merhart¹⁹, în legătură cu situla de la Rivoli, pe care acesta o considera drept o bună imitație locală a unei piese de import ajunsă în Italia de nord din bazinul Tisei Superioare sau, eventual, produsul unui alt centru amplasat undeva între Tisa Superioară și Italia de nord.

¹² În cazul cînd acest fragment există, situla din acest punct ar fi prima piesă de la sud de Dunăre, constituind încă o verigă de legătură, alături de Szentes și Remetea Mare, între situlele din bazinul Tisei Superioare și cea de la Rivoli din Italia de nord.

¹³ Vezi infra.

¹⁴ G. von Merhart, *op. cit.*, p. 47—48.

¹⁵ Vezi infra.

¹⁶ G. von Merhart, *op. cit.*, *passim*.

¹⁷ De pildă, H. Thrane, *op. cit.*, *passim*.

¹⁸ P. Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, *passim*; *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, 1971, p. 265—272; *FoliaArch*, 20, 1969, p. 11—24; *ActaArchCarpathica*, 11, 1969—1970, 2, p. 171—185.

¹⁹ G. von Merhart, *op. cit.*, p. 46—48.

Într-un studiu documentat și cuprinzător la care se adaugă alte câteva de mai mică întindere²⁰, P. Patay, analizând detaliile ornamentale și tehnice ale situlelor de acest tip, socotea că poate fi demonstrată existența unui grup aparte de situle produse în bazinul Tisei Superioare (Mezőkövesd, Hajdúböszörmény, Nyírlugos-Szenyvespuszta, Sényő, Unter—Glauheim și una dintre cele două situle de la Granzin). În afară de acest grup, după părerea eruditului maghiar, în stadiul actual al cercetărilor, s-ar putea contura un altul al cărui centru de producere ar putea fi amplasat undeva pe versanții Carpaților Nordici, grup care ar cuprinde situlele de la Szentés²¹, Lucski, Biernacice, Tiszanagyfalu(?), Niedzieliska și, probabil, Oradea²². În sfârșit, Patay consideră situlele de la Siem (două piese), Rivoli și cea de a doua situlă de la Granzin, drept imitații locale după produse fabricate în bazinul Tisei Superioare sau, eventual, în ipoteticul „centru nordic“, care au ajuns în acele zone pe calea importului. Patay nu folosește fragmentele de situle de la Wollishoffen, Osternienburg, și Keszöhidegüt.

Această teorie, seducătoare de altfel, lasă nelămurite câteva probleme mai puțin evidente, dar de maximă importanță. Vom aminti înainte de toate că, din punctul de vedere al amplasării geografice, acel ipotetic centru de fabricare a situlelor de acest tip, pe versanții Carpaților Nordici, nu poate fi localizat prin prezența masivă a unor descoperiri într-o zonă de suprafață redusă așa cum este cazul în bazinul Tisei Superioare. În aceeași ordine de idei, zona geografică a centrului de pe Tisa Superioară include și situla de la Oradea care diferă mult din punct de vedere ornamental de celelalte produse ale acestui centru, având însă, în același timp, numeroase caracteristici tehnice comune de fabricare cu celelalte situle, caracteristici care determină de altfel încadrarea ei în tipul mai sus amintit și care demonstrează odată mai mult primatul acestora asupra detaliilor ornamentale. De altfel, în pofida absenței roților solare și a protomelor ornitomorfe și a caracterului strict liniar al registrului ornamental al acestei situle, tehnica de realizare a șirurilor de proeminente reliefate (Buckelreihe) este identică cu a celorlalte situle. Cu toate că Patay neagă apartenența situlei de la Szentés la gruparea care se conturează pe Tisa Superioară, este evidentă distanța mică la care se află această piesă față de celelalte, deși unele detalii ornamentale ale ei diferă de cele ale altor piese de acest tip, în măsura în care ornamentarea ei a putut fi parțial reconstituită pe baza câtorva fragmente. Un alt fapt pe care trebuie să-l remarcăm este cel al reparațiilor pe care le-au suferit cele două situle de la Siem. Ne vine greu să credem că, existind posibilități tehnice locale suficient

²⁰ Vezi nota 18.

²¹ Vezi *infra*. După Patay, fragmentele de situlă de la Szentés ar proveni din acel ipotetic centru de prelucrare a bronzului din Carpații Nordici.

²² Situla de la Oradea diferă în ce privește ornamentarea de celelalte situle de acest tip. Patay o încadrează cu rezerve printre produsele centrului din Carpații Nordici.

de importante pentru realizarea unor imitații după piese sosite pe calea comerțului din bazinul Tisei, se preferă repararea lor rudimentar, lipsită de finețe tehnică, în locul confecționării unor piese noi imitând același model.

Cum grupul de piese socotit de Patay ca produs într-un centru amplasat pe versanții Carpaților Nordici nu este unitar, fiecare piesă diferențiindu-se prin detalii de ornamentare ținând seama și de observațiile pe care le-am făcut, ni se pare mai plauzabilă ipoteza existenței unor meșteri itineranți porniți probabil din bazinul Tisei Superioare care transportă cu ei produse finite sau semifabricate — mai ales marile foi de tablă din bronz a căror laminare pretinde un anumit nivel de dezvoltare a tehnologiei — și toartele vaselor, piese semifinite pe care le pot termina chiar la locul de desfăcere, avînd libertatea de a modifica unele detalii de ornamentare. În acest sens ar pleda poate și cea de a doua situlă de la Granzin, ale cărei mici inexactități de ornamentare în comparație cu prima, indică executarea ei pe loc.

Că ipoteza este posibilă o demonstrează și analiza detaliilor de ornamentare și de execuție tehnică a acestor situle. Detaliile de ornamentare folosite de Patay, pe baza cărora își argumentează ipoteza sa, sînt următoarele: modul de dispunere a șirurilor punctate și de proeminente (Punkt- und Buckelreihen) pe registrele inferior și superior ale porțiunii ornamentate (oberen und unteren Rahmen) precum și în jumătatea inferioară a roții solare²³, modul în care pornesc din registrul inferior gîturile protomelor ornitomorfe (Vogelprotomen)²⁴, modul în care este realizat capul protomelor ornitomorfe în funcție de conturul liniei punctate și de dispunerea șirului interior de proeminente (Buckeln) în interiorul acestei linii punctate²⁵. Variantele stabilite judicios de către cercetătorul maghiar nu pledează însă în suficientă măsură în favoarea ipotezei „centrului nordic”. Așa după cum piesele

²³ Din totalul de 18 situle enumerate, Patay folosește 13, distingînd 7 variante pe care le preluăm și noi, adăugînd situla de la Remetea Mare, în ce privește registrul superior ornamentat. În registrul inferior, folosind 11 piese, Patay distinge șase variante, la care se adaugă cea de a șaptea, reprezentată de situla de la Remetea Mare. Jumătatea inferioară a roții solare este redată în cinci variante diferite folosind 11 piese la Patay, adăugîndu-se cea de a șasea variantă reprezentată de situla de la Remetea Mare. Multitudinea variantelor nu pledează în favoarea existenței a două centre de producere a situlelor. Nu mai puțin sugestivă este identitatea de ornament la situlele perechi de la Siem și Granzin; dacă, de pildă, socotim piesele de la Siem drept imitații locale, trebuie să admitem și fabricarea lor concomitentă, cu același tipar de ornamentare. Se poate remarca de asemenea, caracterul de unicat al ornamentării fiecăreia dintre situlele atribuite de P. Patay centrului din Carpații Nordici. Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 178, fig. 10/a, b, c.

²⁴ Pe baza a 11 situle, Patay, deosebește 7 variante pe care le preluăm și noi. De remarcat că pe situla de la Biernacice se întîlnesc concomitent, două variante distincte. Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 179, fig. 11.

²⁵ Folosind 13 piese, Patay stabilește două variante pe care le preluăm și noi. Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 179, fig. 12.

grupate de Patay în grupul nordic sînt răspîndite geografic pe distanțe relativ mari, tot astfel, aceleași piese prezintă o mare varietate de detalii de ornamentare, aproape fiecare piesă fiind o variantă aparte. Reluînd o parte din datele folosite de Patay pentru diferențierea variantelor ornamentale și anume exclusiv cele referitoare la situlele de acest tip, la care am adăugat și situla de la Remetea Mare, prezentăm tabelul de față. După părerea noastră, tabelul demonstrează mulțumitor existența unui centru de producere a situlelor de acest tip în bazinul Tisei Superioare; dar în același timp nu permite stabilirea unui alt centru. Singurul detaliu comun pentru mai multe situle (Szentés, Siem a—b, Lucski, Biernacice, Tiszanagyfalu?) este cel al reprezentării capului protomelor ornitomorfe, detaliu despre care încă nu știm dacă nu reprezintă un eventual decalaj cronologic. Un alt tabel publicat de cercetătorul maghiar amintit²⁶, nu poate fi utilizat în problema pe care o discutăm deoarece în acesta, în afara situlelor de același tip, au mai fost introduse amfore și site de bronz. După părerea noastră, detaliile de ornamentare ale situlelor și diferențele dintre acestea nu sînt suficiente pentru deosebirea unor piese care să fi aparținut unui grup produs de un alt centru decît cel de pe Tisa Superioară. Nu excludem posibilitatea ca unele exemplare, cum ar fi de pildă, situla de la Rivoli (deși aceasta are unele puncte comune cu cea de la Remetea Mare) să fie imitații locale după modele venite din bazinul Tisei Superioare. În privința celei de a doua situle de la Granzin²⁷, înclinăm să credem că este vorba de un produs finisat de meșterul itinerant în zona Granzinului, folosind ca model cealaltă situlă adusă sub formă de produs finit din bazinul Tisei Superioare.

Și situla de la Remetea Mare pledează în sensul varietății mari a detaliilor ornamentale folosite. Astfel, registrul superior (oberen Rahmen) al piesei de la Remetea Mare nu își are analogie printre situlele de acest tip, iar registrul inferior (unteren Rahmen) și jumătatea inferioară a roții solare (Rahmen unter der Sonnenscheibe), constituie de asemenea variante noi, apropiate doar de cele întîlnite pe situlele de la Szentés și Rivoli, pentru registrul inferior și la Siem și Rivoli, pentru rama de sub roata solară. Pe de altă parte, modul de unire a gîturilor protomelor ornitomorfe cu rama inferioară sau cadrul inferior (Verhältnis der Vogelprotomen und des unteren Rahmen) este identic, pe situla de la Remetea Mare cu varianta 1 a lui Patay²⁸, iar capetele protomelor (Ausbildung der Köpfe der Vogelprotomen) ornitomorfe corespund de asemenea variantei 1 stabilite de cercetătorul maghiar²⁹, căruia îi datorăm și o trecere în revistă a caracteristicilor tehnice ale

²⁶ Patay, *FolArch*, 20, 1969, fig. 4.

²⁷ Patay, *Bodendenkmalpflege in Meklenburg*, 1971, passim.

²⁸ Nota 24 și infra. ²⁹ Nota 25.

Locul descoperirii	Registrul superior								Registrul inferior							Registrul de sub roata solară.						Unirea protomei ornitomorfe cu registrul inferior							capul protomei ornitomorfe		
	variante								variante							variante						variante							variante		
	1	2	3	4	5	6	7	8	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	1	2	3	4	5	6	7	1	2	
Hajdúboszörmény	X								X							X						X								X	
Nyírlugas-Szonnysapusafa	X								X							X						X								X	
Granzin - 1	X								X							X						X								X	
Granzin - 2	X								X							X						X								X	
Unter-Glauheim	X								X								X					X								X	
Mezőkövesd	X									X												X								X	
Sényő		X								X						X							X							X	
Remetea Mare								X							X							X							X		
Rivoli							X							X							X								X		
Saentes												X																			X
Luski			X										X											X							X
Biernocice					X						X							X							X	X					X
Siem - a						X													X								X				X
Siem - b						X													X									X			X
Tiszanagyfalu ?				X																											

Fig. 6. Tabel sinoptic al variantelor de ornamentică de pe siturile de tip Hajdúbosszörmény.
<https://biblioteca-digitala.ro>

situlelor de acest tip³⁰. Nici acestea³¹ nu permit diferențierea unor grupuri produse în centre diferite. Situla de la Szentés are brațele toartelor prinse doar cu cîte două nituri, fiind unica excepție cunoscută pînă în prezent; detaliu tehnic ce nu justifică atribuirea ei ipoteticului grup de situle produs pe versanții Carpaților Nordici, deoarece, între situlele atribuite de Patay acestui centru de fabricație, nu-i găsim analogii în această privință.

Reamintim, pe scurt, numeroasele caracteristici tehnice și de ornamentare comune tuturor situlelor de tip Hajdúböszörmény, care precumpănesc față de micile diferențieri de detaliu discutate, detalii a căror importanță, a fost, după părerea noastră, mult supraestimată: dimensiunile relativ apropiate ale foilor de tablă din bronz din care sînt confecționate, sistemul identic de îmbinare al acestora la toate situlele, forma quasiidentică a toartelor și sistemul identic de fixare a lor, profilul asemănător al tuturor acestor situle, prezența la toate piesele a nervurilor orizontale de la baza gîtului scurt, numărul relativ constant al niturilor folosite la prinderea foilor de tablă din bronz, procedeul tehnic comun de realizare a ornamentării (Getriebe-technik) și, în sfîrșit simbolistica comună a motivelor ornamentale realizate cu ajutorul sistemului unic de „Punkt- und Buckelreihe“. Toate acestea pledează pentru existența unei tradiții și experiențe tehnice și tehnologice coerente și unitare (fig. 6).

Situla de la Remetea Mare, cum s-a arătat, prezintă o serie de elemente fundamentale comune cu toate celelalte piese din cadrul tipului Hajdúböszörmény, precum și o serie de detalii de ornamentare care o individualizează. Din acest punct de vedere, analogiile posibile în detaliile de ornamentare cu situla de la Rivoli s-ar putea să nu fie în- tîmplătoare, ele pledînd poate, pentru ruta de legătură propusă de noi între bazinul Tisei Superioare și Italia de nord, rută care ar mai avea ca puncte posibile de referință descoperirile de la Szentés și Keszö- hidegkút. Cu toate micile diferențieri de detaliu ornamental, situla de la Remetea Mare poate fi socotită un produs de import ajuns la sud de Mureș, în Banat, din bazinul Tisei Superioare.

³⁰ Înălțimea situlelor variază în jurul a 0, 3 m. Înălțimea situlelor de la Lucsky și Tiszanagyfalu (0, 185 și, respectiv, 0, 25 m.) se explică prin starea frag- mentară a pieselor. Numărul nervurilor amplasate la baza gîtului situlelor este întotdeauna de două sau trei; numărul niturilor pe fiecare din îmbinările verti- cale ale foilor de tablă din bronz este de 7 sau 8, cu excepția situlelor de la Gran- zin cu 6 și respectiv 4 nituri; numărul niturilor folosite la îmbinarea inferioară circulară variază de la 10 la 16; în sfîrșit, numărul niturilor conice folosite la prinderea fiecărui braț al torților este întotdeauna de 3, cu excepția situlei de la Szentés, care are numai cîte două nituri. Niciunul din aceste detalii tehnice nu pledează în favoarea existenței a două sau mai multe centre de producere a aces- tor situle. Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 175, tabelul 1, folosit pentru datele tehnice.

³¹ Nota 30.

Rolul situlei de la Remetea Mare³² și semnificația ei vor fi fost asemănătoare cu cele ale celorlalte de același tip. Este posibil ca ele să fi avut un caracter de cult³³. Spre o astfel de interpretare înclină atît simbolistica motivelor ornamentale cît și o serie de alte elemente cum ar fi: îngroparea lor rituală, probabil votivă, sesizată la descoperirea unora dintre ele, printre care se poate număra, foarte probabil și exemplarul de la Remetea Mare, îngropat sub nivelul așezării de la „Gomila lui Pituț” în care sondajul efectuat nu ne-a permis să sesizăm urmele unor distrugerii violente care să pună capăt locuirii, descoperirea lor în pereche la Granzin și la Siem, o anume repetiție a pieselor care le însoțesc (coifuri clopot sau conice³⁴, brățări spiralice de braț, de obicei în pereche³⁵, cazane cu atașe cruciforme³⁶ etc.). Cu toate acestea nu trebuie exclusă nici posibilitatea funcțiunii practice și economice a acestor situle și nu numai în sensul faptului economic implicat de confecționarea și circulația lor (eventual unități de măsură³⁷). Analiza metalografică a tuturor pieselor de acest tip ar aduce o contribuție însemnată la lămurirea problemelor pe care ele le ridică în prezent.

Cît privește posesorii situlelor de acest tip, înclinăm să dăm dreptate autorilor³⁸ care consideră că ele erau deținute de șefii de trib sau familie gentilică ce aveau atît o situație economică privilegiată, cît și funcții sociale și prerogative religioase delimitate. Admițînd însă rolul de cult al unor astfel de piese, ne vedem siliți să ne gîndim și la posibilitatea, cel puțin teoretică, a separării zonei în care ele sînt utilizate (inclusiv bazinul Tisei Superioare, unde gruparea lor ar putea avea de asemenea o semnificație etnico-religioasă ale cărei sensuri ne rămîn obscure) de zona în care ele au fost produse, zone care pot, teoretic să nu se suprapună. Și în acest sens, analiza metalografică a situlelor se va dovedi, poate, într-o oarecare măsură, utilă și edificatoare.

Din punct de vedere cronologic, în lipsa altor piese care să fi fost aflate împreună cu ea și care să determine o modificare a cronologiei general acceptate pentru situlele de tip Hajdúböszörmény, situla de la Remetea Mare se datează în Ha. B-1³⁹, adică la orizontul grupei

³² Nu a fost în intenția noastră să facem o analiză exhaustivă a tuturor problemelor pe care descoperirea acestei situle la implică pentru teritoriul țării noastre în general și al Banatului, în special.

³³ Pentru toată problematica pe care o prezentăm succint: Kossack, *op. cit.*, passim și bibliografia respectivă; H. Henken, *op. cit.*, passim și bibliografia respectivă; Patay *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 210—216 și bibliografia respectivă.

³⁴ A. Mozsolics, *op. cit.*, passim.

³⁵ Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, passim.

³⁶ H. Müller-Karpe, *Archaeologia Geographica*, 3, 1952, 4, p. 49—50 și bibliografia necesară.

³⁷ Sugestia ne-a fost făcută de M. Rusu (Cluj-Napoca).

³⁸ Nota 33.

³⁹ Merhart, *op. cit.*, passim; H. Müller-Karpe, *Beiträge...*, I, passim; W. A. von Brunn, *op. cit.*, passim; M. Rusu, *op. cit.*, passim și bibliografia respectivă; Patay, *ActaArchHung*, 21, 1969, 3—4, p. 200—202.

Moigrad-Tăuteu (aproximativ sec. al X-lea î.e.n.)⁴⁰, fiind prima descoperire aparținând orizontului cronologic sesizată pînă în prezent pe teritoriul Banatului și a doua descoperire a unei situle de acest tip, după cea de la Oradea, făcută pe teritoriul României⁴¹, provenind (cum se arăta) din atelierul sau centrul de producere pe care majoritatea cercetătorilor îl amplasează în bazinul Tisei Superioare.

FLORIN MEDELEȚ

⁴⁰ M. Rusu, *op. cit.*, p. 190—192, nota 45 și fig. 4.

⁴¹ Situla este inventariată în inventarul Muzeului Banatului din Timișoara, cu numărul de inventar 7120.

PERIOADA ROMANĂ ȘI POSTROMANĂ

O DIPLOMĂ MILITARĂ ROMANĂ DIN TIBISCUM

Lotul diplomelor militare (*tabulae honestae missionis*)¹, destul de impozant atît prin numărul cît și prin valoarea calitativă a conținutului lor, privind armatele auxiliare și organizarea militar-politic-administrativă a Daciei în primele șase decenii de existență a provinciei, a sporit substanțial în ultimele decenii și mai ales în ultimii ani. Aceste documente apar azi mult mai numeroase și variate decît cele cunoscute cu un veac în urmă lui Th. Mommsen (CIL, III, partea II, 1873) și — la începutul veacului nostru — lui A. Domaszewski (CIL, III, Suppl.) sau lui H. Nesselhauf între anii 1936 și 1955 (CIL, XVI și Suplementul), interval de timp în care au fost elaborate istoriile militare privind Dacia a lui V. Christescu (1937) și trupele auxiliare din provinciile dunărene de W. Wagner (1938). Un repertoriu bibliografic complet al celor 22 diplome privind direct formațiile auxiliare staționate în Dacia (ca și alte șase piese aduse din alte provincii, sau fragmentare, nedeterminate) a fost întocmit cu doi ani în urmă², în studiul asupra excepționalei piese de acest fel din a. 123 descoperită în ruinele castrului auxiliar din Gherla: era o diplomă fragmentară (dar putînd fi întregită aproape fără lacune) pentru care s-a ivit fără întîrziere un „dublet“ tot fragmentar și mult mai mic, dar util și chiar revelator, în teritoriul Moesiei Superior³. Tot materialul epigrafic din categoria „diplomelor“ Daciei cunoscut pînă în 1975 a fost cuprins în repertoriul lor din cadrul culegerii „Inscripțiile Daciei Romane“, vol. I (București, 1975), p. 64—164, incluzînd și o achiziție fragmentară din

¹ Bibliografia generală cu privire la diplomele militare romane este (selectiv): CIL, XVI (1936), p. 147—201 (H. Nesselhauf; după Th. Mommsen, A. Domaszewski, CIL, III, p. 902—919 și 2006—2038); RE, XV (1932), 1666—1668; IV A (1932), 1949 (F. Lammert); *Germania*, 28, 1944—1950, p. 242—250; 30, 1952, p. 339; 34, 1956, p. 75—83 (K. Kraft); Leopold Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtkademie, Band 2), Wien, 1953, p. 71—74; *Materialie*, II, 1956, p. 703—708; *Studii și Comunicări* (Apulum), IV, 1961, p. 119—124; *Dacia*, N.S., XVI 1972, p. 289—294; I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, Editura Academiei, 1973, p. 15 et passim; I. D. R., I, p. 64—164.

² *Dacia și Pannonia Inferior* (1973), p. 99—102. Pentru tot ce ține de diplomele militare ale Daciei romane: I. D. R., I, p. 64—164.

³ S. Dușanić—M. R. Vasić, în *Germania* (Frankfurt/M.), 52, 1974, p. 408—425; reluată cu întregiri și amplu comentariu infra, p. 75—84.

a. 1974 dela ruinele marei localități romane Tibiscum (*ibid.*, p. 97—99, DiplD IX); fiind aceasta o prezentare sumară de abia citeva rînduri cu reconstituirea grafică a celor „patru fețe“ ale scrierii din fragmentele păstrate, este necesară o descriere cu comentor ceva mai amplu corespunzător valorii documentare și semnificației social-istorice pentru Banatul din timpul stăpînirii romane a Daciei.

În cursul unei promenade arheologice cu o cercetare de suprafață a terenului din vasta zonă a ruinelor marelui castru auxiliar Tibiscum și așezării lui civile (*canabae*, apoi *municipium* de lângă Jupa, oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin), elevul Ioan Lucici de la Liceul nr 1 din acest oraș a găsit în primăvara anului 1974 citeva fragmente de bronz ale unei diplome militare romane; punctul a fost cercetat cu multă atenție de prof. R. Petrovsky (care a adunat și ultimele fragmente mici ce au putut fi recuperate, ducîndu-le la Muzeul municipal din Caransebeș) se află în perimetrul așezării civile de lângă castru, într-un strat de pămînt și dărîmătură rezultat din surparea unui „martor“ lăsat dintr-o săpătură sistematică anterioară a colectivului arheologic timișorean de sub conducerea prof. M. Moga (directorul de atunci al Muzeului Banatului). Din cele trei fragmente mai mari, două bucăți aparțin tăbliței I (reprezentînd cam 30% din suprafața ei), alt fragment este mai puțin de 15% din tabella II. Pe baza reconstituirii grafice s-au putut determina dimensiunile fiecărei tăblițe, ca fiind 140×124 mm. Grosimea este însă variabilă: tăblița I are 1,2 mm, II numai 0,6 mm. Se păstrează în destul de bună stare sîrma de legătură a lor (trei fire de bronz puternic răsucite pe fața externă a tabelii I), mănunchiul fiind trecut prin unul din orificiile rămase pe tabella I, care la marginea dreaptă de sus (considerînd după „tabella I extrinsecus“) mai are un orificiu ce s-ar putea să nu fi avut corespondent la colțul drept de jos (rupt și dispărut). Pe suprafața pieselor se observă urme clare și puternice ale unei arderi violente, într-un mare incendiu din *canabae* (foarte probabil la incendierea vreunei clădiri, unde documentul epigrafic de bronz, act de cetățenie era păstrat de titular sau de erezii lui), sau în *municipium* Tibiscum⁴; focul prin care a trecut diploma (cînd era cu siguranță întreagă, nevătămată) a provocat parțial topirea metalului, iar ca urmare a dispărut o parte din textul cuprins chiar pe fața celor trei fragmente. Pe fața externă a tăbliței I (ca de obicei) textul era încadrat de un chenar dublu (două linii adîncite).

Faptul care facilitează în mare măsură restituirea aproape integrală a piesei fragmentare recent ieșită la iveală în ruinele Tibiscului este că ea reprezintă un fel de „dublet“—copie a binecunoscutei diplome din aceeași localitate și pentru aceeași unitate auxiliară, document păstrat întreg și descoperit în a. 1960 de către unul din cei mai vrednici cul-

⁴ Despre Tibiscum, v. indicații bibliografice sumare în *Tabula Imperii Romani*, L 34, Budapest, 1968, p. 111; materialul epigrafic existent în Muzeul Banatului din Timișoara e publicat în catalogul citat infra, nota 8.

tivatori bănăţeni ai arheologiei şi istoriei antice a Daciei, Liviu Groza (Caransebeş), într-una din pasionatele sale periegeze arheologice în aşezările antice ale iudeţului Caraş-Severin; episod fericit relatat pe scurt într-un pasaj din a. 1965: „În ziua de 25 mai 1960, căpitanul Liviu Groza a găsit în malul riului Timiş (anticul Tibiscus), ce curge în apropierea actualei comune Jupa (raion Caransebeş, [azi jud. Caraş-Severin]), cele două tăbliţe de bronz ale unei diplome militare. Locul descoperirii corespunde cu interiorul castrului ce se găsea aici, lângă aşezarea romană cu numele *Tibiscum* (atestat ca municipiu abia de pe timpul lui Gallienus) şi pe care cursul schimbat al Timişului l-a tăiat în două. Dimensiunile fiecărei tăbliţe: 135×121 mm; grosimea cam 1 mm; greutatea tablei I este de 134,5, iar a celei II de 150 gr. Calitatea bronzului e proastă. Starea în care s-au păstrat cele două tăbliţe este, însă, destul de bună; scrisul, deşi neglijent, e uşor de citit. Ambele tăbliţe au numai trei găuri (două la mijloc, iar una în unul din cele patru colţuri), lucru ce e normal începînd cu domnia lui Aelius Hadrianus. — Înălţimea literelor: în tabla I, pe faţa externă, 4 mm (S şi Z, 5 mm), iar pe faţa interioară, 5 mm; în tabella II, şi pe o faţă şi pe cealaltă, 4 mm. Diploma se păstrează azi în Muzeul din Caransebeş”⁵.

Identitatea textului acestei diplome întregi cu părţile păstrate lacunar pe fragmentele din „noua” diplomă descoperită în 1974 arată pînă la evidenţă că ele erau copiile-livrete individuale după acelaşi decret-lege, *constitutio* imperială din 31 ianuarie (sau 12 februarie) a. 126, pentru încetăţenirea aceluiaşi contingent din unitatea auxiliară de *Palmyreni Sagittarii* staţionaţi în Dacia Superior, sub comanda supremă a aceluiaşi legatus augusti de rang praetorius Iulius Severus; diferit era — în chip firesc şi necesar — numai numele ostaşului-veteran încetăţenit, titular al livretului-diplomă, şi anume în diploma descoperită la 1960 (pe care o putem numi „DiplTibI”, publicată în *ActaMN*, II, p. 135; infra, nota 5) *Perhev Athenatan f(i)lius*), păstrat clar şi întreg atît în textul de pe extrinsecus tabella I, cît şi în intus tabella II; în diploma noastră (descoperită în 1974; deci „DiplTibII”) lipsind aproape complet jumătatea de jos a tablei I cu aceasta a dispărut integral numele ostaşului ce era de aceeaşi factură palmyreană şi „orientală”, de condiţie juridică peregrină: nume personal urmat de un patronimic (ambele desigur syrian-palmyrene, nu romane ori greceşti), după acesta F(i)lius); din ultimele două elemente s-au păstrat resturi în jumătatea dreaptă a textului pe faţa interioară a tablei II, sub numele celui de al doilea consul EGGIO AMBIBVLO, unde se mai văd literele foarte stîngaci şi contorsionat incizate — — — HEV F(ilio). Este evident sfîrşitul patronimicului purtat de ostaşul-veteran din Palmyra, titularul diplomei-livret. Dacă lectura e justă, prima analogie ce se impune este chiar cu numele păstrat integral în „vechea” diplomă tibiscensă

⁵ C. Daicoviciu—L. Groza, *Diploma militară dela Tibiscum*, în *ActaMN*, II, 1965 [1966], p. 135; textul acestei diplome este reprodus integral în *AnnEp*, 1967, 395 = I.D.R., I, p. 93—97.

Extrinsecus tabella II

[Ti(beri) Iuli	Urbani
C(ai) Caesi	Romani
L(uci) Vibii	Vibiani
L(uci) Pulli	D]aph[ni
L(uci) Equiti]	Gemel[li
Q(uinti) Lolli]	Fe[sti
C(ai) Vettieni	Hermetis].

Intus tabella I

[Imp(erator) caes(ar) divi Traiani Parthici f(ilius)
 divi Nervae nepos Traian(us) Hadrian(us)
 aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr(ibuniciae) pot(estatis) X
 co(n)s(ul) III

[Palmyrenis Sagittariis qui]

5. sunt in Dac[ia Superiore s]ub

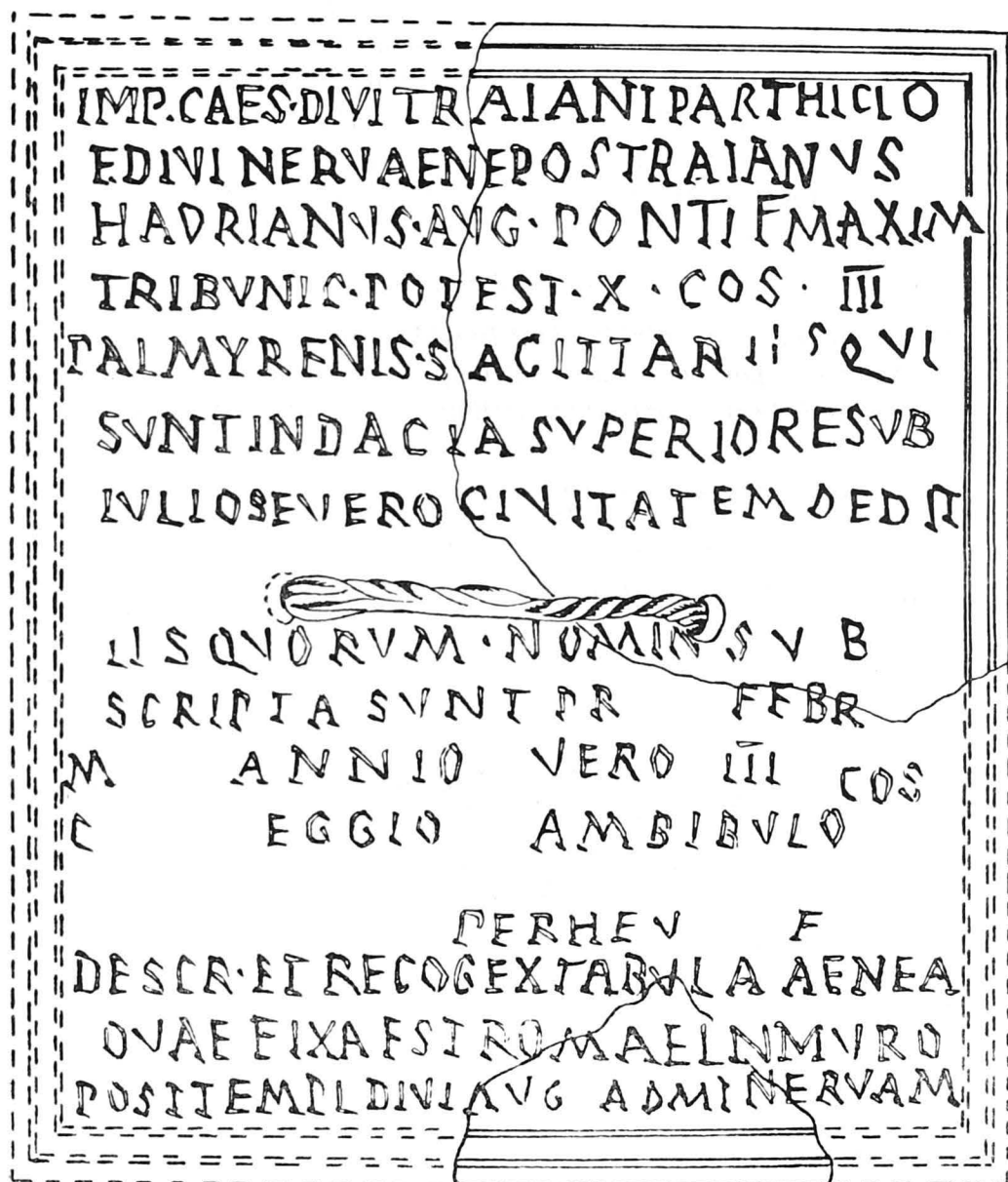
Iulio Severo civi[tatem dedit] iis

quorum nomin[a subsc]ript(a)

sunt

Fig. 1 — Diploma militară romană din Tibiscum (a. 126 e.n.) tabella I extrin-

b

secus (a foto, b reconstituire grafică); Muzeul Caransebeș

a

TI IVLI

C CAESI

L VIBI

L PVILL

L EQVITI

Q LOLLI

C VETTIENI

VRBANI

ROMANI

VIBIANI

DAPHNI

CFMEKLL

FESTI

HERMETIS

b

Fig. 2. — Diploma militară din Tibiscum, tabella II extrinsecus (a foto, b re-constituire)

IMP CAES DIVI TRAIANI PARTHICI E
 DIVI NERVI NEPTRIAN HADRIAN
 AVG PONT MAX TR POT X COS III
 PALMYRENSIS CITARIISQVI
 SVNT IN DACTA SUPERIORES VB
 IN LIC SEVERO CITATEM DEDITIS
 QVORVM NOMINA SVBSCRIPTI
 SVNT

b

Fig. 3. — Diploma militară din Tibiscum, tabella I intus (a foto, b reconstituire)

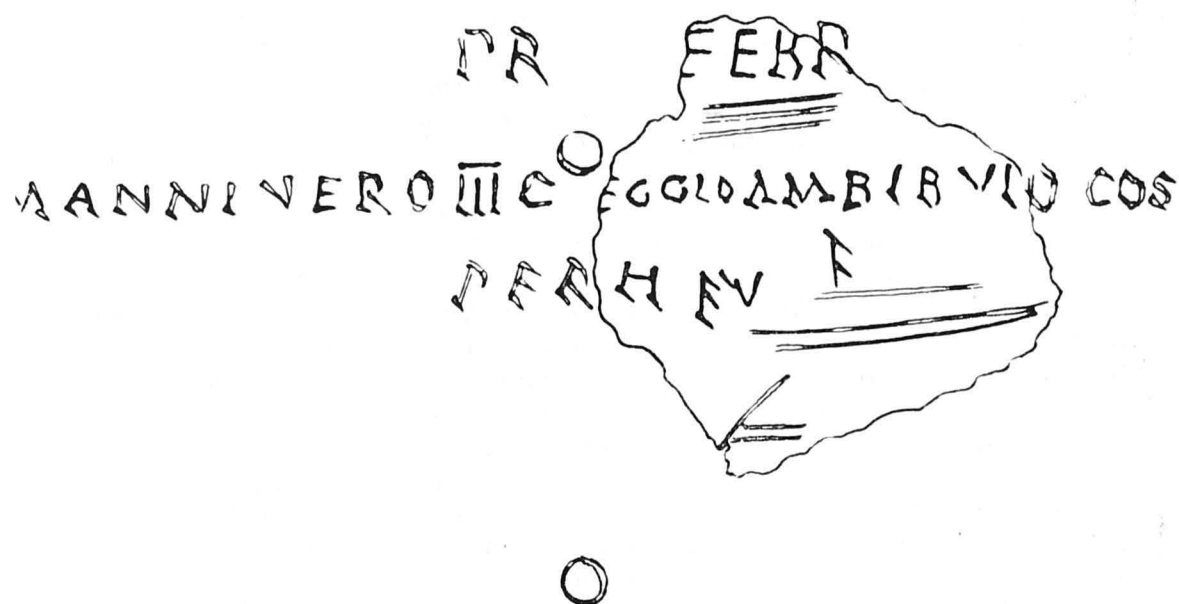

Fig. 4. — Diploma militară din Tibiscum, tabella II intus (a foto, b reconstituire)

Intus tabella II

[*Pr(idie)* — —] *Febr(uarias)*
 [*M(arco) Anni(o) Vero III C(aio)*] *Eggio Ambibul[o co(n)s(ulibus)*
 — — — — — — — — — — ?*Per]HEV f(ilio)*.

Traducere (literală, după tabella I extr.)⁶

„Împăratul caesar al răposatului Traianus Parthicus
 fiu, al răposatului Nerva nepot, Traianus
 Hadrianus augustul, preot suprem,
 cu puterea tribuniciană a 10-a oară, consul a 3-a oară

5. *Palmyrenilor Sagittarii* (arcași), care
 staționează în Dacia Superior sub (comanda)
 (lui) Iulius Severus, le-a dat cetățenia (romană)
 aceloră (dintre ei) ale căror nume se află mai jos
 scrise. În ajunul [kalendelor? idelor] lui februarie
10. (anul cînd) Marcus Annius Verus pentru a 3-a oară
 (și) Caius Eggius Ambibulus (erau) consuli (la Roma),
 lui [— — — — — al lui? Per]hev fiu.

Copiat și confruntat după tabla de aramă
 ce se află fixată (afișată) la Roma pe zidul de după
 templul răposatului (împărat) Augustus lângă Minerva”.

Palmyreni Sagittarii, formația auxiliară din care este încetățenit ostașul nostru (deocamdată „anonymus“) din Tibiscum, în a. 126, era adusă în provincia carpato-dunăreană prin a. 117—118 de împăratul Aelius Hadrianus (117—138), chiar la începutul domniei sale, spre a participa la consolidarea frontului deschis de sarmato-iazygi și de geto-dacii liberi, în nordul și vestul provinciei Dacia; atestați în garnizoana Daciei Superior mai întii direct prin diploma din 29 iunie 120 „*Palmyrenis Sagittariis ex Syri(a)* qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo civitatem dedit iis quorum nomina subscripta sunt, a(n)te d(iem) III k(alendas) Iul(ias), C. Publicio Marcello—L. Rutilio Propinquo cos. B a r i [c] i Male f(ilio) Palmyr(a, -eno)“, SCIV, IV 1953, p. 542 (=Dacia, N.S., I 1957, p. 191—192=Athenaeum, Pavia, XXXVI 1958, p. 9, pl. I—IV=AnnEp, 1958, 30=1959, 31=I.D.R., I, p. 81—85; descoperită la 1929 în castrul auxiliar de lângă Samus—Cășeu, jud. Cluj; în săpăturile arheologice conduse de profesorul Em. Panaitescu); altă

⁶ Traduceri ale textului diplomelor-livrete militare date pentru armatele Daciei s-au făcut pînă acum pentru trei piese: în SCIV, IV 1953, p. 542 (diploma din Cășeu, a. 120 dată „*Palmyrenis Sagittariis ex Syria* qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo“, I.D.R., I, p. 82); *Materiale*, II, 1956, p. 709—710 diploma din a. 164 (Gilău), pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis (I.D.R., I, p. 131); *Dacia și Pannonia Infer.* (1973), p. 29—30, diploma din a. 123 descoperită la Gherla, pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis și Pannonia Inferior (I.D.R., I, p. 89).

diplomă, fragmentară din aceeași zi pentru aceeași trupă auxiliară, fusese descoperită înainte de primul război mondial la Porolissum „[— — — Palmyrenis Sagittariis ex] Sy[ria qui sunt in Da]cia Supe[r]iore sub Iulio Se[ver]o — Ha mas a eo Alapatha f(ilio) Palmyr.“ (CIL, XVI 68)⁷. Este cazul unui „dublet“ exact ca la cele două diplome din Tibiscum, cea găsită în 1960 și cea din 1974. Prin a. 140—150 formația auxiliară „palmyro-daco-romană“ era numită în patria de obîrșie „Arcașii din Porolissum în Dacia Superior“(?), cum glăsuiește o epigrafă grecească la Palmyra, *Syria*, XXII 1941, p. 231, a unui comandant *T. Aelius* — — —, praefectus al Palmyrenilor arcași în Porolissum-ul Daciei Superior; era evident un palmyrean cu cetățenia și numele roman după împăratul T. Aelius Antoninus (Pius, 138—161) avînd foarte probabil cognomen „național“ syro-palmyrean.

Din *Palmyreni Sagittarii* se formează în decursul veacului II, după ori în timpul lui Antoninus Pius, vreo trei „Numeri“, numite după castrul-localitate unde-și aveau garnizoana: a) Numerus Palmyrenorum Tibiscensium⁸, b) Numerus Palmyrenorum Porolissensium și c) Numerus Palmyrenorum Optatianensium(?)⁹.

Legatus augusti (guvernator) al provinciei Dacia Superior, care face „încetățenirea“ (civitatem dedit) unor contingente din formația auxiliară-„milizie etnică“ a palmyrenilor la 29 iunie 120 (diplomele descoperite la Cășeu și Porolissum) și în ianuarie/februarie 126 (diplomele din Tibiscum—Jupa „dubletele“ descoperite respectiv în 1960 și 1974) pentru „ramura“ aceleiași unități în sud-vestul provinciei, era Iulius Severus, cu numele complet „Sextus Minicius Faustinus Cnaeus Iulius

⁷ Fragmentele acestei diplome au fost publicate mai întîi de A. Buday (1909, 1911, 1925); reluate și grupate corect în AISC, II 1936, p. 71—74 de C. Daicoviciu, cu întregire și lectură valabilă (în studiul „La première division de la Dacie“) avînd textul integral și identic din diploma-„dublet“ descoperită în 1929 la Cășeu de Em. Panaitescu, „ notițele și însemnările păstrate de pe timpul cînd [a. 1929], în calitate de asistent, colaborasem la descifrarea diplomei (lui Panaitescu)...“, Daicoviciu, SCIV, IV, p. 541, lucru despre care în AISC, II (1934—36), p. 71—74 nu se află nici o mențiune. Ignorarea semnificativei informații din SCIV, IV, p. 541 a provocat nu numai mirarea admirativă a unor epigrafiști, dar și aserțiuni ca a lui A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 19 „der erste Legat nach der Teilung Daciens ist in dem erwähnten Militärdiplom (CIL, XVI 68) vom 20. VI. 120 genannt. Leider ist in diesem dürftigen Fragment nur ein kleiner Rest erhalten: ... in Da]cia supe[r]iore sub ...]vero. In diesem Rest wollte Daicoviciu (AISC, II, 73; Transylv. 40, 4; zustimmend Syme, *Laureae Aquincenses*, I, 278) den Namen des Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus erkennen. Die Vermutung ist jetzt durch ein neues Militärdiplom von Alsó-Kosály [Cășeu, adică piesa publicată în SCIV, IV, p. 541 sqq.] gesichert, das E. Panaitescu publizieren wird“; cf. *ActaMN*, II, p. 137; I.D.R., I, p. 81, 85—86.

⁸ Cf. materiale epigrafice ale acestei unități și ale militarilor garnizoanei Tibiscum, existente în Muzeul Banatului Timișoara: *Lapidarul Muzeului Banatului*, Monumente epigrafice romane, de M. Moga—I. I. Russu, Timișoara, 1974, nr. 2, 7—11, 13, 14, 16—23, 26—31, 33—38, 40, 43—45 și material tegular cu stampile.

⁹ Despre toate aceste unități și militarii din ele, v. expunerea, sursele epigrafice și bibliografia complete: *ActaMN*, VI, 1969, p. 173—175; *Analele Universității Iași*, XX 1974, p. 63—67 (N. Gostar).

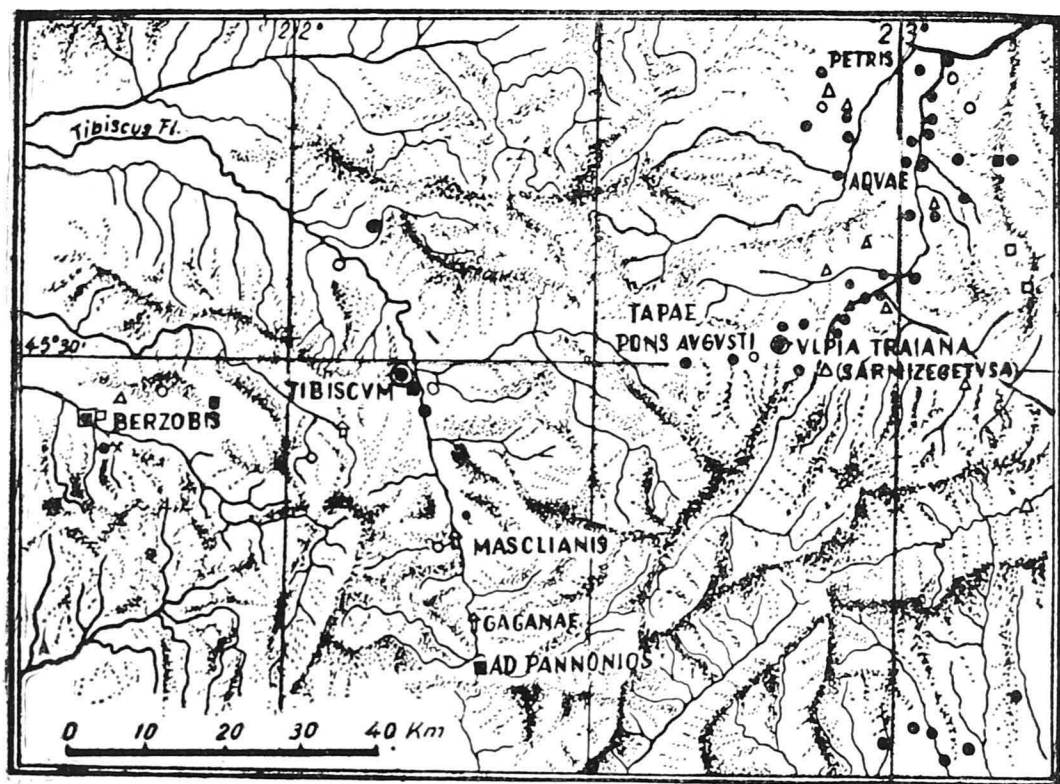

Fig. 5. — Zona arheologică Berzobis, Tibiscum, Ulpia Traiana, Aquae

Severus“; el a guvernat Dacia Superior între anii 120 și 126, deci timp de cel puțin șase ani¹⁰.

Diploma militară „a doua“ din Tibiscum (descoperită de I. Lucici și pr. R. Petrovsky) cu text și elemente identice (afară de numele și persoana ostașului încetățenit) cu cele din diploma descoperită în 1960 (supra, p. 63, *ActaMN*, II, p. 135—I.D.R., I, p. 92—97) — constituie — deși în stare foarte lacunoasă — o achiziție de valoare arheologică și epigrafică-istorică deosebită, nu numai pentru repertoriul acestor documente unice din Dacia romană (la Tibiscum, „a treia“ diplomă în ordine cronologică este fragmentul din a. 157[?] pentru Cohors I Vindelicorum, armata auxiliară a Daciei Superior, CIL, XVI 107—I.D.R., I, p. 114—118), ci și pentru că sporește numărul „actelor de cetățenie“ ale militarilor din provincie, ilustrând în chip elocvent — chiar și dacă este parțial și simbolic — fenomenul social-istoric al dezvoltării vieții romane provinciale în așezările militare și civile ale Daciei, al stabilității și continuității factorului militar de o importanță majoră în struc-

¹⁰ A. Stein, *op. cit.*, p. 19—20; *Epigraphische Studien*, V. Düsseldorf, 1968, p. 116—119 (G. Alföldy, cu bibliografie mai amplă); *Dacia și Pannonia Infer.* (1973), p. 59.

turile demografice ale provinciei. Din punct de vedere arheologic, diploma-livret a ostaşului palmyrean (deocamdată „anonim“), prin starea deplorabilă de conservare după pîrjolirea şi fragmentarea ei în cursul vreunui incendiu accidental sau a vreunor invazii „barbare“ şi răscoale deslănţuite de localnici, ar putea să ofere o dovadă sau măcar indicaţii indirecte despre turburările şi agitaţiile frecvente, uneori destul de grave şi îngrijorătoare, ce aveau loc în interiorul provinciei, cu toată străşnicia supravegherii şi controlului exercitat de puternica maşinărie deosebit de eficientă a armatei romane.

M. D. PETROVSZKY—I. I. RUSSU

A b r e v i e r i bibliografice (în afară de cele de la p. 399—401).

AISC	= Anuarul Institutului de Studii clasice, Cluj (Sibiu)
AnnÉp	= Année Épigraphique. Paris
CIL	= Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin
I.D.R.	= Inscriptiones Daciae Romanae. Bucureşti, I 1975.

EIN RÖMISCHES MILITÄRDIPLOM VON TIBISCUM

Die deutsche gekürzte Fassung des Aufsatzes wird in der Zeitschrift *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, Hermannstadt (Sibiu), 1976, Nr. 1 erscheinen.

DIPLOMA MILITARĂ ROMANĂ DIN ČOVDIN (R.S.F.I.)

În revista *Germania* (Frankfurt/M), 52, 1974, p. 408—424, epigrafiștii iugoslavi S. Dušanić și M. R. Vasić (Belgrad) au publicat un mic, dar important „Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior“, urmat de o succintă „Additional Note“, p. 424—425, — „notă“ care de fapt anulează întregirea și lectura cu întreaga interpretare dată (p. 408—424) acestei diplome deosebit de interesante și elocvente (pentru organizarea militară, relațiile dintre provincii, viața veteranilor etc.) „din Moesia“. Este un fragment de bronz cu dimensiunile: 39×36 mm, grosime 1,5 mm, greutate 11,7 gr (partea centrală a tăbliței I, *tabella prior*), descoperit în sept. 1972, într-un ogor din teritoriul satului Č o v d i n la 60 km sud-est de Kostolac (Viminacium în perioada moeso-romană; Serbia) din teritoriul provinciei Moesia Superior; în același sat s-au mai aflat materiale arheologice romane (ceramică, monete). Achiziționată de Muzeul Național (Narodni Muzej, inv. nr. 914) în Belgrad, piesa fragmentară păstrează o mică parte din text, cu scriere ordonată pe fața externă, dar ceva mai neglijentă pe cea internă, fiind însă și aceasta foarte clar lizibilă (cum nu este cazul la multe documente similare; puține litere au defecte de incizare). Pe fața externă s-a păstrat partea centrală a textului constând din cinci rînduri deasupra spațiului liber (unde în centrul tăbliței trecea mănunchiul de fire ale legăturii celor două tăblițe; orificiul din stînga e bine vizibil pe jumătate), iar sub el un al șaselea rînd; la marginea de sus resturi din două litere (baza lor) ce par să fi fost — — — RE — — — din „Inferiore“; cinci rînduri — cu litere mai mari, rîndurile fiind mai rărîte — din fața internă (*exempli interioris*, — care, scris ceva mai neîngrijit decît cel exterior, reda pe două pagini „tabella I intus“ + „tabella II intus“ textul gravat pe o singură pagină în exterior: „tabella I extrinsecus“).

Lipsa totală de analogii (în prima etapă a cercetării) și scurttimea dezolantă a rîndurilor păstrate au pus la grea încercare erudiția și sagacitatea celor doi eminenți epigrafiști-istoriografi iugoslavi, desfășurate pe larg în studiul lor (p. 408—424), orientat greșit din cauză că se pleca de la premisa că — fiind descoperită în teritoriul provinciei romane Moesia Superior — diploma din Čovdin se referea (sau ar fi fost nece-

sar... să fie) la armata auxiliară a acestei provincii balcano-dunărene; o teză pentru care ar fi existat numai un argument: locul descoperirii. Dar se cunosc numeroase exemple de diplome (sau fragmente din ele) date pentru o provincie și descoperite în epoca modernă în altă provincie romană, apropiată sau chiar îndepărtată, unde au fost duse în antichitate (cf. trei cazuri cu diplome ale provinciei Dacia, citate mai jos, nota 11, și altele). Înafară de părți din formule-șablon și dispoziții ale decretului (constitutio), fragmentul conține pe fața interioară patru nume proprii: *Ala II Pannoniorum, Cohors I Brittannica miliaria*, guvernatorul comandant „LIVIO ORA[— — —]” și provincia *Pannonia Inferior* care toate produc bătaie de cap și dificultăți pentru cine încearcă să atribuie Moesiei Superior un document epigrafic ce s-a dovedit în curind ca fiind din altă provincie. Astfel, este inutil a repeta aici argumentarea complexă, stufoasă, contorsionată „pentru Moesia Superior” (*Germania*, 52, 1974, p. 408—424), pe care autorii înșiși nu pregetă să o renege și lapede în ultima pagină a studiului lor (*Germania*, 52, p. 425).

Apariția la fel de surprinzătoare a diplomei descoperite în a. 1971 la castrul auxiliar de lângă Gherla (jud. Cluj), pe malul drept al Someșului Mic, publicată fără zăbavă la sfârșitul anului 1973, apoi în versiune germană¹ oferea de îndată autorilor belgrădeni un indiciu sigur cu noi criterii prețioase pentru ieșirea din „dilema epigrafică” adusă de plasarea forțată a diplomei în contextul documentării privind Moesia Superior, arătându-le între altele că (precum au recunoscut: *Germania*, 52, p. 424—425): a) documentul fragmentar (din Căvdin) aparținea unei diplome din Dacia Porolissensis, datată pe la a. 123 e.n.; b) întregirea textului în tabella I extr. r. 2 și tabella I intus, r. 1, 2, 3 este alta, adică identică sau foarte apropiată celei „mai întregi” din Gherla, astfel:

tab. I extr. r. 2—3	[per Marcium Tur/bonem — — —]
tab. I intus, r. 1—2	[— — — I Brit ton. c. R. — — —]
r. 2—3	eft sunt in Dacia Po/rolissensi — — —]
r. 3—4	[— — — et ala I Britton. / c. R. — — —]

S.D. — M.R.V. adaugă: „numele guvernatorului din Dacia Porolissensis se citește LIVIO atît „la Căvdin” cit și „la Gherla”, pe cînd cognomen nu poate fi identificat. Literele ORA[...] (Căvdin) și GRAPO (Gherla) apar clare; dacă cele două fragmente menționează pe același om (ceea ce e foarte probabil), unul dintre gravori — sau chiar amîndoi — trebuie să fi scris incorect numele. În ciuda similitudinii mari a celor două texte, ele nu erau identice, iar cele două *constitutiones* (din care di-

¹ I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, Editura Academiei, 1973, p. 11—81; versiunea germană scurată: *Dacia*, XVIII 1974, p. 156—176; I.D.R., I, p. 88—92, DiplD VII; textul reprodus și de A. Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest, ed. IV, 1975, p. 50, nr. 198 a.

plomele-livrete Čovdin și Gherla) nu e necesar să fi fost emise în aceeași zi. Trebuie să relevăm două detalii discrepante: *est sunt* ———] (Čovdin), care sună mai potrivit decât *quae sunt* (cum apare în diploma Gherla) și care ar părea să sprijine presupunerea că honesta missio a fost acordată ostașilor care participaseră la războiul parthic, participare atestată direct pentru *ala II Pannoniorum* și *ala Britannica c.R.* (etc.)²; diploma din Gherla arată „că reconstruirea noastră a repartizării trupelor auxiliare dunărene în primii ani ai lui Hadrianus este lipsită de bază, iar argumentul scos din atare reconstrucție pentru analiza politicii dacice timpurii a lui Hadrianus nu are valoare”; încheind „totuși atare constatări nu afectează partea finală a articolului nostru”².

Începînd cu sfîrșitul concluziilor din „editio princeps” a diplomei descoperită la 1972 în Moesia Superior, se poate admite la nevoie că de fapt „nu este afectată partea finală a articolului” (*Germania*, 52, 1974, p. 419—424) tratînd situația armatelor romane din teritoriul Moesiei Superior; dar acestea nu au nimic aface cu textul fragmentului diplomatic descoperit la Čovdin în Serbia, care — cum bine au observat chiar autorii citați — aparține la materialul documentar epigrafic al provinciei Porolissensis, provenit deci din nordul Daciei romane. În același sens, primind în luna mai 1974 prin amabilitatea prof. S. Dušanić din Belgrad un desen al „fragmentului Čovdin”, l-am inclus fără șovăială în repertoriul diplomelor militare ale Daciei romane, propunînd întregirea lui (parțială) potrivit textului mai amplu al diplomei „din Gherla” (I.D.R., I, p. 92—93, DiplD VIIA), fără a fi avut la dispoziție decât desenul reprodus și în *Germania*, 52, p. 409 (dar nu textul articolului din această revistă); nu era exclusă puțința ca fragmentul diplomei din Čovdin să fi aparținut unui ostaș-veteran din unitatea auxiliară a Pannoniei Inferior, *ala I Britannica miliaria*³.

Revenind acum asupra fragmentului-dublet din Čovdin (după apariția articolului în *Germania*, 52, 1974, cu mica „Additional Note”, p. 424—425 și fotografia piesei fragmentare), se poate face întregirea grafică pe baza literelor păstrate și a elementelor analogice din diploma Gherla, prin restituirea aproape integrală a celor șase (șapte) rînduri ale feței externe cu o parte din dispoziția decretului-lege de lăsare la vatră și înțățenire (acordarea lui *ius conubii* etc.), și din fața interioară cu numele trupelor auxiliare din Dacia Porolissensis, comandantul armatei de aici, unitatea din Pannonia Inferior.

Partea de început a decretului (constitutio. lex data) lipsește la ambele fețe ale fragmentului din Čovdin, la extrinsecus mai multe rînduri (cel puțin 7 sau 8), la intus numai patru din cauză că rîndurile erau

² „... It, however, does not affect the latter part of our article”, *Germania*, 52, p. 425.

³ „Lipsind numele unității auxiliare (ca și al ostașului-veteran) pentru care s-a dat această diplomă (Čovdin), nu se poate stabili dacă este pentru Pannonia (*Ala I Britannica miliaria c.R.*, staționată acolo), sau din Dacia Porolissensis...; a doua eventualitate pare mai probabilă...” (I.D.R., I, p. 92—93, DiplD VII A).

mai lungi, primul rînd păstrat fiind mai apropiat de marginea superioară a paginii scrise; din textul diplomei, cele două fețe ale fragmentului păstrează două secvențe fragmentare: partea mai apropiată de început este pe fața interioară, continuarea (partea din centrul textului) se face pe fața externă; din acest motiv, trebuie analizat mai întîi

Tabella I intus (fig. 1) cu scrierea mult mai clară și corectă decît la „dubletul” din Gherla (infra, fig. 3); dar unele litere prezintă particularități grafice sau chiar fonetice: în r. 2 se remarcă grafia [Br]ITTAN-

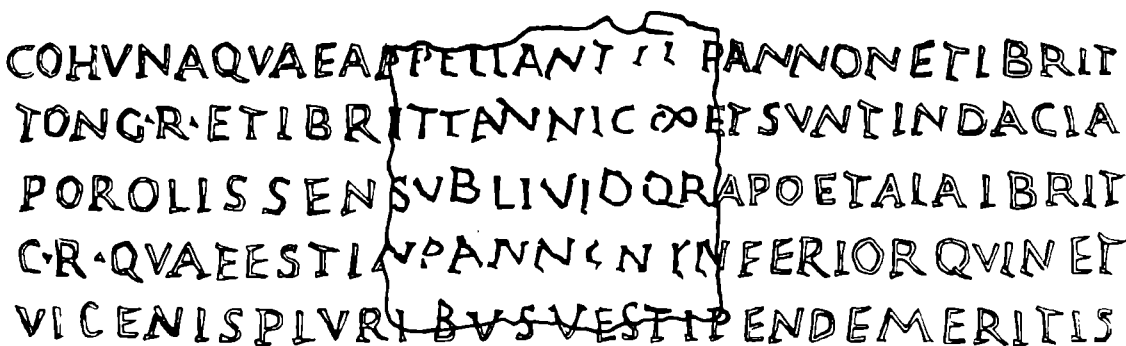

Fig. 1. — Diploma militară din Čovdin, tabella I intus (desen-reconstituire)

NIC(a), față de BRITANN(ica) la Gherla; *E[t sunt — — —]*, față de formula *quae sunt* (Gherla); în r. 3 apare foarte importantul nume scris clar LIVIO QRA[po], aducînd elementul decisiv în ce privește numele gentiliciu („de familie”) al personajului⁴, verificat fără întîrziere în același an prin fragmentul din Čovdin, unde numele este evident LIVIO (prin amabila comunicare epistolară din mai 1974 a lui S. Dušanić a putut să fie rectificat numele gentiliciu în „diploma Gherla”, *Dacia* XVIII, 1974, p. 157, 171). Cognomen-ul comandantului trupelor din Dacia Porolissensis la a. 123 (sau 118—119?) este limpede în diploma gherleană: GRAPO- (nominativ *Grapus*); dar apăsarea și a rămas neclar (chiar echivoc și turburător la prima vedere) în fragmentul Čovdin, în care observarea mai atentă a fotografiei clare (*Germania*, 52, p. 409) arată însă că e scris nu LIVIO ORA— (cum înțelegeau pripit Dušanić—Vasić), ci LIVIO QRA[po], prima literă în al doilea antroponim fiind un Q— ca grafie (ori pronunțare „vulgară”, la Roma unde se confecționau diplomele militare) pentru oclusura sonoră (G) sau surdă (C), — fenomen ce nu constituie o raritate în inscripțiile din toate zonele imperiului, ca și în Italia

⁴ Gentiliciul lui a dat multă bătaie de cap în 1973: „sub TAVIO (sau T.AVLO? IVLIO?) GRAPO...”, sperînd totuși că „...dacă nu-l putem explica sau identifica după cuviință acum adest *Grapus* (*Crapus*?) ...persoana lui va fi elucidată eventual prin documente epigrafice care ...vor apărea în viitor...” (*Dacia și Pannonia Infer.*, 1973, p. 62).

inclusiv capitala Roma⁵; era confirmarea ipotezei formulate în a. 1973 că era posibilă o alternanță fonetică între forma GRAPVS și varianta CRAPVS, a unui cognomen italic (sau celtic?) destul de rar, dar care este scris limpede (cu litere diforme, contorsionate) în diploma gherleană⁶. În fragmentul din Căvdin numele geografic PANNONIA e scris greșit PANNCN (O incizat în proporție de numai 1/2; nu poate fi vreo formă de fonetism „vulgar”; fig. 1, r. 4).

Tabella I extrinsecus (fig. 2) continuă secvența textului din decret cu cuvântul STIPENDIS (care era ultimul în fractura feței interioare); dar în rîndul precedent se văd resturi din INFERIORE).

IN PANNON INFERIORE QUIN ET VICEN
PLVRIBVS VESTIPENDI SEMERDIMIS
SISHON EST AMISSION PER MARCIVM
TVRBONEM QVORVM NOMIN SVBSCRIPTA
SVNT IPSIS LIBERIS POSTERIS QVEEORVM CI
VITAT DE DIT ET CONVBIVM CVM VXORIB

QVASTVNC HABVISSENT CVM EST CIVIT

Fig. 2. — Diploma din Căvdin, tabella I extrinsecus (desen-reconstituire)

Prin analogie cu „dubletul gherlean”, textul diplomei fragmentare din Căvdin poate fi „restaurat” în proporție de vreo 70%: numele și titlurile împăratului emitent, dispozițiile decretului, trupele auxiliare și provinciile, guvernatorul care face *honestamissio*, guvernatorul Daciei Porolissensis, ca și formula de „autentificare” la sfîrșit (*Descriptum et recognitum ex tabula aerea* etc.); dar au dispărut în fragmentele

⁵ Exemple de grafie „q pro c” se citează numeroase de peste tot în imperiu; menționăm numai câteva din cele înregistrate în indici, ILS, p. 830, ca *Proqilia* 7819a, *veqo* (-vico) 8567, *Viqtoria* 4510; E. Diehl, *Vulgärlateinische Inschriften* (Bonn, 1910; Kleine Texte), p. 163: *quon quo* (cum quo), *quram hegit*, *Qutia Silvana*, *qun quen*, *qum patre*, *quus*, *quravit*, *dequs* etc., majoritatea din Italia sau din Roma; din CIL, III, p. 2570 (Illyricum, inclusiv Dacia): *Aqutianus*, *Aresqusa*, *Ehrqul* (nr. 7681, la Potaissa-Turda), *loqut(us)* 11882, *qulinam* 2811, *qum* 3908, 10092, *qustor* (-custos) 3399 etc. — Rectificarea lui „ORA-” (*Ora/n-* sau *Oraft-*, *Germania*, 52, p. 411) arată că în epigrafie (și deci în istorie) are importanță nu numai o literă, ci chiar o fracțiune din ea, cum e „codița” lui „Q” care-l face Q (grafie „vulgară” pentru C- din numele *Crapus*, „variantă” a lui *Grapus*, scris astfel clar în diploma descoperită la Gherla).

⁶ „GRAPVS (GRAPO) poate să fie o simplă scriere aberantă în loc de CRAPVS, pentru care există un exemplu sigur în Dalmatia, la Aenona, CIL, III 2979 *L. Barbius Crapus*; altul probabil în Pannonia, CIL, III 4348 (= *Die römischen Inschriften Ungarns*, L. Barkóczy—A. Mócsy, Budapest, I, nr. 274) *M. Aur. Crapus*(?); eventual și celtic(?) CRAPPA(i)VS (la Nemausus, CIL, XII 3366 *ALLEYORIGI CRAPPAI Iulia uxor*; A. Holder, *Altceltischer Sprachschatz*, Leipzig, I, 1896, col. 1155). N-ar fi însă exclusă chiar o pronunțare sau înregistrare „sonorizată” a ocluvei surde C în gura și urechea vreunui scrib pentru un antroponim cam rar cum era *Crapus* (*Grapus*)...” (*Dacia și Pannon. Infer.*, p. 62).

pierdute (ori încă negăsite...) — împreună cu data (ziua, luna, consuli) — numele unității auxiliare, a comandantului și a ostașului-veteran titular al „livretului”-diplomă (împreună cu patronimicul său, tribul sau orașul, teritoriul de origine, membrii familiei).

Rîndurile păstrate parțial pe cele două fețe ale fragmentului au fost întregite cu aproximația convențională (I.D.R., I, p. 92—93, DiplD VII A); cu partea de început decretul-diplomă „din Căvdin” poate fi restabilit astfel (r. 1—4 aproximativ după diploma-dublet din Gherla, nota 1; r. 5—9 după tabella I intus a fragmentului; r. 9—14 după tabella I extrinsecus):

[Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi

Nervae nepos Traianus Hadrianus aug(ustus) pontif(ex)

max(imus) tribunic(ia) potestat(e) VII, co(n)s(ul) III, proco(n)s(ul)
equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in al(is) duab(us) et

5. *coh(orte) una quae a]ppellant(ur) II P[annon(iorum) et I Brit-*
ton.c(iv) R(om.) et I Br]ittannic(a) (miliaria) e]st sunt in Dacia
Porolissen(s)i] sub Livio Qra]po et ala I Brit(annica)
c(iv.) R(om.) quae est i]n Pannon(ia) In]ferior(e) quin(is) et
vicen(is) plur]ibusve stip[end(is) e]meritis

10. *dimissis h on e s t] a mission(e) p[er Marcium*

Turbonem quor]um nomin(a) s[u]bscripta

sunt ipsis liber]is posterisque eorum ci-

vita]t(em) dedit] et conubium [cum uxori]b(us)

quas tunc ha]b]uissent cum [est civit(as)]

i(i)s data (etc.); încheierea formulelor juridic-
administrative; ziua, luna, consuli, unitatea
auxiliară, comandantul ei, ostașul-veteran, so-
ția lui etc.; formula autentificării: descriptum
et recognitum (etc.)]

Spre ilustrarea „paralelismului” (în majoritatea pasajelor chiar identitate dintre cele două texte epigrafice-diplome fragmentare, din Gherla și Căvdin) nu e de prisos a reproduce din nou textul în desen după prima piesă (fig. 3 și 4), observînd o firească deosebire a dispozițivului rîndurilor și a lungimii unor cuvinte cu abrevieri (fapt relevat și de cei doi epigrafiști iugoslavi, *Germania*, 52, 1974, p. 425), „divergențe” care se constată și la alte livrete-diplome „dublet” (copiate după aceeași *constitutio-lex data*); asemenea cazuri se cunosc din Dacia două: a) cele două piese din a. 126 pentru Dacia Superior⁷, b) cele trei

⁷ Descoperite ambele în ruinele castrului auxiliar Tibiscum: 1) ActaMN, II, 1965, p. 135—139 = I.D.R., I, p. 93—97, DiplD VIII; 2) I.D.R., I, p. 97—99, DiplD IX, supra, p. 61—73 (Muzeul Caransebeș).

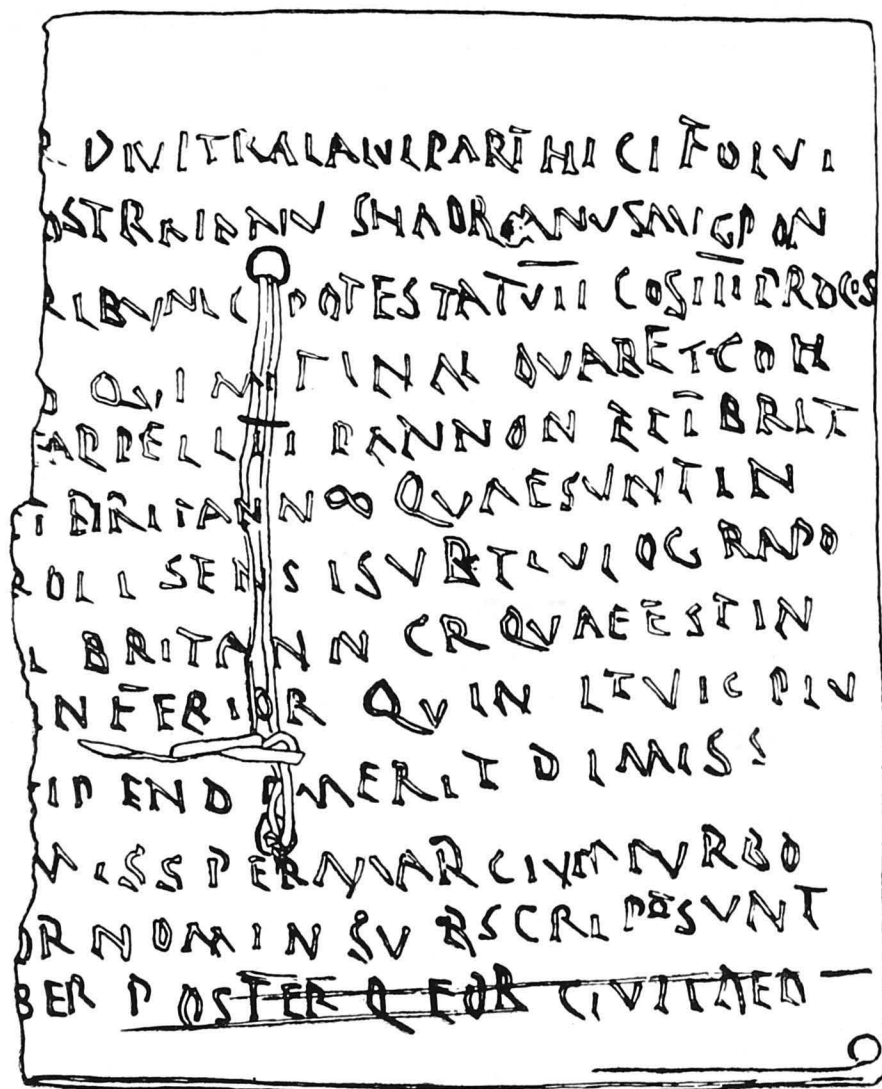

Fig. 3. — Diploma din Gherla (10 aug. 123) tabella I intus (I.D.R., I, p. 90)

(sau patru, dacă se adaugă un fragment minuscul), din 21 iulie 164 pentru armata Daciei Porolissensis, una descoperită în castrul Gilău (a. 1951), alta la Palatovo (lângă Dupnița, Bulgaria de sud-vest), a treia în castrul Cășeu (jud. Cluj)⁸. Nepotrivirea în dispozitivul rîndurilor și

⁸ 1) *Materiale și cercetări arheologice*, II 1956, p. 703—713 = I.D.R. I, p. 126—132 (Gilău, jud. Cluj); 2) CIL, XVI 185 = I.D.R., I, p. 132—135 (Palatovo—Bulgaria); 3) *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 183—217 = I.D.R., I, p. 135—136 (Cășeu, jud. Cluj); 4) I.D.R., I, p. 136—137 (din castrul Buciumi, jud. Sălaj).

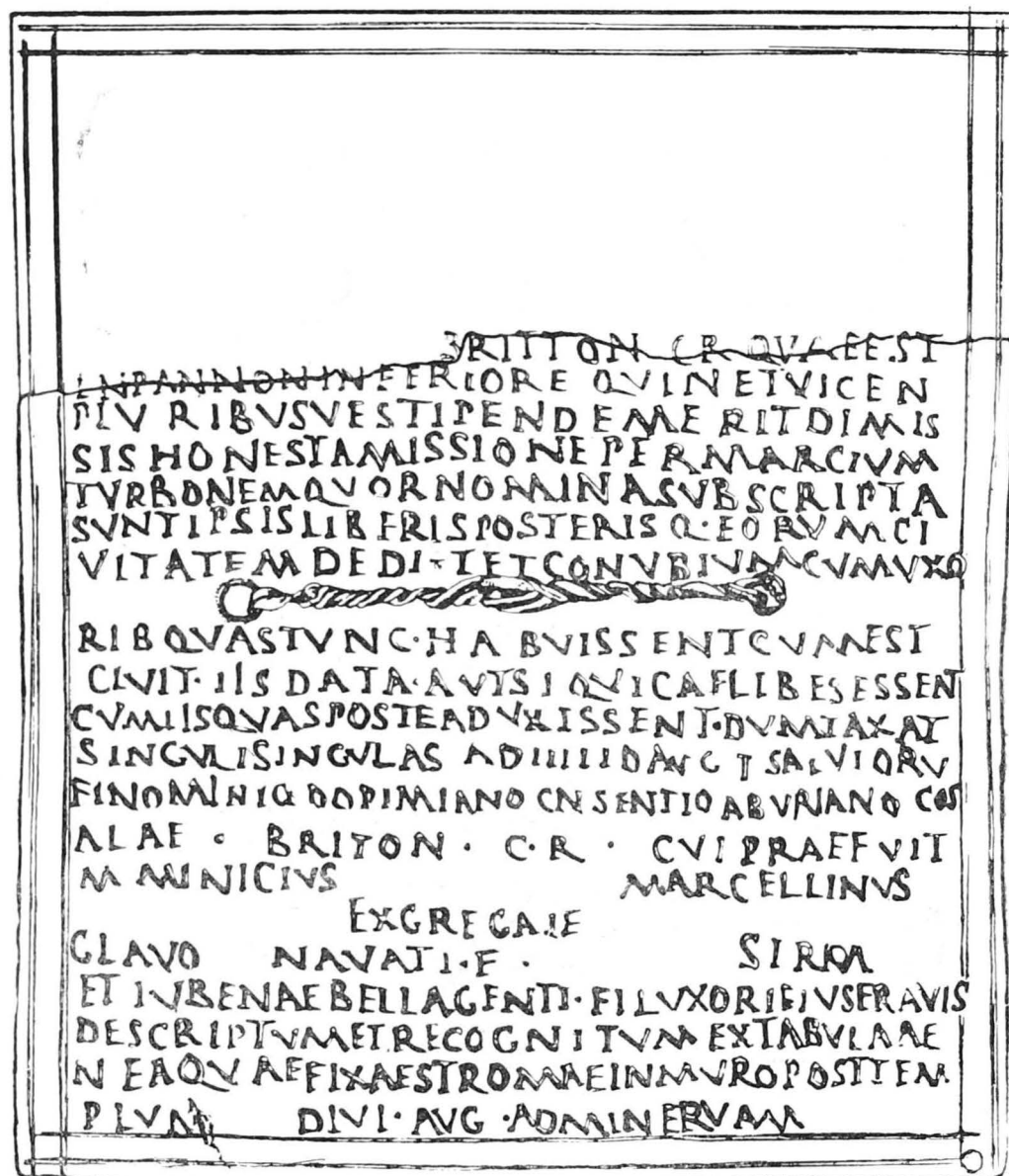

Fig. 4. — Diploma din Gherla, tabella I extrinsecus (după I.D.R., I, p. 91)

abrevierilor la „dublete“ este firească prin faptul că secretarul-copist care făcea „extrasul“ din *constitutio* spre a-l da gravorului pentru incizare în lut (și turnare în bronz) putea să adopte variante și forme diferite, iar tăblițele nu erau totdeauna de mărimi absolut identice.

Elementele comune și identitatea textului prin rîndurile păstrate arată că diploma „din Căvdin“ era adusă din nordul Daciei (mult mai

probabil, dacă nu absolut sigur, decât din Pannonia Inferior) în Moesia Superior, fiind a unui ostaş-veteran din careva dintre cele trei unităţi auxiliare ale Daciei de nord, purtând aceeaşi dată (10 august 123), fiind eliberată din ordinul aceluiaşi guvernator al Daciei şi Pannoniei Inferior Marcius Turbo, iar comandantul armatei auxiliare a Daciei Porolissensis era acelaşi Livius Grapus („Qra-“). Ca atare, cele două documente epigrafice (descoperite la Gherla şi la Căvdin) — întrucît nu erau lăsaţi la vatră „de rutină“, adică „automate“ (la termen) — trebuie să fie puse (cum s-a preconizat în 1973—1974) în legătură cu acţiunile armate contra atacatorilor sarmato-iazygi şi geto-daci liberi (mărginaşi) la graniţele de nord şi vest ale Daciei şi între Tisa—Dunăre⁹, mai curînd decât în urma şi ca o consecinţă (răsplată) a participării unităţilor auxiliare menţionate din Dacia (Porolissensis) şi Pannonia Inferior la campania parthică a lui Ulpius Traianus între anii 114—117, cum s-a afirmat¹⁰; căci acest eveniment este mult mai îndepărtat topografic de Dacia şi Pannonia şi cronologic de anul emiterii diplomei (*constitutio*) păstrată în două exemplare (Gherla, Căvdin); iar „lăsarea la vatră“ de către guvernatorul comun al celor două provincii (Dacia şi Pannonia Inferior) Q. Marcius Turbo a efectivelor din auxilia acestor provincii trebuie să fi avut loc în legătură cu acţiuni militare din preajma lor, — adică luptele din spaţiul geografic dintre ele, în zona Tisa—Criş—Mureş. După „eliberare din armată“ şi încetăţenire, ostaşul-veteran se pare că n-a rămas pe lîngă unitatea sa ori în aşezarea civilă din apropiere, dar nici în cuprinsul provinciei unde servise timp de vreun sfert de veac, căci el (sau vreun erede al său) s-a mutat în sudul Dunării, unde şi-a dus preţiosul document de încetăţenire, livretul-diplomă din bronz; cazul este identic cu alte trei cunoscute din Dacia: doi traco-romani şi un celto-romano-pannon¹¹, din care primii doi (ca traci şi moeso-romani) nu făceau decât să se „întorcă acasă“ în patria de obîrşie de unde plecaseră la incorporare în armata romană cu vreun sfert de veac mai înainte, iar al treilea a plecat din Dacia spre regiuni mai calde şi ceva mai sigure în vestul Traciei, din motive total necunoscute (în Dacia încă s-au găsit diplome aduse din alte provincii; I.D.R., I, p. 152—164, din care primele trei datate în sec. I î.e.n., înainte de organizarea provinciei Dacia). Ostaşul-veteran stabilit

⁹ „Relaţii şi lupte cu Sarmatii în a. 117/118“ (Beziehungen und Kämpfe der Römer mit den Sarmaten in den Jahren 117—118), în *Dacia şi Pannon. Infer.*, p. 47—52 (Dacia, XVIII 1974, p. 166—168).

¹⁰ „The document from Gherla seems to support the assumption that the *missio honesta* in question was granted to soldiers who participated in the Parthian War: the participation is directly attested for II Pannoniorum and I Britann. c. R., and the choice of units — three alae and a cohors equitata — is significant... (etc.)“, *Germania*, 52, 1974, p. 425.

¹¹ 1) Diploma tracului Bithus Solae filius Bessus, *Klio*, XXXVII 1959. p. 196—210 (= I.D.R., I, p. 108—112), din a. 140; 2) a lui Aulenus Her..., *Jahreshefte österreich. arch. Inst.*, XXIX 1935, p. 54—59 (= CIL, XVI 90 = I.D.R., I, p. 112—114), din a. 144; 3) a lui Sextus Busturionis filius Pannonius (celt din Pannonia), supra, nota 8, nr. 2.

probabil chiar în *vicus*-ul din teritoriul satului sirbesc Čovdin prin zona centrală a Moesiei Superior era foarte probabil un localnic roman și traco-moesian, încorporat în careva unitate auxiliară staționată în Moesia și mutată în Dacia Superior, de unde a „revenit acasă“, la vatra strămoșească, unde i s-a păstrat și pierdut livretul-diplomă; numele lui și relațiile familiale-gentilice, patronimicul etc., unitatea sa auxiliară, numele comandantului ei și eventual alte elemente informative de interes deosebit nu vor fi cunoscute decît după descoperirea altor bucățele din marginea de jos a tăbliței I sau a tăbliței II ale diplomei „din Čovdin“.

I. I. RUSSU

A b r e v i e r i bibliografice (cf. supra, p. 73)

- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, 1863 sqq.
I.D.R. = Inscriptiones Daciae Romanae. București, I 1975
ILS = Inscriptiones Latinae Selectae (H. Dessau). Berlin

DAS RÖMISCHE MILITÄRDIPLOM VON ČOVDIN (R.S.F.J.)

Die deutsche Fassung des Aufsatzes wird in *Revue Roumaine d'Histoire* (Bukarest), 1975 erscheinen.

COIFUL ROMAN DE LA BERZOVIA

Coiful pe care-l publicăm aici s-a găsit în cursul săpăturilor arheologice din toamna anului 1968, efectuate de D. Protase în castrul roman al legiunii IV Flavia felix de la Berzovia (jud. Caraș-Severin). El a ieșit la lumină într-o încăpere din partea vestică a pretoriului, în Secțiunea X, la adâncime de 0,90 m, unde era acoperit de un strat de dărîmătură, formată din pămînt ars la roșu, țigle și olane romane sfărîmate¹.

Restaurat la Muzeul de istorie al Transilvaniei Cluj-Napoca) de către I. Koródi (care a publicat și un articol despre metodele utilizate la restaurarea unor coifuri de bronz sau fier, între acestea figurind și piesa de față)² și păstrat pînă în 1971 la Muzeul județean din Reșița (nr. inv. vechi 531 B), care a subvenționat săpăturile arheologice de la Berzovia, coiful se află acum în colecțiile Muzeului de istorie al R. S. România (nr. de intrare 1269).

Coiful de la Berzovia (fig. 1/1—4) a fost lucrat din tablă de fier ciocănită și (după restaurare) are următoarele dimensiuni: înălțimea 11,5, diametrul calotei 20 și lățimea maximă la apărătoarea de ceafă 34 cm. El se compune din următoarele părți principale: calota, apărătoarea de frunte, două apărătoare de urechi, o apărătoare de ceafă și două apărătoare de obraz. Calota semisferică este prevăzută în partea din față cu o apărătoare de frunte (Bügel, Stirnschutz), de forma unui mic cozoroc, cu lățimea de 2,6 cm. Piesa, confecționată din tablă de fier, are marginea anterioară curbată în jos și e fixată în dreptul timpelor cu două nituri de cupru. Calota este întărită în exterior prin două bare subțiri de fier, dispuse în cruce, extremitățile primei ajungînd la nivelul timpelor, deasupra apărătoarelor de urechi, iar ale celeilalte la mijlocul frunții și al cefei. Aceste bare, care au grosimea de 0,6 cm, sînt fixate tot cu nituri de cupru. Deasupra cozorocului, pornind de o parte și de alta a barei de întărire, sînt executate în relief două aripi

¹ Cu privire la legiunea IV Flavia felix la nordul Dunării și la castrul ei de la Berzovia: D. Protase, în *ActaMN*, IV, 1967 p. 47—71; *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy Cambridge 1967*, Oxford, 1971, p. 337—342.

² I. Koródi, în *ActaMN*, IX, 1972, p. 671, fig. 1, 3/8.

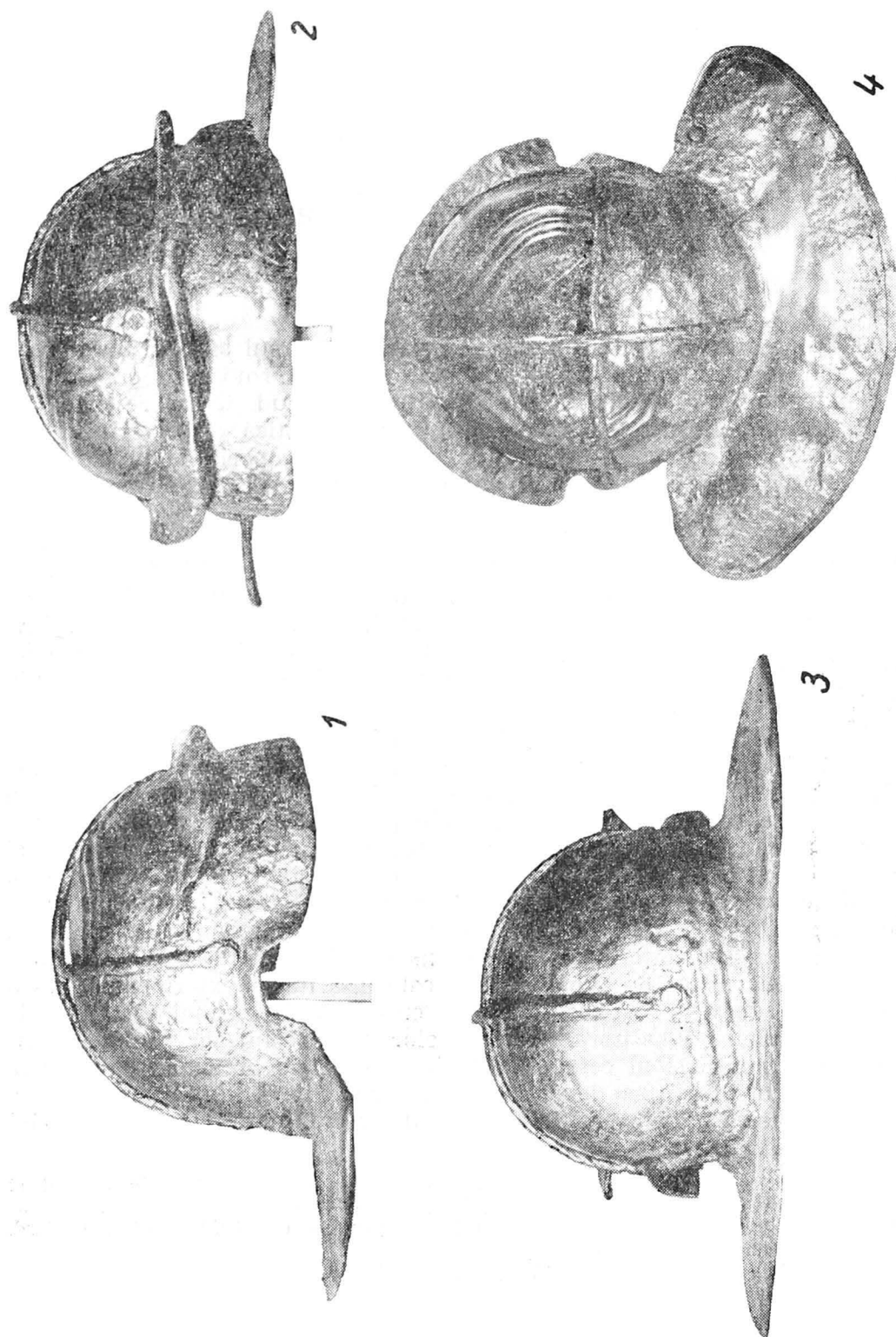

Fig. 1. Coiful roman din castrul Legiunii IV Flavia felix de la Berzovia

arcuite în formă de S, ale căror vîrfuri se îndreaptă spre spate. Deși pe coiful restaurat acestea ajung pînă la spatele calotei, fiind tăiate de bara de întărire laterală, probabil că în starea lui inițială nu depășeau linia tîmplelor³.

Lateral există două deschideri aproximativ semicirculare pentru urechi, care erau apărate prin răsfrîngeri ale marginii calotei, reliefate mai puternic spre partea anterioară.

Apărătoarea de ceafă, care e masivă, avînd o lățime de 9 cm, pornește aproape de la nivelul marginii din față a coifului și este dispusă orizontal. La locul de unire cu calota, ea prezintă trei caneluri transversale, care serveau la o fixare mai bună a apărătoarei. La restaurare, marginea apărătorii de ceafă a fost prinsă într-o fișie de cupru cu profilul în formă de C.

Apărătoarele de obraz s-au pierdut, dar în interiorul calotei, în fața deschiderilor pentru urechi, există, fixate cu două nituri (s-au păstrat în total trei nituri), cîte o piesă din fier, de formă aproximativ dreptunghiulară, cu laturile scurte rotunjite, avînd lungimea de 2 cm și lățimea de 1,3 cm. Aceste fișii de fier erau necesare probabil la fixarea balamalelor de la apărătorile de obraz.

Coiful trebuie să fi avut o căptușală groasă, care împiedeca eventuale răniri, ce puteau fi provocate de piesele metalice din interiorul calotei.

După cum se știe, castrul legiunii IV Flavia felix de la Berzovia a avut o perioadă de folosire destul de scurtă, care, în stadiul actual al cercetărilor, poate fi plasată între anul 102 și începutul domniei lui Hadrianus, cînd legiunea a fost transferată în vechea ei garnizoană la Singidunum⁴. Deci, coiful făcea parte din armamentul defensiv al militarilor romani din legiunea IV Flavia felix și trebuie să fi fost pierdut în momentul evacuării castrului.

Dintre coifurile folosite de militarii romani din legiuni, cele mai apropiate de piesa de la Berzovia sînt cele ale tipului Weisenau⁵. Tipul acesta a fost bine studiat, găsindu-și loc în sinteza lui P. Couissin asupra armelor romane⁶, iar mai recent formînd obiectul unui studiu al lui H. Klumbach, cunoscutul specialist în armament roman⁷. P. Couis-

³ Vezi cele două coifuri descoperite la Sisak (V. Hoffiller, în *Vjesnik Hrvatskoga Arheološkoga Društva*, N. S., XI, 1910/11, p. 177, fig. 19 și p. 178, fig. 20) și unul descoperit la Augsburg (R. Forrer, în *Westdeutsche Zeitschrift*, 20, 1901, p. 110, pl. 4, 1—4), care reprezintă numai cîteva exemple din bogata listă a coifurilor de acest tip, la care vîrfurile arcuite se termină în dreptul apărătoarelor de urechi.

⁴ Cf. nota 1.

⁵ I. Koródi, *op. cit.*, p. 671, menționează și el că piesa restaurată aparține tipului Weisenau.

⁶ P. Couissin, *Les armes romaines*, Paris, 1926, p. 331—332, 408, care îl denumește de asemenea tipul Weisenau sau atico-roman.

⁷ H. Klumbach, în *JbRGZM*, 8, 1961, p. 96—105, consideră coiful de tip tirziu, în opoziție cu tipul timpuriu (Haguenau). Lucrarea lui G. Ulbert, *Römische Waffen des I Jahrhunderts n. Chr.*, Stuttgart, 1968, nu ne-a fost accesibilă.

sin afirma că tipul Weisenau se datează în sec. I—II; dar nu aducea nici o dovadă cu privire la existența lui și în sec. II⁸. H. Klumbach, în urma unei analize atente, a ajuns la concluzia că acest tip a fost introdus în armamentul legiunilor romane pe la mijlocul sec. I, că există o serie de repere cronologice începînd cu Nero și (eventual) pînă la Domițian (coiful de bronz nr. 3, datat între 71 și 83), dar că nu se poate stabili data la care a fost înlocuit cu alte forme de coifuri⁹.

Coifurile de tipul menționat sînt caracterizate prin calota semi-sferică ce coboară la spate pînă la baza craniului și se termină printr-o apărătoare lată de ceafă, dispusă oblic și ușor arcuită, și prin existența unor orificii semicirculare pentru urechi, protejate de întărituri ieșite în relief¹⁰. Ca elemente de decor, apar adesea pe partea frontală ornamente în formă de aripi, la locul de unire a calotei cu apărătoarea de ceafă, caneluri transversale, iar pe apărătoarea de ceafă — arc dublu¹¹. Toate motivele decorative menționate sînt lucrate în tehnica „au repoussé”.

Așadar, prin forma sa generală, prin existența unor apărători de urechi, realizată din răsfringeri ale marginii calotei și nu din piese separate, prinse cu nituri ca la majoritatea exemplarelor acestui tip¹², ca și prin decorația sa, coiful de la Berzovia se încadrează în tipul Weisenau.

O particularitate a coifului, neîntîlnită la nici un alt exemplar al tipului Weisenau, o constituie barele de întărire așezate în cruce deasupra calotei, bare care reprezintă o formă simplificată a benzilor de întărire de pe coiful de la Jart sau de pe un număr mare de coifuri romane redată pe Columna lui Traian¹³. Mai trebuie subliniat că apărătoarea de ceafă, care pornește de la nivelul marginii din față a calotei, apropie coiful acesta de tipul Haguenau, caracteristic pentru prima jumătate a sec. I e.n.¹⁴

În concluzie, coiful de la Berzovia reprezintă o variantă a tipului Weisenau, care este relativ frecvent pe toată granița nordică a Imperiului roman, o concentrare a descoperirilor de acest tip constatîndu-se

⁸ P. Couissin, *op. cit.*, p. 408.

⁹ H. Klumbach, *op. cit.*, p. 100.

¹⁰ P. Couissin, *op. cit.*, p. 331—332, H. Klumbach, *loc. cit.*,

¹¹ H. Klumbach, *loc. cit.*, notează prezența ornamentelor în formă de aripi. Celelalte ornamente sînt și ele prezente pe exemplarele cu decor.

¹² Din cele 24 de exemplare cunoscute în 1961, numai unul singur are apărătoarele de urechi formate din arcuirea spre exterior a marginii calotei. Cf. H. Klumbach, *op. cit.*, coiful nr. 5.

¹³ Cf. R. Cagnat—V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, II, Paris, 1920, p. 312, fig. 524/1; P. Couissin, *op. cit.*, p. 407.

¹⁴ P. Couissin, *op. cit.*, p. 329—330; A. Radnóti, în *Schriftenreihe zur Bayerischen Landesgeschichte*, (München), 62, 1962, p. 162. Chiar dacă inițial apărătoarea de ceafă era arcuită și oblică, cum e la tipul Weisenau, și deformarea s-a produs prin presiunea pămîntului, totuși rămîne cert faptul că ea era așezată mai sus decît la celelalte exemplare ale tipului amintit.

chiar pe teritoriul Jugoslaviei, unde s-au găsit pînă acum nu mai puțin de cinci exemplare¹⁵. Avînd particularitățile semnalate, care îi dau o notă aparte în cadrul tipului Weisenau, el este, cel puțin deocamdată, primul coif roman de acest gen cunoscut în teritoriile romane de la nordul Dunării, iar sub raport cronologic, exemplarul cel mai tîrziu din categoria respectivă, data pierderii lui putîndu-se fixa la începutul domniei lui Hadrian (a. 118—119), cînd legiunea IV Flavia felix a fost retrasă din Dacia la *Singidunum* (Belgrad).

D. PROTASE — L. PETCULESCU

DER RÖMISCHE HELM VON BERZOVIA

(Zusammenfassung)

Der hier veröffentlichte Eisenhelm wurde 1968 in Berzovia während der im Praetorium des Lagers der Legio IV Flavia felix durchgeführten Grabungen gefunden. Berzovia liegt im rumänischen Banat, im Südwesten der ehemaligen *Dacia Traiana*. Der Helm gehört dem Typ Weisenau an und die Verfasser vermuten, dass er bis über die Herrschaftszeit Trajans in Gebrauch war und erst zu Beginn der Herrschaft Hadrians (118—119) im Lager von Berzovia verloren wurde, als die Legion, nach 18 Jahren, ihren Standort nördlich der Donau aufgab und in ihre alte moesische Garnison nach *Singidunum* zurückversetzt wurde.

¹⁵ H. Klumbach, *op. cit.*, coifurile 17—21 (cu bibliografia indicată).

OBSERVAȚII CU PRIVIRE LA TOPOGRAFIA DIERNEI ÎN EPOCA ROMANĂ*

O problemă mai puțin cercetată pînă acum în Dacia este aceea a studierii topografiei așezărilor antice, a întinderii lor urbanistice în cursul secolelor II—III e.n.

Referiri la dezvoltarea orașelor Daciei din punct de vedere urbanistic se fac îndeosebi pe baza materialului epigrafic ce atestă existența unor construcții oficiale publice, forum-uri, temple etc. Unele din acestea au fost depistate și cu ocazia săpăturilor arheologice. Astfel este cunoscută cu aproximație aria de întindere a orașelor: Sarmizegetusa, Apulum, Napoca, Romula, Drobeta etc.

O încercare de stabilire a întinderii orașului roman Dierna este dificilă din mai multe puncte de vedere. În primul rînd atestările epigrafice sînt puține și informațiile pe care le oferă — destul de laconice. Rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în anii 1966—1969 de grupul de cercetări complexe „Porțile de Fier” (în afara unor mici informații prezentate în revistele de specialitate)¹ sînt în cea mai mare parte inedite; încît informațiile de bază pe care le putem utiliza sînt descoperirile întîmplătoare făcute de-a lungul vremii păstrate în diferite colecții și menționate în lucrările de specialitate². Cartarea tuturor descoperirilor arheologice pe planul vechiului oraș Orșova oferă posibilitatea delimitării unei prime zone arheologice.

* Într-o formă prescurtată articolul a făcut obiectul comunicării la sesiunea științifică prilejuită de aniversarea a 18 veacuri de existență a Orșovei — 22 iunie 1974.

¹ C. S. Nicolaesco-Plopșor et colab. *Les recherches archéologiques dans la zone des Portes de Fer*, Acad. de la R.S.R. Groupe de Recherches Complexes, Craiova, V, 1968, p. 29—35.

² D. Popescu, SCIV, XVIII 1967, 3, p. 537; SCIV XX, 1969, 3, p. 499; SCIV, XXI, 1971, 3, p. 519; E. Bujor, *Atlasul complex „Porțile de Fier”*, Buc., 1972, p. 196; A. Bărcăcilă, BCMI, 1939, nr. 102, p. 103; L. Böhm, AEM, IV, 1880, p. 180; N. Gostar, SCIV, 1951, II, p. 165; D. Isac, *Banatica*, I, 1971, p. 114—117; D. Laitin, *Anuarul gimnaziului mixt — Orșova*, 1927, p. 67; 1942/1943, p. 5—17; I. I. Russu, SCIV, IV/1953, 3—4, p. 784; *RepArch.*, V. Wollmann, ActaMN, VIII, 1971, p. 539—553.

Primele informații despre Dierna le găsim la Marsigli, care prezintă planul unei cetăți cu patru turnuri rotunde la colțuri aflate la vest de riul Cerna³. Datorită dimensiunilor sale relativ reduse acest plan a fost considerat planul cetății medievale a Orșovei. Pe teren urmele ei au fost identificate încă din anii 1850—1851, cu ocazia construirii clădirii D.D.S.G. (pe locul fostei întreprinderi I.R.I.L. din Orșova), ca având dimensiunile de 64×54 m, reprezentind de fapt cetatea romană tîrzie din vremea lui Dioclețian — Constantin cel Mare⁴. Săpăturile arheologice efectuate în anii 1966—1969, au explorat exhaustiv această fortificație romană, avînd turnurile pătrate. Cu aceeași ocazie s-au stabilit și fazele de construcție ale cetății⁵.

Castrul de sec. II—III a fost identificat. Dar, la sfîrșitul secolului trecut la nord de cetatea romană tîrzie, cu ocazia construirii unei case, au apărut cărămizi cu ștampila COH I BR (Cohors I Brittonum Milliaris). Tot în acest loc a apărut și o țiglă cu LEG(io) XIII GEM(ina) fără a se putea stabili clar condițiile stratigrafice și raportul lor cronologic⁶. În cursul săpăturilor arheologice efectuate pe locul așezării Dierna ca și a cetății romane de sec. IV nu au mai fost descoperite cărămizi cu numele acestei trupe auxiliare, iar ștampilele cu legiunea a XIII-a Gemina sînt de factură mai tîrzie din a doua jumătate a sec. III — prima jumătate a sec. IV⁷.

Acest fapt ne face să presupunem o staționare de scurtă durată a cohorței, probabil în timpul războaielor de cucerire romană și poate scurt timp după formarea provinciei. Coh. I Brittonum va fi staționat aici în castrul construit de Traian la începutul primului război cu dacii, cînd aici a fost ridicat un pod de vase pentru trecerea armatelor romane⁸. Coh. I Brittonum Milliaris este atestată între anii 103/107 ca făcînd parte din armata Moesiei Superioare⁹; dar, cum e știut că între anii 102—105, Oltenia și sudul Banatului sînt în stăpînirea armatelor romane făcînd parte din provincie. În acest context apare probabilă staționarea acestei trupe auxiliare la Dierna.

În ori ce caz, la mijlocul sec. II e.n. cohorta este atestată în două diplome militare din anii 159, respectiv 164, ca făcînd parte din armata Daciei Porolissensis, sediul ei fiind probabil la Porolissum sau

³ L. F. Marsigli, *Description du Danube*, Haga, 1744, II, p. 15.

⁴ D. Laitin, *Anuarul gimnazimului mixt Orșova*, 1927, p. 6; N. Gudea, *Actes du IXe Congrès...* Mamaia, 1972, p. 137—143.

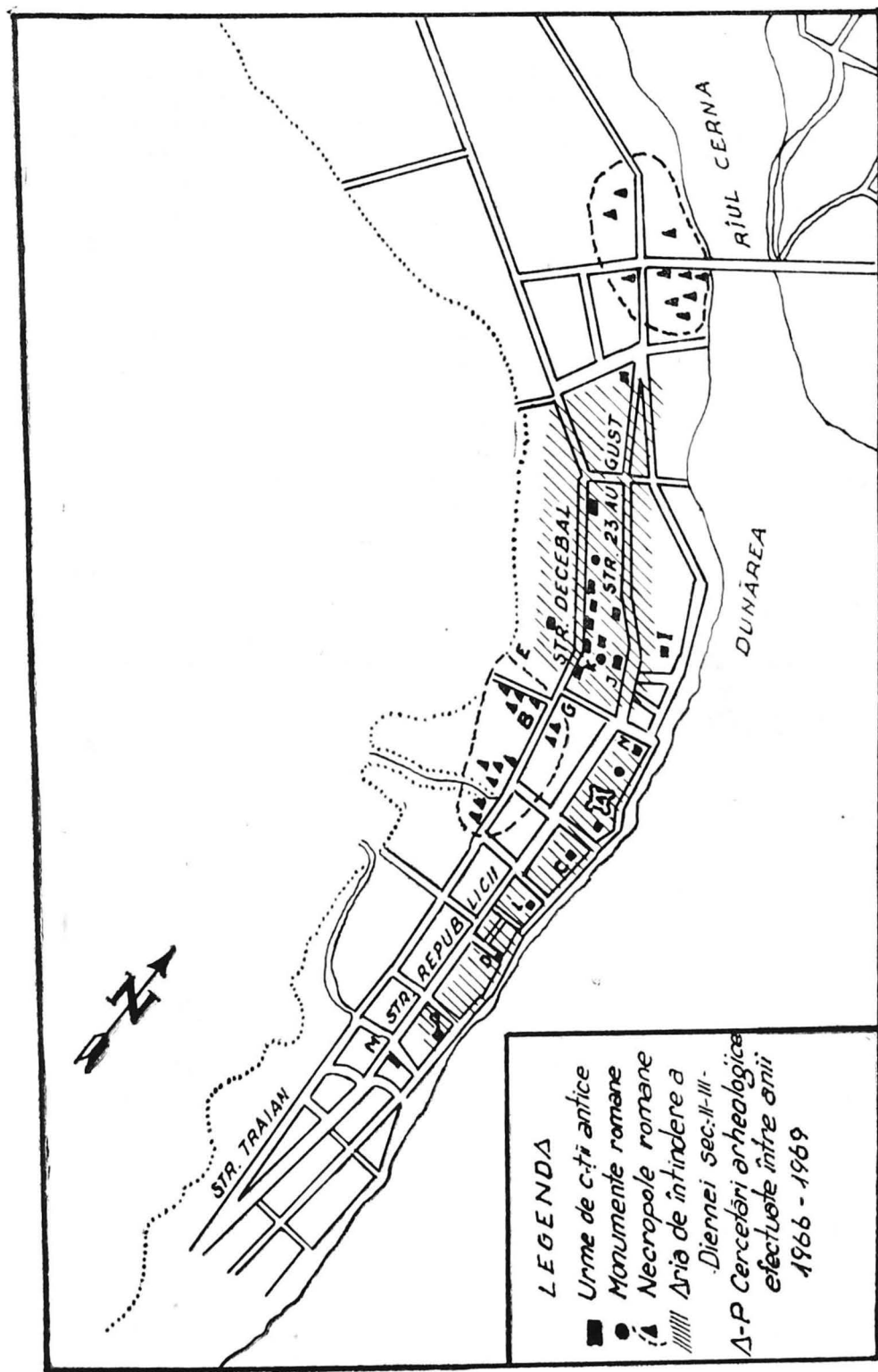
⁵ C. S. Nicolaescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 31; E. Bujor, *op. cit.*, p. 196.

⁶ CIL, III, 8074, 10; L. Böhm, AEM, p. 180, nr. 2.

⁷ La Dierna au apărut următoarele tipuri de ștampile ale legiunii: LFG.XIII R(atiaria) (cf. V. Wollmann, *op. cit.*, p. 547—548); LEG.XIII G(eminae) RAT(iaria) (CIL, III, 14597, 4).

⁸ C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan (Beiträge zur Völkerkunde von Sudosteuroopa)*, Wien—Leipzig, 1937 (V/2).

⁹ W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien, von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 106—107; CIL, XVI, 54.

undeva pe limes¹⁰. Acest lucru ar explica poate dezvoltarea ulterioară a Diernei ca un *oraș civil* fără a avea o garnizoană militară asemănătoare din acest punct de vedere Napoei. Dierna s-a dezvoltat efectiv ca un centru comercial cu un trafic deosebit de intens datorat poziției sale geografice în zona Porților de Fier. Orașul nu a depășit rangul de *municipium* pe care l-a primit probabil de la Septimius Severus. Importanța militară și strategică a Diernei apare abia după retragerea aureliană și formarea Daciei Ripensis.

Descoperirile mai vechi făcute cu ocazia diferitelor lucrări edilitare au relevat o serie de construcții, urme de ziduri și monumente romane. Cercetările arheologice efectuate în anii 1966—1969, au dus la descoperirea în așezarea urbană a primului nivel de locuire datat prin monede de la Traian la începutul sec. II e.n.¹¹ Descoperirile monetare de pe teritoriul fostului oraș Orșova, atestă o intensă circulație de schimb încă de la începutul sec. I e.n.¹²

Prezența urmelor antice se concentrează cu deosebire în câteva puncte ale vechiului oraș Orșova:

1) Pe fostul bulevard Aleea Dunării, deci de-a lungul fluviului — mai ales — în jurul cetății romane tirzii. De asemenea în toate punctele cercetate pe malul Dunării în cursul săpăturilor arheologice au apărut urme de construcții cu inventar bogat (mai ales în punctele: casa Armanca de la nr. 33, pontonul ceh, etc.). În punctul casa Armanca, în anul 1968, săpăturile arheologice au dezvelit pe o lungime de circa 18 m, un zid masiv din blocuri de calcar orientat est-vest, deci înspre Dunăre. Blocurile mari de calcar nu erau legate cu mortar. Datorită infiltrației apei, săpăturile au fost efectuate de noi pină la adâncimea de 3,85 m, neputându-se atinge baza acestui zid. Stratul de cultură roman de secolul III, a fost surprins doar în partea superioară a construcției, după care urma un strat masiv de depunere aluvionară. În partea sa superioară se observă o refacere a zidului cu ajutorul unor coloane și capitelluri fragmentare. O monedă de bronz de la Traianus Decius din anul 250, a fost descoperită în imediata apropiere a zidului. Această construcție masivă se aseamănă ca sistem și material cu cea a castrului Drobeta din prima fază, construit între anii 102—105. Orientarea construcției vest-est denotă faptul că delimita o porțiune din fața fluviului ce poate fi o prelungire a castrului (dacă el va fi existat), pentru portul militar sau reprezintă de fapt o construcție cu totul aparte ridicată în prima jumătate a secolului II¹³.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ C. S. Nicolaescu-Plopșor, *op. cit.*, p. 30.

¹² Colecția de numismatică a liceului încă inedită posedă un mare număr de monede din sec. I e.n.

¹³ Punctele arheologice cercetate în anii 1966—1969 au fost împărțite în sectoare și notate alfabetic de la A—P astfel: A=IRIL=cetatea romană târzie; B=Spitalul; C=Hanul vechi; D=punctul Administrația Porților de Fier; E=Policlina; F=Tribunal, G=Biserica Evanghelică; H=Aleea Dunării nr. 33 — Casa

2) Alte descoperiri se concentrează pe străzile 23 August și Decebal mai ales în partea de sud-vest a acestora, începînd chiar din parcul oraşului, fostul liceu Ștefan Plavăț, școala generală, curtea bisericii catolice, casa parohială, Ocolul silvic etc.¹⁴ Cu ocazia săpăturilor arheologice efectuate în anul 1968, în curtea liceului, s-au descoperit urmele unui atelier meșteșugăresc datat prin monede din secolele II—III¹⁵. La sfîrșitul veacului trecut, cu ocazia săpării fundației liceului s-au descoperit și cărămizi cu ștampila DRPDIERNA dateate într-o perioadă mai tîrzie în secolele III—IV¹⁶. Cîteva descoperiri de monumente votive, apărute pe strada Decebal, extind zona arheologică a Diernei mult spre nord-vest¹⁷.

3) O altă serie de descoperiri se concentrează pe valea Grațca pînă la est de strada Traian unde s-au descoperit mai multe sarcofage din piatră și cărămidă cu morminte de înhumăție¹⁸.

Un mormînt de înhumăție a fost descoperit în curtea fostului spital avînd un inventar interesant din podoabe de aur, între care și o foiță cu o inscripție gnostică pe patru rînduri, bilingvă, ultimele două rînduri scrise în limba greacă cuprind invocația: ΙΑΩ ΑΘΩΝΑΙ/ΙΩΙΩ (Domnului Dumnezeu / Doamne, Doamne). Mormîntul se datează în secolul al III-lea¹⁹. Tot în curtea spitalului au fost dezvelite cu ocazia săpăturilor efectuate în anul 1966, trei morminte de incinerație. Unul din acestea avea ca inventar podoabe din bronz și o broșă de aur reprezentînd pe Thanatos. Mormintele se datează prin monede în a doua jumătate a sec. al II-lea e.n.²⁰

4) În sfîrșit, cîteva descoperiri interesante au atestat o a doua necropolă lingă podul Cerna pe locul fostei fabrici de bere și a căzărmi austriece²¹. Această necropolă a dat la iveală morminte de înhumăție în sarcofage din piatră și cărămidă cu un inventar bogat în podoabe de aur, între care menționăm și un inel cu inscripție VT F CESERI (CIL, III, 1703, a), vase, opaițe, urne funerare și monede. Necropola pare că s-a extins și la nord de strada Cerna întrucît cu ocazia strămutării cimitirului catolic și deschiderea diferitelor cripte au apărut foarte multe urme din construcții de factură romană, fără a li se putea preciza prea

Armanca; I=Str. Cazanelor nr. 4; J=Liceul „Ștefan Plavăț”, K=Școala Generală, L=în curtea Restaurantului Marinar; P=Pontonul ceh; M=str. Dunării nr. 8.

¹⁴ D. Laitin, *op. cit.*, p. 6—17; *Rep.Arh.*, p. 6.

¹⁵ D. Popescu, SCIV, 20, 1969, 3, p. 519.

¹⁶ D. Laitin, *op. cit.*,

¹⁷ În strada Decebal nr. 28, printre alte descoperiri și inscripția votivă pusă de sclavul Belinus lui I.O.M.; iar în strada Decebal nr. 67, o statuie a unui militar roman, etc.

¹⁸ D. Laitin, *op. cit.*,

¹⁹ D. Benea—A. Schiopu, *Un mormînt gnostic de la Dierna*, ActaMN, XI, 1974, p. 115—141.

²⁰ D. Popescu, SCIV, XVIII, 1967, 3, p. 537.

²¹ *Rep.Arch.*, p. 6.

bine caracterul²². Necropola de lângă Cerna se întindea de-a lungul drumurilor principale ce străbăteau provincia: unul spre Sarmizegetusa din defileul Timiș—Cerna; iar altul spre așezările din Oltenia, prin Drobeta.

Cealaltă necropolă de pe calea Grațca mărginea drumul ce lega așezările de pe malul stîng al Dunării pînă la Pojejena.

Cartarea tuturor cercetărilor arheologice ca și a descoperirilor în-implătoare romane din Dierna relevă două mari zone de concentrare a urmelor antice: prima se întinde de-a lungul fluviului; a doua este cuprinsă între cele două necropole (respectiv la est: strada 23 August; la vest depășind str. Decebal; spre sud strada Bojincă, iar la nord-est probabil pînă la strada Mărășești (fig. 1), ultima reprezentînd aria posibilă a orașului.

Pe malul Dunării trebuie să fi fost construite clădirile oficiale ale orașului, în primul rînd portul cu antrepozitele de mărfuri, cu prăvăliile negustorilor ce-și tranzistau mărfurile prin Dierna. Vama Diernei (Statio Portorii) menționată în două inscripții trebuie să-și fi avut sediul în apropierea portului²³. Afluența negustorilor în viața economică a orașului este de amploare, judecînd după inventarul mormintelor bogate în piese din aur. Dezvoltarea orașului la oarecare distanță de port, de malul fluviului poate fi datorată protejării orașului de vînturile puternice și de eventualele inundații. De fapt, este un fenomen obișnuit și cunoscut în lumea romană ca așezările urbane să fie amplasate la o oarecare distanță de fortificații sau diferite clădiri oficiale, temple etc. Așezarea romană s-a format în strînsă legătură cu portul. Între ocupațiile de bază ale locuitorilor orașului intrînd probabil și exploatarea pădurilor din jur. Dierna se va fi remarcat și prin apropierea de apele termale de la Ad Mediam vestite în vremea aceea, frecventate (cum atestă inscripțiile puse aici) de o serie de personaje bogate, nu numai din Dacia dar și din provinciile învecinate²⁴. Nu avem nici un fel de știri despre construcțiile oficiale existente la Dierna cu excepția portului și a vămii atestate amîndouă prin inscripții²⁵. Un preot al zeilor Aesculap și Higia, din municipiul Dierna, L. Iulius Bassinus, este menționat într-o inscripție din vremea lui Septimius Severus, ceea ce presupune existența unui colegiu de preoți al acestor divinități aici, poate chiar un templu²⁶.

Căramidăriile orașului nu s-au putut identifica cu ocazia cercetărilor arheologice, dar ele sînt o certitudine pentru secolele III—IV, cînd apar cărămizi cu numele orașului în o serie de localități de pe ambele maluri ale fluviului.

²² Informație Ana Șchiopu

²³ CIL, III, 1968; I. I. Russu, SCIV, IV, 1954, 3—4, p. 784.

²⁴ CIL, III, 1566, 1564, 1573, 1565, 1571, 1569, 1573, 1570, 1562, 1560, 1561.

²⁵ Nota 22; Al. Bărcăcilă, BCMI, 1939, nr. 102, p. 103.

²⁶ CIL, III, 14468.

Un fragment de tipar bivalv, redînd fața anterioară a zeiței Venus, păstrat în colecția liceului școlar, face să presupunem existența aici a unei *officina* cu o producție de serie a statuietelor din teracotă ale zeiței. Probabil să fi existat și ateliere de olărie. Un mic atelier meșteșugăresc (mai degrabă de podoabe) s-a descoperit în curtea fostului liceu.

Înflorirea maximă a orașului din punct de vedere economic este în veacul al III-lea, cînd Dierna primește titlul de municipium de la Septimius Severus. Administrativ, Dierna nu a depășit acest rang și datorită poziției sale relativ periferice în Dacia Superioară. O delimitare cronologică a întinderii orașului antic nu este posibilă întrucît cercetările arheologice efectuate n-au afectat decît partea lui de sud-vest, unde s-a constatat o continuare a vieții materiale pînă în sec. IV. Importanța militară și politică a Diernei apare evidențiată abia în a doua jumătate a sec. III — începutul sec. IV, după retragerea aureliană din Dacia. O cetate romană a fost ridicată în apropierea fluviului. Circulația monetară deosebit de intensă în această perioadă, face dovada importanței economice a Diernei în relațiile de intermediar între Dacia Ripensis și fosta provincie. Viața orașului a continuat pînă în vremea lui Justinian, probabil însă limitată, în cea mai mare parte la întinderea cetății Zernes.

În cele de mai sus, am încercat să surprindem un aspect al istoriei Diernei romane. În condițiile actuale, cînd orașul se află sub apele lacului de acumulare, ipoteza noastră nu se poate verifica. Dar, exemplul atitor orașe din Dacia ca și din provinciile învecinate care sînt așezate lângă fluviu sau alte riuri și la o oarecare distanță de acestea, aduc o dovadă peremptorie în sprijinul ipotezei noastre. Este cazul unor orașe ca: Drobeta, Sucidava, Romula, Viminacium, Singidunum etc.

DOINA BENEĂ

BETRACHTUNGEN ZUR TOPOGRAPHIE DES RÖMISCHEN DIERNA (Zusammenfassung)

Aufgrund der archäologischen und epigraphischen Funde die in Orșova, nach der Errichtung des Stausees für das Wasserkraftwerk, geborgen wurden, wird versucht eine Topographie des römischen DIERNA zusammenzustellen. Von den ersten schriftlichen Nachrichten aus dem XVIII Jh. über die spätrömische Festung aus Orșova ausgehend, werden einige Ziegelfunde angeführt, welche die *Cohors I Brittonum Milliaria* noch zur Zeit der dakischen Eroberungskriege in DIERNA bekunden. Da ein Römerlager hier noch nicht identifiziert wurde, ist anzunehmen, dass sich die Stadt, ähnlich wie NAPOCA (Cluj-Napoca) als

eine Zivilsiedlung entwickelt hat. Die archäologischen Funde häufen sich in vier Stadtteilen: 1. — Auf der gewesenen „Dunării“-Alee, vor allem in der Nähe der spätrömischen Festung; 2. — In den beiden Hauptstrassen „23 August“ und „Decebal“ wo in den Höfen des „Stefan Plavăț“—Lyzeums, der Grundschule, der katholischen Kirche, des Forstamtes usw. die Grundmauern mehrerer Gebäude zum Vorschein kamen; 3. — Im Grațca-Tal, eine Nekropole aus dem II-III Jh. mit Stein- und Ziegelsarkophagen; 4. — Neben der Cerna Brücke, längst des Flusses zog sich gegen Nordosten eine andere Nekropole.

Das Vorhandensein zweier Nekropolen an verschiedenen Stadtteilen, führt den Verfasser zur Schlussfolgerung, dass sich die Zivilsiedlung zur Römerzeit in diesem Raume (zwischen den Strassen „23 August“ im Osten, „Decebel“ im Westen, „Bojincă“ im Südwesten und „Mărășești“ im Nordosten) ausgedehnt hatte. Dieser Stadtteil entwickelte sich etwas weiter von der Donau, um von Hochwasser und Wind geschützt zu sein. Ein zweites archäologisch belegtes Siedlungsgebiet erstreckte sich längst der Donau und zählt zu seinen wichtigsten Bauten den Hafen, ein *statio vectigalis* und mehrere Warenlagerstätten.

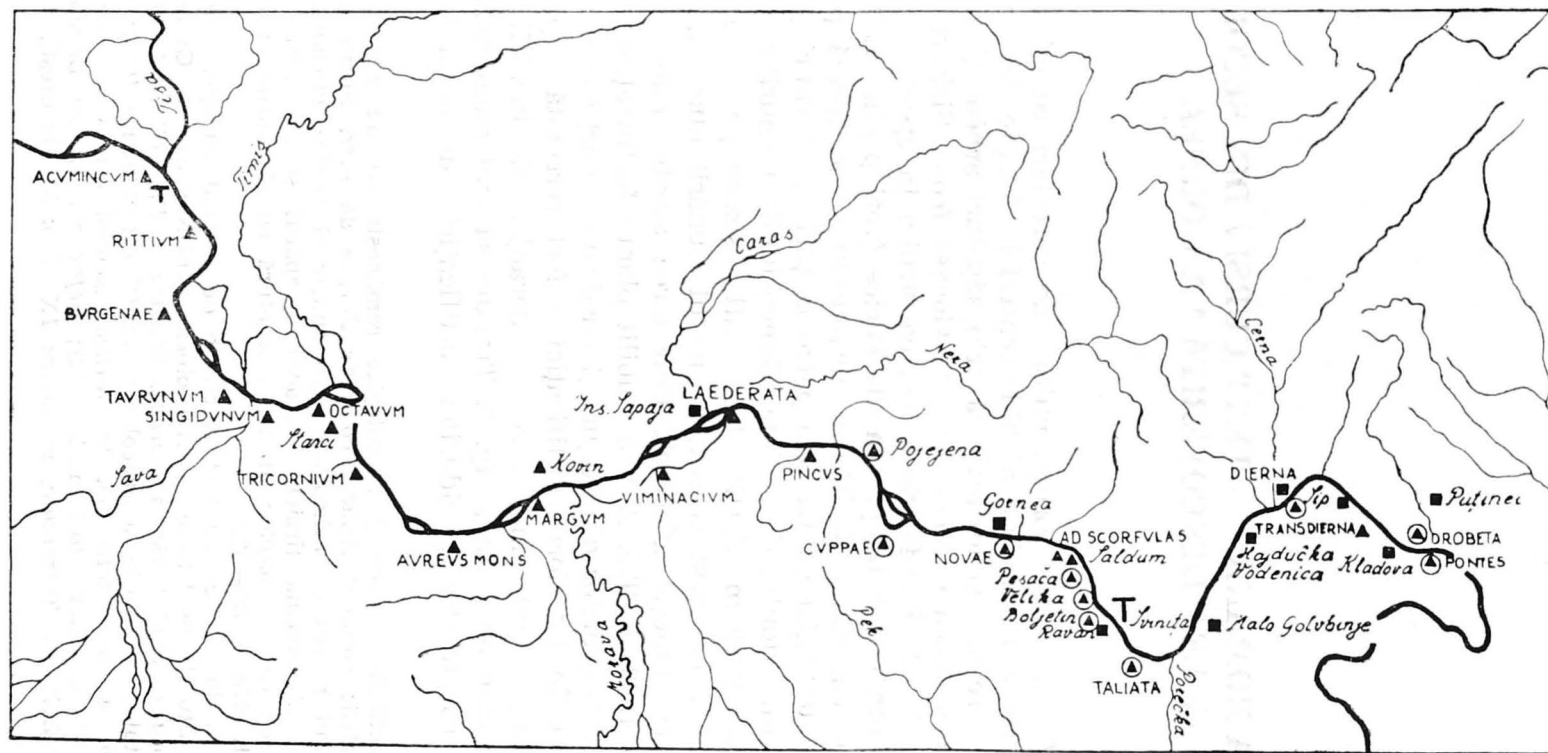
DIERNA scheint zur Zeit Septimius' Severus im III Jh. seine grösste wirtschaftliche Blüte gekannt zu haben, als es den Municipiumrang erhielt. Die strategische und militärische Bedeutung ist wahrscheinlich erst nach der Preisgabe Dakiens, als im IV Jh. eine Festung hier gebaut wurde, gewachsen.

CĂRAMIDA ROMANĂ CU TEXT CURSIV DIN SECOLUL AL IV-LEA DESCOPERITĂ LA GORNEA

În anul 1968, în cadrul programului de cercetări complexe din zona viitorului lac de acumulare al hidrocentralei „Porțile de Fier” ale Dunării¹, a fost cercetată și identificată prin săpături arheologice o fortificație datînd din epoca romană tîrzie la Gornea (com. Sichevița; jud. Caraș-Severin)². *Fig. 1.* Fortificația a fost construită în epoca tetrarhiei, după retragerea romanilor din provinciile dacice (vezi pagina 114). Fortificația este un castellum de tip quadriburgium, de formă patrată, care măsoară 41,50×41,50 m. La cele patru colțuri are turnuri patrute, ieșite în afara liniei zidului de incintă. Dimensiunile turnurilor în partea exterioară sînt 9×9 m. Fortificația se afla așezată pe un promontoriu situat la 6—7 km vest de sat, pe malul Dunării numit „Căunița de Jos”; locul se numește „Cetate”. Cercetarea acestui punct a continuat și în anii 1968 și 1970. A fost stabilit planul fortificației, au fost golite interioarele turnurilor din colțuri și bastioanele porții care se afla pe latura de sud. În interiorul fortificației a fost cercetată o porțiune de pe lîngă latura de est, singura zonă nederanjată de lucrările militare din epocile care au urmat. *Fig. 2.* Trebuie să mai menționăm aici că sistemul de construcție al zidurilor fortificației este acela în care

¹ Despre cercetările istorice și arheologice românești privind zona „Porțile de Fier” ale Dunării: volumul *Atlasul complex Porțile de Fier*, București, 1970 (p. 204—211 cuprind partea de arheologie cam sumar și confuz întocmită pentru epoca romană și romană tîrzie). Lucrarea a apărut și în limba engleză sub titlul *The „Iron Gate” complex atlas*. În legătură cu săpăturile arheologice din zonă: SCIV, 21, 1970, p. 519—522.

² Cercetările de la Gornea au fost efectuate de Muzeul Județean Reșița în colaborare cu Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. N. Gudea, *Un castellum din epoca romană tîrzie la Gornea. Săpăturile din anii 1968—1969*, comunicare la Institutul de Istorie și arheologie din Cluj (octombrie 1969); *O fortificație construită în epoca tetrarhiei la Gornea*, comunicare la Sesiunea Muzeului de Arheologie Constanța (octombrie 1972); *Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie*, în *Limes IX Mamaia*, București, 1974, p. 173—180.

▲ FORTIFICAȚII CARE FUNCȚIONEAZĂ ÎN SEC. IV. ■ FORTIFICAȚII CONSTRUITE SUB TETRARHIE
 ⊙ FORTIFICAȚII REPARATE SUB TETRARHIE T TURN DIN SEC. IV.

Fig. 1 — Harta limesului bănăţean în secolul al IV-lea

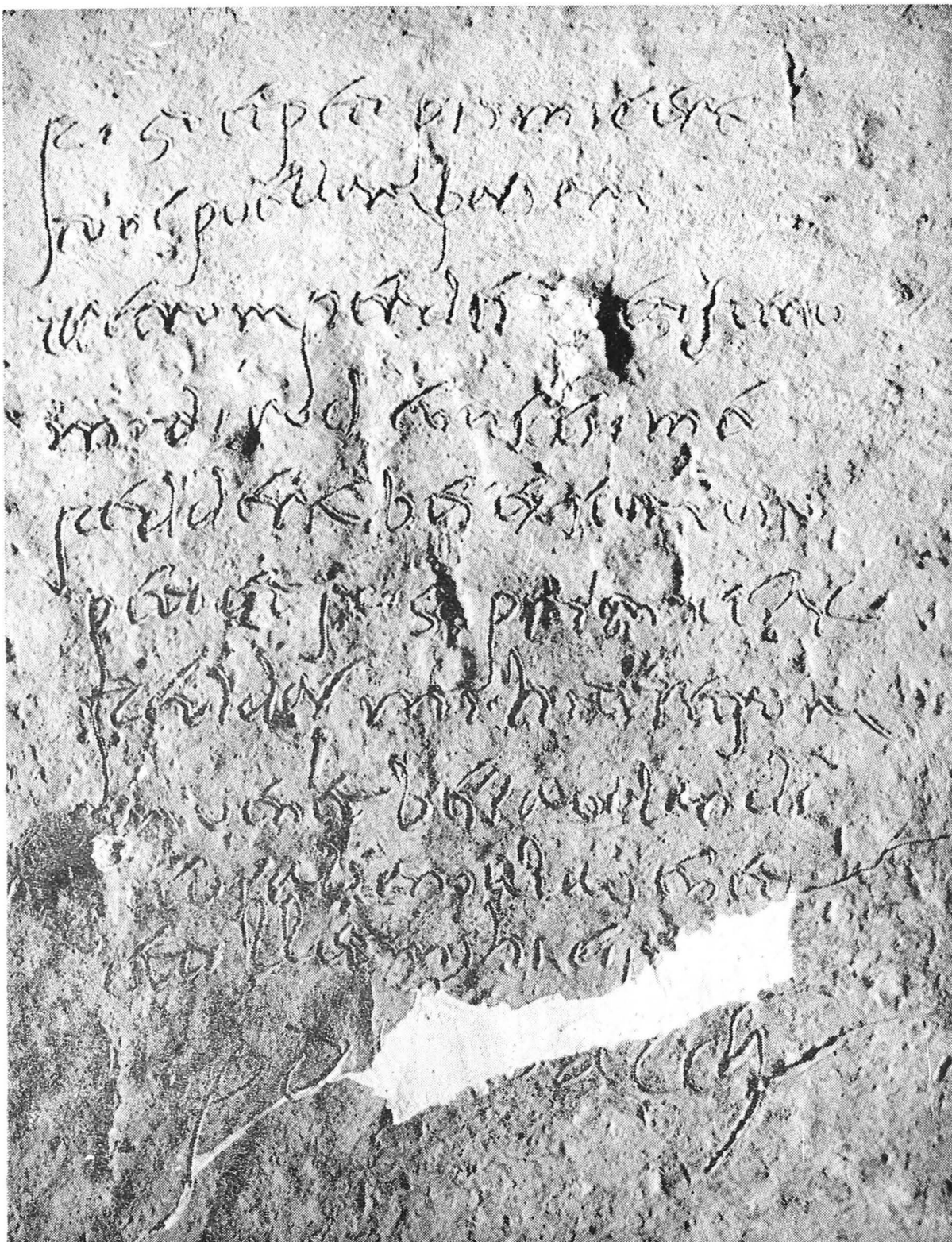

Fig. 4 — Inscricțiunea de la Gornea (foto 1:1)

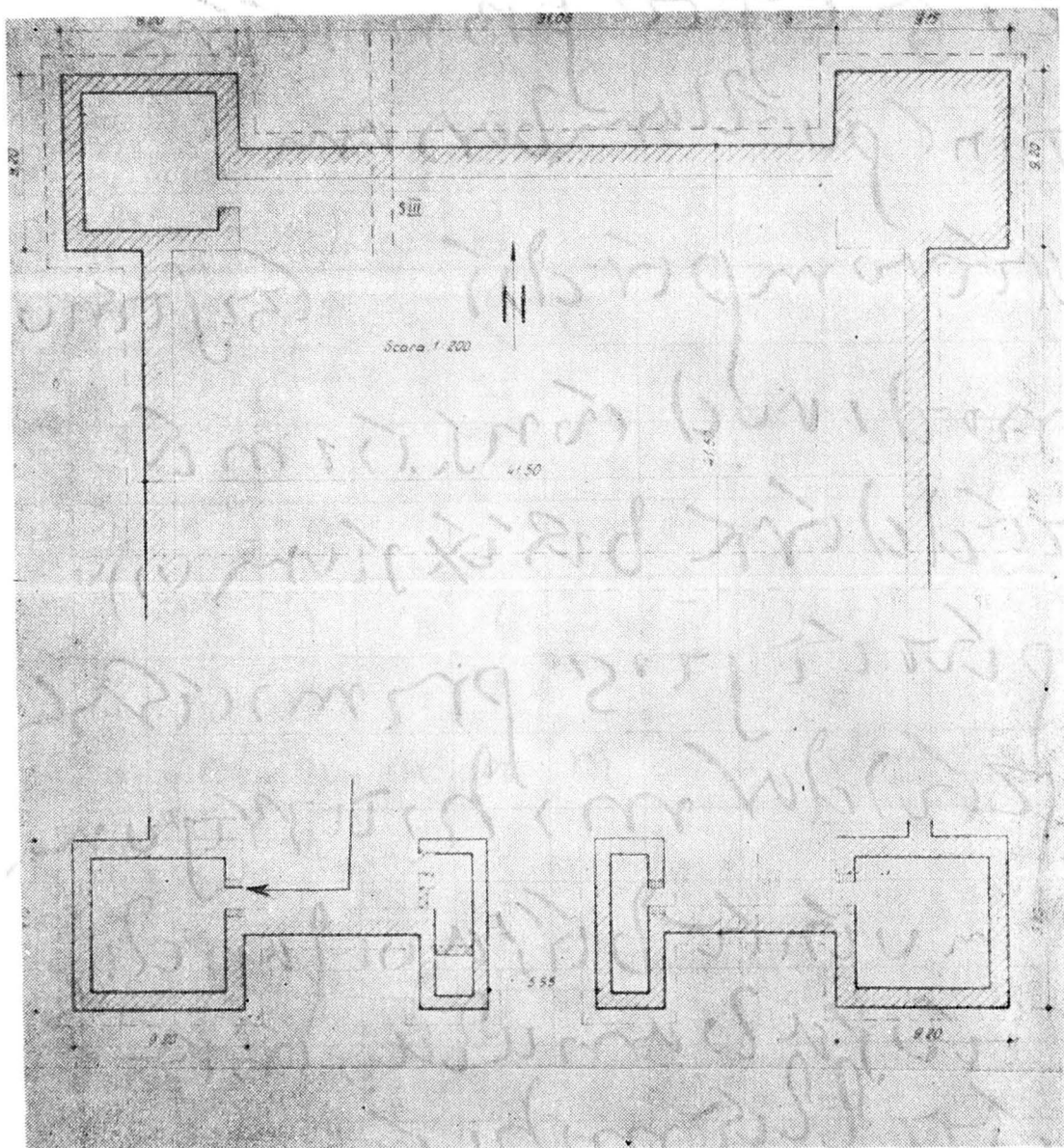

Fig. 2 — Planul fortificației de la Gornea: săgeata indică locul exact al descoperirii cărămizii cu inscripție

rîndurilor de piatră de carieră le urmează intercalate șiruri de nivelare din cărămizi. Ințrările în turnurile de colț și în bastioanele porții, colțurile interioare ale turnurilor erau zidite numai din cărămizi.

Odată cu creșterea nivelului apelor și a formării lacului de acumulare al hidrocentralei cercetările au fost oprite, iar încercările ulterioare de a fi reluate (prin anii 1971—1973) au eșuat din cauza nivelului ridi-

A	Ɽ	ⱥ	ⱦ	Ⱨ	ⱨ	Ⱪ	ⱪ				
B	Ⱬ	ⱬ	Ɑ								
C	Ɱ	Ɐ			Ⱳ	ⱳ					
D	ⱴ	Ⱶ	ⱶ	ⱷ	ⱸ						
E	ⱺ	ⱻ	ⱼ	ⱽ	Ȿ	Ɀ					
F											
G	Ɀ										
H	Ɀ	Ɀ									
I	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ
L	Ɀ	Ɀ	Ɀ								
M	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ					
N	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ							
O	Ɀ	Ɀ	Ɀ								
P	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ						
R	Ɀ	Ɀ	Ɀ								
S	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ			
T	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ				
V	Ɀ	Ɀ	Ɀ	Ɀ							
X	Ɀ										

Fig. 6 — Tabel cu tipurile literelor din inscripția de la Gornea

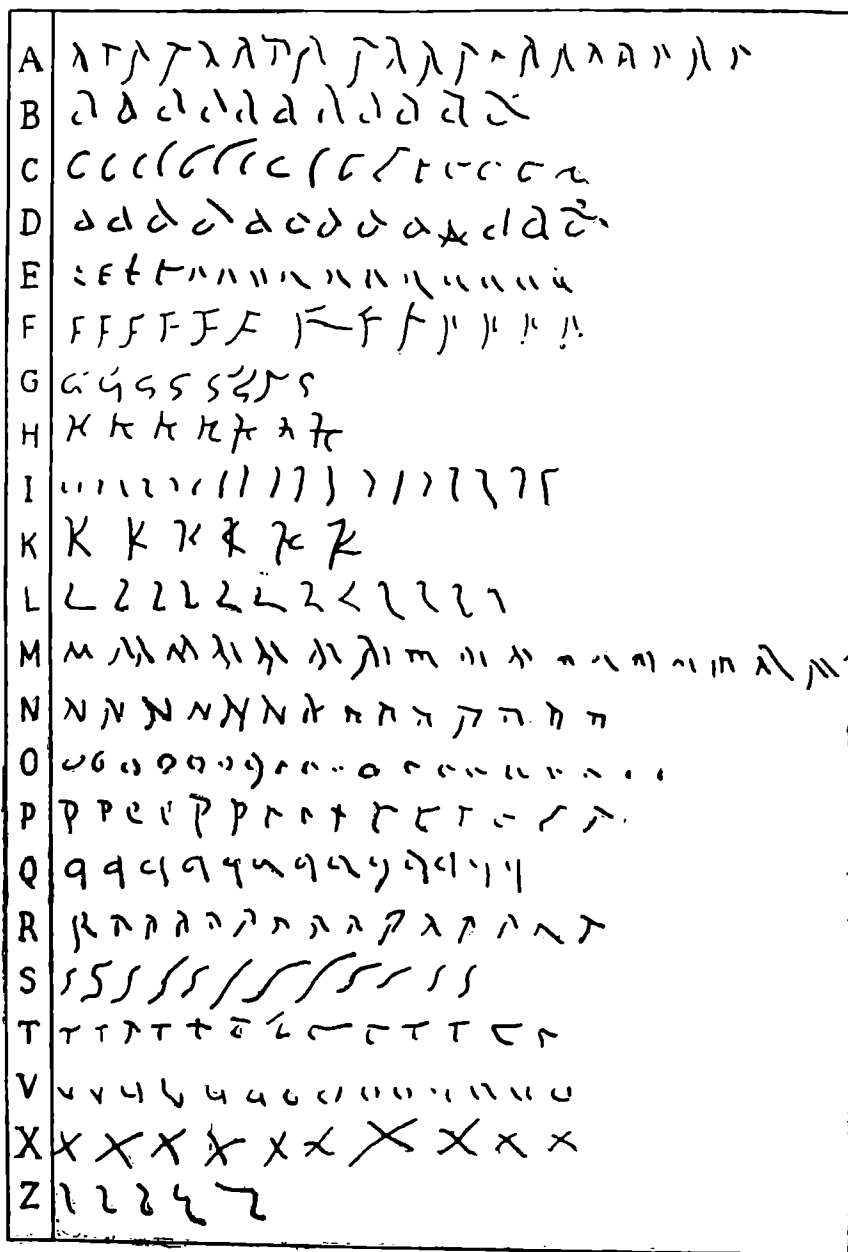

Fig. 8. — Tabel cu formele de litere de pe tăblițele cerate de la Roșia (după P. B. Huguet, *Epigraphia latina*, Barcelona, 1963, fig. 2).

	41-54 ap. J.C.	an 156 ap. J.C.	an 168 ap. J.C.	11 ^e Siècle ap. J.C.	an 247 ap. J.C.
A	↗	↗	↗	↗	↗
B	ɒ	ɒ	ɒ	ɒ	ɒ
C	c	c	c	c	ɔ
D	ɖ	ɖ	ɖ	ɖ	r
E	ɛ	ɛ	ɛ	ɛ	
F	ƒ	ƒ	ƒ	ƒ	
G	g	g	g	g	
H	h	h	h	h	
I	i	i	i	i	
K		k	k		
L	l	l	l	l	
M	~	m	~	~	~
N	~	n	~		~
O	o	o	o		
P	p	p	ɸ		
Q	q	q	q	q	
R	r	r	r	r	r
S	s	s	s	s	
T	t	t	t	t	t
V	v.	v	v	v	
X	x	x	x	x	
Y		y	~		
Z					

Fig. 9 — Tabel general cu forme datate de litere (după M. Prou, *Manuel de paléographie latine et française*, Paris, 1924, p. 47—49)

apoi din zid. Cărămida a fost apoi predată spre studiu și publicare⁴. Ea a fost întregită, curățită și conservată în laboratorul Muzeului de Istorie al Transilvaniei din Cluj⁵.

În cele ce urmează vom prezenta succint inscripția împreună cu toate constatările și concluziile cele mai importante pe care le putem exprima acum în legătură cu ea. Anumite părți din inscripție rămân neelucidate ca și anumite aspecte ale interpretării ei. Importanța generală însă pe care o are inscripția ne obligă să o punem în circulație în forma aceasta fără a avea pretenția de a fi încheiat toate observațiile în legătură cu ea.

Cărămida este o piesă tipică epocii romane târzii. Dimensiuni: 41×36×4 cm. Textul a fost scris pe partea mai fină, nivelată a cărămizii. S-a folosit probabil un stilus sau în orice caz un obiect ascuțit. Textul inscripției este dispus pe 11 rînduri. Lungimea medie a rîndurilor este cuprinsă între 12—14,5 cm; numărul mediu de litere din fiecare rînd este de 19. Textul ocupă partea de sus și de mijloc a cărămizii pe un spațiu de 18,5 cm din cei 41 cm care reprezintă lungimea totală, literele înalte de 5 mm; distanța între rînduri este în medie de 10 mm. Fig. 3; fig. 4 și 5.

După cum se poate bine observa din ilustrație textul a fost scris cu litere cursive în limba latină. Lectura textului:

1. ROGO ET PETO PRIMICERE
TUNC PUELLAM BARIAM
TERETRUM PERDIS EGO STERIU(s)
MODO RUD(i -is?) CUNSCIO ME
5. REDDERE BES(am) EX.SIUM VISU
PETO ET ROGO PRIMICERE
REDDAS MIHI TERETRUM
(tu)M VENET BESSA VOLANDO
(Fla)CCUS ALIAM UL(l)AM EMET
10. ET TOLLET MIHI COR
P(a)T(er) [Fla]CCUS

Textul luat în ansamblu pare a prezenta un înțeles unitar deși ideile nu se sudează întotdeauna perfect. Cîteva rînduri sînt cu înțeles incoherent din cauza felului lapidar în care se exprimă redactantul, poate

⁴ Cărămida a fost descoperită de Ion Dragomir învățător din sat și entuziast colaborator al nostru în timpul săpăturilor. Piesa este proprietatea Muzeului Sătesc Gornea (filială a Muzeului Județean din Reșița); se află la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca pentru studiu. Descoperirea cărămizii a fost anunțată la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca în octombrie 1973; o notă a apărut în revista *Tribuna*, Cluj din 14 februarie, 1974; ea a fost anunțată de *Sinteza informativă* a Academiei de Științe Sociale și Politice, nr. 7, 1974. O comunicare amplă am prezentat la Sesiunea festivă în cinstea aniversării a 30 de ani de la eliberarea patriei de sub dominația fascistă (iunie 1974), Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca.

⁵ Munca tehnică deosebit de gîngășă și pretențioasă a fost executată în laboratorul Muzeului de Istorie al Transilvaniei de prof. I. Koródi și Máthé-Kiss L.

tocmai pentru că el poseda toate datele problemei. Traducerea suferă din această cauză mai ales la rindurile nr. 4 și 5 care nu sînt inteligibile.

Traducerea pe care o dăm aici reprezintă desigur o imagine fidelă a felului în care se prezintă textul: „(te) rog și (te) implor primicerule / pentru că pe sclava Baria odorul (meu) o prăpădești cu totul, eu Sterius / în chip oarecare, fiind martor / a ți reda pe Bessa / (te) rog și (te) implor primicerule / redă-mi odorul / atunci va veni Bessa zburind / Flaccus va cumpăra o alta / și-mi va face inima ușoară. Tată(l) [Flac]cus“.

Ceea ce trebuie subliniat în primul rind și pare a reprezenta deocamdată valoarea deosebită a textului de la Gornea este faptul că *inscripția aceasta reprezintă singurul text de proporții mai mari scris în limba latină cu litere cursive apărut pe teritoriul fostei provincii Dacia după retragerea romană. Valoarea acestui document crește și pentru că piesa poate fi datată relativ bine (vezi mai jos). Importanța deosebită a textului apare din punct de vedere al istoriei scrisului, el făcînd tranziția între grafia literelor de pe tăblițele cerate la cea de pe papyri din secolul al V-lea și al VI-lea.*

Problemele pe care le ridică textul pot fi împărțite în trei categorii mari: I. probleme de paleografie latină romană; II. probleme de interpretare filologico-lingvistică; III. probleme de interpretare istorică.

Problemele de paleografie latină romană pot fi discutate sub mai multe aspecte: 1. grafia literelor, evoluția stilului și alfabetului; 2. ortografia.

Studiul comparativ al textelor scrise cu mîna provenind fie din zona dunăreană a imperiului, fie din alte părți ale lui și datînd atît din secolele I—III e.n. cît și din epoca tîrzie⁶ permit o serie de observații în ce privește stilul scrierii și evoluția alfabetului cursiv. Pentru prima epocă am aminti mai ales tăblițele cerate de la Pompei (*CIL*, IV, p. 334) și cele de la Roșia Montana (Alburnus Maior) (*CIL*, III, p. 921—960). Pentru epoca tîrzie cel mai asemănător text, din cite ne-au fost accesibile pentru studiu, pare a fi papyrusul de la Strassbourg⁷.

Sistemul de scriere folosit în inscripție este acela al cursivei care folosește minuscule. Textul a putut fi scris cu un stilus. Astfel de instrumente de scris din fier au apărut în cursul săpăturilor arheologice, în interiorul fortificației de la Gornea. Ele atestau oricum faptul că se scria. Autorul textului este probabil Flaccus, semnatarul de la sfîrșitul textului, care pare a fi foarte exersat la scris, deoarece acesta

⁶ F. Steffens, *Entwicklung der lateinischen Schrift bis Karl dem Grossen*, Freiburg, 1903; *Lateinische Paläographie*, Berlin—Leipzig, 1929; M. Prou, *Manuel de paléographie latine et française*, Paris, 1924; C. I. Andreescu, *Manual de paleografie latină*, București, 1939; J. Mallon, *Paléographie romaine in Scripturae, Monumenta et Studia*, III, Madrid, 1952; V. Beșevliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964.

⁷ Steffens, *Paläographie*..., p. 13; Andreescu, *op. cit.*, p. 53; deși în acest text se păstrează mai multe litere de tip vechi decît în inscripția de la Gornea.

este fluent, literele foarte frumoase și clare. Scrierea este deci de bună calitate, în general fără greșeli stridente de ortografie, ceea ce dovedește nu numai o bună stăpânire a scrisului ci, mai ales, cunoașterea și folosirea unei limbi latine de bună calitate, echivalentă celei vorbite în oricare altă parte a imperiului. Nu se cunosc texte asemănătoare ca formă a scrierii și ca conținut. Stilul scrierii este deci mai puțin cunoscut, dar grafia textului de la Gornea nu prezintă deosebiri frapante nici față de textele mai vechi, nici față de cele sigur mai târzii. Poate numai caligrafia elegantă din textul de la Gornea să le deosebească. Micile modificări ale formelor de litere din inscripția noastră în comparație cu literele ce apar pe papyri s-ar putea datora și faptului că textul a fost scris pe lut unde instrumentul de scris incizează, nu scrie în sensul propriu zis al cuvântului așa ca pe hîrtie sau papyrus. Desigur nu se poate vorbi despre o asemănare perfectă între caracterul scrisului de pe cărămida de la Gornea și cel din alte texte. Probabil că în afara calității materialului pe care s-a scris, o cauză este și data la care s-a scris. În orice caz literele apar mai evolute decât cele pe care le notează Mallon pentru aceeași epocă^{7a}.

Grafia literelor folosite aduce dovezi noi în legătură cu evoluția scrisului în general. Le vom trece pe scurt în revistă. Literele C, D, E, I, O, S, T, U, Y sînt incizate într-o formă foarte apropiată de cea pe care o cunoaștem din textele secolelor I—III e.n. Tabelul din *fig. 6* prezintă formele literelor din inscripția de la Gornea. Tabelele din *fig. 7* și *8* prezintă formele literelor din inscripțiile de la Pompei și, respectiv, de pe tăblițele de la Roșia (Alburnus Maior). Comparația celor trei tabele permite aprecierea evoluției la fiecare literă în parte și confirmă observațiile noastre. În tabelul din *fig. 9* este prezentată evoluția formei literelor în primele trei secole ale erei noastre. Constatarea principală este aceea că unele forme de minuscule au păstrat o grafie constantă, fixată deja și care a rămas pînă astăzi în uz cu mici modificări ale profilului literelor. Se pare că în epoca tîrzie acestui grup se adaugă și alte litere⁸. Observăm deci continuitatea unui proces care duce în final la definitivarea formelor literelor alfabetului latin.

Litera A folosită în inscripția de la Gornea apare într-o formă nouă în comparație cu textele mai vechi. Ca formă ea se apropie de cea folosită în epoca medievală și modernă. Este se pare unul din primele texte, care constată prezența literei „a” în această formă modernă (*fig. 6*).

Litera B este scrisă și ea într-o manieră deosebită față de grafia cunoscută. Forma literei se schimbă cu totul, ea căpătînd aspectul foarte apropiat de cel în care se scrie astăzi (*fig. 6*; rîndul 2).

Chiar și litera E deși scrisă într-un mod foarte apropiat de cel pe care îl cunoaștem din textele anterioare, primește în ligaturi o formă foarte interesantă (vezi *fig. 4 sau 5*, rîndurile 1, 3, 6, 7).

^{7a} Mallon, *op. cit.*, p. 86—88.

⁸ Andreescu, *op. cit.*, p. 54.

Litera G prezintă și ea o formă nouă în comparație cu textele mai vechi. Ea este scrisă apropiat de forma unui „z” mic de mină, așa cum apare și la Mallon.

Literele M și N prezintă și ele o formă modificată. În textele mai vechi ele aveau forma literei majuscule ușor coruptă. În inscripția de la Gornea forma lor este nouă și foarte apropiată de grafia de astăzi a literelor (fig. 6 rîndurile nr. 11 și 12).

Litera P deși ca mod de grafie nu se deosebește esențial, capătă forme mai rotunde, mai plăcute în textul de la Gornea apropiindu-se de un „p” mic caligrafiat în epoca noastră.

Litera R apare scrisă în două feluri. La început de cuvînt sau la sfîrșit de cuvînt grafia literei este foarte apropiată de forma veche de grafie, deși aspectul literei este remarcabil schimbat. În interiorul cuvintelor litera „r” prezintă o formă cu totul nouă care seamănă perfect cu modul în care este scrisă astăzi litera. Probabil forma nouă a fost cerută pentru că era mai ușor de executat în cazul unui scris legat, cursiv în adevăratul sens al cuvîntului.

Litera S apare deasemenea scrisă în mai multe forme toate însă avînd aceeași bază, care poate fi întîlnită și în textele mai vechi.

Observațiile de mai sus scot la lumină o trăsătură foarte importantă a textului de la Gornea. *El prezintă pentru prima dată forme noi de litere, ce se vor instăpîni apoi în scris și vor rămîne pînă astăzi.* O simplă comparație cu texte sigure databile din aceeași perioadă: inscripția de la Malo Golubinje (R. S. F. Jugoslavia) *CIL*, III, 8277, 3 sau cu inscripția de la Glavanica (R. P. Bulgaria; V. Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, nr. 230, fig. 251) arată că textul de la Gornea este mult mai evoluat. Deși incizate literele textului de la Malo Golubinje păstrează caracterul majusculilor, iar literele inscripției de la Glavanica deși cursive nu se leagă între ele ca să alcătuiască cuvinte în sine, ele se așează izolat una lîngă alta. Dealtfel am mai aminti că și în cazul inscripțiilor menționate mai sus s-au dus și se duc discuții în legătură cu caracterul textului și traducerea lui.

Ligaturile întrebuintate în text nu sînt prea complicate. Înțelegem aici prin ligaturi, fenomenul de transformare sau modificare a formei literei, de pierdere a autonomiei ei, cînd se leagă de o altă literă. În inscripția de la Gornea se fac în chip constant în majoritatea cazurilor ligaturi numai între două litere. Numai în trei cuvinte avem ligaturi de cite trei litere. Felul de realizare a ligaturilor este asemănător cu cel prezentat de Mallon⁹. Dintre ligaturile între două litere amintim:

- r. 1 G+O în *rogo*; E+R în *primicere*
- r. 2 T+U în *tunc*; A+M în *Bariam*; R+I în *Bariam*
- r. 3 T+R în *teretrum*
- r. 5 E+S în *Bessa*
- r. 6 E+T în *peto*; E+T în *et*

⁹ Mallon, *op. cit.*, p. 107, 113.

- r. 7. E+D în *reddas*;
- r. 8. E+S în *Bessa*
- r. 9. E+M în *emet*
- r. 10. E+T în *et*; E+T în *tollet*
- r. 11. U+S în *Flaccus*

Ligaturile de trei litere sînt următoarele:

- r. 1. E+R+E în *primicere*
- r. 2. T+E+R în *teretrum*
- r. 3. E+G+O în *ego*
- r. 6. E+R+E în *primicere*
- r. 7. T+E+R în *teretrum*

Se poate remarca în două cazuri la același cuvînt repetarea ligaturilor de trei litere ceea ce poate fi un obicei al scribului ori un sistem general în uz.

Prescurtările folosite sînt puține relativ: r. 4 *rud* în loc de *rudi?* sau *rudis?*; r. 5 *Bes* în loc de *Bessam*; r. 3 *Steriu* în loc de *Sterius*; r. 11 *pt* în loc de *pater*. Nu știm dacă cele două cuvinte *conscio me* sau *exsium visu* nu cumva sînt forme prescurtate ale unor expresii.

I/2. Textul, luat în general este ortografiat corect deși există cîteva greșeli. Cuvîntul *ullam* apare scris cu un singur „l”, ceea ce contrastează cu celelalte cuvinte care folosesc corect consoana dublă (*reddere*, *puella*, *tollet*). Aceasta arată că *ul(l)am* scris astfel este o scăpare de ortografie și că în scrierea din acea vreme consoanele duble sînt redată încă.

Cuvîntul *emet* (r. 9) este scris cu o literă care seamănă mai mult cu N, dar foarte probabil că aceasta se datorează fie ligaturii dintre E+M, fie scăpării autorului textului.

Nu știm dacă cele două cuvinte al căror sens încă ne scapă (*cuns-cio* și *exsium*) nu sînt scrise cu greșeli.

II. Problemele de interpretare filologică și lingvistică pe care le pune textul cuprind: 1. gramatică latină în epoca tîrzie; 2. prezența unor cuvinte și expresii necunoscute; antroponimie.

1. În general textul este scris corect din punct de vedere gramatical. Nu putem aprecia corectitudinea rîndurilor nr. 4 și 5 nefiind suficient de inteligibile. Întrebuințarea cazurilor la substantive și a formelor de conjugare la verbe este în linii mari corectă. Se pot remarca însă cîteva excepții:

La început am sublinia întrebuițarea vocativului singular în „e” în loc de „i” la cuvîntul *primicerius* în ambele cazuri cînd acesta apar (r. 1 și 6). Fenomenul nu este nou. El apare atestat încă în secolul al III-lea în toate provinciile¹⁰.

Deasemenea trebuie menționată pierderea lui „S” final la numele de persoane (r. 3 *Steriu*) fapt care începe și el a se manifesta curent în inscripțiile din secolele II—III e.n.¹¹.

¹⁰ H. Mihăiescu, *Limba Latină în provinciile dunărene ale imperiului roman*, București, 1960, p. 63.

¹¹ *Idem*, p. 115.

În cazul cuvîntului *cunscio*, se poate remarca trecerea lui „o” în „u”¹².

II/2. Cuvintele necunoscute în sensul absolut al cuvîntului se reduc la unul singur: *teretrum*, ce apare ca apozitie însoțind (r. 3) sau înlocuind (r. 7) numele *Baria*. Cuvîntul lipsește din dicționarele limbii latine la care am avut acces¹³. El nu este cunoscut nici în dicționarele de limbă elenă, unde l-am căutat pentru vre-o eventuală trecere a lui în limba latină¹⁴. Semnificația cuvîntului, rezultind oarecum din sensul textului, ar putea fi de natură hipocoristică, analoagă cu aceea de „iubita”, „comoara”, „odorul” etc.

Mai multe sînt în schimb expresiile sau formulările al căror înțeles scapă încă studiului:

modo rud(is), *modo rud(i)*? Combinarea acestor cuvinte nu mai apare în textele latinești și în glosarele de limbă latină la care am avut acces. Ea nu poate fi deci înțeleasă și tradusă și mai ales corect interpretată. Noi am propus ca ipoteză de lucru traducerea „în chip oarecare, în chip simplu”.

cunscio me. Nici combinarea acestor cuvinte nu este cunoscută. În cazul că alăturăm adjectivul *consciūs* cu forma la acuzativ a pronumei personale s-ar putea traduce astfel: știind și eu, fiind părtaș etc.

ex...sium visu. Lectura cuvîntului pare să sufere, fie din cauza unei lovituri pe care a suferit-o cărămida, fie de o prescurtare pe care noi nu o înțelegem.

II/3. Numele de persoane menționate în inscripție sînt patru: două nume de femei (*Baria* și *Bessa*) și două nume de bărbați (*Sterius* și *Flaccus*).

Baria este un nume feminin declinabil. În forma cum este scris reprezintă probabil un nume de origină ebraică. Sensul cuvîntului pare a fi echivalentul latinului *filia calamitatis* după ebraicul Beri'ah. Cuvîntul mai apare în prosopographia latină¹⁵. Se pune problema dacă nu cumva *Baria* este forma coruptă pentru numele *Varia*. S-ar putea să avem de a face cu un caz de betacism care este foarte frecvent în secolul al III-lea¹⁶. Deocamdată însă nu vedem de ce ar trebui neapărat să căutăm în numele *Baria*, o pretinsă *Varia*, cînd și primul nume este atestat și nu frapează prin nimic.

¹² Idem, p. 67.

¹³ L. Quicherat, A. Daveluy, *Dictionnaire Latin—Français*, Paris, 1884; M. Bréal, A. Bailly, *Dictionnaire étymologique latin*, Paris, 1906; A. Walde, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1910; E. Chatelain, *Dictionnaire Latin—Français*, Paris, 1925. Toate datele le-am verificat în A. Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, Prato, I (1858—1860) — X (1887).

¹⁴ C. Alexandre, *Dictionnaire grec—français*, Paris, 1864; W. Pape, *Griechisch-Deutsches Handwörterbuch*, Braunschweig, 1871 (I—III); A. Chasang, *Nouveau dictionnaire grec—français*, Paris, 1887; A. Bailly, *Dictionnaire grec—français*, Paris, 1894; ediție revăzută și adăugită a aceluiași dicționar a apărut la Paris, editura Hachette, în anul 1950.

¹⁵ Forcellini, *Totius Latinitatis Lexicon*, *Onomasticon*, I, p. 245.

¹⁶ Mihăiescu, *op. cit.*, p. 88—89.

Bessa este un nume feminin, declinabil, de factură traco-dacă. Originea sa se leagă foarte probabil de numele cunoscutului trib al Besilor indicînd originea însăși a sclavei¹⁷.

Eteriu(s) e nume de bărbat, se pare. Nu este cunoscut în onomastica latină. În forma cum apare ar putea fi legat de un genitiv de tip grec¹⁸.

Flaccus, ultimele patru litere care se păstrează din cuvînt în ambele cazuri indică un antroponim de tipul „*Flaccus*” sau, eventual, „*Maccus*”¹⁹.

De remarcat că în toate cazurile persoanele apar menționate sub un singur nume (*nomen*); chiar dacă *Flaccus* a fost inițial cognomen, acum a devenit cu siguranță *nomen*. Dacă pentru cele două femei acest lucru se datorește situației lor de sclave, la cei doi bărbați care sînt oameni liberi pare a se datora uzului încetățenit la sfîrșitul secolului al III-lea de a designa o persoană printr-un singur antroponim (*Lupus tribunus*, *Frigeridus dux*, *Italicus praepositus* etc.).

Elementele menționate mai sus și analizate din punct de vedere paleografic sau filologic permit, chiar și numai în acest fel, o datare cu suficientă precizie a textului. Primul element este forma evoluată a scrierii în comparație cu textele cunoscute din perioada secolelor I—III e.n. Stilul scrierii este foarte apropiat de acela al textelor de pe papyri latini din secolul al IV-lea. Onomastica deasemenea pledează pentru o datare tîrzie. Formula „*rogo et peto*” mai apare într-un text din secolul al IV-lea (ILS. 3832) și este întrebuințată într-un context creștin: *rogo et peto ut omnem clerum*... Probabil că și formula *tollere sibi cor*, sau celelalte al căror sens nu e clar, să fie tot elemente tîrzii. Dar elementul hotărîtor din acest punct de vedere pentru datarea tîrzie din punct de vedere lingvistic este prezența cuvîntului *primicerius*, o funcție civilă și militară care devine deosebit de frecventă mai ales în imperiul roman tîrziu²⁰.

III. Problemele de interpretare istorică sînt și ele deosebit de complexe, sintetizînd și valorificînd și elementele pe care cele două categorii anterioare de probleme le-au evidențiat. În primul rînd se plasează data textului, urmînd apoi atestarea și interpretarea calității de *primicerius*, apartenența etnică a persoanelor menționate în inscripție; în fine interpretarea istorică propriu zisă.

Cea mai importantă problemă rămîne și din punct de vedere istoric aceea a datei textului pentru că de aceasta, mai precisă decît cea oferită de elementele de paleografie și lingvistică, se leagă valoarea inscripției.

¹⁷ Forcellini, *op. cit.*, p. 260—261.

¹⁸ Este o idee pe care ne-a sugerat-o prof. Eugen Chirilă.

¹⁹ Forcellini, *op. cit.*, p. 614.

²⁰ *Primicerius*, în *DA*, IV, 1, p. 647 (E. Saglio); *primicerius*, în *RE*, Suppl. VIII (1956) col. 614—624 (W. Ensslin); la p. 614—615 despre funcția militară.

Cum s-a arătat, inscripția a fost găsită zidită în peretele de cărămidă al intrării în turnul din colțul de Sud-Vest al fortificației de la Gornea. Fortificația făcea parte din noua graniță a imperiului creată de-a-lungul Dunării după retragerea administrației romane și armatei din Dacia. Din punct de vedere militar și administrativ fortificația aparținea de provincia Moesia I. Dar retragerea romanilor din Dacia nu a însemnat renunțarea totală la controlul și stăpânirea chiar a unor teritorii la nord de fluviu. Romanii vor continua încă mult timp să controleze o largă fișie de teren de la nordul Dunării, construind fie capete de pod fortificate (Cuvin, Banatska Palanka, Gornea, Pojejena, Orșova, Drubeta, Puținei etc.), fie poduri, mijloace de trecere rapidă peste fluviu. Toate împreună aveau rostul de a apăra mai bine imperiul și a asigura o intervenție rapidă oriunde la nord de graniță²¹. Uneori se pare că acest control de teritorii de la nord de fluviu a putut lua forma unor recuceriri parțiale²².

Unul din numeroasele capete de pod construite la nord de fluviu a fost fortificația de la Gornea, ridicată cam pe la începutul strîmtorilor „Porților de Fier” ale Dunării. Analogiile privind planul fortificației, sistemul de construcție, unitatea care staționa aici și izvoarele literare care se referă la istoria acestui sector și al perioadei permit să datăm construirea fortificației în perioada cuprinsă între anii 294—303²³. Dar izvoarele par a indica o mai intensă activitate de construcție pînă la anul 300 în zona Dunării de mijloc și de jos; ceea ce ne face să restrîngem data construcției între 294—300. Perioada de funcționare a fortificației este secolul al IV-lea, spre sfîrșitul lui, probabil în penultimul deceniu ea a fost distrusă, în strînsă legătură cu marile năvăliri gotice care au urmat evenimentelor de la 378²⁴.

Deci, cărămida a putut ajunge în zidul fortificației fie atunci cînd aceasta a fost construită, între 294—300 e.n., fie cu ocazia unei reparații, care ar fi putut avea loc în prima jumătate a secolului al IV-lea mai ales. Întrucît lipsesc orice fel de indici arheologice care să presupună efectuarea unor reparații, înclinăm să credem mai mult în prima ipoteză.

III/2. O a doua problemă de discutat ar fi aceea în legătură cu apartenența etnică și starea socială a persoanelor menționate în inscripție. Stampilele pe cărămizi descoperite în interiorul castelului (în număr de patru) atestă prezența aici a unui corp de *equites sagittarii* sub comanda („cura”) unui Italicus. Calitatea acestuia nu mai poate fi stabilită de pe ștampile deoarece capătul lor este distrus. Probabil însă că

²¹ N. Gudea, *Befestigungen am Banater Donaulimes aus der Zeit der Tetrarchie*, în *Limes IX Mamaia*, 1974, p. 180.

²² D. Tudor, în *IstRom*, I, p. 647—655; *Oltenia romană*, ed. III, București, 1968, p. 425—477; *Dacoromania*, Freiburg, I, 1973, p. 149—161. Mai recent a fost studiată și din punct de vedere numismatic: E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure monetare din Banat din secolul IV*, Timișoara 1974, p. 88 sq.

²³ N. Gudea, *Befestigungen...*, p. 176.

²⁴ N. Gudea, *Căderea limesului bănățean la sfîrșitul secolului al IV-lea*, comunicare la Sesiunea Muzeului de Arheologie Constanța (octombrie 1973).

Italicus era praepositus. Aşa cel puțin pare a se înfățișa funcția lui pe ștampilele de același tip descoperite în fortificația de la Kosto-lac²⁵. Ștampilele sînt tipice epocii tirzii; scrise de la dreapta spre stînga, cu litere deformate și uneori corupte: EQ SACI SC ITALICI (fig. 10/1—3). Unitatea de „equites sagittarii” a staționat pe limes (la Gornea) în perioada cuprinsă între sfîrșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea, pînă la reforma militară a lui Constantin²⁶.

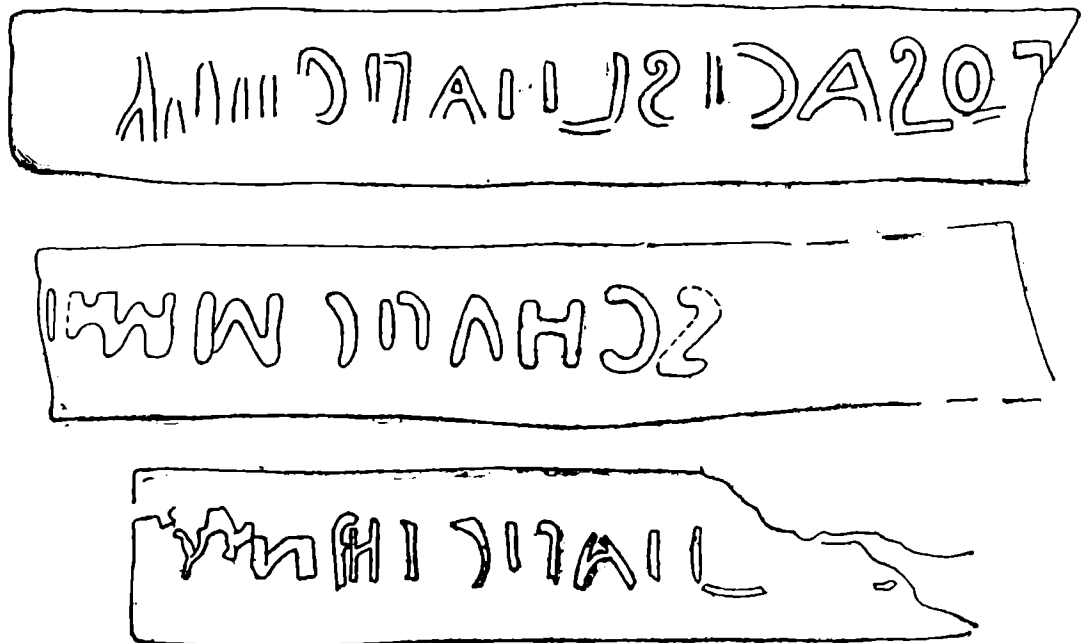

Fig. 10 — Ștampile ale unității de equites sagittarii de la Gornea.

Ea s-a stabilit pe limes în urma reformelor militare efectuate de Diocle-tianus care a desființat marile grupări armate, formate mai ales din trupe de cavalerie, și le-a repartizat pe granițe sub formă de unități mai mici²⁷. Cu acest prilej apar pe limes unitățile de equites dalmati, sagittarii, promoti etc. Unitatea de equites sagittarii nu apare în Notitia Dignita-tum. Nici fortificația de la Gornea nu mai apare în acest important document care prezintă situația militară și administrativă a imperiului în secolul al IV-lea²⁸. Deoarece în general se acceptă că pentru zona Dunării de mijloc și de jos Notitia Dignitatum prezintă situația militară rezultată în urma reformelor militare a lui Constantin²⁹, trebuie să

²⁵ A. v. Premenstein, în JÖAI, VI, 1903, Bbl. p. 56, nr. 82.

²⁶ A. H. M. Jones, *The later roman empire*, 284—602, Oxford, 1964, I, p. 97 sq.

²⁷ D. van Berchem, *L'armée de Diocletien et la reforme constantinienne*, Pa-ris, 1952, p. 98; Jones, *op. cit.*, p. 62.

²⁸ O. Seeck, *Notitia Dignitatum*, Berlin, 1876.

²⁹ D. van Berchem, *op. cit.*, p. 7—8, 113.

credem că la data acestor reforme unitatea de equites nu mai exista sau, mai degrabă, nu mai purta acest nume. Nici alte descoperiri tegulare de la Gornea nu schimbă situația. O descoperire mai veche menționează stampila DARP (care trebuie citită DA(cia) R(i)P(ensis)) este interpretată ca semn probabil al unor legături între armatele celor două provincii. Un fragment de stampilă descoperit în timpul săpăturilor LEG(io) V[ii CL(audia)?] ar putea însemna și prezența unui detașament din legiunea sus numită, fapt care nici nu ar frapa datorită prezenței unui detașament din această legiune în castrul situat vis-à-vis peste Dunăre³⁰.

Se pare, deci, că unitatea de *equites sagittarii* a construit castelul-ul de la Gornea stabilindu-se aici la sfârșitul secolului al III-lea. În general s-a acceptat părerea că unitățile de equites erau formate din cetățeni romani și nu din barbari³¹. Deci cele trei personaje masculine amintite de inscripție (*primicerius*, *Flaccus* și *Sterius*) puteau fi soldați ai unității de equites sagittarii. Prezența tatălui (*Flaccus*) și a fiului (*Sterius*) în aceeași unitate confirmă sistemul de recrutare locală practicat în imperiul târziu. Numele lor confirmă într-o oarecare măsură ipoteza că unitățile de equites erau formate din romani. În scurt timp unitatea de equites s-a transformat dintr-o unitate de elită, într-o simplă unitate de graniță, compusă apoi din țărani cu îndatoriri militare, care în schimbul serviciului ostășesc primeau pământuri, animale de lucru, scutiri de taxe fiscale etc. Procesul acesta este general la frontierele imperiului³². Faptul că soldații grăniceri de la Gornea erau „țărani” pare a reieși din prezența în interiorul fortificației a unor nume-roase unelte agricole.

Flaccus (sau chiar „*Maccus*”) și *Sterius* sint nume comune în lumea romană târzie din Balcani; *Bessa* deasemenea un nume comun foarte răspândit în secolul al III-lea și al IV-lea în zona dunăreană balcanică. Chiar și *Baria*, în ciuda originii sale (ebraice) poate fi ceva obișnuit. În orice caz este un apelativ de tip roman. În cazul că sub acest nume se ascunde *Varia*, problema are același aspect.

III/3. O problemă foarte interesantă pune atestarea funcției de *primicerius* apărută într-un context cu totul nou, pînă acum ne întâlnit³¹. Sensul general acceptat al noțiunii de *primicerius* este acela de șef, șef de birou, șef de compartiment, șef de unitate sau șef al unei subunități distincte³³. Numele de *primicerius* stătea primul pe tabelul de funcții administrative sau militare. De obicei *primicerii* sint atestați în cadrul serviciului administrativ. Se cunosc extrem de puține atestări ale acestei funcții în armată pentru perioada din care datează inscripția. Se admite doar că, în ierarhia militară târzie, funcția de *primicerius*

³⁰ D. Pribaković—D. Piletić, în *Arh.Pregled*, 7, 1965, p. 105—108, pl. XLI.

³¹ R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum byzantinischen Themenverfassung*, Berlin, 1920, p. 53—55.

³² *Idem*, p. 53—55.

³³ *Primicerius*, în *RE. Suppl.* VIII (1956), col. 641 (W. Ensslin).

urma după cea de tribunus și era urmată de cea de senator³⁴. În timpul lui Justinianus (secolul al VI-lea) primicerii sînt atestați în statul major al lui *dux Arabiae*³⁵. Această informație fiind cu aproape 200 de ani mai tîrzie nu știm dacă analogia poate fi valabilă.

Calitatea și funcția exactă a primicerului din inscripția de la Gornea nu poate fi precizată. El putea fi un *gradat* conducînd o parte din unitatea de equites; în același timp însă putea fi și un funcționar care răspundea de construcția fortificației. La sfîrșitul secolului al III-lea pentru lucrările de construcție și reparațiile de pe limes răspundeau atît *duces*, comandanții de armată ale diferitelor sectoare de limes, cît și *praesides*, șefii administrativi ai provinciilor de graniță³⁶. În ambele cazuri un *primicerius* putea fi șeful direct al unei astfel de activități de construcție, mai ales dacă ținem cont că refacerea limesului a fost o acțiune foarte amplă. *Indiferent însă de caracterul funcției sale, militar sau civil, atestarea ei în inscripția de la Gornea contribuie la completarea datelor despre o funcție importantă, foarte puțin cunoscută.*

Această interpretare reprezintă, după părerea noastră, cea mai decentă soluție care se poate da acum. Mai sînt însă și alte posibilități. Una dintre ele ar fi aceea după care, inscripția avînd un caracter creștin, *primicerius* ar reprezenta probabil pe Dumnezeu. Ipoteza mi-a fost sugerată de prof. A. Bodor (Cluj-Napoca)³⁷. Părerea noastră este că textul nu are nici un fel de caracter creștin. Căci, în cazul că Dumnezeu a pierdut-o pe Baria, atunci înseamnă că aceasta e moartă, iar Sterius încearcă degeaba să o recapete. Oricum nu se poate ca într-o simplă tranzacție de sclave să fie amestecată și divinitatea. Nici chiar un șef al unei comunități creștine nu pare a avea un rost aici. Formulele susceptibile de a fi creștine ca *rogo et peto* și poate altele sînt întîlnite și în vorbirea curentă. Comparația cu unele inscripții cursive cu caracter creștin, datînd din aceeași perioadă aproximativ cu inscripția de la Gornea, arată că nu numai grafia, dar și conținutul diferă mult³⁸. Chiar și din inscripțiile creștine *primicerius* apare ca un funcționar de stat³⁹.

Acceptînd ipoteza sugerată de prof. A. Bodor ar fi însemnat implicat că ne aflăm la Gornea în sînul unei comunități creștine. Creștinismul nu a pătruns însă atît de timpuriu în armată masiv. Nu există nici o altă descoperire cu caracter creștin în tot materialul arheologic descoperit la Gornea. Studiul materialului arheologic din această perioadă din fortificațiile de pe limesul dunărean și amabile informații de la colegi, sirbi și bulgari arată că nu avem în fortificațiile din secolul

³⁴ R. Grosse, *op. cit.*, p. 120—121.

³⁵ *Primicerius*, în RE. Suppl. VIII (1956), col. 641 (W. Ensslin).

³⁶ Jones, *op. cit.*, p. 55—56.

³⁷ Domnia sa și-a exprimat această părere cu ocazia discuțiilor purtate în legătură cu inscripția la Sesiunea de comunicări științifice în cinstea celei de a XXX-a aniversări a eliberării patriei de sub dominația fascistă.

³⁸ E. Diehl, *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Berlin, 19.

³⁹ *Idem*, III, p. 393 (Indices).

al VI-lea urme creștine; încît ipoteza (deși rămîne latent posibilă) nu are deocamdată suficient suport material.

Unul din aspectele interesante pe care inscripția pare a le scoate la iveală este de natură socială. Din textul înțeles cum l-am tradus noi, se poate deduce că Baria i-a fost luată într-un mod cam abuziv lui Sterius. Poate că din această cauză ea se prăpădește. Să fie vorba de o idilă întreruptă violent(?!). Cel care a luat-o pe Baria este primicerul. Lui i se adresează cererea. În schimbul „Bariei“, petiționarul vorbește despre revenirea unei oarecare Bessa, ce pare să fi fost a lui Flaccus, de vreme ce se afirmă că el își va cumpăra alta. Lectura *pater* pentru „pt“ arată relația dintre Flaccus și Sterius. S-ar putea ca textul să cuprindă și elemente legate de magie (?!); dar acest fapt este numai ipotetic. Oricum este (sau va fi) citit, tradus și interpretat textul inscripției un fapt rămîne clar: *este o tranzacție incluzînd un schimb de slave. În ce măsură tranzacția este influențată de sentimente rămîne un fapt secundar, deși acesta pare să fi determinat scrierea inscripției*; sistemul sclavagist este în decădere; dar în părțile periferice ale imperiului el se menține. Faptul nu apare nici nou, nici necunoscut⁴⁰.

Concluzii: textul inscripției reprezintă o cerere. Ea a fost scrisă de Flaccus în numele lui Sterius, fiul său; redactarea textului s-a făcut aproape sigur în timpul lucrului la cărămizile pentru construirea fortificației. Cărămida a fost apoi arsă, uitată și zidită în peretele turului. Nu putem decît bănuî soarta acestei cereri. Aproape sigur că ea n-a fost niciodată înaintată în forma aceasta, deși textul ar putea fi ciorna unei cereri. Sigur însă că ea n-a fost scrisă numai pentru a fi făcută. Probabil s-a economisit un papyrus care costa scump. S-ar putea însă ca cei doi Sterius și Flaccus (poate și alții) să fi discutat între ei problema Bariei și să fi dat soluțiile care lor li se păreau acceptabile. Textul ar reprezenta în acest caz soluția de rezolvare pe care au formulat-o ei.

Textul aduce contribuții deosebite pentru istoria și evoluția scriului. Formele noi ale unor litere, grafia scrierii cursive, ortografia reprezintă „noutăți“ de seamă pentru paelografia latină romană. Mai importante sînt cuvintele și expresiile necunoscute, dar tot atît de importante antroponimele din text.

Cu toate lipsurile în ce privește lectura și înțelegerea integrală a unor cuvinte și cu toată absența unor elemente istorice însemnate inscripția de la Gornea rămîne deosebit de importantă, din punct de vedere istoric. Ea confirmă lucruri presupuse, dar neverificate chiar dacă aveau o bază perfect rațională. Inscripția probează faptul că ostașii grăniceri, acei limitanei, vorbeau la sfîrșitul secolului al III-lea sau la începutul celui următor o limbă latină destul de bună, asemănătoare cu cea vorbită în oricare alt colț al imperiului. Printre acești soldați se găseau cunoscători ai scrierii. Faptul că limitanei staționau la nord

⁴⁰ Jones, *op. cit.*, p. 851—855.

de fluviu pe teritoriul fostei Dacii devine semnificativ pentru istoria noastră. Inscricția a apărut la marginea imperiului roman, unde după cum se vede s-a menținut o romanitate puternică. Apartenența la imperiu a unei fișii largi de teren de la nordul fluviului, organizarea apărării în această zonă ca și relațiile permanente ale populației din zona graniței cu imperiul largesc sfera romanității. Datorită acestei situații populația din zona de graniță se manifestă într-un chip mai pregnant latinește decât cea rămasă undeva la nord și la care impulsurile de viață romană ajung mai greu sau nu ajung deloc. *Folosirea de către soldați și populație a limbii latine populare de bună calitate poate deveni, în cazul că va fi probat și de alte dovezi, documentul peremptoriu că limba latină din zona limesului s-a păstrat încă nealterată la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea și că ea a avut deci forța să reziste în timp.* Din acest punct de vedere inscripția de la Gornea poate deveni un document și pentru istoria formării limbii române.

Apariția unui astfel de document la Gornea ne permite să credem că arheologia mai are un cuvânt important de spus și că numai prin ea vom putea completa părțile mai puțin cunoscute ale istoriei noastre vechi.

NICOLAE GUDEA — ION DRAGOMIR

EIN IN GORNEA GEFUNDENER RÖMISCHER ZIEGEL MIT TEXT IN KURSIVSCHRIFT AUS DEM 4. JH.

(Zusammenfassung)

Die Verfasser veröffentlichen einen in Gornea (Gem. Sichevița, Kr. Caraș-Severin) in einer spätrömischen Festung gefundenen Ziegel mit lateinischem Text in Kursivschrift. Die Festung war zur Zeit der Tetrarchie (294—300) erbaut worden. Der Ziegel, welcher in der Wand des Eingangs zum südwestlichen Eckturm eingemauert war, datiert genau den Zeitpunkt, in dem der Text geschrieben wurde.

Es ist, ein sehr bedeutsames epigraphisches Dokument den Fachwissenschaftlern vorzulegen, wenn auch vorläufig noch Unsicherheit sowohl hinsichtlich der Lesung und somit Übersetzung einige Wörter, als auch der historischen Auslegung besteht.

Bei der Inschrift handelt es sich um ein Gesuch; Gegenstand ist eine Transaktion über den Tausch von Sklavinnen. Es scheint, dass diese Transaktion durch die Gefühle einer im Text genannten Person (Sterius) zur einer der Sklavinnen (Baria) ausgelöst und eingeleitet wurde. Das Gesuch ist an einen *primicerius*

gerichtet, dessen Sklavin Baria mit einer anderen Sklavin, Bessa, ausgetauscht werden soll. Den Tausch garantiert Flaccus, vermutlich der Vater des Sterius, Besitzer der Bessa (?), der sich an ihrer Stelle eine andere Sklavin kaufen wird. Dieser Tausch würde den Sterius glücklich machen.

Der Text der Inschrift stellt eine Neuheit in der römisch-lateinischen Paläographie dar. Es ist dies der einzige längere Text, der nördlich der Donau nach dem Abzug der Römer aus Dakien gefunden wurde. Der Wert des Dokuments wird auch noch durch die Möglichkeit einer ziemlich genauen Datierung erhöht. Die besondere Bedeutung der Inschrift liegt aber in ihrer Stellung in der Geschichte der Schrift. Sie stellt tatsächlich den Übergang von der im 1. — 3. Jh. u. Z. üblichen Schrift zu derjenigen auf den Papyri des 5.—6. Jhs. dar. Wahrscheinlich mit einem Stylus geschrieben sind die Schriftzüge im wahrsten Sinne des Wortes kursiv. Es ist eine schöne, selbst elegante und grammatikalisch richtige Schrift. Die Schreibung der Buchstaben bringt neue Belege für die Entwicklung der Kursivschrift. Neben Buchstaben, deren Form schon im 1. — 3. Jh. endgültig geprägt war, erscheinen in dieser Inschrift zum erstenmal Buchstaben in einer neuen definitiven Form und ergänzen die erstere Gruppe. Es handelt sich um die Lettern *a, b, g, m, n, p, r, s*. Von anderen, etwa aus derselben Zeit stammenden Texten unterscheidet sich die Inschrift von Gornea deutlich und stellt eine klare Entwicklungsstufe der Schrift dar. Im Artikel werden die paläographischen und epigraphischen, die linguistischen und historischen Aspekte im einzelnen untersucht. Vom linguistischen Gesichtspunkt stellt man eine weitere Veränderung der lateinischen Sprache fest.

Die Inschrift enthält unbekannte Wörter (*teretrum*) und Ausdrücke (*modo rud(i)*; *cunscio me*; *ex. sium visu*). Auch ein neuer Personennamen (*Sterius*) kommt vor. Die übrigen Personennamen des Textes sind entweder lateinisch (*Flaccus* und wahrscheinlich *Baria*, falls er eine Ableitung von *Varia* ist), thrakisch (*Bessa*) oder hebräisch (für den Fall, dass er sich von einem hebräischen Namen ableitet).

Die paläographischen und linguistischen Merkmale bestätigen die Ansetzung des Textes in die spätrömische Zeit. Massgebend in diesem Sinne ist das in neuem Kontext auftretende Wort *primicerius*. Der Beleg dieser Funktion in besagtem Zusammenhang wirft Probleme hinsichtlich der Auslegung auf. Die Untersuchung des Textes vom historischen Standpunkt spricht für eine Auslegung der Funktion des *Primicerius* als zivile oder militärische Befugnis. Der Ziegel wurde während der Errichtung der Festung in den Turm eingemauert. Diese war von einer Einheit der *equites sagittarii* unter Führung des *Italicus (praepositus ripae)* erbaut worden. *Flaccus*, *Sterius* und der *primicerius* mochten zu dieser Einheit gehört haben, der *primicerius* als Kommandant eines Teiles derselben. Ebensogut aber konnte der *primicerius* ein ziviles Amt in der Verwaltung der Provinz (*Moesia I*) bekleiden, wobei ihm die Verantwortung für den Bau der Festung übertragen war. Dies scheint die wahrscheinlichste Interpretation. Sie schliessen aber auch einen christlichen Kontext nicht aus, in dem der *primicerius* irgendeine Rolle (?) spielte, doch fehlen vorläufig Beweise in diesem Sinne; einzig und allein der Ausdruck „*rogo et peto*“ könnte für einen christlichen Zusam-

menhang sprechen. Keinerlei andere Funde aus der Festung unterstützen diese Hypothese, die trotzdem nicht vollkommen ausgeschlossen wird.

Das weibliche Element — Sklavinnen — beleuchtet das allgemeine Milieu des Grenzgebiets.

Vom historischen Gesichtspunkt und im Zusammenhang mit der Lage an den spätrömischen Grenzen kann die Inschrift ein wichtiges Dokument für die Entwicklungsgeschichte der romanisch — rumänischen Sprache darstellen. Sie zeigt nämlich den Gebrauch einer ziemlich guten lateinischen Sprache in der Limeszone vom Rande des Römerreichs, weiters gute Schriftkenntnis, alles Tatsachen, die in einem gewissen Niveau den allgemeinen Entwicklungsstand der lateinischen Sprache in diesem Gebiet widerzuspiegeln vermögen.

ISTORIE MEDIE

LOCUIREA DIN SECOLELE XII — XIII DE LA OGAȘUL NEAMȚULUI — COMUNA BERZEASCA

În octombrie 1969, cu ocazia unor cercetări de teren efectuate pe malul Dunării între Berzeasca și Liubcova (jud. Caraș-Severin) la locul numit „Ogașul Neamțului“ sau „Zăscoc“, lângă pod, în apropierea kilometrului fluvial 1020 s-au identificat mai multe bordeie din care s-au recuperat și câteva fragmente ceramice. În 1971 cercetările de teren au fost reluate. S-a observat cu această ocazie, în profilul unei gropi din care se extrăgea pământ pentru înălțarea șoselei, conturul unui bordei. Am încercat să îndreptăm profilul gropii spre a putea desena conturul bordeiului. Cum peretele era neregulat a trebuit să extindem intervenția pe o fâșie mai lată. Spre bază s-a dat însă peste un cuptor. Am fost puși din nou în situația de a extinde suprafața de lucru cu încă un metru, observînd mai bine planul oval al bordeiului iar în colțul de N. cuptorul din care nu s-a păstrat decît porțiunea adîncită pînă la înălțimea pragului ferit din fața sa. Pragul se sălta cu cîțiva centimetri deasupra fundului bordeiului. Podeaua bordeiului era făcută din pământ bătătorit și fățuit. (Pl. I).

Pe podeaua bordeiului și în pămîntul de umplătură s-au găsit fragmente ceramice, un vas întreg și oase de animale. Nu s-a găsit nici un obiect din metal. Pe suprafața podelei se observau pete de arsură mai mult sau mai puțin întinse și urme de cenușă. Acest fapt ne îndreptățește să formulăm părerea că a fost distrus prin incendiu. În interiorul cuptorului se aflau bucăți de pământ ars care proveneau din prăbușirea boltei și pereților precum și un vas aproape întreg, cîteva fragmente ceramice, cenușă și cărbune.

Foarte probabil intrarea în bordei a fost pe partea de S., spre Dunăre în porțiunea rămasă nesăpată către partea mai joasă a terenului. În afara bordeiului, în partea de N.—E. se afla pietrarul făcut din bolovani de rîu, sau din rocă locală nerulată (Pl. I). Pietrele care îl alcătuiesc au fost așezate cu grijă într-o groapă cu fundul căvățit astfel că în centru stratul de pietre era mai gros.

Există și posibilitatea ca pietrarul să fi fost integrat într-o încăpere depinzătoare de bordei, dar pentru că lutăria distrusese stratul de pământ pînă la nivelul pietrarului, sau chiar mai jos, în toată această

zonă nu am putut face observații care să ofere vreun indiciu în acest sens.

Bordeiul era săpat în pământul brun deschis și era observabil de la cca 30 cm adâncime, de la baza stratului negru cenușiu. Numai lungimea sa a putut fi măsurată. Lățimea a fost reconstituită cu aproximație (vezi Planșa 1 cu schița și profilul bordeiului).

Materialul ceramic găsit în bordei era numeros fiind fragmente din partea superioară a vaselor, bucăți de fund, două vase întregi. Fragmentele întâlnite pe pietrar nu se deosebesc de cele din bordei. Pasta acestei ceramici conține nisip, sau cuarț pisat fin sau cu granulație mai mare. Cuarțul pisat se observă ușor datorită faptului că nu este rulat. Uneori pasta pare să fi fost bogată în substanțe humice deoarece sînt și fragmente dintr-o pastă mai negricioasă, fină cu puțin degresant.

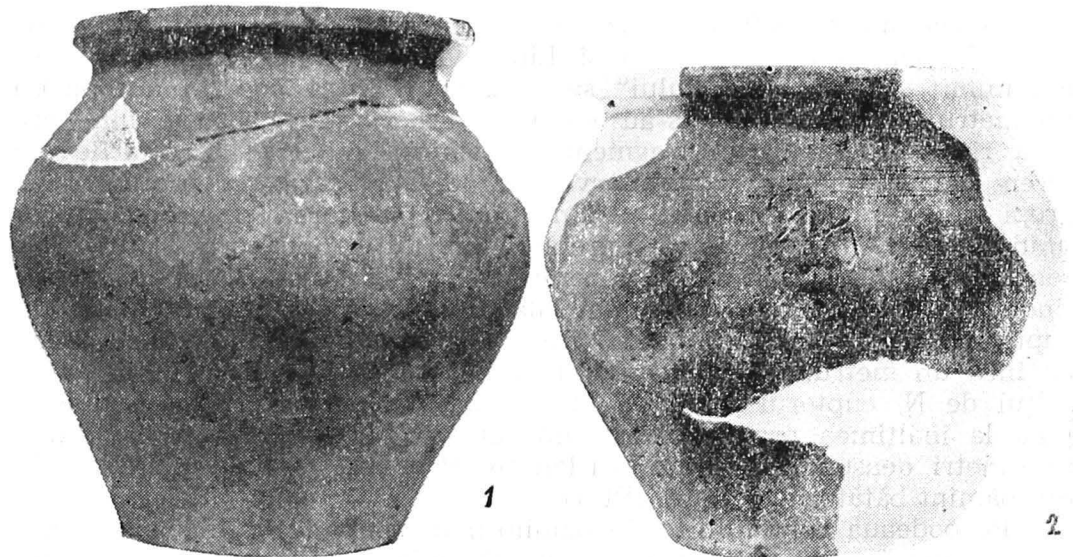

Fig. II. 1, 2. Vasele întregite de la Ogașul Neamțului (pe vasul de la fig. 2 se observă litera M făcută în pasta crudă).

O altă categorie sînt făcute dintr-o pastă cu mult nisip micaceu. Fragmentele din această categorie sînt mai dure deosebindu-se și prin culoarea mai cenușie de celelalte. Culoarea restului de materiale este în general brun deschisă spre roșcat sau mai rar spre negru cenușiu. Pe suprafața vaselor sau fragmentelor se observă pete mai negre provenind dintr-o ardere secundară.

Ca forme întîlnim vasul borcan care pare să fie forma dominantă (Fig. II 1, 2, III 2, IV 1, 2 etc.), căldărușa fig. 2. Cîteva fragmente par a proveni din ulcele (Pl. V, 3, VI 1) iar unul dintr-un capac. Nu s-a găsit nici un fragment cu toartă sau fragmente de toartă; pe unul se observă totuși locul unde toarta fusese lipită de vas. S-a reconstituit parțial o formă de vas mai mare probabil de provizii (Fig. V 1). Toate vasele au simetrie specifică în sensul că au partea bombată deplasată

în jumătatea superioară a vasului. Distanța dintre partea bombată și buză este mai mică decât între fund și partea bombată (Fig. II). Buză este răsfrântă în afară și prezintă în profil o șea mai mult sau mai puțin adâncă. În funcție de înclinarea sa față de planul vasului, crează falsă impresie că ar fi de mai multe tipuri. Atunci când pare a avea streășină este în realitate o accentuare a acestei înclinări. Chiar și fragmentul de copac are acest tip de buză. Buză cu fața plană se întâlnește numai la căldărușa care se delimitează și în exterior printr-un mic umăr de suprafața vasului (fig. 2). Căldărușa prezintă un fel de

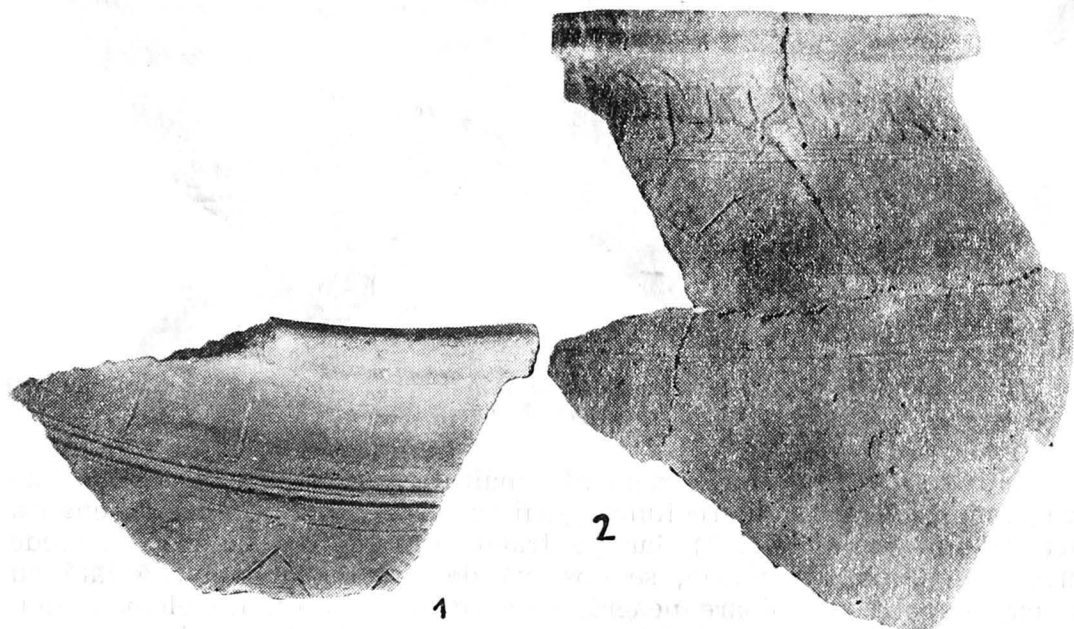

Fig. III. 1, Fragment de vas ornamentat cu linii incizate de sus în jos și litera M, 2, vas fragmentar cu ornament în val parțial buclat și cu semn în forma literei M.

umăr la nivelul intersecției fundului covățit cu corpul (Fig. VI 2). Ca manieră de fabricare diferă de celelalte forme fiind lucrată la o roată foarte înceată, mai mult cu mâna deoarece pe pereții interiori se observă striuri în toate direcțiile iar suprafața fragmentelor e neregulată.

Vasele întregi au următoarele dimensiuni: vasul 1; diametrul gurii 15 cm. diametrul fundului 10,5, diametrul maxim 21, înălțimea 18 cm (Fig. II, 2); Vasul nr. 2 diametrul gurii 16 cm, diametrul fundului 10 cm, diametrul maxim 19 cm, înălțimea 18 cm (Fig. II, 1).

Ornamentarea cea mai frecventă este prin linii orizontale făcute în pastă crudă, dispuse orizontal, izolat sau în registre. Nu se întâlnește niciodată în jumătatea inferioară a vasului. O întâlnim regulat imediat sub ornamentul în val de sub bază (Fig. III, 1, 2) sau puțin deasupra maximei curburi, separînd oarecum aceste părți între ele sau de restul vasului (Fig. III, 2, VI, 1). În spațiul cuprins între incizii și

buză se întâlnește ornamentul în val des, uneori buclat (Fig. III, 2). Nici într-un caz nu apare pe partea bombată a vasului. În zona în care se află acest motiv întâlnim poate tot atît de frecvent segmente de linii verticale incizate de sus în jos dispuse la intervale egale (Fig. III, 1, IV, 2).

După fragmentele pe care le deținem, căldărușa pare să nu fi avut nici un ornament. Două fragmente, de la două vase diferite ca mărime prezintă pe muchia exterioară a buzei un ornament din creștătură.

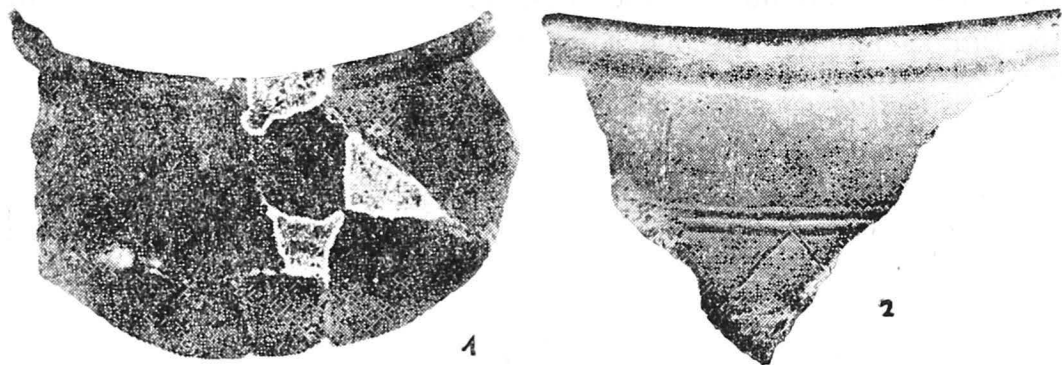

Fig. IV 1, 2. Fragmente de vas ornamentat cu linii incizate vertical (cf. fig. 2, o probabilă parte din semnul în formă de M).

Nu deținem nici-un fragment smălțuit, dar observăm că pe un fragment provenind din regiunea gurii se observă clar un fel de engobă neagră nelustruită (fig. 1), iar pe fragmentul de vas pe care se vede urma torșii, pe sub toartă, se observă destul de clar o buclă lată cu aceeași engobă de culoare neagră, ceea ce ar constitui un element nou pentru ornamentarea ceramicii în această perioadă. Tipul de ornamentare este cunoscut pe ceramica bănățeană mai tîrzie.

Pe fragmentele provenind de la fund sau pe fundul celor două vase întregi nu se observă urme de marcă de olar; dar pe unul din vasele întregi, pe cel găsit în cuptor, se observă imediat deasupra curbării maxime, sub banda din linii orizontale, un semn incizat în pasta crudă de forma literei M (Fig. III, 1, VI, 2). Este probabil o marcă de olar pentru că în aceeași manieră și zonă o întâlnim și pe un vas fragmentar (Fig. III, 2). Același semn făcut mai mare, din linii mai sigure îl întâlnim pe încă două fragmente (Fig. III, 1, VI, 2). Semne în forma literei M se întâlnesc pe cîteva fragmente de la Dinogetia în secolele X—XI pe ceramica bună; adevărat că par a fi făcute cu alt scop, după ardere¹.

Materialul găsit la Ogașul Neamțului permite cîteva observații care sperăm să fie de folos pentru istoria perioadei căreia îi aparține. Astfel căldărușa pune o problemă deosebită pentru că diferă ca pastă, mod de fabricare, culoare, duritate de restul ceramicii de aici fapt care

¹ Ion Barnea, *Dinogetia*, I, București, 1967, pag. 256, fig. 3, 4, 5, 9, 12.

Fig. V. Fragmente ornamentate cu linii orizontale.

Fig. VI. 1. Fragment de ulciică, ornamentată cu benzi de linii orizontale și segmente de linii verticale sub buză, 2. Partea dinspre fund a căldărușei, reconstituită parțial.

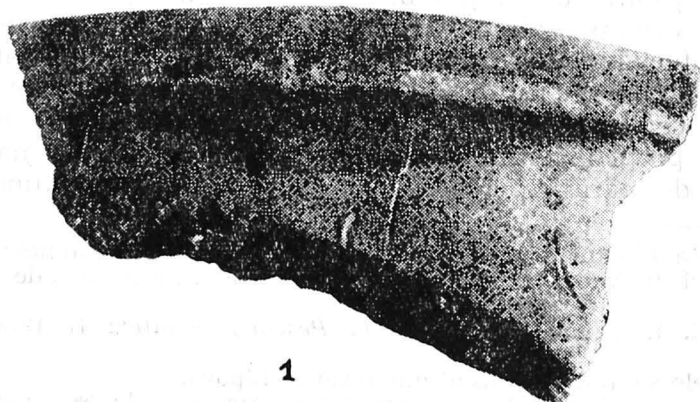

Fig. VII. Fragment de vas pe care se observă pictură de culoare neagră.

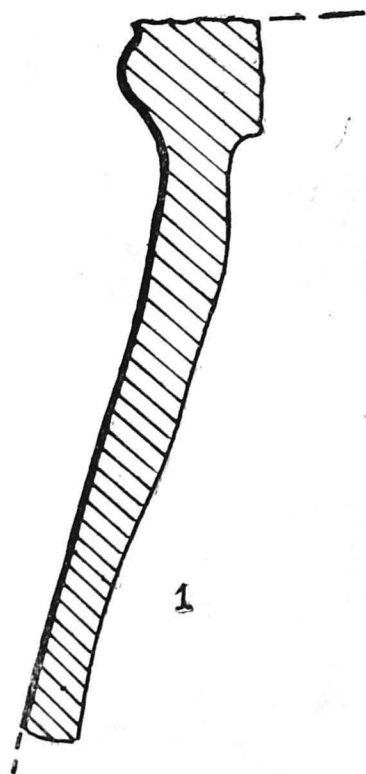

Fig. VIII. Profilul unui fragment provenind de la tipul de căldărușă.

par a fi mai evolute. Forme asemănătoare cu acestea se întîlnesc și la Alba-Iulia provenind din săpăturile lui R. Haitel și cele de la Bratei așezarea II din săpăturile prof. I. Nestor și E. Zaharia. Interesant că acolo sînt și căldărușe.

Culoarea, pasta, forma și mai ales felul cum se combină și se dispun motivele ornamentale pe ceramica de la Ogașul Neamțului, comparînd cu materiale mai timpurii sau mai tirzii, ne îndeamnă să afirmăm că aparțin momentului cînd se realizează trecerea de la ceramică prefeudală la cea feudală. Nu sînt încă forme și maniere de ornamentare cu totul proprii ceramicii feudale, dar se vede ca maniera veche este în curs de părăsire. Mărcile de olar trec de pe fund pe corpul

² Provin din săpăturile efectuate de noi, de colegii Al. Păunescu, St. Roman, C. Tătulea. Vezi lucrarea în manuscris. Cercetările arheologice de la Porțile de Fier.

³ Șt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari, Banatica* II 1973, p. 166, fig. 6 a—b.

⁴ Materialele se află la Muzeul din Arad și Lipova.

⁵ Materialele au fost expuse în expoziția organizată la Sesiunea de rapoarte din 1974 (februarie) la Muzeul Național.

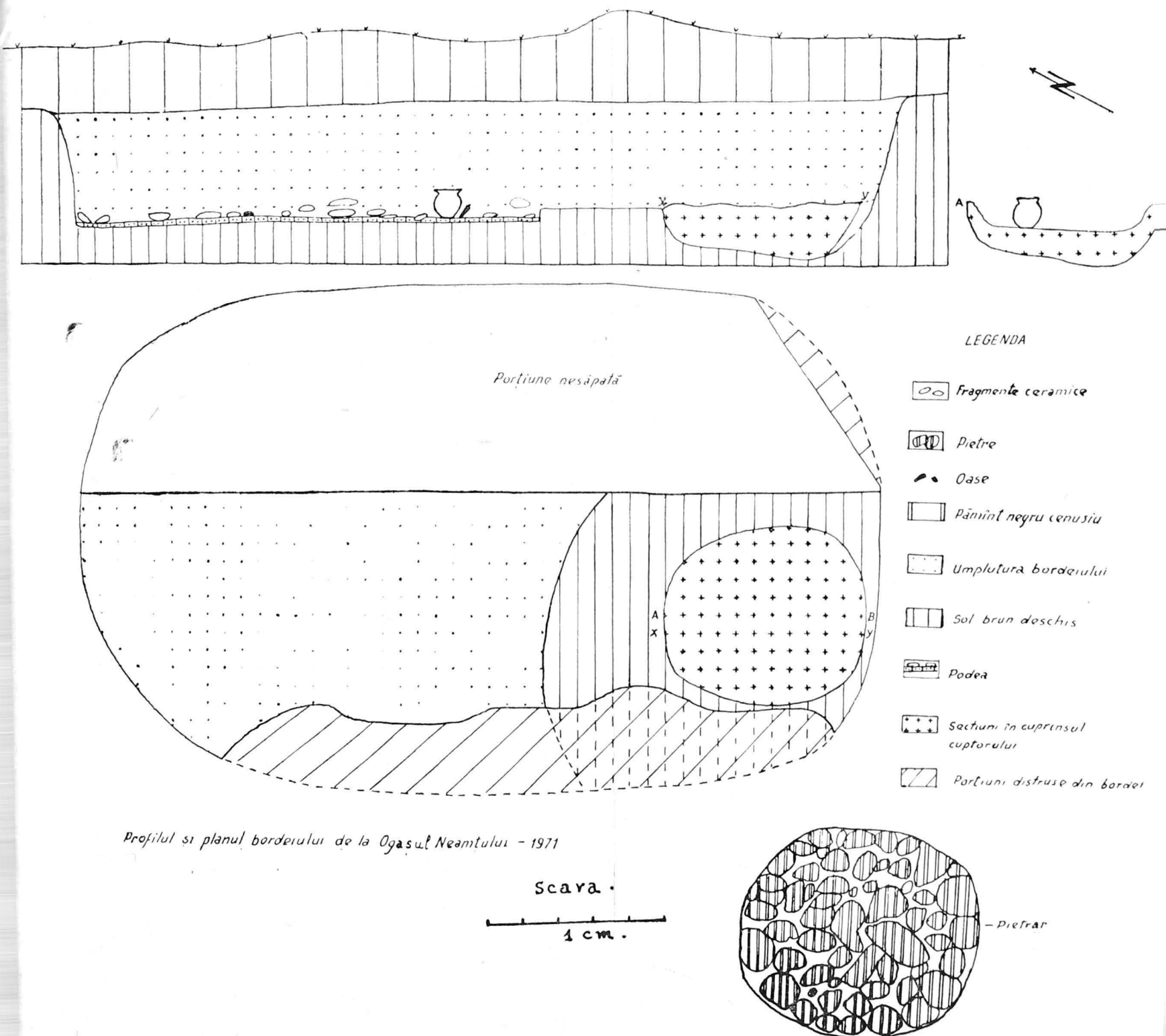

Fig. 1. Schiță de profil și amplasare a bordeiului, cuptorului și pietrarului de la Ogașul Neamțului.

vasului, și se pune problema ornamentării prin culoare. Căldărușa ne amintește că am putea să ne aflăm la sfârșitul secolului XIII fapt indicat și de celelalte fragmente⁶. Este greu de făcut o încadrare mai precisă atîta vreme cît descoperirile pentru aceste secole din partea de S V a țării noastre lipsesc. La Veliki Grădac⁷, Hajdučka Vodenica⁸, Brza Palanka⁹, pe malul jugoslav sînt descoperiri din secolul XII—XIV, dar în publicații nu se oferă suficiente date spre a putea face analogii. Am fost obligați să ținem seama de lucrările publicate din perioade apropiate ca cele de la Dridu¹⁰, Dinogetia¹¹, Păcuiul lui Soare¹², Coconi¹³ care ne-au slujit drept jaloane.

Și celelalte bordeie din jur aparțin probabil aceleași perioade ceea-ce ne face să credem că este vorba de un cătun de olari care s-au așezat în apropierea malului înalt cu lut de unde extrăgeau materia primă și care oferă în același timp excepționale condiții de adăpostire, apă potabilă și condiții economice favorabile.

Descoperirea este modestă, dar își are importanța sa pentru că este singura din această epocă din zonă și oferă o primă indicație despre populația care a sălășluit pe aceste meleaguri într-o perioadă din care lipsesc documentele istorice și în care se cristalizează formațiile voievodale românești.

VASILE BORONEAȚ

L'HABITAT DES XIIe—XIIIe SIÈCLES D'OGAȘUL NEAMȚULUI, COMMUNE DE BERZASCA

(Résumé)

Un sondage de caractère limité effectué en 1971 au lieu dit Ogașul Neamțului commune de Berzasca, dép. de Caraș-Severin) a précisé la forme d'une hutte ovale avec un foyer à l'intérieur dans son angle de NE. À l'extérieur, toujours du côté de NE était sans doute située l'âtre recouvert de pierres. L'abondant mobilier

⁶ P. Diaconu, *Cu privire la problema căldărilor de lut epoca feudală timpurie*. SCIV, VII 3—4 1956, p. 427—428; *Dacia* VIII 1964, p. 250 fig. 1, 2; M. Comșa, *Dinogetia*, vol. I, București, 1967, p. 147—150, 224—226.

⁷ Radivoje Ljubinković, *Anciennes cultures du Djerdap*, p. 201, Beograd 1969.

⁸ Slavenka Pavlović, *Anciennes cultures du Djerdap*, p. 201, Beograd 1969.

⁹ *Idem*, pag. 213.

¹⁰ E. Zaharia, *Săpăturile de la Dridu*, București, 1967.

¹¹ Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, E. Comșa, *Dinogetia* I, Buc. 1967.

¹² P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare*, București, 1972.

¹³ M. Constantinescu, *Coconi*, București, 1972.

céramique de la hutte se compose de nombreux fragments, ainsi que de deux vases à peu près intacts. Compte tenu de leurs couleurs, de la pâte, des formes et ornements, ces fragments céramiques peuvent être datés à la fin du XIIe ou le commencement du XIIIe siècle. Intéressant à retenir, un détail commun à plusieurs fragments provenant de la partie supérieure des vases respectives: des incisions dans la pâte crue en forme de *M*, ainsi que les motifs ornementaux, peints en noir, relevés sur deux fragments.

Le site comportait d'autres huttes similaires, mais qui n'ont pas été explorées. Il s'agit d'un hameau de potiers épanoui dans le voisinage immédiat d'une carrière d'argile.

Cette découverte est d'importance, car elle est encore la seule d'un habitat remontant à l'époque de cristallisation des voïvodats de cette région du pays.

CIMITIRUL MEDIEVAL DE LA GORNEA — „ȚÎRCHEVIȘTE“

Sub denumirea locală „Țîrcheviște“, în hotarul satului Gornea (com. Sichevița) este cunoscut un promontoriu stîncos ce se ridică la numai trei-patru metri înălțime deasupra luncii, pe partea dreaptă a văii pîriului Camenița¹ (Fig. 1). Cu o lungime de circa 30 m și o lățime variabilă între 5—13 m, micul promontoriu reprezintă, de fapt, ultima prelungire spre est a terasei „Căunița de Sus“, obiectiv a cărui importanță arheologică a fost mai de multă vreme semnalată fiind astăzi relativ bine cunoscută în literatura de specialitate². În perimetrul, destul de restrîns, de la „Țîrcheviște“ au fost descoperite, cu mulți ani în urmă, la o dată ce nu s-a putut preciza, cîteva monede feudale și moderne, păstrate în prezent, parte la Muzeul satului Gornea, parte în colecția particulară a localnicului T. Moza³. Tot aici, cu ocazia unor perieghenze, întreprinse în anul 1966, atît pe suprafața promontoriului cît și spre vest, pe terasa din spatele acestuia, au fost găsite fragmente ceramice feudale atipice, cîteva așchii de silex, precum și mai multe cioburi preistorice, foarte probabil, hallstattiene⁴. Sporadic, în arătură, spre partea de vest, s-au observat și fragmente de oase omenestî. După

¹ I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița*, în *Banatica* II, 1973, p. 412; I. Uzum și Gh. Lazarovici, *Descoperiri arheologice prefeudale și feudale timpurii în zona superioară a Clisurii*, în *Crisia*, Oradea, 1974, p. 50.

² Pentru descoperirile de la Gornea — „Căunița de Sus“ Gh. Lazarovici, I. Uzum, *Așezarea Vința A de la Gornea*, comunicare la *Sesiunea Muzeelor*, București, aprilie 1969; Gh. Lazarovici, *ActaMN*, VII, 1969, p. 5 și urm.; N. Gudea, *O locuință romană la Gornea*, comunicare la *Sesiunea Muzeelor*, București, decembrie 1970; *Un donarium roman descoperit la Gornea (jud. Caraș-Severin)*, *SCIV*, tom 23, 1972, p. 671—677; *O locuință rustică din epoca romană la Gornea*, *ActaMN*, X, 1973 p. 569—595; I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Banatica*, II, 1973, p. 405; I. Uzum, *Bordeie prefeudale descoperite la Gornea (jud. Caraș-Severin)*, *Crisia*, 1974, p. 39—42; Dorin Popescu, *Les Fouilles Archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1969*, în *Dacia NS*, XIV, 1970, p. 462; Mircea Babeș, *Dacia NS*, XV, 1971, p. 381—382.

³ I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Banatica*, II, 1973, p. 412.

⁴ Informație Gh. Lazarovici (Cluj-Napoca) participant la perieghenzele organizate în anul 1966 de prof. C. S. Nicolăescu Plopșor, responsabilul colectivului arheologic din cadrul Grupului de Cercetări Complexe din zona Porțile de Fier.

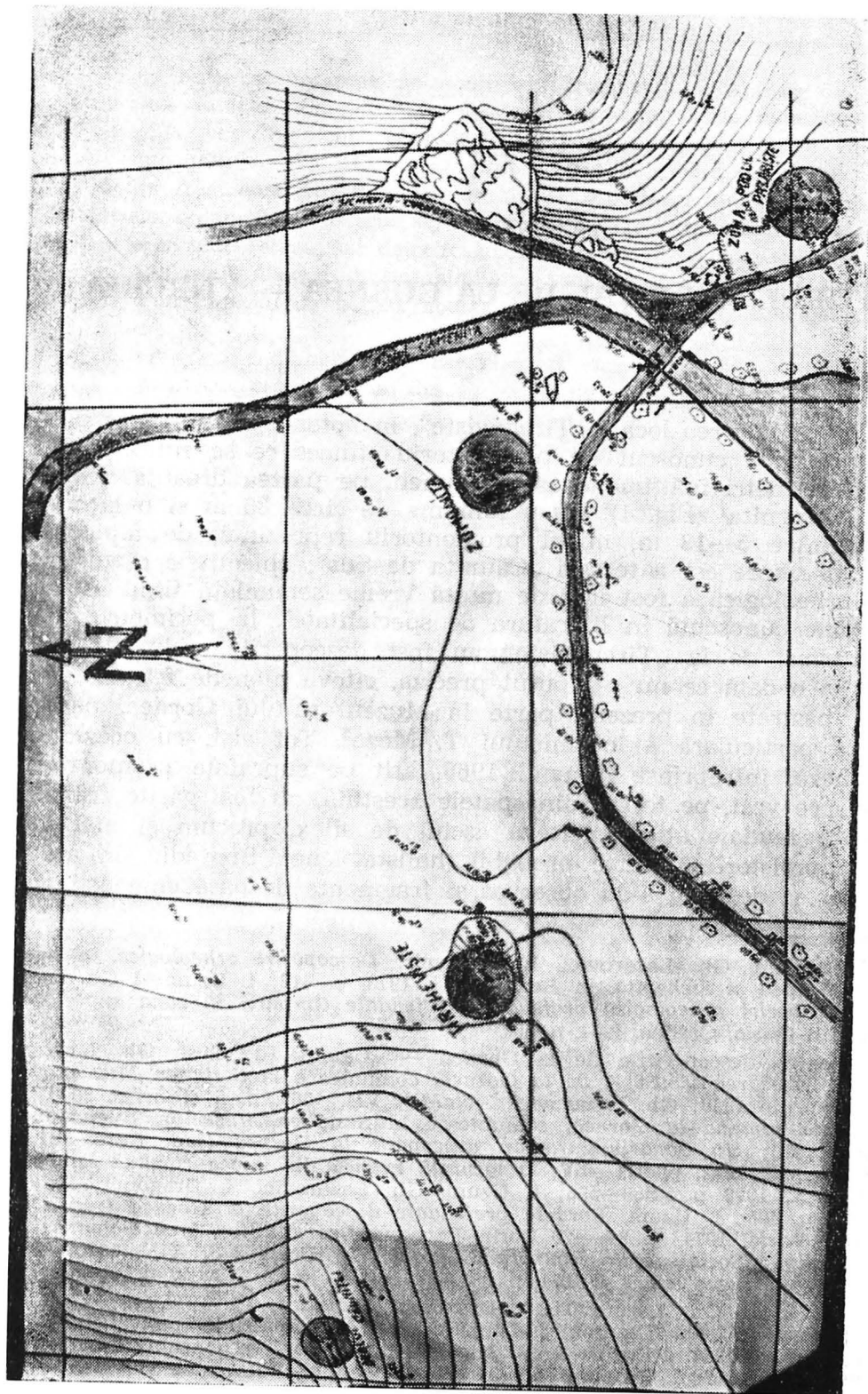

Fig. 1 — Zona de la confluența Văii Căminii cu Dunărea cuprinzând punctul „Țârcheviște”.

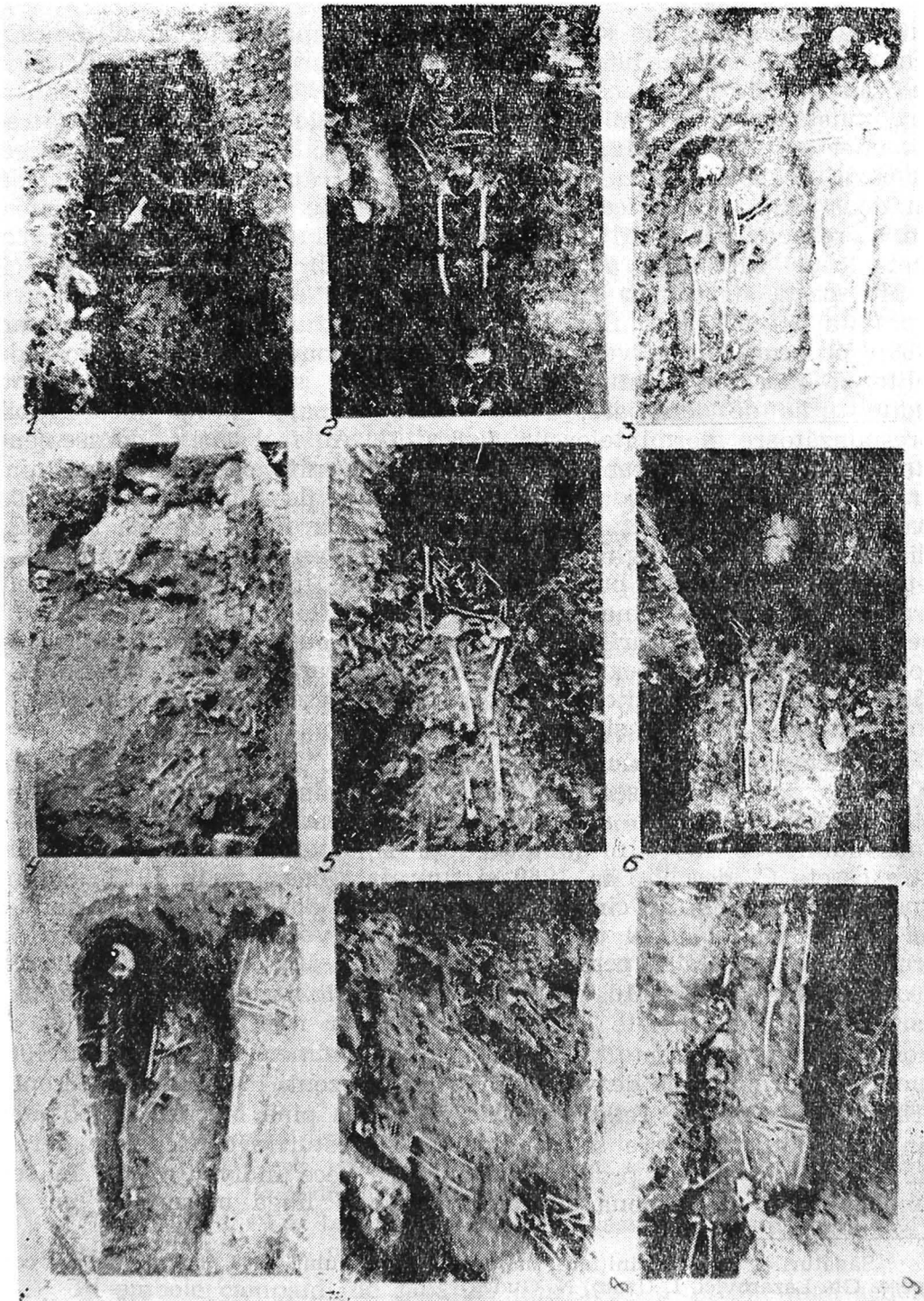

Fig. 1a — Morminetele dezvelite în anul 1969.

inițierea săpăturilor de salvare în teritoriul aparținător localității Gornea⁵, în luna aprilie 1969 a fost întreprins un sondaj de verificare și pe „Țircheviște”. Cu această ocazie, aici, a fost identificată, în mod cert, existența unui cimitir feudal⁶. Cercetările au început prin trasa-re a unei secțiuni cu dimensiunile de $20 \times 0,75$ m, orientată pe direcția est-vest, căreia la doi metri distanță față de capătul vestic i s-au adăugat două casete simetrice (C_1 și C_2 , fiecare de cîte 3×3 m) situate la sud și respectiv la nord de secțiunea noastră (notată pe plan S_{1a}). În unele locuri săpăturile au coborît pînă la adîncimea de 1 m, pe cînd în alte părți, stratul cu urme arheologice s-a oprit la 0,30—0,40 m de suprafața actuală a solului. De-a lungul secțiunii S_1 , deschisă în anul 1969, spre capătul de vest și mai ales, în zona casetelor au fost dezvelite 16 morminte dintre care 13 erau „în situ”, iar trei prezentau vădite urme de deranjare, avînd oasele grupate la marginea gropilor corespunzătoare mormintelor nr. 5, 8 și 11. Au fost găsite, de asemenea, cîteva fragmente de cranii și oseminte provenite de la alte morminte, fără îndoială, deranjări ulterioare provocate de înmormîntări succesive. Tot în această secțiune ($S_1/1969$), între carourile 15—18, la 0,30 m adîncime, au apărut țigle și pietre a căror așezare, pe un rînd, ne-au determinat, inițial, să presupunem existența unei baze de la o construcție din lemn sau mai exact, că ne-am afla în fața resturilor unei asemenea baze. Săpăturile ulterioare n-au reușit să confirme această ipoteză, dar nici n-au exclus-o definitiv. În caroul 19, la adîncimea de 0,50 m au fost găsite cîteva pietre care erau așezate lîngă scheletul din mormîntul nr. 2, la fel și lîngă scheletul din mormîntul nr. 1.

Cercetarea cimitirului de pe „Țircheviște” a fost reluată în anul 1973 prin prelungirea secțiunii, din 1969, cu încă 15 m spre vest (notată în plan 1b) și de asemenea, prin deschiderea unei suprafețe cu dimensiunile de 15×5 m (notată Sup. 1), situată la sud de secțiune. Între caseta C_1 , deschisă în 1969 și suprafața deschisă în 1973, a rămas o porțiune de teren de circa 30 mp, cercetată doar parțial, coborîndu-se aici numai pînă la 0,40 m adîncime pentru verificarea unei gropi de formă ovală. În restul perimetrului cercetat, săpăturile au coborît pînă la o adîncime de 1—1,10 m, oferindu-ne posibilitatea descoperirii unui mare număr de schelete ce aparțin fie unor morminte „în situ”, fie unor morminte deranjate. Astfel, continuînd numerotarea din anul 1969, numărul mormintelor dezvelite pînă în prezent în această necropolă rurală, de dimensiuni relativ reduse, se ridică pînă la cifra de 55 morminte „în situ”, la care se pot adăuga și resturile de schelete deranjate provenind, foarte probabil, de la încă zece indivizi⁷. Atît în secțiunea 1b, cît și în noua suprafață deschisă lîngă mormîntul nr. 44,

⁵ Săpăturile au fost inițiate în primăvara anului 1968, colectivul de conducere: Gh. Lazarovici, I. Uzum, N. Gudea.

⁶ I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Banatica*, II, 1973, p. 412; I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Crisia*, 1974, p. 50.

⁷ *Ibidem*, unde eronat se indică doar 53 de morminte.

aproape de nucleul stincos al promontoriului, s-au găsit resturile unui nivel de călcare preistoric (paleolitic superior).

Mormintele din necropola descoperită pe „Țircheviște“ sînt așezate pe mai multe rînduri aproape paralele de la sud la nord, cu unele devieri mai mari sau mai mici spre est sau spre vest. În toate cazurile, la mormintele „în situ“ scheletele au fost îngropate în poziție orizontală, întinse pe spate și avînd orientarea pe direcția vest-est, cu privirea spre răsărit. Aproape în totalitate, scheletele dezvelite, care au aparținut unor persoane adulte, permit să se observe o stare de conservare relativ bună. Fac excepție scheletele de copii care erau îngropate la o adîncime mai mică de numai 0,30—0,40 m. Mormintele de adulți au fost găsite la adîncimi care variază între 0,60—1,10 m. S-au putut observa și cazuri cînd mormintele se taie sau se suprapun, dar nu se poate vorbi despre o densitate prea mare a înmormîntărilor, cum se prezintă situația în alte cimitire feudale.

După poziția brațelor s-au putut stabili patru variante de rit principale și patru subgrupe, rezultate din combinația elementelor caracteristice aparținătoare primelor categorii. O sistematizare în acest sens reflectă următoarea situație:

- ul>
- varianta A — Schelete cu ambele brațe întinse de-a lungul corpului în M_{12} , M_{20} , M_{21} și M_{23} .
- varianta B — Schelete cu antebrațele îndoite din cot și aduse spre gît sau spre umeri în M_6 , M_{22} , M_{24} , M_{37-38} , M_{50} , M_{53} .
- varianta C — Schelete cu ambele brațe așezate pe piept. La această variantă se disting cîteva variațiuni în funcție de locul așezării brațelor pe cutia toracică: cu brațele așezate în partea de sus a toracelui în M_{27} și M_{55} ; pe mijlocul toracelui ca în M_{44} ; și în partea de jos a cutiei toracice cum se poate observa la scheletele din M_8 , M_{11} , M_{30} și M_{51} .
- varianta D — Schelete cu ambele brațe așezate pe bazin cum sînt în M_{48} și M_{52} .
- subgrupa AC — Schelete cu brațul stîng așezat pe torace, iar dreptul întins de-a lungul corpului în M_2 , M_3 .
- subgrupa BC — cu antebrațul drept îndoit la gît și stîngul așezat pe torace în M_{33} .
- subgrupa BD — cu antebrațul stîng îndoit la gît și dreptul așezat pe bazin în M_{18} .
- subgrupa CD — în acest caz există două variante determinate de inversarea poziției brațelor:
 1. — cu brațul stîng îndoit pe torace și dreptul așezat pe bazin în M_1 și M_{40} .
 2. — cu brațul drept îndoit și așezat pe torace iar stîngul așezat pe bazin în M_{29} și M_{40} .

În ambele campanii de săpături (din 1969 și 1973), lîngă scheletele din unele morminte au fost descoperite și obiecte de inventar funerar. Astfel, în caseta 2/1969, la scheletul din M_{11} (varianta C), situat la

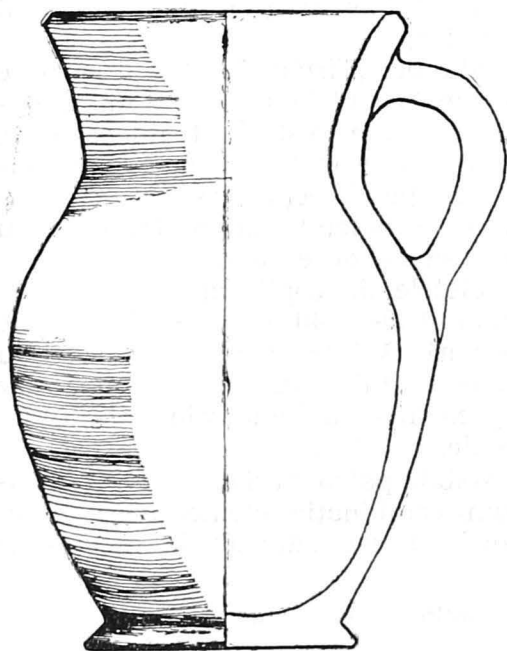

Fig. 2 — Cană de lut descoperită în mormîntul nr. 11.

telor sînt: două cataramae din fier de formă rotundă, ambele găsite în zona bazinului la scheletele din M_{21} și M_{23} ¹¹ (vezi Fig. 4a și b); o lamă de fier puternic oxidată care provine de la un cuțit mare, (Fig. 5), așezat în apropierea toracelui la scheletul din M_{39} ¹²; și în sfîrșit, lângă tîmpla dreaptă a scheletului din M_{49} care aparține, probabil, unui adolescent, a fost găsit un ulcioraș¹³ cu corpul piriform ce pare a fi de factură bizantină (Fig. 6), lucrat dintr-o pastă de foarte bună calitate, culoare roșie-cărămizie bine arsă și acoperit la exterior cu smalt de culoare verzuie cu urme de irizații argintii. Gîtul tronconic este subțiat mult spre gură și acoperit pe partea interioară a buzei cu un briu de angobă albă. La legătura gîtului cu corpul se observă un briu inelar ușor reliefat deasupra căruia este prinsă partea superioară a toartei, partea inferioară fiind lipită de corp în zona de maximă sfericitate. For-

0,70 m adîncime și aparținînd unui adult a fost găsită o cană de lut așezată lângă capul defunctului, deasupra umărului stîng. Acest tip de cană simplă cu o toartă (vezi Fig. 2) este lucrată la roată dintr-o pastă de culoare brun-roșcată, de bună calitate și bine arsă⁸. În secțiunea 1_b (deschisă în 1973), la scheletul din M_{22} s-a găsit un inel de bronz avînd o rozetă frumos ornamentată⁹. Scheletul din acest mormînt era așezat în poziție orizontală, cu privirea spre răsărit avînd antebrațele puternic îndoite din cot și palmele aduse în zona gîtului (variante B). În groapa aceluiași mormînt, într-o poziție secundară, sau aruncată în groapă ulterior, s-a găsit o monedă din vremea lui Sigismund de Luxemburg (1387—1437)¹⁰.

Alte obiecte de inventar descoperite cu ocazia cercetării mormintelor

⁸ Cana restaurată se păstrează la Muzeul județean de istorie din Reșița (în continuare MJIR) cu nr. de inv. A 9177. Dimensiuni: h=15 cm; dg=8,5 cm; db=6 cm.

⁹ MJIR, inventar special, Gornea „Tîrcheviște“, 1973.

¹⁰ MJIR, inv. special Gornea „Tîrcheviște“, 1973 (piesa a fost determinată de Eugen Chirilă).

¹¹ MJIR, inv. special, Gornea „Tîrcheviște“ 1973.

¹² *Ibidem*, vezi și fig. 7.

¹³ *Ibidem*, inv. nr. A 2362; dim. h=13 cm; dg=2,3 cm; db=4,7 cm.

ȚÎRCHEVISTE 1973

Scara 1/1000

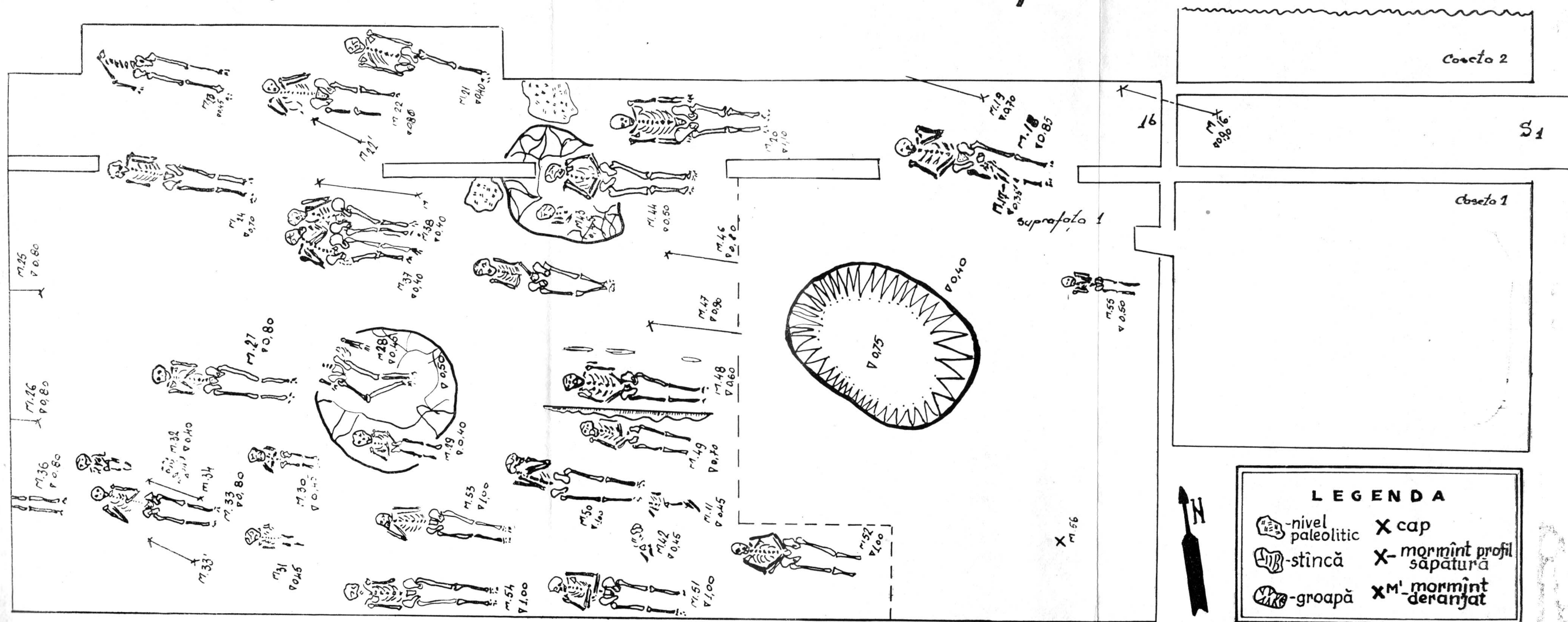

Fig. 1b. Situația mormintelor dezvelite la Gornea „Țîrcheviste” în anul 1973. În dreapta — S₁ Casetele 1 și 2 — planul săpăturilor din 1969

Fig 3. a Inelul de bronz găsit în mormîntul nr. 22; b. Rozeta inelului; c. Monedă din timpul lui Sigismund de Luxemburg (revers)

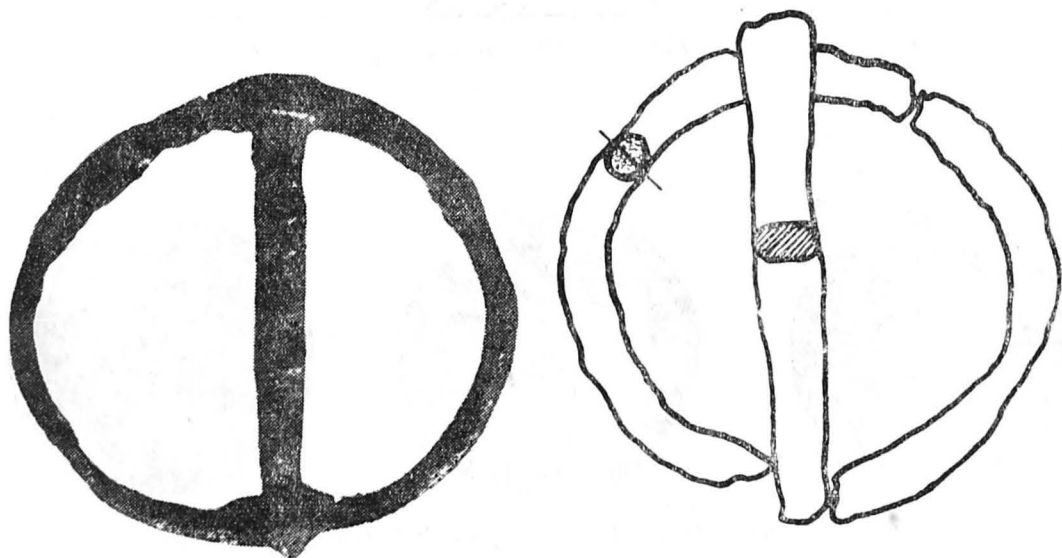

Fig. 4 a, b Cataramă de fier din M_{21} (restaurată)

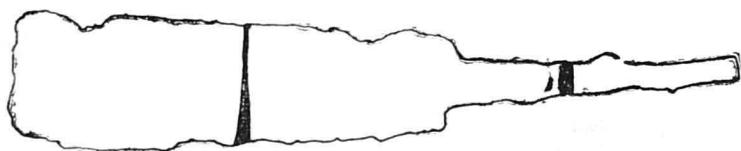

Fig. 5 — Lama unui cuțit de fier găsit în M_2

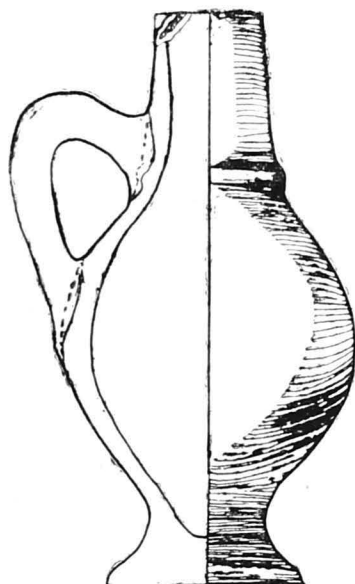

Fig. 6 — Ulciorul din M_{49}

Fig. 7 — Fusaiole de lut găsite în necropola de la Gornea „Țircheviste”.

ma elegantă a ulciorașului este accentuată de piciorul plin care se lățește la bază¹⁴. Tot în perimetrul necropolei, dar fără a se putea preciza cărui mormint îi aparțin, au fost găsite și câteva fusaiole de lut bitronconice, neornamentate (fig. 7).

Prin variantele de rit funerar descrise mai sus, mormintele cercețate la Gornea — „Țircheviște“, își găsesc numeroase analogii în alte necropole, dintr-o perioadă premergătoare sau contemporană, identificate și săpate în ultimii ani pe teritoriul județului Caraș-Severin¹⁵. Tipul cel mai vechi de înhumare, pentru epoca medievală, pare a fi cel cunoscut din necropolele așa numitei culturi Bielo Brdo corespunzător variantei cu brațele întinse de-a lungul corpului (variantea A, notată de noi pentru Gornea „Țircheviște“). Schelete înhumate într-o poziție asemănătoare, provenite din descoperiri izolate nu din cimitire, au mai fost identificate cu ocazia cercetării punctelor „Țărmuri“ și „Zomonița“¹⁶ situate de asemenea în hotarul localității Gornea. În alte părți, la Ilidia, acest rit funerar a fost semnalat mai întâi în cimitirul din punctul „Cetate“ la mormintele M₂₉, M₃₉ și M₅₁¹⁷, M₄₄, M₈, M₁₁, M₃₀ și M₅₁ își găsesc analogii mai numeroase. La Gornea, această variantă mai apare și în necropola de la „Păzăriște“ (M₄)¹⁸ și în aceea de la „Ogașul lui Udrescu“ aflată în curs de cercetare¹⁹. În acest din urmă punct, semnalăm scheletele din mormintele M₆, M₇ și M₂₄.

Mai apare de asemenea la Pojejena în cimitirul feudal timpuriu de la „Nucet“ (M₅, M₇ și M₁ — însă aici poziția ambelor brațe nu este sigură)²⁰, ca și în cimitirele cercețate la Ilidia, unde se pot menționa două morminte din cimitirul de pe „Oblița“²¹, și mormintele M₆₀ și M₇₁, din cimitirul de pe „Cetate“²². Subliniem însă, că pînă în prezent, pentru această variantă nu s-a putut stabili cu certitudine, cel mai timpuriu orizont la care apare.

Scheletele cu antebrațele puternic îndoite din cot și așezate cu palmele pe umeri, sau în zona gîtului (M₆, M₂₂, M₂₄, M₃₇₋₃₈, M₅₀ și

¹⁴ Caracteristicile sale îndeamnă să-l încadrăm în categoria ceramicii de import bizantine.

¹⁵ Ne referim la cimitirele de la Ilidia, Pojejena și Gornea; I. Uzun, Gh. Lazarovici, *Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, în *Banatica*, I, 1971, p. 160—161; I. Uzun, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea și Sichevița*, în *Banatica*, II, 1973, p. 408—412—413; I. Uzun și Gh. Lazarovici, *Descoperiri arheologice prefeudale și feudale timpurii în zona superioară a Clisurii*, în *Crisia*, 1974, p. 48—49, 50; I. Uzun, *Două cimitire feudale timpurii la Gornea și Pojejena (jud. Caraș-Severin)*, în *Tibiscus*, III, Timișoara, 1974, p. 159—163.

¹⁶ I. Uzun și Gh. Lazarovici, *Crisia*, 1974, p. 49.

¹⁷ *Idem*, *Banatica*, I, p. 160.

¹⁸ I. Uzun, *Tibiscus*, III, p. 160.

¹⁹ I. Uzun, Gh. Lazarovici, Eug. Iaroslavschi, *Șantierul arheologic Gornea* (aprilie—mai 1974), raport preliminar — manuscris.

²⁰ Cimitirul a fost semnalat în vara anului 1970 cu ocazia cercetării unei așezări neolitice; I. Uzun, *Tibiscus*, III, 1974, nota 2, p. 159.

²¹ I. Uzun, Gh. Lazarovici, *Banatica*, I, p. 160—161.

²² *Ibidem*.

M₅₃), reprezintă o variantă a cărei semnalare a devenit foarte frecventă în necropolele cercetate pînă acum în sudul Banatului. La Gornea găsim analogii în cimitirele de la „Păzăriște“ (M₁, M₅, M₇)²³ și „Ogașul lui Udrescu“ (M₁₆, M₂₃, M₂₅)²⁴. La Pojejena, în cimitirul de la „Nucet“, amintim în acest sens scheletul din M₈²⁵, iar în cimitirele de la Ilidia, unde găsim analogiile cele mai numeroase, menționăm scheletele din mormintele M₁, M₃, M₈, M₁₁, M₁₇, M₄₅, M₅₃ și M₅₄, pentru cimitirul de la „Cetate“²⁶ și M₂, M₅, M₈ în cimitirul de pe „Oblia“²⁷.

În legătură cu această variantă (notată de noi, pentru cimitirul de la Ilidia — „Cetate“, drept varianta a)²⁸, precizăm că printre mormintele semnalate la Gornea „Țircheviște“, sînt și unele datate pe baza inventarului funerar descoperit. Astfel, aici este cazul mormintului M₂₂ ce poate fi datat cu destulă siguranță pe baza monedei de la Sigismund de Luxemburg indicîndu-ne o perioadă de timp cuprinsă între sfîrșitul secolului al XIV-lea — prima jumătate a secolului al XV-lea. Există însă unele analogii în morminte datate mai timpuriu, cum ar fi cele din cimitirele de la Ilidia, unde s-a stabilit limita cea mai tîrzie în secolele XIII—XIV, precizîndu-se, totodată, că în cazul celor două cimitire există analogii care pledează pentru o datare chiar și din secolele XI—XII²⁹.

Pe baza acestor constatări, avînd în vedere (în primul rînd) analogiile cu cimitirele de la Ilidia, considerăm că data cea mai tîrzie a funcționării cimitirului de la Gornea — „Țircheviște“ se poate încadra între sfîrșitul secolului al XIV-lea și prima jumătate a secolului al XV-lea, posibilitate oferită de moneda datată în timpul lui Sigismund, ca și de ulciorașul smălțuit găsit lîngă scheletul din M₄₉, care are corespundențe în descoperiri bizantine din județul Mehedinți (Turnu-Severin și Vodița) datate în secolul al XIV-lea și chiar la începutul lui³⁰.

Stabilirea duratei funcționării cimitirului de pe „Țircheviște“ rămîne problemă încă deschisă, deoarece pînă în prezent s-a săpat numai 25—30% din suprafața sa totală; în asemenea condiții, stabilirea unei stratigrafii orizontale a mormintelor nu pare a fi posibilă. Pe de altă parte, analogiile variantelor de rit pledează pentru o perioadă de funcționare destul de îndelungată. Spre o asemenea ipoteză ne îndreaptă și

²³ I. Uzum, *Tibiscus*, III, 1974, p. 160.

²⁴ I. Uzum, Gh. Lazarovici, Eug. Iaroslavski, *Șantierul arheologic Gornea*, 1974, raport preliminar — manuscris.

²⁵ I. Uzum, *Tibiscus*, III, 1974, p. 162.

²⁶ I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Banatica*, I, 1971, p. 160.

²⁷ *Ibidem*, p. 161.

²⁸ *Ibidem*; varianta a de la Ilidia, corespunde variantei b pentru cimitirul de la Gornea „Țircheviște“.

²⁹ I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Banatica*, I, 1971, p. 160—162.

³⁰ Pentru ulciorul smălțuit vezi analogii la I. Barnea, Oct. Iliescu, C. Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 157, 160 (cat. 236 și 260); Barbu Slătineanu, *Studii de artă populară*, București, 1972, pl. V, a, b; C. Nicolescu și Paul Petrescu, *Ceramica românească tradițională*, București, 1974, fig. 38, 40.

unele analogii cu descoperirile semnalate în zone mai îndepărtate. Astfel pe lângă mormintele ce aparțin variantei A cu corespondențe în cimitire de tip Bielo Brdo cercetate pe teritoriul RSF Jugoslavia și al RP Ungaria, dorim să subliniem aici câteva analogii foarte importante între mormintele de la „Țircheviște“, încadrate de noi în varianta B și mai multe morminte cercetate în cimitirul medieval din satul Căldăraru (comuna Cernica, județul Ilfov)³¹. Aici, s-a stabilit că din 70 de morminte, 13 cuprind schelete „întinse pe spate ... cu aceeași orientare de la vest spre est, sud-est sau nord-est, dar avînd antebrațele în poziție diferită: erau îndoite și aduse fiecare paralel cu brațul pe umăr, ceea ce le diferenția cu totul de celelalte schelete, în acest loc“³². Această variantă de rit s-a putut observa și la „un număr mic de schelete, aflate în cimitirul din prima jumătate a secolului al XV-lea, descoperit ... în suburbia Străulești a orașului București, aparținînd satului Maicănești, ulterior dispărut“³³. De asemenea se poate menționa o poziție asemănătoare la un schelet ce face parte din cele 28 de morminte ale cimitirului feudal cercetat pe Dealul Fintinilor, comuna Zănești (Bacău)³⁴. Pe baza cercetărilor întreprinse, Gh. Cantacuzino, este de părere — cel puțin ca ipoteză de lucru — „că în cimitirul de la Iezărul (Cernica, avem de-a face cu o populație străină, imigrată în perioada feudală timpurie în ținuturile Dunării de Jos, unde fiind creștinată și asimilată de populația românească, s-a înmormîntat în același cimitir, dar a păstrat tradiții vechi în ritualul ei funerar“³⁵.

Pentru această variantă care corespunde scheletelor cu antebrațele îndoite și aduse în sus spre umeri, se mai pot semnală analogii provenite și din afara teritoriului țării noastre. Asemenea morminte au fost descoperite în necropola medievală sîrbă de la Dobrača (scheletele din mormintele nr. 6 nr. 64)³⁶, care pe baza inventarului funerar este datată *post quem* sec. X—XII și *ante quem* sec. XIII—XIV³⁷. Tot pe teritoriul R.S.F. Jugoslavia, în necropola de secolul al XII-lea de la Bela Crkva din Metohija sînt semnalate unele morminte care au unul sau ambele brațe pe clavicule³⁸. În RP Ungaria, în urma cercetării cimitirului cu trei faze de la Halimba-Cseres, datat din secolele X—XI e.n., se semnalează un număr mic de schelete cu brațele îndoite, îndreptate ambele

³¹ Gh. Cantacuzino, *Unele probleme istorice privind așezările medievale muntene în lumina cercetărilor arheologice de la Cernica*, în SCIV XIV, 2, 1963, p. 361—387.

³² *Ibidem*, p. 375 și 376, Fig. 11, p. 383, Fig. 17/1—4; p. 385, Fig. 18/1—2.

³³ *Ibidem*, p. 375.

³⁴ Cf. *Ibidem*; vezi și *Ibidem*, p. 385, Fig. 18/3; H. Dumitrescu, SCIV, VI, 1955, p. 473, fig. 14/6.

³⁵ Gh. Cantacuzino, SCIV, XIV, 1963, p. 378—379.

³⁶ M. V. Garašanin, D. Garašanin, *La nécropole serbe médiévale de Dobrača*, în *Starinar*, V—VI, 1955, p. 204.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ J. Kovačević, *Arh.Pregl*, 8, Beograd, 1966, p. 150—152 și planșa.

pe umeri sau unul spre obraz³⁹; se pare că aparțin primei faze de funcționare a necropolei (între anii 910—970 e.n.) și reprezintă înmormintările cele mai vechi⁴⁰. În același timp, se pare că ritul îndoirii antebrațelor era răspândit în Pannonia de la sud de Dunăre sau în teritoriul dintre Drava și Sava fiind practicat de populația avaro-slavă înainte de venirea maghiarilor la sfîrșitul secolului al X-lea⁴¹.

Încercînd să explicăm prezența acestui rit funerar în cimitirele de la nordul Dunării și frecvența apariției unor asemenea înmormintări în mai multe necropole din sudul Banatului, ne asociem părerii lui Gh. Cantacuzino, după care, ar fi posibilă, atribuirea lor unor grupuri de emigranți de origine sud-dunăreană, care ar fi aparținut sectelor eretice bogomile și patarene, răspândite în Peninsula Balcanică — cu deosebire în Serbia și Croația — și supuse prigoanei religioase în vremea țarului sîrb Ștefan Nemanija (1168—1196)⁴². În acest sens, însă, nu credem că poate fi vorba de o identificare a acestora cu carașovenii⁴³, ci de grupuri reduse numeric, de emigranți eretici sud-dunăreni care, refugiindu-se, probabil, încă din a doua jumătate a veacului al XII-lea la nordul Dunării, s-au stabilit în satele românești, fiind asimilați de populația autohtonă cu care au conviețuit și sfîrșind prin a fi înmormîntați în aceleași cimitire, chiar dacă păstrează ritul de înmormîntare tradițional sau rămășițele acestuia.

De altfel, chiar numărul mic al mormintelor aparținînd variantei B, identificate în cuprinsul unor cimitire ce aparțin, fără îndoială, populației românești ortodoxe, reprezintă un argument, care credem că pledează suficient pentru faptul că nu poate fi vorba decît de prezența unor grupuri foarte reduse numeric și total, sau în parte, deja asimilate.

Pe baza analogiilor și informațiilor prezentate considerăm că începuturile cimitirului de la Gornea — „Țîrcheviște“ se pot stabili pentru perioada feudalismului timpuriu. De asemenea, ținînd seama de numărul redus al elementelor de datare sigură, apare foarte probabilă și posibilitatea ca, deocamdată, cimitirul de pe „Țîrcheviște“ să fie cel mai tîrziu din seria celor cercetate în sudul Banatului ca și dintre cele semnalate în hotarele localității Gornea⁴⁴.

În concluzie, ținînd seama de analogiile menționate, considerăm că cercetarea necropolei feudale rurale de la „Țîrcheviște“ îmbogățește repertoriul riturilor funerare identificate în cimitirele din sudul Banatului,

³⁹ Cf. Gh. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 375—377; Gyula Török, *Die Bewohner von Halimba im X und XI Jahrhundert*, Budapest, 1962.

⁴⁰ Cf. Gh. Cantacuzino, *op. cit.*, p. 375.

⁴¹ Cf. *Ibidem*, p. 377.

⁴² I. Uzum, *Tibiscus*, III, 1974, p. 162, nota 7; potrivit unei informații scrise transmise de către prof. dr. doc. Gh. Cantacuzino.

⁴³ În acest sens: Th. Tripcea, *Studii*, X, 6, 1957, p. 93—101; Anton Balotă, *Romanoslavica*, X, 1964, p. 19—69.

⁴⁴ Cf. I. Uzum, Gh. Lazarovici, I. Dragomir, *Banatica*, II, 1973, p. 403—416; I. Uzum, Gh. Lazarovici, *Crisia*, 1974, p. 49—50; cercetările au fost executate între anii 1968—1974.

contribuind la o mai bună cunoaștere a diferitelor variante de rit funerar caracteristice unei perioade de timp ce poate fi cuprinsă din secolul al XII-lea până în secolul al XV-lea.

Desigur, continuarea săpăturilor la obiectivul „Țîrcheviște“ putea să scoată la lumină noi urme materiale care să permită stabilirea mai exactă a duratei de funcționare pentru această necropolă, oferind elemente de datare sigure și pentru alte cimitire cercetate pe teritoriul județului Caraș-Severin.

ILIE UZUM

DAS FRÜHMITTELALTERLICHE GRÄBERFELD VON GORNEA ȚÎRCHEVIȘTE

(Zusammenfassung)

Im vorliegenden Aufsatz werden die Ergebnisse der Grabungen die 1969 und 1973 im frühmittelalterlichen Gräberfeld bei Gornea „Țîrcheviște“ durchgeführt wurden, veröffentlicht. Aufgrund der Stellung der Arme bei den in den Gräbern entdeckten Skeletten unterscheidet der Verfasser vier Bestattungsvarianten: A. Mit beiden Armen ausgedehnt neben den Körper gebracht; B. Mit Armen, die aus den Ellenbogen zum Hals oder zu den Schultern gebracht sind; C. Mit beiden Armen auf dem Brustkorb; D. Mit den zu den Beckenknochen gebrachten Armen. Weiterhin sind die durch die Kombination dieser Varianten auch andere Skelettgruppen, Nebenvarianten entstanden (AB, BC, CD, BD).

Für die erwähnten Bestattungen kennt der Verfasser zahlreiche Analogien auf demselben Dorfgebiet, in den zum Teil erforschten Stellen wie „Păzeriște“ und „Zomonîța“. Grosse Ähnlichkeit weist das Gräberfeld auch zu den Funden von Ilidia („Cetate“ und „Oblița“) als auch zu denen von Pojejena („Nuceț“) auf. Bestattungen von derselben Art kennt man auch in den frühmittelalterlichen Grabungen von Cernica (Krs. Ilfov), aus dem bukarester Vorort Străulești, Dealul Fintînilor (Zănești, Krs. Bacău). Diese Bestattungsvarianten sind zum Teil auch in den Gräberfeldern von Dobrača und Bela Crkva (S.F.R. Jugoslawien), Halimba—Cseres (V. R. Ungarn) anzutreffen.

Die Grabbeigaben erscheinen nur vereinzelt und sind sehr arm. Zu den nennenswerten Funden gehören eine Münze von Sigismund von Luxemburg und ein byzantinisches grün emailliertes Krüglein.

Aufgrund dieser Funde und der Analogien in der Bestattungsweise schreibt der Verfasser diesem Gräberfeld eine lange Benützungsdauer (bis Mitte des XV. Jh.) zu. Was die B-Variante anbetrifft, vermutet er die Anwesenheit einer Bevölkerung die ungefähr am Ende des XII. Jhs aus dem Süden der Donau kam. Es könnten Bogomilen gewesen sein, die sich als Heretiker hier niederliessen und mit der einheimischen Bevölkerung vermischten und gemeinsame Friedhöfe benutzten. Die geringe Zahl der Gräber dieser Bestattungssitte angehörend, deutet auf eine kleine Gruppe von südlichen Ansiedlern.

O LISTĂ DE SOCOTELI DIN BANATUL SECOLULUI AL XIV-LEA

Informațiile documentare disponibile despre dezvoltarea meșteșugărească și comercială a Banatului în Evul Mediu sînt destul de reduse și lapidare. Cu atît mai mult se impune cercetarea fondurilor de arhivă din țară și străinătate, cu cît ele păstrează încă mărturii documentare concludente pentru cunoașterea acestui însemnat sector din viața Banatului medieval. Punerea lor în circuitul științific va amplifica imaginea asupra evoluției economice, insuficient cunoscută în prezent.

În fondurile de arhivă de la Budapesta se păstrează o listă de socoteli din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, prima de acest gen pentru Banat, cunoscută pînă în prezent¹. Înainte de a prezenta și comenta conținutul documentului se impune încadrarea lui cronologică și istorică. Legat în formă de caiet, manuscrisul — ale cărui file sînt numai în parte scrise — este nedatat. Doar o însemnare de arhivă mai recentă indică: „1380 körül Temesvári... számolásai“ (Socotelile lui... despre Timișoara, din jurul lui 1380). Mályusz Elemér, care semnalează pentru prima dată importanța documentului — fără a-l publica sau a-i exploata informațiile — îl datează în jurul anului 1370². Pe baza conținutului și a contextului istoric vom încerca o încadrare cronologică mai precisă.

Lista de socoteli cuprinde veniturile și cheltuielile fostului ban al Bulgariei, Benedict Himfy, unul dintre cei mai puternici feudali din Banat și chiar din regatul feudal maghiar³. După ce participă în anturajul regal la expediția lui Ludovic I de Anjou în Italia, Benedict Himfy

¹ *Arhiva Națională Maghiară Budapesta*, Dl. 37186, în fotocopie la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca.

² Mályusz E., *A mezővárosi fejlődés*, în vol. *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*, sub red. Székely György, Budapesta, 1953, p. 136.

³ Despre poziția dominantă și abuzurile comise de Benedict Himfy și de membrii familiei sale în Banatul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, cf. M. Holban, *Mărturii asupra rolului cnezilor de pe marile domenii din Banat în a doua jumătate a secolului al XIV-lea*, în SMIM, vol. II (1957), p. 407—418; *Deposdări și judecări în Banat pe vremea Angevinilor și ilustrarea lor prin procesul Voya (1361—1378)*, în SMIM, vol. V (1962), p. 57—128.

deține între 1363 și 1365 demnitatea de comite suprem de Bratislava⁴. În 1366 îl găsim atestat comite suprem de Timiș⁵, iar în anul următor, când participă alături de frații săi Nicolae și Petru la expediția regală din Bulgaria, este înlocuit de Ladislau Koroghi și își reia la începutul anului 1368 — dar numai pentru scurt timp — locul în fruntea comitatului Timiș. În martie 1368 Benedict Himfy devine ban al Bulgariei în locul lui Ladislau Koroghi, care revine în demnitatea de comite suprem de Timiș⁶. La 19 septembrie 1369 regele i se adresează lui Benedict Himfy încă în calitate de ban al Bulgariei⁷, pentru ca peste puțin timp, la 12 noiembrie 1369, Ludovic I să-i scrie ca fost ban bulgar (Benedicto condam Bano)⁸, aceasta în urma desființării banatului Bulgariei. Ultima dată (12 noiembrie 1369) este importantă pentru cercetarea noastră, deoarece reprezintă termenul *post quem* al încadrării cronologice a listei de socoteli în care Benedict Himfy apare deja în calitate de fost ban (*ex mandato domini nostri videlicet Benedicti condam Bano*). De la sfârșitul anului 1369 și pînă în 1371 Benedict Himfy este atestat ca ban de Severin⁹, iar apoi, pînă în 1375, este din nou comite suprem de Timiș¹⁰. În 1379 documentele îl amintesc în demnitatea de comite suprem de Bratislava¹¹, dată care constituie termenul *ante quem* al încadrării cronologice a listei de socoteli. Un element care ne permite și mai mult restrîngerea limitei cronologice este o dată din cuprinsul documentului: „*feria tertia videlicet in festo sancti Viti*“ (f.5v) Consultînd calendarul pentru perioada 1369—1400 se constată că sărbătoarea sf. Vit cade în a treia zi a săptămîinii din acest interval numai în anii 1372, 1378, 1389, 1395 și 1400. Limita *post quem* a datării listei fiind 1369, iar cea *ante quem* 1379, *ca ani ai redactării trebuie luați în considerare 1372 sau 1378*.

Cel care a întocmit lista de socoteli este magistrul Nicolae, fiul lui Paul (magister Nicolaus Pauli), care se pare că a fost un italian intrat în

⁴ Lendvai M., *Temes vármegye nemes családjai*, vol. I, Budapesta, 1896, p. 55.

⁵ Bárány Á., *Temesvármegye emléke*, Becicherecul Mare, 1848, p. 169.

⁶ G. Fejér, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, tom IX, vol. 4, Buda, 1834, p. 120; Bárány Á., *op. cit.*, Documente, p. 5; Pesty Fr., *Krassó vármegye története*, vol. III, Budapesta, 1882, p. 87; Ortway T., *Oklevelek Temes vármegye és Temesvár város történetéhez*, vol. I, Bratislava, 1896, p. 106. Despre participarea lui Benedict Himfy la expediția lui Ludovic I și activitatea sa ca ban al Bulgariei, cf. O. O., *Magyar—bulgár összeköttetések*, în „Századok“, vol. XXXII (1898), p. 121—123, cu documentele la O.O., *Oklevelek a magyar—bulgár összeköttetések történetéhez*, în „Történelmi Tár“, 1898 (în special doc. IX, XI, XIII, p. 363—367) și Thallóczy L., *Nagy Lajos és a bulgár bánság*, în „Századok“, vol. XXXIV (1900), p. 577—615.

⁷ Thallóczy L., *op. cit.*, doc. VII, p. 608.

⁸ Ortway T., *op. cit.*, vol. I, p. 142.

⁹ Pesty Fr., *A szörényi bánság és Szörény vármegye története*, vol. I, Budapesta, 1877, p. 263. Referirea din documente la Benedict Himfy ca fost ban (condam banus) se poate extinde deci — deși probabilitatea este redusă — și la banatul Severinului, ceea ce ar plasa termenul *post quem* al listei de socoteli *după anul 1371*.

¹⁰ M. Holban, *Mărturii asupra rolului cnezilor...*, p. 411.

¹¹ G. Fejér, *Codex diplomaticus*, tom IX, vol. 5, Buda, 1834, p. 394.

serviciul Himfyestilor. În sprijinul ipotezei noastre ar pleda pe de-o parte participarea lui Benedict Himfy la expediția regală din Italia (cînd ar fi avut ocazia să recruteze oameni în serviciul său) și unele expresii folosite în document într-o anumită formă (de ex. quocius = bucătar; michi = mie; bochemicali = din Boemia). Pe de altă parte însă întrebuintarea unor cuvinte maghiare, chiar dacă unele apar redactate în forme corupte (de ex. kengel = scăriță de șea; zekfw = cuișoare; rethe = virșă; mentenk = curea de harnașament; rinka¹²; kondreg = ?) se pare că indică o persoană din Ungaria feudală, sau confirmă mai degrabă prima alternativă. Nu rămîne acum decît să analizăm informațiile mai însemnate cuprinse în lista de socoteli, care se referă la istoria agrară, a meșteșugarilor și a comerțului¹³.

De mai multe ori sînt amintite morile de pe domeniul familiei Himfy și în special cea de la Remetea Mare (localitatea după care familia își avea unul din predicatele nobiliare), care aduce din măcinarea grîului un venit de 5 florini. Lista menționează în același timp carnea de bovine cumpărată pentru necesitățile bucătăriei și boii percepuți de la diferite localități sau persoane legate de familia Himfy. Este amintită cumpărarea unei cantități de vin, care provine cel mai probabil din podgoriile de la Remetea sau de la Recaş, menționate în alte documente de epocă.

Mult mai bogate decît informațiile referitoare la agricultură și creșterea vitelor sînt cele privind meșteșugurile. În lista de socoteli întîlnim mai multe categorii de meșteșugari, care aparțin fie satelor de pe domeniul familiei, fie unor bresle din Timișoara¹⁴. Sînt astfel amintiți: croitori (Item pro XX-ti denariis remutau i tunicam Chepaan a sartore; Item pro serico sartori Petro XVI denarios), fierari (o scăriță de șea costînd 20 denari), olari (Item pro X denariis ollas comparau), pielari (cumpărarea în mai multe rînduri a unor piese de harnașament îi atestă cu prisosință)¹⁵ sau dulgheri (*carpentarii*)¹⁶. Se face de asemenea mențiunea găitănarului Mihail (*filator ligaturarum*), căruia i se plătesc 12 florini pentru produsele executate.

Deosebit de interesante sînt informațiile ce se referă la comerț. Pen-

¹² Cf. Szamota I.—Zolnai Gy., *Magyar oklevél-szótár*, Budapesta, 1902—1906, s.v. Cuvîntul *rinka* este mai mult ca sigur preluat din limba română, cf. I. A. Candrea, *Dicționarul enciclopedic „Cartea Românească”*, București, 1931, p. 1072: *rîncă* (pl. -ci), funia sau lanțul ce se leagă de carîmbul carului; numit și *postoroancă* sau *postorîncă*; T. Pamfile, *Industria casnică la români*, București, 1910, p. 134.

¹³ Pentru situația generală, cf. Șt. Pascu, *Meșteșugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*, București, 1954.

¹⁴ Mályusz E., *op. cit.*, p. 136.

¹⁵ O șea cu toate curelele harnașamentului costa 1 fl. 5 den.

¹⁶ Celor 7 dulgheri care lucrează la o construcție de amploare li se plătesc în total 28½ fl., fiecărui dulgher cîte 3½ fl., iar meșterului lor 4 fl. Faptul că dulgherii sînt conduși de un meșter (*magister*) face pe Mályusz E., *op. cit.*, p. 136—137 să presupună că ar aparține unei bresle din Timișoara, un alt argument fiind retribuția lor egală. Deasemenea, potrivit opiniei lui Mályusz, este greu de crezut că stăpînul feudal să plătească pe fiecare dulgher în parte, după ce se înțelesese în prealabil cu meșterul lor.

tru prima dată este amintită o unitate de măsură proprie ținuturilor bănațene, *cibla de Timișoara* (*cubulus Themesiensis*). Nu ne putem pronunța asupra mărimii ei, dar după toate probabilitățile se apropia de valoarea ciblei de Buda, Bratislava, Košice, Debrețin sau Oradea¹⁷, ținând seama și de marea variabilitate a acestor unități de volum în funcție de localitate și de epocă. Două însemnări¹⁸ atestă importul de stofe fine de la Köln și din Boemia (21½ coți de stofă costau 66 denari). Tot ca articol de import, fără a putea preciza însă locul de origine, trebuie considerată catifeaua și mătasea pentru care se plătesc 10 florini 62 denari. Între produsele importate — fără a se face altă mențiune — sînt și cuișoarele, pentru cumpărarea cărora s-au cheltuit 21 denari¹⁹. Rămîne ca cercetările viitoare să stabilească dacă aceste produse erau aduse de negustori localnici, sau, (ceea ce ni se pare mai probabil) de negustori străini.

Lista de socoteli mai oferă informații asupra unor proprietăți ale familiei Himfy²⁰ și a persoanelor legate de ea. De mai multe ori sînt notate încasări din „tributul Timișului“ (*ex tributo Themesiensi*), care-i reveneau lui Benedict Himfy în calitate de comite de Timiș. Acesta era și beneficiarul unei sume de 400 florini din partea orașelor Timișoara și Somlyó (Sumplio)²¹, asupra cărora avea, după cîte se pare, unele drepturi. Din ținutul Maxond (în regiunea Deta—Gătaia—Vršac) Benedict Himfy încasa de asemenea, de mai multe ori, sume bănești considerabile. Oamenii săi de încredere — pe care marele feudal nu uita să-i răsplătească²² — îi aduc dări în bani și în natură din posesiunile care aparțin familiei sau asupra cărora avea anumite drepturi: Nicolae, fiul lui Almus, plătește pentru posesiunea Sculea (lingă Gătaia, jud. Timiș)²³ și teritoriul ce-i aparținea 42 de florini, același predînd 9 boi în contul posesiunilor Hodos și Sculea; magistrul Luca din Lugoj contribuie cu 12 boi, iar posesiunile Periam și Satchinez cu 3 boi²⁴.

Analiza listei de socoteli a unui mare feudal din Banatul secolului al XIV-lea ne-a introdus în unele realități ale epocii cînd regalitatea

¹⁷ N. Stoicescu, *Cum măsurau strămoșii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, București, 1971, p. 191—192, consemnează primele mențiuni valorice ale ciblei de Buda (83,19 l), de Bratislava (61,4 l), de Košice (83 l), de Debrețin (83 l) și de Oradea (cibla mică 43,4 l, iar cibla mare 84, 4 l), care provin însă din secolul al XVI-lea.

¹⁸ *Item domino Bano comparau decem wlnas pannorum Coloniensium; Item domino nostro videlicet magistro Nicolao* (Nicolae, fratele lui Benedict Himfy — n.n.) *comparau secundum dimidium wlnas panni bochemicali LXVI denarios.*

¹⁹ *Item pro XXI denariis comparau erbas videlicet zekfw.* Accepțiunea lui zekfw (= cuișoare) în sensul de mușețel (romaniță) ni se pare puțin probabilă, avînd în vedere atît prețul ridicat, cît și faptul că în cîmpia timișană se găsește din abundență.

²⁰ Cf. și Lendvai M., *op. cit.*, vol. I, p. 55.

²¹ Astăzi Șemlacul Mare, lingă Deta (jud. Timiș); C. Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1968, p. 170.

²² *Quosquidem denarios prescriptos* (25 florini — n.n.) *dedi vestre dominacioni. Vos eosdem denarios fecistis diuidere clientibus vestris quando ad regem transiistis.*

²³ În document *Ezkalla*. Pentru identificare; C. Suciu, *op. cit.*, vol. II, p. 111.

²⁴ *Item de Perijemus et de Knez cum suis tenutis dederunt michi III boues.*

pierde tot mai mult teren în lupta cu marea nobilime, care se comportă în proprietățile ei ca un adevărat suveran. Sîntem încredințați că viitoarele cercetări de arhivă vor scoate la lumină documente și mai concludente, care — coroborate cu cele existente — să ofere un tablou cît mai fidel al societății feudale de pe teritoriul Banatului din a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

IOAN DANI — COSTIN FENEȘAN

ANEXA

f.l., f.z., f.a. (1372—1378)

f. 1r Nota quod ego magister Nicolaus Pauli de denariis quos Benedictus dictus Sclaus michi soluit ex mandato domini nostri videlicet Benedicti condan Bano.

Johanni¹ filii Petri dedi X florenos.

Item de eisdem denariis de predicto Johanni filii Petri ex mandato eiusdem domini Bani destinavit² domum XX florenos.

Item domina de denariis predictis recepit I florenum.

Item de tributo Themesiensi ancepi ex vestro mandato LXXII denarios.

f. 1v Sumpna expensarum ad coquinam et ad alia quavis necessaria pro calciis, pro feno. pro pabulo pro laboratoribus³ sagene seu rethee et cina quantas domine dedi feria quarta proxima post festum sancti Georgii martiris vsque feriam sextam proximam post festum corporis XPI sunt LXII floreni cum decim⁴ denaris⁵ computando.

Nota pro quod festum corporis XPI die sabbato proximo, domine dedi II florenos de tributo Themesiensis.

Item in monlendinis⁶ molluerunt VIII⁷ cubulos frugum, videlicet cum cubulo Themesiensi.

Item ex mandato domini Bani pro calciis L denarios.

Item domine dedi XVII denarios.

Item ex mandato domine XXXX denarios Egidio.

Item domine de tributo dedi III + florenos.

Item de tributo Themesiensi + florenum.

Item de tributo Themesiensi domine dedi III florenos.

Item de tributo eciam dedi + florenum.

Item pro XX-ti denariis remutauit tunicam Chepaan a sartore.

Item banbusium Laurencii quocii remutauit pro XXVI denariis.

¹ În original urmează: *Johanni magistri*, șters

² În original urmează: *misit*, șters

³ Scris încăodată și șters

⁴ Astfel în original

⁵ Corect: *denarii*

⁶ Astfel în original

⁷ Scris deasupra cuvîntului: *tres*, șters

Item vnum negocium⁸, videlicet kengel nomine, domino nostro comperaui pro XX denariis.

Item de tributo Themesiensis remutau⁹ pannum domine mee pro XXXVI denariis.

f. 2r Item post recessum vestre dominacionis, de tributo Themesiensis soluimus laboratoribus rete¹⁰ CLX denarios.

Item XXXII denarios.

Item XXXII de tributo Themesiensis.

Item XVI denarios.

Item de tributo Temasiensis¹¹ in festo beati Basillidis pro pauperibus et ad coquinam necnon pro comparacionibus III florenos.

Item in sequenti dominici de eodem LX denarios ad quonquinam.¹²

Item eisdem laboratoribus sagene dedi XXIII denarios.

Item feria tertia XXIII denarios.

Item eisdem laboratoribus XXIII dedi denarios.

Item eciam dedi XVI denarios.

Item eciam dedi XXXII denarios.

Item similiter XXXII denarios.

Sumpna expensarum postquam domina transiuit ad nupcias¹³ de omnibus est sciendum videlicet de solu <cione>¹⁴ VI + florenorum.

f. 2v Nota omnia ista venerunt post transitum vestre dominacionis.¹⁵

In tributo habuimus III florenos.

Item fario¹⁶ habuimus I florenum.

Item de molendinorum habuimus + florenum.

Item de tributo Themesiensis I + florenum.

Item de tributo + florenum habuimus.

Item de molendinis in Remete habitis II florenos.

Item de eisdem molendinis habuimus II florenos.

Item eciam de molendinis in Remethe habitis vestre dominacioni dedi I florenum.

Item de tributo Themesiensis habuimus III florenos.¹⁷

Item de tributo III florenos.

Item in festo sancti regis Ladislai XXXXI florenos.

f. 3r Item nota omnia ista fuerunt post transitum domine mee.

Item pro XXI denariis comperaui erbas videlicet zekfw.

Item pro XV denariis ad coquinam comperaui carnes bouinas.

Item pro XV denariis, item carnes bouinas ad coquinam.

Item pro VII denariis.¹⁸

Item pro X denariis ollas comperaui.

Item domino nostro currigina pro sella XXVIII denariis.

Item frenum, kengel nomine, cum rinka et cum alio negocio pro XX denarios.

Item de tributo Themesiensis postquam dominus domum venit ad coquinam dedi L denarios.

f. 3v Item sexta feria domino bano ad coquinam expendi CXV denarios.

⁸ În original urmează: *domino*, șters

⁹ În original urmează: *domine mee de rasore*, șters

¹⁰ În original urmează: *CXX*, șters

¹¹ Astfel în original

¹² Astfel în original

¹³ Corect: *nupcias*; urmează: *VI*, șters

¹⁴ Scribul a omis terminația

¹⁵ Scris deasupra: *flwcha (?) magistri Dionisius (!)*, șters

¹⁶ Lectură nesigură

¹⁷ În original urmează: *quantos*, șters

¹⁸ În original urmează un rînd șters: *Item de tributo II + florenos*

¹⁹ După subînțeles: *carnes bouinas ad coquinam*

f. 4r Item nota de collectis de duobus ciuitatibus exigitis videlicet de Themesuar et de Somplio quantos michi dederunt super CCCC quanti¹⁹ fuerunt; remaserunt²⁰ in illis LXXXVI florenos.

Item eciam super prescriptis expensis²¹ remanserunt XXV floreni.

Quosquidem denarios prescriptos dedi vestre dominacioni²². Vos eosdem denarios fecistis diuidere clientibus vestris quando ad regem transiistis.

Item idem Nicolaus filius Almus de Ezkalla cum suis tenutis soluit michi XXXXII florenos cum centum denariis.

f. 4 v. —

f. 5r Item de Perjemus et de Kenez cum suis tenutis dederunt michi III boues.

Item magister Lucasius de Lugas dedit XII boues.

Item Nicolaus dictus Almus de Hodus et de Ezkalla dedit VIII boues.

f. 5 v Item feria tertia proxima post festum.²³

Nota: feria tertia videlicet in festo sancti Viti septem carpentariis dedi cuilibet ipsorum III + florenos.

Item magistro eorundem dedi IIII florenos.

Item domino Bano comparaui decem wlnas pannorum Coloniensium. —

Item Junem Volachy pro I floreno comparaui calcium eciam sub tunica domini Bani sendonem.

Item pro LX denariis comparaui duo negocia kondreg et mentenk nomine.

Item est sciendum pro premissas soluciones feci eciam de collectis Moxond.

Sumpma denariorum pro carpantariis expensis XXVIII + floreni de collectis Moxond.

f. 6r Nota quod de denariis quos Benedictus dictus Sclaus michi soluit²⁴, de illis domina recepit I florenum.

Item pro X florenis et sexaginta duobus²⁵ denariis comparaui bissum sericum et sericam.

Item VI florenos de illis dedi carpentariis.

Item I florenum et LXXV denarios pro comparatione²⁶ vini dedi.

Item domino nostro videlicet magistro Nicolao comparaui secundum dimidium wlnas panni bochemicali LXVI denarios.²⁷

Item de illis LV dedi pro barzano.

Item pro serico sartori Petro XVI denarios.

Item pro XX denariis remutauai vagium ancepis.

Item Michaeli filii Bekee de collectis in Moxond exigitis²⁸ dedi VI florenos racione huius quod ad regem transiuit.

Item de eisdem collectis I florenum dedi Paulo Gyalak dicto.

Item pro L denariis banbusium Dominicii eciam de eisdem collectis videlicet in Moxond.

Item pro I floreno et V denariis eciam de collectis de Moxond exigitis domino comparaui vnum frenum cum suis pertinenciis que ad sellam conueniunt.

Item de eisdem Michaeli filatori ligaturarum XII florenos per centum denarios.

¹⁹ În original urmează: *quantos*, şters

²⁰ Astfel în original

²¹ În original urmează: *soluer (?)*, şters

²² Şters peste: *da*

²³ Tot rîndul a fost tăiat

²⁴ Scris deasupra rîndului

²⁵ Scris deasupra rîndului

²⁶ În original urmează: *dedi*, şters

²⁷ Cuvintele care urmează: *item de illis*, fiind de prisos, le-am omis

²⁸ În original urmează: *ad*, şters

— Original pe hîrtie la Arhiva Națională Maghiară Budapesta, Dl. 37186, în fotocopie la Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca.

EINE RECHNUNGS-AUFZEICHNUNG AUS DEM BANAT DES XIV JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Die Verfasser veröffentlichen eine im Budapester Nationalarchiv aufbewahrte Rechnungsliste aus dem Banate, ermitteln das fehlende Datum aufgrund des Inhalts und des geschichtlichen Zusammenhanges und setzen es auf die Jahre 1372 oder 1378 an. Die wahrscheinlich von einem Italiener verfasste Liste der Einkünfte und Ausgaben des Temeser Gespanns Benedikt Himfy bietet aufschlussreiche Daten über Landwirtschaft, Handwerk und Handel im Banate des XIV. Jahrhunderts. Zu erwähnen wäre die erste urkundliche Belegung der Existenz des Temeser Kübels (*cubulus Themesiensis*), als ein lokales Raummass für Getreide. Interesse gebührt auch den Angaben über die Einfuhr Kölner und böhmischer Stoffe. Die Rechnungsliste ermöglicht ebenfalls einen Einblick in den Sachverhalt der Besitzungen des Temeser Gespanns.

ASISTENȚA SOCIALĂ ȘI LUPTA MINERILOR DIN BANAT ÎN A DOUA JUMĂTATE A VEACULUI AL XVIII-LEA

Odată cu instalarea în Banat, administrația habsburgică a acordat dezvoltării mineritului și metalurgiei o atenție deosebită, acest sector ocupînd în cadrul vieții economice un loc de frunte. Se deschid mine și galerii, se întreprind prospecțiuni „geognostice“, se construiesc hute și ateliere de prelucrare a aramei și fierului, se colonizează specialiști mineri și metalurgiști, care urmează să transforme bogățiile pămîntului într-o lucrativă sursă de venit pentru fiscul imperial. Paralel, se organizează administrația și autoritățile montanistice, se stabilesc normele de drept care vor reglementa toate sectoarele de activitate, se statuează categoriile de lucrători, salarizarea lor, precum și raporturile cu forurile de conducere.

Dacă pentru prima jumătate a veacului al XVIII-lea informațiile documentare de care dispunem pînă în prezent asupra problemelor sociale în regiunea montanistică bănățeană sînt destul de lacunare, cercetările ne-au îngăduit pentru a doua jumătate a secolului adunarea unor materiale concludente pentru istoricul problemei.

Înainte de toate se impune o delimitare precisă a categoriilor de mineri, a salarizării lor, precum și a supușilor din districtul montanistic care activau direct sau indirect în minerit (cărbunarii, robotașii). De pe la mijlocul secolului al XVIII-lea în Banat se cristalizează 3 categorii de mineri:

1) *Gedinghäuer* — mineri care lucrează în acord, fiind salarizați după cantitatea de minereu extras (plătiți după stînjenii excavați)

2) *Halthäuer* sau *Gehalthäuer* — mineri care lucrează în acord, salarizați după conținutul de metal al minereului extras (plătiți după centrul de metal)

3) *Schichtenhäuer* — mineri care lucrează în regie și sînt salarizați după numărul schimburilor (*Schichten*) efectuate.

Ne vom opri mai mult asupra celei de-a doua categorii, despre care mineralogul Ignaz von Born — care întreprinde în 1770 o călătorie de studiu la minele bănățene — afirmă că sînt „... după cîte știu, în afara

Banatului, o categorie puțin obișnuită de mineri¹. Între acești mineri — organizați în echipe (Kirren) — și funcționarii sau concesionarii mineri intervine un acord potrivit căruia salariul era plătit numai după livrarea la hute a minereului, cheltuielile de exploatare și întreținere fiind suportate de echipă. „Acest salariu este stabilit după conținutul mai bogat sau mai sărac al minereurilor, după exploatarea mai anevoioasă sau mai ușoară, după felul sterilului în care se exploatează minereul, deci după modul mai dificil sau mai ușor de separare”². Atare modalitate de plată a favorizat o serie de abuzuri din partea funcționarilor minieri și a concesionarilor, atât la stabilirea conținutului de minereu, cât mai ales prin schimbarea echipelor de Halthäuer cu cele de Schichtenhäuer — plătiți cu 6 xr. pe schimb — la minele și puțurile bogate în minereu³.

Minerii salariați după cantitatea de minereu extras (Gedinghäuer) erau folosiți mai ales la limita exploatării, în capetele de galerii și la lucrările de prospecțiune, iar cei care lucrează în schimburi sînt prezenți mai ales la minele cu un randament mediu. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în Banat se poate observa dealtfel preponderența minerilor care lucrează în acord după cantitatea de metal obținută din minereu. Astfel, în 1767, la exploatările miniere de sub jurisdicția oficiului montanistic de la Sasca, din totalul de 382 mineri (243 români, 139 germani), 195 (153 români, 42 germani) sînt Halthäuer, 80 Gedinghäuer (32 români, 48 germani), iar numai 43 Schichtenhäuer (10 români, 23 germani)⁴. Aceeași situație exista și la minele depinzînd de oficiul minier Dognecea, unde la 1771, din totalul de 249 mineri (83 români, 166 germani), cea mai mare parte o constituie cei care lucrează în acord după conținutul de metal⁵. La mina Simon și Juda (de lingă Dognecea) — caracterizată de mineralogul Born ca una din cele mai impunătoare ce s-ar fi descoperit în Europa⁶ — în 1771 se înregistrau 136 mineri (114 germani, 22 români) din care 122 lucrează în acord după conținutul de metal și abia 14 în acord după cantitatea de minereu extras⁷.

Este interesant de urmărit — în măsura datelor ce stau pînă în prezent la dispoziție — evoluția salarizării minerilor, un indice destul de concludent al situației în care se aflau. De la bun început trebuie subliniată existența sistemului mixt de plată: în bani și în natură, practicat încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Minerul primea, pe

¹ I. v. Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober und Nieder-Hungarn an den Herausgeber derselben Johann Jakob Ferber*, Frankfurt & Leipzig, 1774, p. 29.

² *Ibidem*, p. 30.

³ *Ibidem*, loc. cit.

⁴ Arhivele Statului Timișoara, fond Direcția Minieră Oravița, Nr. 4/1767, f. 22 (se va cita în continuare D.M.O.).

⁵ D.M.O., Nr. 8/1771, f. 12.

⁶ I. v. Born, *op. cit.*, p. 47 „...das beträchtlichste Kupferwerk welches vielleicht jemals in Europa entdeckt worden“.

⁷ D.M.O., Nr. 8/1771, f. 6. În 1760 la aceeași mină, din totalul de 54 de mineri, 48 lucrează în acord după cantitatea de metal și doar 6 în acord după cantitatea de minereu extras, cf. D.M.O., Nr. 11/1760, f. 1.

lingă suma de bani ce i se cuvenea, așa-numita porție-gratuită (Gratis-Portion) de grîne. Nu era însă vorba de o gratuitate, căci „... pe lingă cele 8 ore de muncă în mină, minerul executa încă 2 ore la separarea minereului, pentru care primește sus-menționata porție-gratuită de grîne”⁸. Cuantumul lunar al porției gratuite — germanul primind grîu, românul „grîu turcesc” sau porumb — era de 1½ majă pentru necăsătoriți, 1 majă pentru căsătoriți și 1½ majă pentru cei căsătoriți și cu copii numeroși⁹.

În decretul Camerei Aulice pentru Monetării și Minerit (Hofkammer in Münz- und Bergwesen) din 22 martie 1756 referitor la mineritul bănățean (*Banatische Bergwerks-Systemal-Verordnungen*) se stabilește că „... minerului care lucrează în acord după cantitate (Gedinghauer) trebuie să i se permită să ajungă la un salariu îndestulător pentru existența sa, dar nicidecum la un astfel de cîștig suplimentar — după cum rezultă din statele de plată — căci, după scăderea tuturor cheltuielilor și avînd în vedere porția gratuită de grîne, minerul ajunge lunar la cel mult 6 florini, ceea ce, la ieftinătatea (sic!) de acolo (Banat — n.n.), îi permite să o ducă destul de bine”. Forul conducător vienez opinează că, dacă minerii bănățeni ar cîștiga lunar 15—20 sau mai mulți florini, după cum s-a constatat în unele cazuri, „ar fi îndemnați numai la delăsare și lene”¹⁰. Cel mai adesea însă condițiile dificile de exploatare nu permit minerilor nici măcar acoperirea cheltuielilor de exploatare, necum realizarea unui venit suplimentar. La 26 septembrie 1760, Johann Rappensperger, administratorul unor mine, înștiințează oficiul minier de la Dognecea, că în cazul persistenței rocii dure și cu conținut redus de metal, minerii care lucrează în acord după cantitate (Gedinghauer) „... chiar la actualul acord de 60 fl. nu sînt în stare să-și acopere nici măcar cheltuielile și deci aștept un ordin în această privință, căci Gedinghauerii se plîng că le este imposibil să reziste pe mai departe și au solicitat să li se repartizeze schimburi”¹¹.

Ordonanța minieră Perlas-Stampfer din 30 septembrie 1760 (*Neues Einrichtungssystem des banatischen Bergwesens in Beziehung des Bergbetriebes, der Bergbauwirthschaft und des Personalstandes*) — emisă în urma inspecției unei comisii imperiale de anchetă la minele bănățene —

⁸ I. v. Born, *op. cit.*, p. 30.

⁹ *Ibidem*, p. 23; făina de grîu costa 45 xr. maja, iar „grîul turcesc” 24 xr. maja; cf. și Fr. Griselin, *Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standspersonen und Gelehrte*, partea II-a, Viena 1779, p. 66.

¹⁰ F. A. Schmidt, *Chronologisch — systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen* (sec. a II-a a colecției *Chronologisch—systematische Sammlung der Berggesetze der österreichischen Monarchie*), vol. X (1751—1758), Viena 1835, doc. 711, p. 373.

¹¹ D.M.O., Nr. 134/1760, f. 1: „... bey dem ietzigen Geding pr. 60 fl. auch so gahr ihre Unkosten zu bestreiten unvermögend seyn werden; als erwarthe hiemit einen disfähigen Befehl, zumahlen die Geding Häuer weither hin unmöglich mehr bestehen können sich beschweren und um die Schichten angehalten”.

conține o serie de prevederi referitoare la reglementarea salariului minerilor. Se interzicea pe viitor „pentru mai buna menajare a exploatării miniere și în același timp spre a determina pe muncitori la mai multă economie” ca minele bogate să fie exploatare prin mineri în acord după cantitatea de metal conținută în minereu, căci aceștia sînt interesați numai de cantitatea de minereu extras, ceea ce duce la o exploatare tehnică dezordonată, nesistematică și pripită, înregistrîndu-se mari pierderi de minereu. În aceste cazuri extracția se va face „numai după schimburi, sub supravegherea atentă a unui administrator capabil”¹². Se subliniază că „trebuie avută cea mai mare atenție, ca oamenii să înceapă lucrul în mod regulat și la ore fixe, să nu părăsească însă exploatarea mai devreme, decît după scurgerea timpului cuvenit, fiind îndemnați să selecționeze și separe cu atenție minereurile, în caz contrar aceștia trebuind supuși la meritata pedeapsă. Pe viitor minerului să nu i se mai permită să presteze schimburi suplimentare, căci este imposibil ca acesta — după ce a lucrat 8 ore cum se cuvine — să mai poată efectua alte 8 ore de muncă cumsecade, ci fie într-un schimb, fie în celălalt își va încălca obligațiile”. Spre a stimula pe muncitorii ce lucrează în schimburi (Schichtenarbeiter) „... este necesar ca administratorul să fie îndemnat să supravegheze munca cit se poate de exact, să consemneze regulat întîrzierile și să le raporteze conștiincios”. Administratorul trebuia să depună jurămint și să garanteze cu averea și persoana respectarea acestor prevederi¹³.

Salariul minerilor se va stabili în acord cu concesionarii după următoarele 3 categorii:

1) *categoria I* — 18 xr./schimb, pentru acei mineri care lucrează deja din 1740

2) *categoria II* — 15 xr./schimb, pentru minerii străini, nou veniți („fremdbder Zuwachs“)

3) *categoria III* — 12 xr./schimb, „pentru aceia născuți în țară (e vorba în special de români — n.n.) care n-au mai lucrat la alte mine”.

Pentru băieții („Buben“) care lucrau în mină se plăteau 6, 8 sau 10 xr./schimb¹⁴. Potrivit prevederilor ordonanței, minerii de la exploatări de prospectare (Hoffnungsschläge) vor lucra 10 ore în loc de 8, ca la minele care furnizează deja minereu, încît aceste 2 ore lipsă se resimt foarte mult la munca de prospectare¹⁵. Forurile conducătoare vieneze își motivează acțiunea de egalizare și reglementare a salariului minerilor prin diferențele mari la care se ajungea, încît un schimb era plătit uneori cu 1 fl., ajungîndu-se la un venit de 40—100 fl. lunar, sume care nu erau însă achitate integral minerilor. Pe viitor se ordona plata lunară și la timp a salariilor minerilor, mai ales că unora banii le sînt necesari la alte mine „în care-și angajează priceperea spre folosul propriu”. Se in-

¹² F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. XI (1759—1763), Viena 1835, doc. 745, p. 28.

¹³ *Ibidem*, p. 30.

¹⁴ *Ibidem*, p. 32—33.

¹⁵ *Ibidem*, p. 33.

sista ca minerilor să li se plătească minereul la o taxă fixă — după proba focului mic — chiar înaintea constituirii lor într-o echipă de exploatare, „căci prin aceasta curajul de a prospecta și exploatarea minereului s-ar dubla”¹⁶.

Din statele de plată și din alte date statistice se constată că salariul minerilor care lucrau în acord după cantitatea de minereu extras, a oscilat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea între 7—60 fl./stj., în funcție de condițiile de exploatare și de conjunctură economică, iar cel al minerilor care lucrau în acord după cantitatea de metal conținută de minereu (Gehalthäuer) între 8—20 fl./centenar. Se cuvine să subliniem discriminarea ce exista la salarizare între minerii germani și cei români, „căroră — potrivit preainaltului ordin — munca le era plătită ca robota, cu 12 xr. pe zi, fie că lucrau în mină, la suprafață sau ca vagonetari”¹⁷. Abia către sfârșitul secolului al XVIII-lea minerii români (care activau de un timp mai îndelungat la exploatare) ajung să se bucure de aceleași drepturi ca minerii germani.

Datele pe care le deținem pînă în prezent despre condițiile de muncă ale minerilor sînt destul de sumare, însă permit reconstituirea unui tablou în care goana după cîștig a fiscului imperial și a concesionarilor a dus în multe cazuri la ignorarea unor măsuri elementare de securitate a muncii avînd ca urmare tragice accidente. Mineralogul Born constată că la bogata mină de aramă Simon și Iuda „... muncitorii stau, sau mai bine zis atîrnă de filoanele și bolțile” de minereu¹⁸, iar peste puțin timp Fr. Grisellini este consternat de golul din interiorul minei — înalt de 80 m și cu un diametru de 40 m — format în urma exploatării intensive determinată de goana după cîștig¹⁹. Birocratismul excesiv al administrației miniere constituia o altă cauză a neglijării măsurilor de securitate a muncii și implicit a accidentelor. Astfel, o cerere adresată oficiului minier de la Dognecea de către o asociație de concesionari — privind repararea armăturilor unei galerii — este trimisă spre aprobare la Timișoara. Direcției Miniere a Banatului²⁰.

Alături de munca salariată, preponderentă în minele bănățene²¹ — la muncile auxiliare (tăiatul lemnului necesare instalațiilor miniere și

¹⁶ *Ibidem*, p. 54—55.

¹⁷ Fr. Grisellini, *op. cit.*, partea a II-a, p. 65.

¹⁸ I. v. Born, *op. cit.*, p. 49.

¹⁹ Fr. Grisellini, *op. cit.*, partea a II-a, p. 77.

²⁰ V. Birou, *Exploatarea minieră din munții Căărășeni în secolul al XVIII-lea văzută de călători străini*, în StAI, II (1957), p. 173.

²¹ De exemplu, în minele oficiului minier Dognecea în ianuarie 1760 din totalul cheltuielilor de exploatare cifrate la 4196 fl. 38 1/4 xr., 2842 fl. 55 3/4 xr. erau destinați plății mîinii de lucru salariate și numai 881 fl. 5 1/4 xr. plății roboților, cf. D.M.O. Nr. 35/1760, f. 1. Din totalul plăților de 16866 fl. 24 xr. efectuate de asociațiile de concesionari de la Dognecea în lunile iunie—august 1772, muncii salariate îi reveneau 8523 fl. 53 2/. xr. (din care 6476 fl. 29 1/. xr. minerilor, 704 fl. 5 xr. muncitorilor de la hute și 1343 fl. 19 1/. xr. cărbunarilor), iar robotei numai 1028 fl. 8 6/. xr. (din care 705 fl. 59 xr. robotei la mine și 322 fl. 9 6/. xr. robotei la hute), restul sumei fiind necesară reparațiilor și procurării diferitelor materiale, cf. D.M.O., Nr. 7/1772, f. 11.

cărbunarilor; reparări de drumuri; cărăușie; degajarea de zgură a hal-delor; construirea de șanțuri de drenare etc.) erau folosiți roboțași recrutați din cele 82 de sate (în 1776) afectate necesităților regiunii miniere²². Folosirea muncii roboțașilor a dat prilej la numeroase abuzuri. Ordonanță minieră Hehengarten-Rosenfeld (*Amtsinstruktion für das k. banatische Bergamt*) din 19 august 1748 constata cu nemulțumire faptul că în pofida instrucțiunilor existente „...unii supuși districtuali, în timpul în care trebuiau să fie acasă, la munca cîmpului, se aflau în realitate la tăiatul lemnelor, ceea ce este atît spre inadmisibila lor pagubă, cit și spre cea a înaltului erariu“; drept urmare se dispune ca tăiatul lemnelor să fie organizat mai ales iarna, cînd nu împiedică lucrările agricole²³. Adeseori roboțașii erau folosiți în mod abuziv la cu totul alte munci decît cele legate de minerit și de metalurgie, în folosul și după bunul plac al funcționarilor și concesionarilor minieri. Astfel, în 1760, Administrația Minieră a Banatului a luat la cunoștință „în mod cu totul dezagreabil“, că roboțași din cercul Carașovei necesari atelierelor de la Dognecea „...n-au fost luați la muncă după ordine, ci — ceea ce este foarte demn de a fi sancționat — în mod arbitrar, de către cele mai apropiate persoane de la ateliere; iar prin acest rău obicei, cu totul nou, care s-a furișat acolo și după care se obișnuiește să se procedeze, s-a abuzat de mai multe ori de supusul țării, care a fost folosit gratuit la muncă, chiar de către persoane particulare, fără a ști apoi cine a făcut-o, încît astfel se îndepărtează posibilitatea de a pedepsi pe vinovatul de aceasta și de a da ajutor celui frustrat“. Și documentul continuă „...dacă acestor și asemenea mai multor dezordini nu li se va pune stavilă fermă, nu se va pune capăt plîngerilor și neliniștilor de la Dognecea“²⁴. Pe viitor roboțașii urmau să fie repartizați la diferite locuri de muncă de către maistrul minier, „...iar supușilor li se va aduce totodată la cunoștință. să se plîngă de fiecare dată domnului maistru minier pentru plata pe care n-au primit-o corect și care în aceste cazuri le va face întotdeauna dreptate“. Repartizarea și planificarea roboțașilor se va face cu multă atenție deoarece „este permisă folosirea supușilor ca roboțași numai la

²² Cf. J. Szentkláray, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből (1779-től napjainkig)*, Timișoara 1879, p. 53. În 1747 numărul acestor comune se ridica la 73, cf. D.M.O., Nr. 3/1747, f. 3.

²³ F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. VII (1741—1748), Viena 1834, doc. 606, p. 558.

²⁴ D.M.O., Nr. 142/1760, f. 1: „... missfällig in Erfahrung gebracht“; „...nicht der Ordnung nach, sondern was sehr ahndungswürdig ist, von einer nächst besten Werks-Parthey eigenmächtig zur Arbeit genommen werden; durch welche ganz neulich alldort eingeschlichene üble Gewohnheit demnach zu geschehen pfleget, dass der Landes-Unterthan zum öftern missgehandelt, oder aber ganz von den privat-Partheyen umsonst zur Arbeit gebraucht werde, ohne hernach zu wissen, wer es gethan habe, so dass auf solche Art die Gelegenheit auf die Seite geraumet wird, den hieran Schuldigen zu bestrafen und dem Beleidigten diestfalls Beystand zu leisten“; „...diese und dergleichen mehrere Unordnungen, wenn man denenselben nicht recht schaffen Einhalt thun wird, werden sodann der Dognaczker Klagen und Unruhen kein Ende machen“.

muncile miniere comune²⁵. Convocarea roboților se va face în fiecare simbătă printr-un trimis, care va înlocui cnezii și gornicii sătești²⁶. Robota va constitui în tot cursul secolului al XVIII-lea o obligație grea pentru supușii districtului minier. Cu ocazia celei de-a treia călătorii de inspecție în Banat (1773) Iosif al II-lea fu încunoștințat de guvernatorul Clary von Altringen că „...minele îl apasă mult pe supus, iar robotele și transporturile de lemne pe care acesta trebuie să le presteze, sînt infinit de supărătoare, deoarece plata pe care supusul o primește pentru aceasta nu acoperă nici jumătate din paguba sa²⁷”.

Analizînd situația și asistența socială în regiunea minieră din Banat se cuvine să ne oprim în primul rînd asupra *casei frăției* (Bruderlade), formă de întrajutorare creată pe baza consensului reciproc și a cotizării regulate a membrilor, aflată însă în tot decursul secolului al XVIII-lea sub controlul direct și îndrumarea forurilor montanistice. Din fondurile casei frăției se achitau pensiile minerilor, văduvelor și copiilor de mineri, se plăteau ajutoarele de boală și se întreținea spitalul existent la Oravița, se procurau medicamentele necesare și — după caz — se acordau suplimente medicului montanistic plătit de fisc, se achita salariul și pensia învățătorului. La început casa frăției exista la fiecare oficiu minier, pînă cînd la 17 octombrie 1777, printr-o decizie a Camerei Aulice, este creată pentru întregul district minier una singură cu sediul la Oravița²⁸. În scopul controlării activității casei frăției, Camera Aulică ordona inspectarea ei — cel puțin anuală — de preferat fiind verificările mai numeroase și neanunțate²⁹. După azeziunea la casa frăției, fiecare miner, metalurgist sau funcționar de stat plătea cîte 2 xr. de fiecare florin cîștigat, beneficiind apoi de toate drepturile de asistență³⁰. Printr-o decizie din 15 februarie 1782 Camera Aulică dispune ca funcționarii de stat cu un salariu anual sub 300 fl. să contribuie în continuare la casa frăției, bucurîndu-se în schimb de medicamente și asistență medicală gratuită. Pînă atunci toți funcționarii imperiali din regiunea minieră bănățeană plăteau — fără diferențierea de salariu — cei 2 xr. de fiecare florin cîștigat³¹.

²⁵ *Ibidem*: „...auch ihnen Unterthanen zugleich beygebracht werden solle, dass sie sich wegen nicht richtig erhaltener Löhnung alle mahl an H[err]n Bergmeister zu wenden haben, welcher ihnen dann in solchem Fall jederzeit Gerechtigkeit widerfahren lassen wird“; „...sintemahlen nur erlaubt ist, den Landesmann in allgemeinen Bergwerks-Arbeiten als Robbather zu gebrauchen“.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ C. Sassu, *Journal der Reise S-er Majtt. des Kaisers durch Hungarn, Bannat, Siebenbürgen und die Marmoross*, în *Arhivele Olteniei*, VII (1928), Nr. 39—40 (sept.—dec.), p. 431.

²⁸ F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. XIV (1775—1780), Viena 1836, doc. 955, p. 178.

²⁹ *Ibidem*, doc. 916, p. 59.

³⁰ I. v. Born, *op. cit.*, p. 23.

³¹ F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. XV (1780—1782), Viena 1836, doc. 1055, p. 264 și urm.

Situația destul de confuză creată în activitatea casei frăției de diferitele măsuri contradictorii va fi clarificată odată cu promulgarea la 30 septembrie 1785 a „Sistemului casei frăției pentru districtul minier imperial din Banat“ (*Bruderladensystem für den k. Banater Bergbezirk*)³², care cu cele 97 de paragrafe grupate în patru secțiuni constituie un interesant izvor pentru istoria socială.

Se stabilește ca toți lucrătorii de la hute, mine, ciocanele de aramă, lemnarii, plăieșii și învățătorii „care au pretenția la o pensie sau contribuție din casa unită a frăției“, vor plăti după fiecare florin câștigat câte 3 xr. (§1). Propunerea Direcției Miniere Bănățene din 15 decembrie 1784, ca la minele particulare minerii și ceilalți muncitori să plătească lunar 24. 18 sau 15 xr. în locul celor 3 xr. percepuți în mod obișnuit este respinsă, proprietarii de mine trebuind să declare oficiului minier de care depindeau câștigul lunar al muncitorului care dorea să obțină ajutoare din casa frăției (§2). Se menține în continuare contribuția funcționarilor de stat cu un salariu anual de peste 300 fl., aceștia plătind însă din bani proprii medicamentele și asistența medicală (§4). Paragrafele 57—62 conțin prevederi importante referitoare la situația minerilor și lucrătorilor români, Camera Aulică considerind că „... ar fi foarte nepotrivit dacă minerii și muncitorii români de la ateliere, care lucrează la fel de bine alături de germani, cu aceeași onestitate, muncă asiduă și hărnicie și la plata aceluiași quantum în casa frăției și au deci aceleași pretenții la pensie și aceleași merite, sînt totuși tratați mai rău decît germanii la stabilirea pensiei“. Camera Aulică prevede în consecință ca „minerii și lucrătorii români de la ateliere, precum și văduvele și copiii lor, să fie tratați în ceea ce privește quantumul pensiei — în cazul îndeplinirii condițiilor de mai sus — în mod cu totul egal cu germanii“³³. În proiectul întocmit de Direcția Minieră Bănățeană discriminarea minerilor și muncitorilor români la stabilirea quantumului pensiilor era motivată prin faptul că „... felul lor de viață simplu în general și acoperirea mai ieftină a tuturor cerințelor lor, ridică împotriva lor această singură excepție, căci lor nu le este atît de mult necesar și după obicei se mulțumesc și cu mai puțin și deci pentru subzistența lor s-a stabilit un quantum mai redus“, cu toate că se recunoaște că „... există lucrători români capabili care nu rămîn în urma celor germani la plata taxei către casa frăției, și dacă e să cîntărim drept, merită aceeași atenție ca și unul german“³⁴.

Tabelul comparativ al pensiilor propuse pentru minerii și lucrătorii germani și cei români ilustrează pe deplin această diferențiere arbitrară³⁵:

³² *Ibidem*, vol. XVI (1782—1785), Viena 1836, doc. 1137, p. 364—397.

³³ *Ibidem*, p. 368—369.

³⁴ *Ibidem*, p. 386.

³⁵ *Ibidem*, p. 386—387.

Ani de serviciu	Pensie lunară (fl.)		Ajutor în grîne (maje)	
	Germani	Români	Germani	Români
10—20	2 ½	1	½	½
20—30	3	1 ½	½	½
30—40	3 ½	2	½	½
peste 40	4	2 ½	½	½

Pensia se acorda fie în caz de boală atestată printr-un certificat eliberat de medicul montanistic, fie din cauza vârstei înaintate. Acordarea pensiei era în funcție de anii de serviciu prestați, precum și de plata regulată a taxei în casa frăției. Termenul minim după care un miner sau lucrător la ateliere putea beneficia de pensie era de 10 ani de serviciu neîntrerupt (§51). Lucrătorilor care după acest termen „...deveniseră incapabili de orice muncă din cauza smintelii, bolii, orbirii sau altei cauze” li se acordau ajutoare de la caz la caz (§62). „Deoarece muncitorii de la ciocanele de aramă devin mult mai repede inapți la alte munci decât minerii, datorită muncii lor grele și foarte obositoare”, ar fi prea mulți apți pentru pensie „dacă s-ar lua ca etalon cei 10 ani stabiliți pentru un muncitor de la mine, hute sau de altundeva”, încît li se stabilește un regim special de pensionare (§70). Maistrul de la ciocanele de aramă cu peste 8 ani de serviciu — devenit inapt din cauza bolii sau a vârstei — primea o pensie lunară de 5 fl. — constituită jumătate din fondul fiscal, jumătate din fondul casei frăției — și ½ majă de grîu (§71). Muncitorii de la ciocanele de aramă cu peste 8 ani de serviciu obțin o pensie lunară de 4 fl. și ½ majă de grîu (§72). Muncitorii și minerii slăbiți fizic vor fi încadrați prin grija oficiilor miniere la munci mai ușoare, pentru a scuti casa frăției de plata prea timpurie a ajutoarelor și pensiilor, aceștia putînd fi folosiți „...pînă la slăbirea lor completă de puteri, iar în cazuri potrivite repartizați chiar între muncitorii în putere” (§73). Se specifică în mod expres, că nu se va admite acceptarea la muncă a minerilor și muncitorilor peste 40 de ani, căci astfel casa frăției va fi curînd pusă în situația de a plăti ajutoare „...ci asemenea oameni vor fi îndrumați acolo, unde au efectuat cei mai mulți ani de lucru” (§74). Contribuabilii casei frăției care n-au atins cei 10 ani obligatorii de serviciu în Banat, ci au lucrat la alte mine, plătiind acolo taxa la casa frăției, își vor primi în Banat drepturile ce li se cuvin, abia după prezentarea unor certificate justificative (§75). Înainte de acordarea unei pensii oficiul minier va cere avizul medicului montanistic, în a cărui obligație cădea și verificarea anuală a listei pensionarilor,

spre a constata care dintre beneficiari s-a refăcut, fiind apt la o muncă mai ușoară (§76).

Și la stabilirea pensiei văduvelor și orfanilor minerilor, metalurgiștilor și cărbunarilor propunerile Direcției Miniere Bănățene fac distincție arbitrară între germani și români, cu toate că se recunoaște, că cei din urmă „... nu sînt cu nimic mai puțin demni de pensie, deoarece bărbații și respectiv tații lor n-au fost țărani, ci numai muncitori la ateliere care au locuit în districtul minier și deoarece astfel de muncitori au contribuit în casa frăției exact cît germanii, și din contră, n-au beneficiat decît de pensii și ajutoare de boală mai reduse, avînd nevoie și de mai puține medicamente — datorită naturii lor mai robuste — iar prin aceasta au sprijinit de cele mai multe ori casa frăției“ (§87)³⁶.

Astfel văduva fără copii a unui lucrător german — fără a se ține seama de anii de serviciu ai soțului defunct — primea o compensație finală (Abfertigung) de 15 fl. (§77), pe cînd pentru români suma era de 12 fl. (§89). Pentru o văduvă cu copii al cărei bărbat a lucrat peste 10 ani se prevedea în cazul germanilor o pensie lunară de 1 fl. și 1/2 majă de grîu, pînă la majoratul copiilor (12 ani) (§78), iar pentru români cuantumul era de 1/2 fl. și 1/2 majă de porumb (§88). În cazul incapacității de muncă pensia și ajutorul îi erau lăsate văduvei în continuare. Văduva peste 50 de ani, care nu mai putea cîștiga nici chiar cu lucrul de mînă, primea un ajutor lunar de 1 1/2 fl. și 1/2 majă de grîu (§79).

Ca și în cazul pensiilor lucrătorilor de la ciocanele de aramă, pensiile văduvelor și orfanilor lor erau mai ridicate decît ale altor categorii. Văduva fără copii a unui maistru sau lucrător la ciocanele de aramă primea o compensație finală de 15 fl. — constituită jumătate din fondul fiscal, jumătate din fondul casei frăției — (§ 82). Văduva cu copii a unui maistru la ciocanele de aramă primea lunar pînă la majoratul copiilor 1 1/2 fl. și 1/2 majă de grîu (§ 83), pe cînd cea a unui muncitor primea numai 1 fl. lunar și 1/2 majă de grîu (§ 85), pensii constituite — ca și în cazul precedent — jumătate din fonduri fiscale, jumătate din casa frăției. În cazul văduvelor peste 50 de ani a maiștrilor de la ciocanele de aramă pensia lunară se ridica la 2 fl. și 1/2 majă de grîu (§ 84), pe cînd văduvele lucrătorilor primeau 1 1/2 fl. și 1/2 majă grîu (§ 86).

Pensia lunară pentru orfanul unui lucrător german sau român era fixată la 15 xr. lunar, plătită pînă la vîrsta de 12 ani „... de la care vîrstă băiatul poate munci în mină, iar fata poate sluji pentru întreținere“³⁷. Același era cuantumul pensiei și pentru copiii orfani ai lucrătorilor de la ciocanele de aramă, cu deosebirea că jumătate din sumă era suportată de fisc, iar cealaltă parte de casa frăției (§ 92). Pentru copiii infirmi ai lucrătorilor germani cu drept de pensie erau prevăzuți lunar 45 xr. și 1/2 majă de grîu (§ 93), iar pentru români 20 xr. și 1/2 majă de porumb (§ 94). Asociațiile miniere erau obligate să contri-

³⁶ *Ibidem*, p. 392.

³⁷ *Ibidem*, (§ 91), p. 393.

buie și ele la ajutorarea lucrătorilor nevoiași „...deoarece sînt singurele care n-au contribuit pînă acum cu nimic la îngrijirea sărmanilor lor muncitori, care se spetesc doar numai spre binele lor, ba adeseori își jertfesc chiar și viața, și cu atît mai puțin s-au interesat de ajutorarea lor în caz de boală”³⁸. Pe viitor asociațiile miniere vor suporta cheltuielile pentru procurarea medicamentelor și ajutoarele de boală, cît și cheltuielile de spitalizare (§ 95).

Într-o notă explicativă din 13 ianuarie 1786 la acest cuprinzător „Bruderladensystem”, Camera Aulică repetă încăodată prevederea ca minerul sau muncitorul român (văduva și orfanii săi), care are un salariu la fel de mare, ca un german și plătește aceeași sumă în casa frăției, să beneficieze de aceleași drepturi ca și minerul sau muncitorul german³⁹. Pe lîngă categoriile de mineri și lucrători care primesc pensia lunară conform decretului din 30 septembrie 1785, se înființează alte două:

1) *categoria II* — căreia îi aparțin ajutorii de miner (Lehrhäuer), ajutorii de topitor (Schmelz-Vorläufer), calfele de dulgher (Zimmerer Gesellen)

Anii de serviciu	Pensia	
	bani (fl.)	grîu sau porumb (maje)
8—20	1 fl. 30 xr.	$\frac{1}{2}$
20—30	1 fl. 48 xr.	$\frac{1}{2}$
30—40	2 fl.	$\frac{1}{2}$
peste 40	2 fl. 30 xr.	$\frac{1}{2}$

2) *categoria III* — căreia îi aparțin zilerii care lucrează în schimburi (Schichtlöhner), vagonetarii (Hundstösser), muncitorii de la trolieu (Haspler), muncitorii de la pompele de apă (Pumpenzieher), slugile de la cărbunărit și pădure (Kohl- und Holzknechte)

Anii de serviciu	Pensia	
	bani (fl.)	grîu sau porumb (maje)
8—20	1 fl.	$\frac{1}{2}$
20—30	1 fl. 15 xr.	$\frac{1}{2}$
30—40	1 fl. 30 xr.	$\frac{1}{2}$
peste 40	2 fl.	$\frac{1}{2}$

³⁸ *Ibidem*, p. 394.

³⁹ *Ibidem*, vol. XVII (1786—1788), Viena 1837, doc. 1144, p. 4.

Văduvele acestor categorii de lucrători primeau din casa frăției jumătate din pensia soțului decedat, conform cu anii de serviciu prestați de acesta⁴⁰.

Starea financiară destul de precară în care ajunse casa frăției din regiunea minieră bănățeană la sfârșitul secolului al XVIII-lea datorită cheltuielilor ridicate, determină Direcțiunea Minieră a Banatului să propună Camerei Aulice susținerea materială a muncitorului bolnav pe timp de o lună de către colegii săi sănătoși. Camera Aulică refuză arătând că „...minerii germani și așa nu sînt destul de ușor de procurat, iar minerii localnici sînt încă foarte înspăimîntați de invaziile inamice care s-au petrecut aici (este vorba de războiul austro-turc din 1787—1789, purtat în parte pe teritoriul Banatului — n.n.) și de paguba care au suferit-o atunci, încît la o asemenea hotărîre, care le-ar cădea în sarcină, ar putea fi aduși ușor la hotărîrea deosebit de dezavantajoasă pentru oficiile miniere și de fier din Banat, de a părăsi complet atelierele de acolo și de a se îndrepta către altele, în care sînt mai asigurați de nenorociri similare”⁴¹.

Prin decretul Camerei Aulice din 12 martie 1790 ajutoarele de boală plătite din casa frăției sînt reduse pentru muncitorii germani de la 6 xr. pe zi la 4 xr., pentru muncitorii români de la 4 xr. pe zi la 3 xr. și pentru băieții care muncesc la curățirea minereului (Saubereung) de la 3 xr. pe zi la 2 xr., scontîndu-se astfel o redresare financiară a casei frăției. În același scop medicamentele gratuite acordate pînă atunci și familiilor minerilor și muncitorilor sînt anulate. Acordarea pensiilor minerilor, muncitorilor și văduvelor se va face cu și mai mare atenție, cei care mai puteau presta o muncă urmînd a primi numai o parte din pensie⁴².

Situația financiară în continuă degradare a casei frăției determină Camera Aulică să recurgă la măsuri extreme. Prin decretul din 11 septembrie 1792 toate asociațiile miniere sînt obligate ca timp de 2 ani să achite casei frăției cîte 15 xr. după fiecare centenar de aramă predat, cîte 2 fl. 5 xr. după fiecare marcă de aur, cîte 10 xr. după fiecare marcă de argint și cîte 5 xr. după fiecare centenar de plumb. În același scop cuantumul pensiilor este micșorat, deoarece numărul beneficiarilor trecuse de 600. Pe viitor se micșorau cu $\frac{1}{3}$ pensiile de categoria I (stabilite prin decretul din 30 septembrie 1785), iar categoria a II-a și a III-a erau unite într-una singură la nivelul fostei categorii a III-a (stabilită prin decretul din 13 ianuarie 1786)⁴³. Cele două noi categorii de pensii se prezentau astfel:

⁴⁰ *Ibidem*, p. 3—4.

⁴¹ *Ibidem*, vol. XVIII (1788—1794), Viena 1837, doc. 1263, p. 271.

⁴² *Ibidem*, p. 272—273.

⁴³ *Ibidem*, doc. 1326, p. 371.

Categoria I

Anii de serviciu	Pensia	
	bani/lună (fl.)	grâu (maje)
8—20	1 fl. 40 xr.	$\frac{1}{2}$
20—30	2 fl.	$\frac{1}{2}$
30—40	2 fl. 20 xr.	$\frac{1}{2}$
peste 40	2 fl. 40 xr.	$\frac{1}{2}$

Categoria II

Anii de serviciu	Pensia	
	bani/lună (fl.)	grâu (maje)
8—20	1 fl.	—
20—30	1 fl. 15 xr.	—
30—40	1 fl. 30 xr.	—
peste 40	2 fl.	—

Văduvele urmau să primească jumătate din pensia soțului defunct. Regimul pensiilor era acum înăspriț printr-o nouă prevedere: dacă un miner sau muncitor renunță de bună voie la muncă nu mai putea beneficia de pensie pentru sine și familie, iar dacă relua lucrul anii de vechime auți pînă atunci nu erau luați în considerare la stabilirea pensiei⁴⁴. Ajutorul de boală plătit de casa frăției minerilor în acord (ambele categorii), care se datorează conform constatărilor, mai ales exceselor duminicale și din timpul sărbătorilor, nu se vor mai plăti în prima lună de boală. Celorlalți mineri și băieților angajați la mine ajutorul de boală le va fi plătit abia după 14 zile sau o lună „spre a-i obișnui cît de curînd cu ordinea, pe care încă de timpuriu s-au cam obișnuit să o încalce fără sfială”. Numai cei care se-mbolnăveau în timpul muncii beneficiau de plata ajutorului pe toată durata bolii⁴⁵.

Asistența socială era cu atît mai necesară, cu cît munca în condiții de securitate îndoielnice, dacă nu chiar inexistente, oboseala minerilor și lucrătorilor etc., erau cauza a numeroase accidente dintre care unele cu urmări tragice. Cităm cîteva cazuri.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 372.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 373.

În 1764 doi roboțași folosiți la tăiatul lemnului sînt uciși în timpul lucrului, iar altul este grav rănit⁴⁶. Alți 3 roboțași din districtul Caransebeșului sînt răniți în 1767 în timpul muncii la pădure⁴⁷. În 1773 minerul român Petru Tismănaru din Oravița solicită pensie în urma celor 19 ani de serviciu, devenind înapt de muncă în urma „...rănilor suferite în mină și a bolii îndelungate pe care o are”.⁴⁸ Minerii români Nicolae Șuta și Petru Iepure din Oravița sînt răniți în timpul unei „pușcături”, din cadrul unui schimb suplimentar⁴⁹. Despre efectul asistenței medicale credem că cele mai concludente sînt aprecierile unui observator contemporan, mineralogul Born: „...aș dori să se păstreze și bolnavii, ca domnul medic șef provincial să poată aprecia dacă domnul coleg de la exploatare a judecat bine starea bolnavilor sau nu, căci altfel toată evidența bolnavilor rămîne o teorie medicală goală, în care bolnavul este subiectul, iar starea sa ipoteza”⁵⁰.

Goana după cîștig, păstrarea „ordinii”, cît și situația specială — prin vecinătatea Banatului cu Imperiul otoman — au determinat autoritățile montanistice să recurgă la pedepse și amenzi drastice în cazul celor mai mărunte abateri, aplicate atît minerilor, lucrătorilor de la ateliere, cărbunarilor și roboțașilor, cît și funcționarilor imperiali și ai asociațiilor de concesionari.

Ordonanța minieră Hehengarten-Rosendorf (1748) prevedea un sistem progresiv de amenzi aplicate funcționarilor în cazul întîrzierii în prezentarea statelor de plată, care trebuiau înaintate spre aprobare pînă în 8 ale lunii următoare. Amenda se aplica astfel:

Zile întîrziere	Amendă
1	1 fl.
2	2 fl.
3	3 fl.
4	4 fl.
5	5 fl.
6	6 fl.

continuînd să crească progresiv cu fiecare zi întîrziată.

Contabilul și casierul minier care întîrziiau cu întocmirea și trimiterea extraselor lunare și trimestriale pînă în 25 ale lunii următoare, erau astfel amendați:

⁴⁶ D.M.O., Nr. 3/1764, f. 5.

⁴⁷ D.M.O., Nr. 1/1767, f. 2.

⁴⁸ D.M.O., Nr. 3/1773, f. 2: „...in den Gruben erlittener Beschädigung und habender langwierigen Krankheit”.

⁴⁹ D.M.O., Nr. 1/1775, f. 2.

⁵⁰ I. v. Born, *op. cit.*, p. 24.

Zile întârziere	Amendă
1	1 fl.
2	2 fl.
3	4 fl.
4	8 fl.

pentru fiecare zi întârziată adăugându-se alți 8 fl.⁵¹.

În 1753 laborantului (Probierer) de la Dognecea i se pune în vedere „...că dacă pe viitor nu va proceda mai îngrijit și harnic la probele sale, va fi nu numai pedepsit ca lumea, ci va trebui să se aștepte la suspendarea sau chiar la concedierea din funcție și salariu”⁵². Direcția Minieră Bănățeană aprobă „propunerea lăudabilă” a maistrului minier Ryss (de la Dognecea) ca „...acela care — din cauze ce nu sînt recunoscute drept grave și fără a anunța — lipsește de la schimbul principal, să fie pedepsit prima dată prin anularea a două schimburi, a doua oară prin anularea a trei schimburi, iar a treia oară chiar prin scoaterea din muncă și concediere”. Dacă un miner „...întîrzie în timp de iarnă cel mult $\frac{1}{2}$ de oră, iar în timp de vară cel mult $\frac{1}{4}$ de oră ...atunci să i se permită, fără consecințe și fără pedeapsă, începerea lucrului cu obligația recuperării timpului întîrziat”; dacă însă întîrzierea este mai mare, minerul să fie pedepsit prin anularea unui schimb, iar începerea lucrului în acea zi să-i fie interzisă. Deasemenea personalului minier, dar mai cu seamă minerilor „...să nu li se permită ca prin recuperări sau prin schimburi suplimentare să recupereze schimburile neefectuate”⁵³. Ca urmare a acestei măsuri, 6 mineri, 3 vagonetari, 3 ajutoari de miner și 2 dulgheri sînt pedepsiți cu anularea a două schimburi pentru întîrzierea de la schimbul principal, mai

⁵¹ F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. VII, doc. 606, p. 557.

⁵² D.M.O., Nr. 13/1753, f. 9: „...so ferne Er künftig in seinen Proben nicht accurater und fleissiger, so wird Er nicht nur allen merklich bestraft, sondern auch die Suspendirung, ja wohl gar Cassirung ab officio et salario zu gewertigen haben“.

⁵³ *Ibidem*, f. 21: „...der jenige, welcher die haubt schicht ohne erhöblich erkanter ursach und ohne sich zu melden verfeuret, zum ersten mal um 2, anderten mahl um 3 schichten abgestrafft, zum 3-ten mahl aber gar von der Arbeith abgelegt und entlassen werden solle“; „...wann aber ein oder andere Winters zeit längstens nur $\frac{1}{2}$ und Somers Zeit $\frac{1}{4}$ Stund auf denen in denen Ober Amts Anmerkungen angeführten ursachen zu spät komet, so ist solchen jedoch ohne Consequenz das Anfahen ohne Bestraffung gegen deme, das er das versäumte in der Arbeith wiederumb einbringen solle, zu gestatten, jenner, aber, so später als vorgedacht auf der Gruben erscheint, soll um 1 Schicht gestrafft und das anfahen denselben Tag ihm versaget, auch sammentliche Berg Personali, in specie denen Häuern, nicht gestattet werden, dergleiche verfeurende Schichten mit zustand einzubringen, oder derley zu stand Schichten machen zu lassen“.

ales că au acționat „atît de curînd în contra interdicției în această privință”⁵⁴.

Ordonanța Perlas-Stampfer (1760) dădea conducătorilor laboratoarelor miniere un ultim avertisment, căci „... în cazul încălcărilor viitoare nu vor fi numai obligați la acoperirea completă a pagubelor cauzate și dovedite, ci deasemenea, deîndată și pe loc, vor fi scoși din funcție și salariu și vor fi îndepărtați din toate districtele miniere ca niște funcționari necredincioși și cu uitarea datoriei”⁵⁵.

În 1772 minerii Gheorghe Aurora, Joseph Past și Anton Modatschek sînt pedepsiți pentru întîrzierea unui schimb cu cîte 15 lopeți („Lappaten“), iar Matei Arjoca și Iovan Munteanu cu cîte 20 de lopeți bătaie⁵⁶. Un an mai tîrziu vîtaful pădurilor de la Reșița, Ion Grînicean, este scos din serviciu în urma „neglijenței” sale⁵⁷. În același an 3 mineri germani de la Oravița sînt pedepsiți cu anularea a 2 schimburi pentru întîrzierea de la lucru, iar un alt miner german de la Sasca este pedepsit pentru aceeași vină cu 15 lopeți bătaie⁵⁸. Minerul Georg Kreitterer din Oravița este concediat în 1778 în urma „... marii sale neglijențe și nesupunerii”⁵⁹. Un ordin al Direcțiunii Miniere Bănățene din 1775 prescrie ca pe viitor „... aceia care întîrzie pentru prima sau a doua oară de la un schimb, să nu mai fie supuși unei pedepse corporale, ci să presteze o zi gratuită de muncă spre folosul asociațiilor miniere”⁶⁰. Deasemenea orice miner găsit în crîsmă după ora 7 seara, va fi la fel pedepsit ca și cel care nu a efectuat 3 schimburi, fiind concediat; însă „... pentru a se pune stavila necesară și muncitorilor de la hute, care nu prisosesc, acela dintre ei, care va încălca acest ordin, va fi folosit o zi la munca publică, adică la căratul gratuit al zgurei și repararea drumului din atelier”⁶¹.

Adeseori între mineri, metalurgiști, cărbunari și funcționarii mineri sau armata staționată pentru paza regiunii montanistice se iscau conflicte, care nu arareori degenerau în acte de violență. În 1752, Cristian Micu și Radu Orbulescu, spălători de aur din ținutul Mehadiiei, se plîng Oficiului Minier Superior de la Oravița, că din cauza loviturilor primite de la un funcționar „... au întîrziat de la lucru și pe

⁵⁴ *Ibidem*: „... als sÿe doch frisch wider dissfälligen Verbott gehandelt“.

⁵⁵ F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. XI, doc. 745, p. 92.

⁵⁶ D.M.O., Nr. 7/1772, f. 12.

⁵⁷ D.M.O., Nr. 3/1773, f. 1: „... wegen seiner grossen Liederlichkeit“.

⁵⁸ D.M.O., Nr. 4/1773, f. 3.

⁵⁹ D.M.O., Nr. 11/1778, f. 2: „... wegen seiner grossen Liederlichkeit und Ungehorsam“.

⁶⁰ D.M.O., Nr. 15/1775, f. 1: „... jene, welche zum ersten oder zweyten mahl eine Schicht versäumen, nicht mit einer körperlichen Straffe zu belegen, sondern eben durch einen Tag zur öffentlichen Arbeit ohnentgeltlich zum Nutzen der Gewerckschafft anzuhalten“.

⁶¹ *Ibidem*: „... damit aber auch denen Hütten Arbeitern, welche in keinen Überfluss sind, die nöthigen Schrancken gesezt werden, so seÿe jener, welcher diesen Befehl überschreitet, durch einen Tag zur öffentlichen Arbeit, das ist zum Schlackenlauffen und Weeg reparation im Werk ohnentgeltlich anzuhalten“.

deasupra au mai trebuit să-i dea husarului care i-a bătut 17 creițari“. Prezentînd cazul celor doi spălători de aur, forurile miniere de la Oravița cer Direcțiunii Miniere Bănățene „...să reflecteze prea milostiv la acele acte de violență pe care le comit militarii de graniță la minele din ținutul Sasca“⁶². Din cauza „...unor neînțelegeri între trupele și minerii din ținutul de la Sasca“ maistrul minier este trimis să cerceteze situația, constatînd că „...minerii au fost găsiți de cele mai multe ori nevinovați“, ofițerul comandant al trupelor „...trebuînd pe viitor să-și țină mai bine în frîu oamenii, căci ei au fost trimiși și postați acolo mai ales pentru siguranță și prevenirea neînțelegerilor și nicidecum spre a fi ei înșiși inițiatorii acestora“.⁶³ Topitorul șef Petru Korb (de la Oravița) este condamnat în 1775 la 6 ore de arest, deoarece a bătut un lucrător în timpul schimbului, el fiind avertizat „...să procedeze mai măsurat cu oamenii în timpul lucrului, în caz contrar fiind sancționat cu o pedeapsă mai aspră“⁶⁴.

Una din cele mai frecvente forme de luptă ale minerilor, metalurgiștilor și cărbunarilor din Banat au constituit-o petițiile, încît prin decretul Camerei Aulice din 18 mai 1767 — care reînnoia un ordin mai vechi — se interzicea prezentarea directă de plîngeri către împărat și Camera Aulică sau trimiterea de delegați. Se sublinia, că cei care vor încălca aceste dispoziții „...vor fi socotiți ca instigatori dăunători și tulburători ai ordinii publice, iar ca atare vor fi foarte simțitor pedepsiți“⁶⁵. Cu toate acestea, materialul arhivistic păstrat stă mărturie a numeroaselor plîngeri rezultate în urma situației grele din ținutul minier și districtele aparținătoare. La 1760 un funcționar silvic destituit (de la Dognecea) „...întocmește supușilor țării (după cum s-a întîmplat mai în urmă în districtele Virșeț și Ciacova) plîngeri împotriva superiorilor lor, cea mai mare parte dintre acestea cu mai multe puncte — după cum se poate dovedi și s-a putut constata — chiar împotriva celei mai neînsemnate cunoștințe și voințe a reclamanților, și deci sprijină într-un mod foarte răutăcios greutățile care se ivesc în orice moment cu supușii și obișnuiește să mărească și mai mult plîngerile lor în mod cu totul îndărătnic prin adăugarea de neadevăruri“⁶⁶.

⁶² D.M.O., Nr. 14/1752, f. 1: „...auf diejenige gewalthätigkeiten, so die Granitz Militarn in der Saska auf denen Gruben verübet gnädigst zu reflectiren“.

⁶³ D.M.O., Nr. 28/1754, f. 2: „...in der Saska zwischen dem Comando und Häuern einige Zwistigkeiten geäußeret“; „...die Häuer meistens unschuldig befunden worden“; „...künfftig seine ihm untergebene Mannschafft in besseren Zaum zu halten, in deme das Commando vilmehr zur Sicherheit und Verhüttung deren Zwistigkeiten, als zur selbst eigener Urhebung derenselben dahin beordert und auf gestellt ist“.

⁶⁴ D.M.O., Nr. 4/1775, f. 1: „...dass er mit den Leuten weherender Arbeit bescheidener umgehen solle, massen widrigens derselbe mit einer schärferen Bestrafung belegt werden würde“.

⁶⁵ F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. XII (1764—1767), Viena 1835, doc. 802, p. 490.

⁶⁶ D.M.O., Nr. 107/1760, f. 1: „...denen Landes-Unterthanen (gleichwie es lezlichen in denen Districten Wersez und Csackova geschehen) Klagschriefften wider ihre Vorgesetzten verfertige und darinnen meisten Theils mehrerer Puncten,

Oficiul minier de la Dognecea este însărcinat, ca în cazul întocmirii altor petiții să aresteze și pună în lanțuri pe funcționarul respectiv, apoi să-l îndepărteze din regiunea minieră⁶⁷.

Într-o plingere din 1761 adresată guvernatorului Banatului, care era simultan și președintele Direcției Miniere Bănățene, cărbunarii din districtul montanistic reclamă îmbunătățirea condițiilor de muncă grele și salarizarea nesatisfăcătoare⁶⁸.

În 1778 topitorii de la atelierele Oravița, și Ciclova cer schimbarea condițiilor de plată în acord, însă sînt refuzați sub motivul că „...au întrecut deja salariul ce li se cuvine“, iar funcționarul care sprijinise această cerere este propus să fie îndepărtat din regiunea minieră, deoarece „...prin diferite vorbe neîngăduite s-a făcut suspect ca instigator“. Direcțiunea Minieră Bănățeană revine, pedepsind pe funcționarul vinovat de „instigare“ cu 30 lovituri de baston, urmînd ca la o nouă abatere să fie îndepărtat din ateliere⁶⁹.

Forma de luptă caracteristică împotriva autorităților montanistice și a armatei cantonate în regiunea minieră era însă lotria⁷⁰. În numeroase cazuri mineri, metalurgiști și cărbunari români activează în bandele de lotri, care atacă minele și atelierele metalurgice, pe funcționari și trupele de pază, „asigurarea securității și ordinii“ constituind o permanentă problemă pentru autoritățile centrale și locale.

Prin ordonanța minieră Hehengarten-Rosendorf (1748) autorităților miniere li se recomandă ca pentru siguranța atelierelor metalurgice și a minelor „...în aceste localități expuse, atît de aproape de granița turcească, ... să fie observați cu atenție, atît cei care trec în mod fraudulos frontiera, cît și strecurarea și așezarea adunăturii ticăloase și a contribuabililor localnici fugari“. Dacă cineva angaja o astfel de persoană urma să plătească în casa frăției o amendă de 4 fl. Pentru un control polițienesc mai eficient al populației urma să se întocmească o conscripție a regiunii miniere, iar trimestrial — cu ajutorul armatei — se executa o vizită nocturnă la fiecare atelier „...spre a-i reține pe cei suspecti sau pe cei strecurați fără cunoștința conducătorului atelierului și a-i chestiona asupra originii și rosturilor lor“. Cei găsiți vor

als zu erweisen möglich ist und erhobener massen, so gar wider derer Klägern mindesten Wissen und Willen anbringe, folgsam auf eine sehr bosshafte Weise die unter den Unterthanen sich jezuweilen ergebende Schwirigkeiten zu unterstützen und ihre Beschwörungen eigenwiller Weise durch beybringende Unwahrheiten noch weit höher als sie selbst verlangen, zu treiben pflege“.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ D.M.O., Nr. 16/1761, f. 1—3.

⁶⁹ D.M.O., Nr. 11/1778, f. 1: „...über ihren gebührenden Lohn gekommen sind“; „...durch verschiedene unerlaubte Reden sich als ein Aufwikkler verdächtig gemacht hat“.

⁷⁰ Pentru caracterul de luptă socială a lotriei, cf. A. Țintă, *Lotria — formă de luptă a poporului din Banat împotriva stăpînirii habsburgice*, în „Studii“, XII (1959), Nr. 3, p. 169—190.

fi, fie expulsați, fie trimiși la Timișoara pentru cercetări ulterioare, iar cei care le-au acordat adăpost vor fi pedepsiți exemplar⁷¹.

Cu toate măsurile severe luate în regiunea minieră, atacurile lotrilor rămân o realitate constantă. Dacă în multe cazuri mobilul acestor acțiuni l-a constituit jaful, nu arareori în cetele de lotri se întâlnesc foști mineri sau metalurgiști, participarea lor având o profundă semnificație socială. Astfel, între cei 10 lotri care în toamna anului 1752 atacă locuința unui funcționar montanistic de la Sasca, este amintit și Iovan Jianu „un fost miner“. Cu toate măsurile luate de autorități, urmărirea lotrilor se încheie fără succes, maistrul minier superior Johann Peck cerind întăriri „...căci puținii locuitori de la Sasca se tem să mai rămână aici fără militari și se poate înțelege prea bine, că nu vor să se expună și pe mai departe unor astfel de pericole“⁷².

În 1760 autoritățile miniere semnalau între lotrii care operau în împrejurimile Dognecei pe fostul miner Nicolae Nicola, care se ascundea între minerii și cărbunarii de acolo⁷³. Maistrul minier era pe viitor obligat să nu mai angajeze nici un german sau român, care nu prezenta „o legitimație scrisă suficientă, din care să rezulte, de unde vin, cine sînt, unde s-au aflat în timpul absenței lor și de ce caută din nou de lucru la uzine“ (subl. în orig.) spre „... a nu oferi posibilitate de refugiu oamenilor delăsători și adunăturii de hoți și a feri regiunea minieră și pe viitor — după cum s-a întîmplat pînă în prezent — de astfel de locuitori primejdioși și răutăcioși“⁷⁴. Fiecare român care dorea să se angajeze la mine sau la atelierele metalurgice trebuia să se prezinte maistrului minier de la Dognecea, iar germanii consilierului montanistic de la Oravița. Funcționarii care angajau mineri și lucrători fără legitimație se expuneau celor mai severe pedepse⁷⁵.

O circulară din 24 septembrie 1777 a Direcției Miniere a Banatului ordona oficiilor miniere luarea de măsuri spre a rezista atacurilor lotrilor pînă ce trupele de pază din regiunea minieră vor fi fost sufi-

⁷¹ F. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. VII, doc. 606, p. 561.

⁷² D.M.O., Nr. 15/1752, f. 1—2: „...ein gewester Häuer“; „...weill die wenige Saskaer Inwohner alda ohne Commando führohin zu bleiben beförchten und selbe auch nicht zu verdenccken seynd, das sye sich sothannnen Gefahren weithers nicht exponiren wollen“.

⁷³ D.M.O., Nr. 100/1760, f. 1: „...ein Häuer, hat, wie vorkommet in Dognacska gearbeitet und soll sich eben wider da befinden, ist von langer — dürr — magerer Statur, hat braune Haar, einen dergleichen Reitzen Bart und Augenbrauen, ohne sonstigen Merckmahl in gesicht, tragt weisse Hosen, weissen Tallmann [dolman — n.n.] mit zinnernen Knöpfen, ein Csakl Hauben [căciulă — n.n.], schwarze Binden [briu — n.n.] um den Leib und Gänken“.

⁷⁴ *Ibidem*: „...ohne genugsamer schriftlicher Legitimation, woher Sie kommen, wer selbe seynd, wo sie sich zeit ihrer abwesenheit aufgehalten und warum Sie wiederum in den Werkern Arbeit suchen... um liederlichen Leuten und Räuber Gesindl kein Unterschleiff zu geben und die Werker von dergleichen gefährlichen und bosshafften Einwohnern, wie es bishero geschehen, auch in Zukunft gesäubert zu halten“.

⁷⁵ *Ibidem*.

cient întărite și toate posturile de pază ocupate de patrula mobilă⁷⁶. La 18 iulie 1775 Comandamentul General Bănățean cerea trimiterea a 1200 de soldați din afara Banatului (în nici un caz însă „naționaliști“, adică români) pentru restabilirea ordinii tulburate de lotri, mai ales în regiunea minieră, districtele Caransebeș, Lugoj și Virșet⁷⁷.

În timpul și după marea răscoală țărănească de sub conducerea lui Horia, Cloșca și Crișan (1784—1785) în regiunea minieră bănățeană se consemnează o accentuată stare de neliniște reclamând luarea unor măsuri suplimentare de siguranță⁷⁸.

O formă de luptă specifică a populației românești care activa în regiunea minieră din Banat sînt petițiile înaintate de cărbunari — originari în mare parte din Oltenia⁷⁹ — sau fuga lor în Țara Românească. Forurile miniere erau în permanentă ocupate de a controla cărbunarii români, de a-i supraveghea în timpul șederii și activității lor în Banat. Astfel, în 1753, în urma intervenției Camerei Aulice, Oficiul Minier Superior și oficiile montanistice bănățene erau obligate să verifice orice cărbunar român care înceta lucrul și pleca, fie în Banatul provincial, fie înapoi, în Țara Românească, spre a fi preluați în evidența districtelor, sau trecuți cu convoiul peste graniță⁸⁰. Cu toate aceste măsuri, adeseori se semnalează fuga în Țara Românească a cărbunarilor stabiliți în regiunea minieră, uneori împreună cu familiile și bunurile lor⁸¹.

În 1778 minerii și lucrătorii români de la atelierele Sasca se pling într-o petiție adresată oficiului minier că „...nu pot suporta pe mai departe asupririle care-i apasă din partea satului“ (adică corvezile gratuite la muncă publică — n.n.), cerind să fie concediați spre a se putea reîntoarce în Țara Românească. Oficiul minier Sasca, remarcînd că „...acești oameni au lucrat tot timpul în minerit de la sosirea lor din Țara Românească și sînt cei mai buni muncitori“ (subl. în orig.), solicită forurilor superioare o decizie favorabilă (adică scoaterea de sub jurisdicția comunală și transferarea integrală sub cea minieră — n.n.), căci „dacă acestor oameni nu li se va acorda aceasta, vor fugi cu toții în Țara Românească“⁸².

⁷⁶ D.M.O., Nr. 7/1772, f. 14.

⁷⁷ Gr. Popiți, *Mișcări de rezistență și răzvrătire în Banat în anii 1774—1775*, în vol. *Arhivele Statului, 125 ani de activitate*, București, 1957, p. 244.

⁷⁸ Cf. C. Feneșan, *Știri asupra ecoului răscoalei lui Horea în Banat*, în *Apulum*, X (1972), p. 768—771; cf. și D.M.O., Nr. 8/1787, f. 1.

⁷⁹ Despre coloniștii olteni în Banatul secolului al XVIII-lea, cf. J. Szentkláray, *op. cit.*, p. 267 și urm.; D. Izverniceanu, *Oltenii din Banat*, Lipova 1935 și în special Sim. Sam. Moldovan, *Din trecutul bufenilor*, Oravița, 1935.

⁸⁰ D.M.O., Nr. 21/1753, f. 1.

⁸¹ D.M.O., Nr. 22/1753, f. 1; Nr. 56/1760, f. 1.

⁸² D.M.O., Nr. 7/1778, f. 1: „...die von dem Dorfe ihnen zugefügte Unterdrückungen nicht mehr länger erdulden können“; „...diese Leute von ihrer Ankunft aus der Wallachey stäts in der Berg Arbeit gestanden und die beste Arbeiter sind“; „...dass diese Leute, wen ihnen dieses nicht gestattet werde, selbe insgesamt in der Wallachey entfliehen werden“.

Dacă lupta minerilor și lucrătorilor de la atelierele metalurgice din Banat n-a luat în secolul al XVIII-lea forme superioare (revolte, răscoale, greve), aceasta se datorează atât numărului lor redus și lipsei de organizare, cât și măsurilor luate de aparatul represiv al statului. Odată cu schimbările survenite în mineritul și metalurgia din Banat în secolul al XIX-lea, dar mai ales în a doua lui jumătate, muncitorimea din regiunea minieră va trece la acțiuni de luptă hotărâte împotriva exploataării capitaliste.

Din analiza materialului prezentat rezultă date interesante privind etapa de trecere de la feudalism la capitalism pe teritoriul Banatului, mai ales într-un sector, mineritul, în care fenomenele apar mai timpuriu și se produc în forme caracteristice. Se observă astfel împletirea relațiilor feudale încă existente (de ex. munca de robotă, constrângerea extraeconomică etc.) cu cele tipic capitaliste (munca salariată, sistemul de asigurări sociale etc.), care în scurt timp vor deveni cele dominante. Evoluția din prima jumătate a secolului al XIX-lea nu va face decît să amplifice și diversifice noul tip de relații, conducînd la capitalismul clasic din a doua jumătate a veacului.

COSTIN FENEȘAN

DIE SOZIALASSISTENZ UND DER KAMPF DER BANATER BERGARBEITER IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES XVIII. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Aufgrund unbekannter Archivbelage und veröffentlichter Quellenwerke wird eine bisher unerforschte Seite Banater Bergbaugeschichte des XVIII. Jahrhunderts ins Licht gestellt. Der Verfasser unterzieht vorerst die verschiedenen Bergarbeitergattungen (Gedinghauer, Gehalthauer, Schichtenhauer) einer eingehenden Analyse, wobei auf die für das Banat fast ausschliessliche Existenz der Gehalthauer — Bergarbeiter welche im Akkord arbeiten und nach der im Erz enthaltenen Metallmenge ihren Lohn bezogen — hingewiesen wird. Es werden die schweren Arbeitsbedingungen der Bergarbeiter, die zahlreicher Gefahren (Einsturz der Gruben, Explosionen u.s.w.) und Unfälle ausgesetzt waren, kritisch beurteilt. Anschliessend wird das Bruderladensystem und das damit in Verbindung stehende Pensionierungsproblem, als auch jenes der ärztlichen Beihilfe eingehend besprochen.

Der zweite Teil des Aufsatzes widmet seine Aufmerksamkeit den verschiedenen Kampfformen der Bergarbeiter (Bittschriften, Verlassen des Arbeitsplatzes.

Teilnahme an den Freischaren der „lotri“) gegen die Bergbehörden und die zum Schutz der Bergwerke einquartierten Truppen zu, wobei hervorgehoben wird, dass man zu höheren Formen (Streik, Aufstand), der schwachen Organisation und der geringen Anzahl der Bergarbeiter, als auch der Schutzmassnahmen wegen, nicht kommen konnte.

Die gebrachten Daten werfen ein neues Licht in den noch weit besprochenen Zeitabschnitt des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus auf dem Gebiete des Banates.

HĂRȚI PRIVIND EXPLOATĂRILE MINIERE DE LA DOGNECEA DIN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Cele câteva încercări de a se studia începuturile cartografiei miniere la noi în țară, care se referă exclusiv la Munții Căărășeni, nu s-au dezvoltat pînă în prezent în aceeași direcție și nici nu s-au bazat pe o documentație destul de bogată.

Prima lucrare de acest gen, publicată cu ani în urmă într-o revistă de specialitate¹ cu o documentație istorică corespunzătoare, și-a propus mai mult prezentarea (în cercul cartografilor) unui album de hărți miniere din Banat, care pe la mijlocul secolului trecut a ajuns în biblioteca lui Széchenyi Fr. din Budapesta². El cuprinde 66 de hărți topografice miniere din centrele Oravița, Sasca, Moldova și Dognecea cu desene originale în cazul celor de la Oravița și Dognecea și copii după originale pentru localitățile Sasca și Moldova. Este vădit intenția autorului (care pune în circuitul bibliografic un lot însemnat de hărți miniere inedite din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea) de a le pune toate pe seama „școlii” montanistice și cartografice a lui Ch. T. Delius, cunoscut specialist minier³, profesor la Academia de științe montanistice la Bánska Štiavnica (Schemnitz), care între anii 1759—1770 a activat la Oravița și Dognecea.

Cea de a doua lucrare⁴, care și-a propus studierea unor documente cartografice din același mediu montanistic, prezintă într-un stadiu de documentare și cercetare incipient câteva piese izolate de la mijlocul și sfîrșitul veacului al XVIII-lea. Întrucît hărțile miniere de la Dog-

¹ J. Nagy, *Krassó megyei bányatérképek*, în *Geodézia és Kartográfia*, 9, 1957, p. 262—275.

² Albumul intitulat: „*Entwurf sämtlicher Oravitzer Gruben*”, la Biblioteca Națională Széchenyi; Fol. Germ. 617, Cota A. 1771, fol. 91, de unde a ajuns în secțiunea de hărți O.Sz.K., cota Ta 1975.

³ Monografia închinată lui Ch. T. Delius: Mihailovits J., *Delius Kristóf Traugott, a selmeci Bányászati Akadémia első (1770) bányaműveléstani professorának vázlatos életraja és kisebb munkái*, Sopron, 1937; V. Wollmann, în *Banatica*, I, 1971, p. 199—200.

⁴ V. Wollmann, *Hărți privind exploatările miniere de la Dognecea în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Banatica*, II 1973, p. 187—198.

ne cea care datează din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, aflându-se în arhive din străinătate nu ne-au fost accesibile la acea dată. o serie de aspecte legate de istoricul cartografiei miniere au fost reconstituite schematic, mai mult pe baza analogiilor cu regiunile miniere învecinate.

Documentele topografice miniere din prima jumătate a secolului al XVIII-lea au o importanță deosebită nu numai pentru posibilitatea de urmărire a principalelor etape de dezvoltare ale acestei discipline montanistice mai noi — ca o ramură a unei științe destul de bine conturate și la noi în țară în veacul al XVIII-lea — cartografia —⁵, ci și pentru cunoașterea începuturilor exploatării sistematice a minelor din Banat. Trecerea de la exploatarea la suprafață sau pe filon în adâncime, la urmărirea exhaustivă a zăcămintelor, presupunea chiar în evul mediu cunoștințe temeinice despre structura geologică a terenului și o tehnică foarte precisă pentru măsurătorile subterane⁶. În cazul minelor de plumb de la Dognecea se pune chiar în anul 1727 problema dacă vechea exploatare, foarte costisitoare pînă atunci⁷, merită să fie continuată. În atare situație se pleca de la premise dacă resursele rămase în urma exploatărilor anterioare (din vechime) mai asigureau o rentabilitate corespunzătoare investițiilor⁸. Astfel se pune în mod concret delimitarea stocului metalifer prin continuarea vechilor galerii de coastă (ex. galeria Sf. Ioan), străpungerea vechilor abataje, acordându-se în același timp o atenție deosebită cauzelor și împrejurărilor în care exploatările au fost abandonate în vechime⁹. Unele dintre aceste operațiuni puteau fi executate de mineri experimentați, în echipe, altele presupuneau cunoștințe topografice și o aparatură de măsurat corespunzătoare.

Se pare că în Banat, mai mult decît în alte regiuni miniere, s-a resimțit încă de la începutul secolului al XVIII-lea nevoia unor specia-

⁵ C. C. Giurescu, *Contribuții la istoria științei și tehnicii românești în secolele XV — începutul secolului XIX*, București, 1973, p. 77—95.

⁶ Fr. A. Schmidt, *Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche: Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slovenien und des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Wien, 1834, vol. 6, p. 307: „Undt weillen anberichtermassen des Mark-scheidens derzeit der unter Bergmeister Perger allein kundig, wohingegen ermangelung einer verlässlichen verschinnung manichmals in denen Berggebäuden Leichtlich einiger irrthumb mit villen vergeblichen Unkosten sich ergeben kann“.

⁷ *Idem*, p. 324: „Das Bley Bergwerkh zu Tognazka zu Berühren, ist vorhin Bereits Ihro Kayserlichen Administration erinnert worden, dass solches mit so grossen unkosten nichts weiters fortgetrieben werden solle“.

⁸ *Ibidem*, „damit man jedoch sehe, was die alten in der Tieffe an grossen Zeche verlassen, oder in was stand sich daselbst der Gang in der Tieffe befindet...“.

⁹ *Ibidem*, „So kan der Bereits zu disem ende ein streckh an das Gebürg getrieben St. Johannis Stollen durch eine Kürr von 6 Heuern weithers übertrieben, und entweders mit disen in die grosse Zech gelöchert; oder der Gang gesucht werden, und dahero die behörige Anstalten darzu zu machen, und darüber sodan zu berichten seyn wird, wie sich die grosse Zech, wan in diese gelöchert seyn wird, Befinde, und wie die alten den Gang daselbst in der Tieffe verlassen haben, damit sich alsdan das weithern entschliessen möge“.

liști în topografie (Markscheider), din moment ce în anul 1727 numai maistrul minier (Bergmeister-ul) Perger¹⁰ poseda asemenea cunoștințe. Pentru înlăturarea acestui neajuns se prevedea ca tinerii practicanți montanistici să fie inițiați de către un funcționar minier (Berg-Officianten) adus din alt ținut montanistic. Situația nu s-a ameliorat la Dognecea nici la mijlocul veacului, întrucît se prevedea din partea autorităților montanistice prin *Status Personalis* pe anul 1761, ca Markscheider-ul de aici să fie remunerat cu 425 fl. anual (cu un „spor“ de măsurătoare de 1 fl, 30 creșteri pentru fiecare perimetru minier-Feld-mass; locuință gratuită, lemne de foc, nutreț ș.a.m.d.), întrucît „...s-au ridicat aici [la Dognecea] foarte puține hărți...“¹¹. Pentru această sumă îi mai reveneau și alte îndatoriri: întocmirea protocolului de vizitare periodică a minelor (Bergwerks- und Hüttenconsultationsprotokoll), instruirea practicanților și a ucenicilor minieri (Lehrhäufer) ș.a.

În atare împrejurări primele hărți referitoare la unele exploataări miniere de la Dognecea, datînd din anul 1740, au fost ridicate sau copiate de „ingineri-topografi“ (Bergwerksingineur oder Markscheider) din Oravița. Se pare că din moment ce aceștia purtau denumirea „Pannatischer (sic!) Bergwercks Ingeineur oderso betitelter Markscheider“, aveau o sferă de activitate care se întindea peste granițele unui singur district minier.

Operația de măsurătoare și desenare se făcea de obicei la fața locului („aufgenommen und aufgetragen“ sau „bezogen und aufgenommen“). Acest lucru se specifica de obicei în legătură cu numele celui care a executat harta (ex. harta minei „Danieli“ probabil din anul 1740). Hărțile păstrate în copie, ceea ce se specifica de obicei („copiert von...“) puteau fi executate și la Oravița, așa cum se poate vedea la harta galeriei „Simon și Juda“ din 15 noiembrie 1740. Dacă la început inginerul topograf făcea singur măsurătorile și le trecea apoi pe hartă (lucru care s-a putut urmări și în cazul hărților de la Dognecea), mai târziu, începînd cu deceniul al 5-lea al veacului al XVIII-lea, el este ajutat la cea de a doua operație. În harta minei de cupru „Simon și Juda“ din anul 1746 întîlnim deja alături de specialistul topograf Johann Pekh și pe un oarecare Zins(?), care trăgea liniile (*delin[iert] Zins*); probabil întocmea și legenda hărții și celelalte elemente topografico-decorative.

Proporția reducerii distanțelor se exprimă prin intermediul *scării grafice*, iar unitatea de măsurat întrebuintată aproape exclusiv la minele din Banat era stînjenu (= $1, 8964$ m).

După modul de execuție, hărțile miniere de la Dognecea (pe care le prezentăm în continuare) se încadrează în cea de a doua etapă (perioadă) din succesiunea tipologică stabilită pentru evoluția cartogra-

¹⁰ Vezi, supra, nota 6.

¹¹ Fr. A. Schmidt, *op. cit.*, vol. 11, p. 164 (Bannatische Bergwerkspersonalis vom 1-ten Januar 1761 angefangen...): „Es wäre befunden dass in Dognazka fast wenig Carten verfertigt werden, daran aber die gemangelte Nachricht [lipsa de specialiști topografi] schuld seye“.

fiei miniere¹². Ea debutează în Austria la începutul veacului al XVIII-lea, iar în Slovacia, Ungaria Superioară (Felvidék) ceva mai târziu¹³ și durează pînă prin anii 1760—1770, respectiv ceva mai mult în ultimele două regiuni. În Banat „... cea de a doua perioadă începe în deceniul 4 al secolului al XVIII-lea și coincide în linii mari cu începuturile cartografiei miniere din Banat. Ea durează aproximativ pînă în deceniul al treilea al secolului următor. Pe hărțile miniere se înseamnă acum [spre deosebire de prima perioadă] și relieful montan sau se specifică anumite situații geologice. Din punct de vedere decorativ hărțile abundă în motive ornamentale baroc. În această perioadă sînt date primele dispoziții pentru uniformizarea sistemelor de măsurători... ”¹⁴.

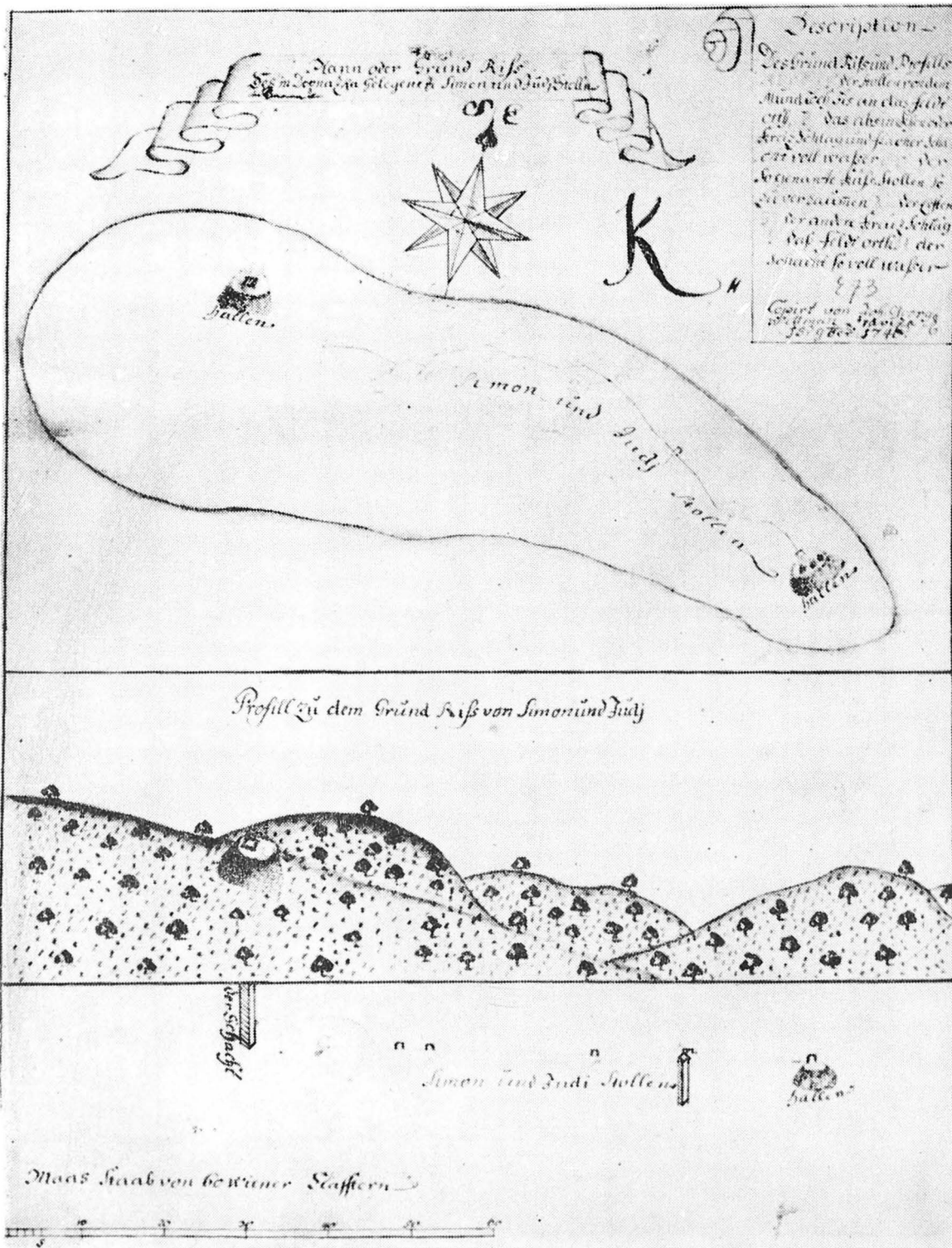
Analizînd cele 8 hărți care ajung pînă în anul 1765 (deci se încadrează în perioada tipologică și istorică amintită) se constată, mai ales pentru primele exemplare, și alte particularități. Unele poartă încă amprenta procedeeleor cartografice caracteristice primei perioade, alte particularități nefiind cuprinse în definiția prezentată. Așa de exemplu hărțile 1—3 mai păstrează caracterul linear și concis, specific primelor hărți miniere, folosindu-se în continuare culorile distinctive pentru deosebirea caracterului și scopului diferitelor categorii de lucrări miniere. Cartușul legendei este încă aproape complet neglijat, atît din punctul de vedere al conținutului (scopului practic), cît și din punct de vedere artistic-decorativ. Redarea reliefului mediului montanistic ambiant, care încă nu se generalizase pentru documentele cartografice referitoare la minele de la Dognecea, este destul de stîngace și schematică, fără a se reține nici o particularitate topografică specifică terenului reprezentat pe hartă. În schimb se surprinde, în puținele exemplare descrise și reproduse mai jos, momentul în care numărul însemnărilor de pe hartă cu cifre (explicate apoi în legendă) este în continuă creștere. Legenda sau explicația numerelor este trecută pe marginea hărții, adică într-un loc cu totul distinct, fiind încadrată ornamental la început cu chenare simple, apoi cu motive decorativ-artistice foarte variate. Se mai practica și în continuare procedeul de a se trece în legendă numărul reperului topografic sau al obiectivului minier exact în aceleași culori cu care el a fost trasat în profil sau în planul orizontal.

În același timp se constată modul în care pedanteria în tehnica executării detaliilor topografico-montanistice are de suferit în favoarea numeroaselor efecte artistice care devin din ce în ce mai importante în concepția specialiștilor topografi. Rama hărții, reprezentarea rozetei care indică punctele cardinale (reprezentată uneori chiar în forma unei

¹² Fr. Kirnbauer, *Die Entwicklung des Grubenrisswesens in Österreich*, în *Blätter für Technikgeschichte*, Viena, 1962, p. 90—100; V. Wollmann, în *Banatică*, II 1973, p. 189.

¹³ J. Vozár, *Vývoj banskej kartografie na Slovensku*, în *Z dejin vied a Techniky Slovensku*, V 1969, p. 200—210 (rezumat).

¹⁴ V. Wollmann, *op. cit.*, loc. cit.

Pl. I. Planul orizontal și profilul galeriei „Simon și Juda” de la Dognecza (1740)

busole) pun în umbră schița topografică propriu-zisă a obiectivului minier.

Un prilej de lux și risipă de elemente și motive decorative îl oferă reprezentările scării grafice transversale. Ele puteau fi înconjurate de ghirlande stilizate de flori sau de un repertoriu întreg de unelte și instrumente de minerit, însă rafinamentul artistic al topografului și nu arareori a celui care copia sau multiplica hărțile, a mers pînă acolo, încît încadra reprezentarea scării grafice într-un peisaj romantic sau chiar idilic.

Schematicile reprezentări de relief, mai frecvent întîlnite în perioada de tranziție de la prima la cea de a doua perioadă a dezvoltării topografiei miniere în Banat, care inițial aveau menirea să sugereze mai plastic reprezentările în profil (uneori și în plan orizontal) ale mediului montanistic și ale detaliilor de planimetrie și de nivelment, se transformă și ele în adevărate peisaje artistice. Se constată în aceste peisaje introducerea noțiunii de perspectivă și o abundență de scene și simboluri de minerit: mineri în fața unei guri de galerie, fie în poziția lor caracteristică de lucru cu ciocanul și dalta, fie cu vagonetul pentru minereu; construcții la suprafață („Taggebäude“), ca de pildă troliul manual („Haspel“), crivacul acționat cu cai („Pferdegöppel“) sau puțuri de aeraj („Wetterturm“), care chiar dacă s-au „plantat“ artificial în acest peisaj, au menirea să sugereze un tablou montanistic cit mai convingător.

Chiar și cartușul legendei, care a servit inițial ca simbol heraldic, redînd deobicei blazonul proprietarului¹⁵, s-a pretat la asemenea intervenții artistico-decorative. La primele hărți întîlnim o ramă simplă redată uneori în forma unui sul de pergament răsucit la capete sub forma unor caulicule, pentru ca apoi să fie încadrate într-o coroană de frunze de lauri sau chiar într-o compoziție florală mai bogată¹⁶. Unul dintre cele mai artistice cartușe, conceput mai mult ca o compoziție simbolică, este acela de pe harta minei „Simon și Juda“ de la Dognecea din 16 decembrie 1746. Prin eleganța sa, cartușul care este prevăzut și cu o maximă de binecuvîntare a noii exploatare, precum și prin limbajul ales (care la cele mai multe hărți este destul de alterat sub influența dialectului mineresc), chenarul reușește să scoată în evidență solemnitatea momentului de deschidere a celei mai importante mine de cupru argentifer din Banat. Mina „redeschisă“ de fapt în anul 1742 sub conducerea maistrului minier superior (Oberbergmeister) Bartholomeus Hohengartner, a devenit în curînd — după cum remarcă în anul 1772 cunoscutul specialist mineralog și minier apoi chiar consilier aulic Ignatz v. Born — cea mai importantă mină de acest gen,

¹⁵ H. Wilsdorf, *Alte bergmännische Gebrauchsgraphik in ihrer volkswissenschaftlichen Aussage*, în *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, XI 1965, p. 209—210.

¹⁶ *Grundt Riess undt Profill über. Das Cornu Tilfer Gebirg* (de J. Michalowitz).

descoperită vreo dată în întreaga Europă¹⁷. Importanța acestei exploatare pare să o dovedească și frecvența hărților miniere care o atestă începând cu deceniul al 4-lea al veacului al XVIII-lea, în ciuda dificultăților de exploatare din deceniile următoare¹⁸, pînă în veacul al XIX-lea.

Prima încercare de a ierarhiza hărțile în ordine cronologică s-a făcut — necunoscîndu-se la acea dată numeroasele piese aflate în arhivele din străinătate — doar pe baza a citorva hărți din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea¹⁹. În prezent, fiindu-ne accesibile și hărți mai vechi²⁰, se poate întregi imaginea despre intensitatea exploatarei zăcămintelor de la vestita mină „Simon și Juda” din Dognecea. Hărțile cele mai vechi referitoare la minele din Banat²¹ și care datează din anul 1740 (cele de la Dognecea, Moldova: Tilfa Mică și Racovița, Oravița: Coșovița și Vodarna) se păstrează în colecția de hărți a arhivei de Stat din Austria (Viena) „Finanz- und Hofkammer-Archiv”.

În cele ce urmează vor fi prezentate numai acele hărți topografico-miniere care se referă la teritoriul montanistic de la Dognecea și Ocna de Fier (Moravița). Fiecare descriere va fi însoțită de un scurt comentariu asupra datelor istorice, adică asupra acelor însemnări care prezintă interes pentru istoria exploatarei sau a localității respective, eventual și pentru istoria tehnicii miniere:

1. — **Plan orizontal al galeriei „Simon și Juda”** (Plann oder Grund Riss. Des im Dognazkaer Gelegenenen Simon und Jud. Stolln)²²; scara grafică: 1:60 stînjeni vienezi. Harta a fost întocmită la Dognecea, probabil ceva mai înainte de a fi fost copiată la Oravița în 15 noiembrie 1740 de Joh. Georg Wittmann. Literele ABC: EFG indică în legendă galeria principală, de la gura ei pînă la frontul de lucru; BO escavare la vatră și un puț înclinat umplut cu apă. CD. O galerie (Küss?) care

¹⁷ Ignatz v. Born, *Briefe über mineralogische Gegenstände auf seiner Reise durch das Temesvarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Niederrungarn*, Frankfurt și Leipzig, 1774, scrisoarea IX. p. 47: „Diese letztere Simon Judä Kupfergrube ist das beträchtlichste Kupferwerk welches vielleicht jemals in Europa entdeckt worden...”.

¹⁸ I. v. Born, *op. cit.*, p. 47—50; Fr. Grisellini, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temesvarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, II-ter Teil, Wien, 1780, p. 77—79.

¹⁹ V. Wollmann, *Dezvoltarea tehnicii miniere din Munții Cărașeni în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Banatica*, I 1971, p. 213 și nota 65, planșa XXIII—XXV.

²⁰ Harta din 15 octombrie 1751 (Arhiva Centrală pentru Minerit de la Bratislava): *Banatica*, II, p. 190—191 și planșa III.

²¹ Harta generală a Banatului întocmită la îndemnul lui Claudius Florimund Mercy d'Argenteau în anul 1723 (Arh. Statului, filiala Timișoara, cota 2/1723—5) amintește mina de argint (Silberbergw.) de la Dognecea, dar această hartă nu poate fi considerată ca un document cartografic minier.

²² Österreichisches Staatsarchiv (Finanz- und Hofkammerarchiv), cota Pa 36/1—3 (archiva de hărți). Din cele 3 hărți indicate în catalog s-au păstrat doar două.

urmează a fi deschisă; *EF.* zona galeriei transversale; *G.* Frontul galeriei direcționale; *H.* Puțul la zi plin cu apă.

2. — **Plan sau plan orizontal și profilul așanumitei mine „Danieli” din Dognecea** (Plan oder Grund Riss, und Profil der in Dognazka sogenannten Danieligrube)²³; scara grafică: 1:50 stînjeni vienezi. Harta a fost ridicată și executată de inginerul topograf Ferdinand Johan(n) Tringl: Königl[icher] Pannatischer Bergwerckingineur oder Markscheider. Cu toate că data ridicării nu rezultă din hartă, se poate deduce pe baza modului de execuție și a asemănării cu harta nr. 1, că ea datează tot din anul 1740. Nu este exclus ca originalul hărții nr. 1 să fi fost executat tot de Tringl la Oravița. Modul de redare a profilului, cu elemente de perspectivă în ceea ce privește prezentarea suprafeței minei, încadrează harta în perioada de trecere de la prima la cea de a doua etapă de dezvoltare a cartografiei miniere. Pentru această încadrare tipologică pledează și folosirea liniilor colorate pentru deosebirea diferitelor nivele și orizonturi: literele *AB* reprezintă galeria „Ich wags Gott vermags” („Eu îndrăznesc Dumnezeu primească”) în profil și plan orizontal; *C.* puțul superior; *D.* puțul inferior Danieli; *E.* Cîmpul de exploatare a minei; *FG.* galeria nou amenajată, încăpere pentru separarea minereului („Scheidhäusel”). La *C* și *D*, la fiecare din cele două puțuri se poate vedea cîte un troliu manual, ceea ce demonstrează că producția acestei exploatare era destul de mică.

3. — **Plan orizontal sau planul exploatărilor de plumb argentifer și cupru „Sf. Ioan” și „Antoni” aflate la Dognecea în Banat** (Plan oder Grund Riss. Der in dem königl. Pannatischen Silberhaltigen Bley, und Kupferbergwerck Dognazka gelegenen St. Johanni, und Antony Gruben)²⁴; dimensiunea 74×132; scara grafică: 1:50 stînjeni vienezi, executată de Ferdinand Johanne(s) Tringl în 3 decembrie 1740. Pe baza legendei: *Reprezentarea sau descrierea planului orizontal al minei „Sf. Anton”* (și) *„Sf. Ioan” de la Dognecea* (Description, oder Beschreibung. Über denn Grund Riss deren in Dognazka gelegenen so genannten St. Antony Ioannis Stollner Gruben Gebäuden) dar și a schiței geo-topografice, se poate remarca o rețea întreagă de puțuri („Abteufen”, nr. 15, 33); planuri înclinate („flacher” sau „saiger Haspel”, nr. 8, 43); galerii transversale, galerii de explorare („Spühren- oder Lenken auf Hoffnung”, nr. 20, 44) ș.a.m.d. Terminologia minieră foarte bogată care abundă în legenda hărții reflectă un nivel tehnic destul de înalt. S-au aplicat foarte frecvent cele mai dificile procedee de urmărire a filoanelor metalifere în „culcușul” și „acoperișul” zăcămintului. Nu lipsesc nici lucrările și amenajările care să asigure condițiile necesare de acraș („ein Wetterturm” nr. 5; „ein flacher Haspel auf Witterung” nr. 42; „ein Wetterhaspel” nr. 28), evacuare a apei („Der grosse Wassersumpf von dannen sich 5 Hand Künsten bis auf die Ioannis Stollner Ebensohle befinden” nr. 24) cu ajutorul a cinci pompe manuale de aspirație, care

²³ *Ibidem.*

²⁴ Cota Pa/35.

ridicau apa dintr-un abataj pînă la orizontul principal „Ioannis“. Pentru crearea unui tablou de ansamblu asupra unui complex minier mult mai mare decît în cazul primelor două hărți, reproducem integral explicația numerelor din legendă: 1. Gura galeriei Antony; 2. Ramificație pe aceeași galerie și un puț cu adîncimea de 7 stinjeni; 3. Frontul galeriei Antony; 4. gura galeriei Ioannis; 5. Turnul de aeraj; 6. Galerie pe un filon nou; 7. Primul puț; 8. Un trolu pe plan înclinat; 9. Galeria (Federnsstrecken?); 10. Trolu inferior; 12. Frontul galeriei în dreptul unei intersecții; 13. O galerie spre stînga din galeria Ioannis care merge pînă la puțul „orb“; 14. Puțul pe filonul nou; 15. Puțul principal pe filonul principal; 16. Prima porțiune de galerie exploatată intens spre sud și nord; 17. Puț și galerie în zona unde zăcămintul coboară spre culcuș; 18. Galerie în „acoperiș“; 19. Intersecție pe filoane; 20. Frontul galeriei cu o urmă de filon; 21. Puț; 22. Contrafront spre străpungere; 23. Frontul galeriei; 24. Marele bazin pentru colectarea apei de infiltrație, evacuată cu ajutorul a cinci pompe; 25. Galerie în „culcuș“ îndreptată spre puț; 26. Abataj spre sud; 27. Abataje; 28. Răsuflător (ventilator) manual; 29. Filonul principal; 30. Galeria spre frontul de lucru; 31. Prima ramificație; 32. A doua ramificație; 33. Puț spre al treilea Trum; 34. Abatajul nord-sud; 35. Suitor care duce la un abataj vechi; 36. Cel de-al patrulea Trum; 37. Puț într-o zonă intens exploatată; 38. Frontul de lucru superior; 39. Abataje vechi în partea superioară a minei; 40. Scări „umblătoare“; 41. Intersecția; 42. Plan înclinat pentru aeraj; 43. trolu într-un puț vertical cu adîncimea de 7 stinjeni. La talpa lui se găsește minereu aurifer amestecat cu blendă. 44. Ramificație de prospectare; 45. Intrarea în mina veche; 46. Cea mai adîncă zonă de exploatare a minei.

4. — **Plan orizontal, profil și prospect (perspectivă).** Neasemuit de bogata mină de cupru Simon și Juda conținînd argint, care a fost deschisă cu bogate rezultate în Banatul Timișorii, la *Dognécea*, sub Excelența sa generalul comandant al țării, liberul Baron de Engelshofen, apoi sub reprezentantul cameral și director minier Milostenia Sa domnul Baron de Viechtern și prin înțeleapta și excelenta îndreptare a domnului maistru minier superior al Banatului, Bartolomeu Hehengartner (Grundriss, Profil und Prospect. Der silberhältigen ohnvergleichlichen Kupfer Gruben St Simonis et Judae, welche in dem Temesvarer Banat in *Dognazcka* unter S[eine]r Excellence den Landes Commandierenden Generalen Frey[herr] Herrn v. Engelshofen, dan unter den Ca[mer]al Repräsentanten, und Berg Wercks Directeurs S[einer] Gnad[en] Herrn Baron v. Viechtern durch kluge und vortreffliche anleithung des Banatischen Ober-Bergmeisters Herrn Bartholomaej Höhengarners den reichen Seegen mit ende des 1742-ten Jahres erbauet²⁵; dimensiunea 46×54,5 cm, ridicată (executată!) la 16 decembrie 1746 de către Johann Pekh. Prin precizia topografică și frumusețea artistică,

²⁵ Cota Pa 40 1—2.

evidențiată prin realizarea unui tablou complet în plan orizontal, profil și perspectivă, această hartă rămîne una dintre cele mai reprezentative lucrări de topografie minieră pentru Banat la mijlocul veacului al XVIII-lea.

Înafara explicațiilor geologico-miniere marcate cu diferite culori (negru=lucrări părăsite; verde=lucrări exploatate; galben=filoane argintifere; albastru=filoane sărace; roșu=filoane bogate în cupru), harta reprezintă și o serie de detalii de altă natură. Astfel la suprafața minei s-au desenat în perspectivă: drumurile care duc spre intrarea în mină, o „colonie” de mineri, instalații de aeraj („Wetterrauchfang” sau „Wetterlutte”) ș.a. Rețeaua lucrărilor miniere mai importante este indicată prin următoarele cifre: 1. Puț „orb”; 2—3. Fronturile galeriei celei mai adînci; 4—8. Galerile superioare săpate din puț; 9. Front de lucru direcțional; 10—13. Galerii la nivelul galeriei de coastă (Ebensohle); 15—29. Galerii de abataj; 30. Străpungere în puțul la „zi”; 31. Frontul de lucru, cel mai sus.

5. — **Descrierea minelor „Prințul Iosif” din Munții Ocna de Fier** (Moravița) (Explication. Über die Prinz Josephi Gruben in dem Moravizer Gebürg)²⁶; dimensiuni: 45×31 cm. Harta a fost întocmită la 26 februarie 1767 de Inginerul topograf adjunct Jac(obus) Gossenheimer din Dognecea la scara (grafică) 1:50 stînjeni vienezi. Cu toate că scopul ridicării nu este specificat în titlul hărții, el rezultă destul de limpede din legendă (nr. 4). Aici se amintește construirea unei galerii de drenaj („...der neue anzutreibende Erb Stollen”) cu o lungime de 92 stînjeni (=165,5 m). În acest context s-a specificat că talpa galeriei va fi cu cinci stînjeni sub nivelul vechilor abataje (rambleuri) iar zăcămintul se poate exploata pînă la 10 stînjeni sub talpa galeriei. În rest, mina „Prințul Iosif” este străbătută de o serie de exploatari mai vechi, din care în anul 1765 se mai vedeau: 1. O galerie direcțională astupată („der alte verraumte Stollen welcher auf dem Streichen des Ganges angetrieben ist”); 2. Un puț vechi, rămas deschis încă pe o adîncime de 3 stînjeni („Ein altes Abteufen, welches 3 Klafter bis auf die alten Berge in Öffnung stehet”); 3. Puțul principal la „zi” astupat pe o adîncime de 12 stînjeni și a cărui adîncime inițială nu s-a putut cerceta („Der Tag Schacht, welcher 12 Klafter verraumet worden, dessen völlige Teuffe nicht sondiret (?) werden kann”).

6. — **Descrierea minelor „Ioan Mihail” și „Leopold” de la Ocna de Fier** (Moravița) (Explication. Über die Johann Michaeli und Leopoldi Gruben in Moravitz)²⁷. Harta are dimensiunile 69×43 și a fost întocmită de același Jak(ob) Gossenheimer la 10 aprilie 1765. Scara grafică reprezintă aceeași proporție de reducere ca la nr. 5. Cu toate că și această exploatare pare să fie destul de veche, după cum rezultă din nota nr. 8 („alte Püngen auf dem ausbeissen des Ganges”), numărul lucrărilor mai recente — deja deschise sau proiectate — este mult

²⁶ Cota Pa/96.

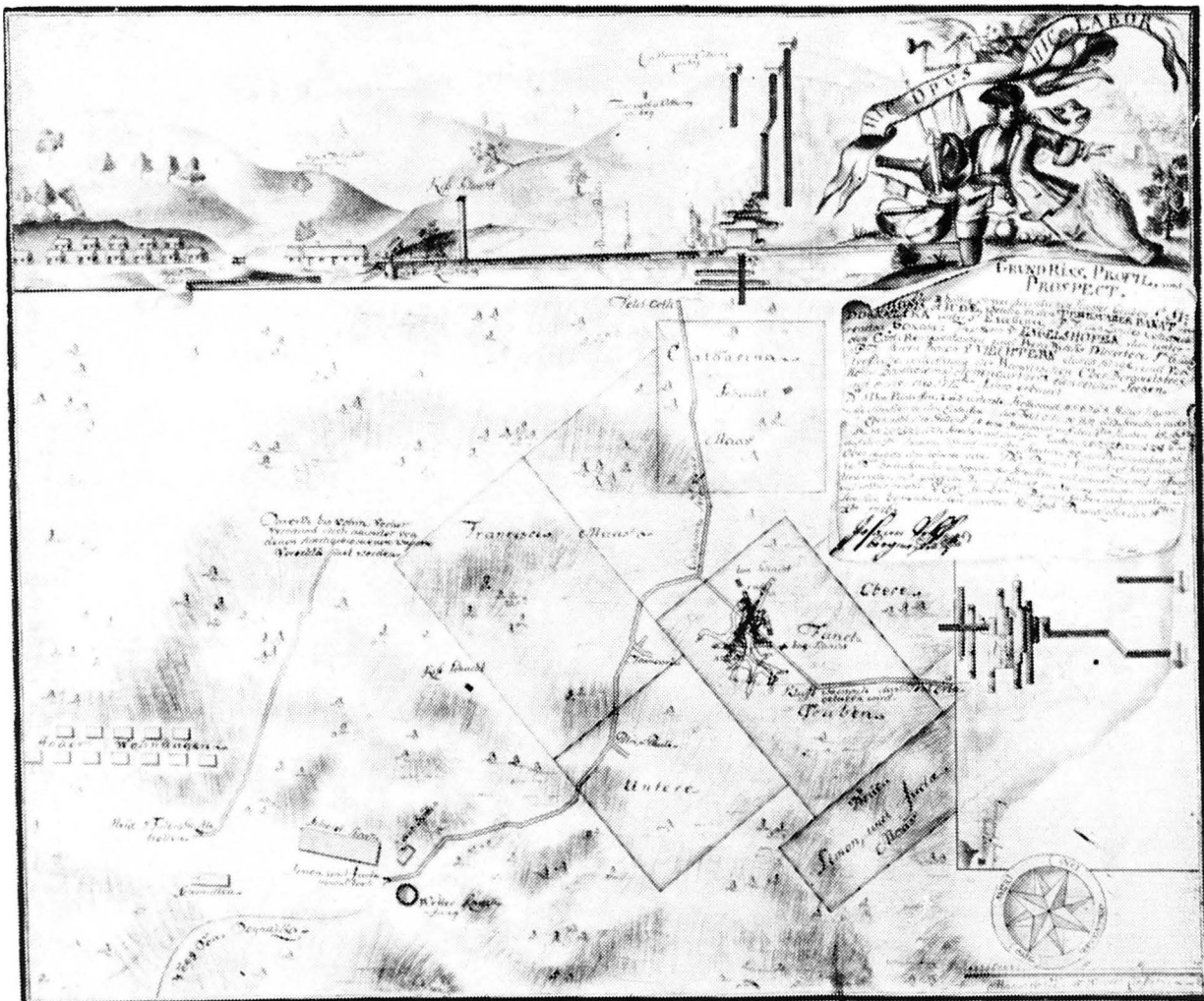
²⁷ Cota Pa/95.

mai mare decît la celelalte exploatări amintite. Prin golirea unui puț la „zi pînă la adîncimea de 17 stînjani (nr. 1: „Der 17 Klr. aufgeraumte Tagschacht...“) se continuau la adîncimea de 30 stînjani diferite galerii auxiliare (nr. 2: „...der unter denselben auf 30 Klr. Teufe angebrachte Zubau Stollen...“). Se proiectează și aici o galerie de drenaj (nr. 6) cu o lungime de 137 de stînjani („der Projectierte Erb Stollen auf 137 Klr. Länge...“), care putea fi prelungit pînă la puțul „Leopoldi“ prin continuarea galeriei de coastă venită din zona exploatării „Johanni Michaeli“. Celelalte cifre desemnează următoarele lucrări miniere mai recente: 4. Puțul la „zi“ Leopoldi cu o adîncime de $9\frac{1}{2}$ stînjani; 5. O galerie de coastă care urma să fie săpată din puțul amintit la o adîncime de 30 stînjani și cu lungimea de $65\frac{3}{4}$ stînjani; 7. Galeria de coastă „Ana“ și „Venceslav“ din care s-au săpat pe direcția filonului „Leopoldi“ o galerie de 9 stînjani; 8. Urme de vechi exploatări pe aflorimentul filonului „Leopoldi“.

7. — **Descrierea minelor de aur exploatate în Munții Ocna de Fier, a așezării acestora și a șteampurilor care s-a dispus să fie construite aici** (Explication. Über die im Moravizer Gebürg betreibende Gold-Grüben, nebst dessen Situation, un denen zuerbauenden angetragenen Puch-Häusern)²⁸. Harta s-a întocmit la Dognecea în iulie 1765 de către Jacob Gossenheimer, avansat între timp în funcția de inginer topograf (Kay-[ser]l[ich] Königl[icher] Marckscheider). Are dimensiunea 121×30 , format adaptat obiectivului pe care îl reprezintă; lipsește scara grafică. Harta conține planul orizontal (în parte și profilul) al Văii Moraviței, aproape fără nici un detaliu de teren, schițîndu-se relieful mai mult simbolic cu linii hașurate. Prin aceste caracteristici harta se deosebește de hărțile miniere de exploatare (Schurffund, Lehenskarten), încadrîndu-se mai mult în categoria *hărților generale ale terenurilor miniere de suprafață* (Übersichts- oder Hotarkarten) avînd o analogie — poate ceva mai reușită în harta terenurilor aparținătoare minelor de cupru de la Dognecea din 25 septembrie 1753²⁹. Valea Moraviței este trecută pe hartă împreună cu pîriurile afluate mai mult în scopul stabilirii locului unde urmau să se construiască șteampurile pentru zdrobit minereul aurifer: 1. Un șteamp deja existent („das an dem Moravizer Wasser bereits erbaute Prob Puch Haus...“); 2. Locul unde urma să fie construit un nou șteamp, mai sus de primul cu 1010 stînjani (=1818 m): („... das um oberhalb neuzuerbauende angetragene zweyte Puch Haus“); 3. Fosta topitorie „Danieli“, locul unde se proiecta construirea celui de-al treilea șteamp. Urmează apoi înșirarea galeriilor și puțurilor din întreaga vale a Moraviței, care în cea mai mare parte au fost exploatate din vechime (ex. nr. 5: „eine alte offene Arbeit“; nr. 6: „alte Püngen“; nr. 9: „kleine alte Püngen dessen Streichen scheint von Michaeler Kluft durch die Süncken durch zu sezen“; nr. 12 „alte Püngen diesem Streichen nach“ ș.a.) unele din ele fiind extinse la mijlocul veacului

²⁸ Cota Pa/93/1.

²⁹ *Banatica*, II 1973, p. 191—192 și planșa IV.

Pl. IV. Planul orizontal, profilul și perspectiva minei de cupru „Simon și Juda” (1746)

XVIII-lea: De exemplu la exploatarea „Franciscus-Seraphicus“ (nr. 4) s-a străpuns printr-o galerie de coastă puțul la „zi“ redeschis. Galeria de la exploatarea „Prințul Iosif“ s-a prelungit pînă la puțul la „zi“; la nr. 8 se reprezintă un puț vechi pentru urmărirea filonului la adîncimea de 5 stînjeni. Celelalte exploatări: puțul „Leopoldi“, galeriile „Ana“ și „Venceslav“ care mai apar pe această hartă sînt cuprinse în piesa nr. 6 și descrise mai detaliat; 13. Puțul la „zi“ Michaeli; 14. Galerie de coastă săpată sub puțul „Michaeli“ pe lungimea de 30 stînjeni.

8. — **Descrierea minei de aur „Francisc Teresia“** (Explication. Über die Franciscus Teresia Goldgruben)³⁰. Harta a fost executată la Dognecea în iulie 1765 de același Iacob Gossenheimer, la scara grafică 1:60 stînjeni vienezi. Dimensiunea ei 59×51 cm. Din legenda ei reproducem: nr. 1 galerie de coastă, redeschisă pe o lungime de 15¼ stînjeni, nr. 2, galerie de coastă săpată pe traseul unui filon în care se obținea minereu, atît prin escavare descendentă cît și prin escavare ascendentă („...und in denselben sowohl mit Einteufen als über sich brechen die Puch Gänge Erzeuget werden“), nr. 3, Surpare de teren la suprafață pe direcția filonului; nr. 4, o galerie de coastă prăbușită, care străpunge probabil un puț săpat la zi, nr. 5, traseul dealului (muntelui).

De remarcat este faptul că această regiune a fost străbătută de o serie de exploatări foarte vechi, care numai în foarte mică măsură puteau fi continuate fără operații de reamenajare sau modernizare. Hărțile executate în prima jumătate al veacului al XVIII-lea reflectă într-o măsură mai mică preocuparea forurilor montanistice bănățene de a face investiții masive în vederea modernizării mineritului în Dognecea. Cu excepția minei „Simon și Juda“, pentru care s-a manifestat un interes deosebit, foarte rar se menționează (în hărțile descrise mai sus) proiecte pentru construirea unor complexe miniere mai mari. În două-trei cazuri se vorbește despre construirea unor galerii de drenaj (Erbstollen), care s-au săpat la nivelele inferioare ale minelor pentru a colecta apa din galeriile și abatajele de lucru, dar care au putut să servească și ca drumuri de acces și transport. Asemenea lucrări fiind de obicei foarte costisitoare, nici n-au fost realizate în primele decenii de exploatare sistematică la Dognecea. Investigațiile montanistice de aici s-au rezumat la extinderea unor lucrări mai vechi prin urmărirea filonelor metalifere deja începute, abandonate, prăbușite sau rambleate. Pe măsura creșterii nevoii de materie primă și a dezvoltării cunoștințelor geologice și topografice, marile depozite de minereuri complexe din Munții Dognecei și Ocna de Fier au fost exploatate după o concepție tehnică mai bine conturată, ceea ce se reflectă și în documentele cartografice din cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

³⁰ Cota Pa/93/2.

Înșirăm în continuare cele 11 hărți miniere de la D o g n e c e a (din anul 1771), care s-au păstrat în albumul amintit³¹ din biblioteca buda-
pestană Fr. Széchenyi.

În Munții Sf. Ioan: 1. — Galeria „Antony“; 2. — Galeria de dre-
naj „Herbersteiner“; 3. — Exploatarea (galeria) „Fabianus“; 4. — „Te-
resia“.

În Munții Danieli de la Ocna de Fier (Moravița): 5. — Exploatarea
(galeria) „Maria Lichtmess“; 6. — „Pavel-Ioan Botezătorul cea nouă“;
7. — „Simon și Juda“; 8. — „Danieli“; 9. — Simon și Juda cea nouă.

În Munții Wolfgang: 10. — „Victoria-Cristopf Traugott-Pancraty“;
11. — „Vinerea Mare“, „Sf. Treime“ și minele de cuarț (Kiess Grü-
ben) „Gregory“.

Hărțile au fost executate la scara 1:50 stinjeni vienezi (ceea ce ar
corespunde azi în sistemul metric aproximativ cu scara 1:7.300) de
către topograful minier J. v. Herchenröthern. Chiar numai simpla lor
enumerare aduce o contribuție la istoria mineritului din Banat, căci
unele nu sînt cunoscute pînă în prezent din nici o hartă și din nici o
relatare a călătorilor străini din sec. al XVIII-lea care au vizitat mi-
nele din Banat. Harta nr. 7, care înfățișează mina „Simon și Juda“,
este deosebit de importantă, nu numai pentru compoziția ei topogra-
fico-decorativă, ci și pentru descrierea explicativă care o însoțește³².
Asemenea descrieri mai detaliate apar numai la hărțile originale din
album, care înfățișează exploatarea miniere de la Oravița și Dogneccea;
dar nici una nu conține atîtea informații de ordin geologic, tehnic și
istoric, ca cea care reprezintă cunoscuta mină „Simon și Juda“, în pro-
fil și în plan orizontal. Datele pe care ni le furnizează sînt cu atît mai
importante pentru istoria mineritului bănățean, cu cît ele prezintă si-
tuația minieră reală — ilustrată cu o serie de amănunte importante de
ordin tehnic —, situație care a trezit interesul, ba chiar și îngrijorarea
unor specialiști minieri ca P. v. Stampfer sau Ch. T. Delius³³. Cu toate
că autorul hărții este J. v. Herchenröthern, textul explicației, care re-
flectă o concepție montanistică mai largă, pare să aparțină lui Delius

³¹ Cf. supra nota 2: Foaia de titlu al cap. IV intitulată „Beschreibung über
samentliche beygebogene Charten, und mit Ende Decembris 1771 im Bau, und unter
Bergaemtllicher Disposition stehende Dognaczkaer Gruben, nach denen drey Abthei-
lungen des hiesigen Haupt Erzgebürge (nämlich des Joanner, Dilfaer, dann Danie-
ler, oder Moraviczer und einen seitwärts des letzten Mitternachtsseite abgetret-
tenen und gegen der Bogshaner Ebene zu streichenden Riegels und sogenannten
Wolfgang Gebürg) entworfenen Grube Gebäude. Designée Procopie Chev. Lhotka
de Zmieslaw., a fost executată de Procopiu Lhotka de Zmislow.

³² J. Nagy, *op. cit.*, p. 265.

³³ Fr. Grisellini, *op. cit.*, p. 77—79: „Bei der gesagten, beträchtlichen Weite-
rung, zu der die Grube gediehen war, musste man endlich den völligen Einsturz
des Berges fürchten, wenn der bisherige unordentliche Bau länger wäre fort-
getrieben worden. Es wurde daher des Grafen Stampfer Exc. von Hofe zur Unter-
suchungskommission abgeschickt, welcher mit Zuziehung des Herrn v. Delius da-
maligen Bergmeisters die dienstlichen Mittel zu treffen wusste“.

însuși, la acea dată maistru minier (Bergmeister) al exploatărilor de la Dognecea.

După o descriere generală a stocului de minereu sînt înșirate exploatările deasupra orizontului 9 pe care se află și galeria principală (Erbstollen). Încă la 1771 această porțiune (între orizontul 2 și 9) a fost aproape complet exploatată pînă în zona exploatărilor „Barbara”, „Anastasia” și „Francisci”, iar din cauza abatajelor săpate neglijent, lucrările s-au executat numai sub amenințarea unui permanent pericol. Sub nivelul acestei galerii, stocul a fost exploatat — cu excepția unor mici porțiuni — pînă la orizontul 13, iar operațiunea de rambleere a golului creat a fost terminată în momentul ridicării hărții, numai între orizonturile 14—16. În descrierile ulterioare — destul de ample — ale lui I. v. Born (1772) și Fr. Grisellini (1775) printre măsurile luate pentru evitarea prăbușirii minei „Simon și Juda”, pe lângă lucrările de armare a unor galerii transversale se înșiră și rambleerea întregului spațiu, adică de la baza exploatării (orizontul 16) pînă la orizontul 9, pe o înălțime de 21 stinjeni³⁴. Descrierea mai cuprinde și unele date asupra cîmpului minier „Petru și Pavel” situat la N și E de mina Simon și Juda, în care filoanele sînt mult mai sărace. Din această cauză s-au deschis în 1769 alte galerii de exploatare spre est, care însă n-au dat rezultatele scontate.

Cîmpul „Franciscus” s-a deschis la Sud, pe un filon mai bogat, dar se continua aici cu oarecare riscuri și mai departe recuperarea unor minereuri bogate din galeriile vechi.

Redăm în continuare, pentru importanța lui, textul integral al notei care însoțește harta minei „Simon și Juda” de la Dognecea:

„Dieses Haupt Gruben Gebäude des gantzen hiesigen Werks lieget von erst vormälter Heil(igen) Dreyfaltigkeitgruben noch besser Morgenwärths, ist auch ein ebenfahls von Abendt in Morgen hin streichendes maechtiges Kupfer Stokwerke aufgeschlagen, und von Tag aus bis auf die vorhinige lezte oder 16-te Sohle bey 50 Klr. verhauet; Dieses so maechtige einen Ovalischen Coerper formirende und sich oben, und unten zuspizende Stockwerke ist durcht vielle Jahre also starckh verhauet, dass von der 2-te bis auf die 9-te, und von da bis auf die 13-te und dermahlige lezte Sohle ausser einigen wenigen Hangend und Liegend Abstaemmen eine pure mitten in dem Stokwerke ausfahrende Zechen zu betrachten, die Beschaffenheit aber dieses ganzen Verhaues ist Folgende:

Erstlich ist die Fürsten des oberen Stollens bis auf wenige Abstämme fast voellig verhauet. Zwischen der ersten und 2-te Sohle, wo aber das Stok — Werke nicht sehr maechtig, ist zwar noch ein ganzes Mittel dagegen aber von der 2-te bis auf die 9-te Sohle alles also verhauet, dass auch ausser venigen zurukh gelassenen Kleben, und hin, und zu deme noch weillen der Bau gleich anfaenglich sehr unordentlich geführet worden, mit groester Gefahr nach zu nehmen kommenden überhaenegenden Abstaemmen nicht als eine betraechtliche Zeche zu

³⁴ *Ibidem*; *Banatica*, I 1971, p. 202 și nota 22.

beleuchten; Woran sich auch der Barbarae, und Ananastasiae Schachter dann Francisci Verhau anschlieset.

Die 9-te Sohle, welche im Mittel des Stok-Werks, und das feste Hangende von dem Liegenden von ein ander haltet, ist noch ausser denen auf die tieffere Sohlen gemachten Loecherungen vollkommen ganz, hingegen auch an manchen Orthen kaum (zwei) Schuh dücke, auf dieser Sohle ist der 233 Klr. tieffe Erb-Stollen geloechert von Welchem auch in von bemelte Pauli, und Heil Dreyfaltigkeit Gruben die Communication gemacht worden.

Von dieser Sohle bis auf die 13-te ist ebenfahls alles ausser einigen Kleben und zuruck gebliebenen sehr schmallen Mitteln, verhauet, von da aber ist die 14-te 15-te und 16-te Sohle bereuths versezet und ausgetraenket.

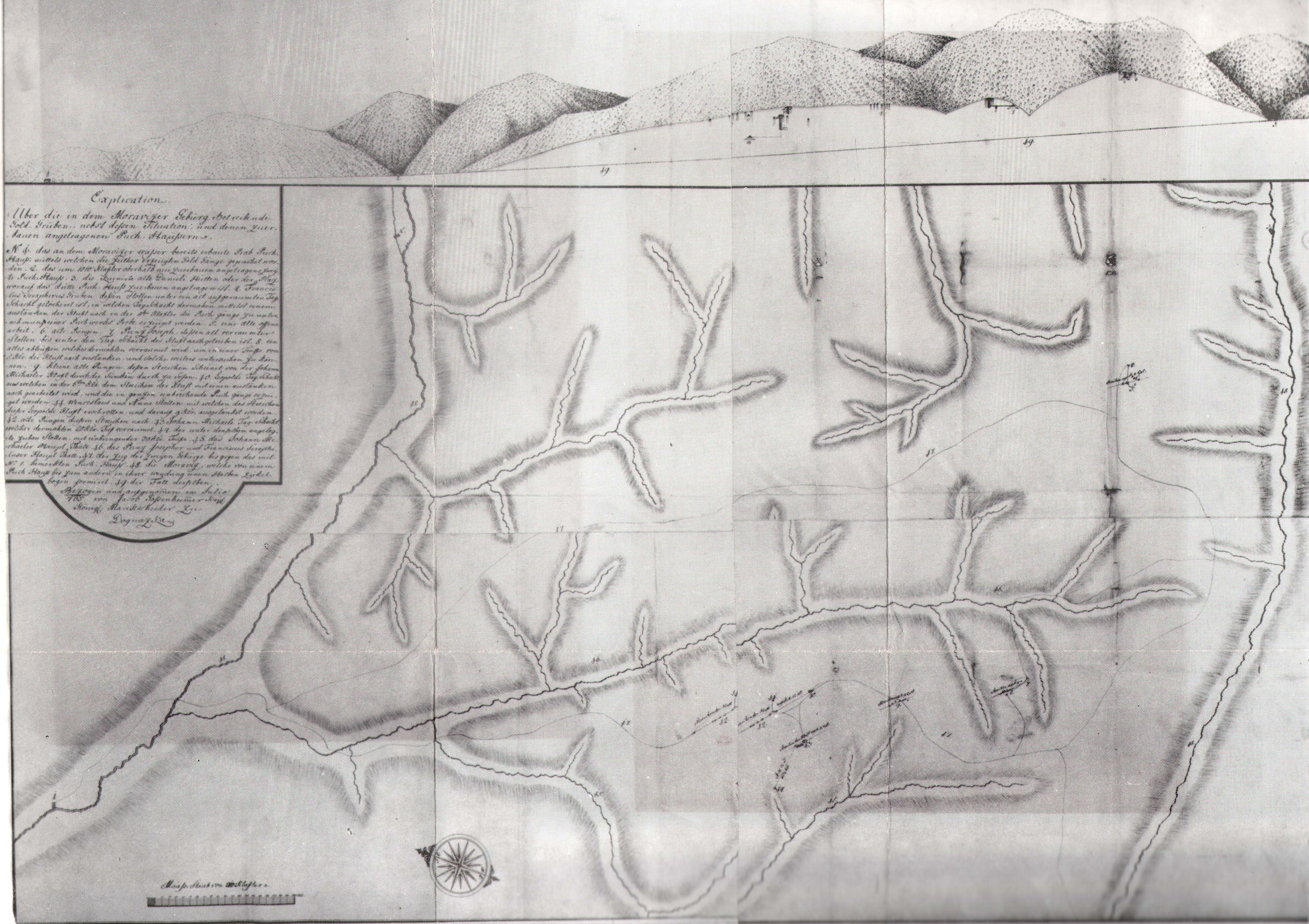
Weillen jedannoch dermahlen mit dem (umb die Liegendt Clüffte in der Teuffe zu untersuchen) von der 13-te Sohle auf $6\frac{1}{2}$ Klr. abgesenkten neuen Clementi Schacht in die dissfahlige Zechen eingeschlagen, und also der Schacht ebenfahls ausgetraenket werden: so werden die Wasser wiederumben (in Hofnung nicht nur allein in dieser Teuffe von den reichen liegendt Klüfften, sondern auch erwann noch hin, und da zuruck gebliebenen armen Kleben eine Erzeugung und der Gewerkschaft einigen Nuzen zu Menagiren) bis auf die Sohle des Schachtes gehoben.

Die ganze Belegung der Gruben bestehet, dermahlen in 25, 124 Mann Halt. 4—18 Mann Geding, und einer 6 Mann enthalten Schichten Kühr, dann 6 Haespler, 22 Hund-Stosser, 16 Sayber-Jungen, 16 Erz-Schaiden, 15 Puch-Erz-Jungen, 1 Kunst-Zimmermann, und 10 Gruben Zimmerleüthen in dem Puch-Haus aber arbeiten 21 Koepfe.

Ferners ist dieses so betraechtliche Gruben-Gebäude Mitternachts, und morgenseits von dem:

Petri et Pauli Feldt eingeschlossen. In solchen wurde zwar durch vielle Jahre auf einigen von ermeldeten Simon Judas Stokh-Werk abfallenden geringhaltigen floetzen gebauet, auch einige Hofnungs-Schläge getrieben, und ein uralter Tag-Schacht gewaeltiget, weillen aber von ersteren wenig ja fast gaar kein Nuzen geschoepfet, mit zweiten und letzteren nichts erreicht worden: so wurde in dem 1769-ten Jahre noch als der lezte Versuch in der 13-te Simon Judas Ebensohle aus dem Treib-Schacht ein Hoffnungs-Schlag gegen Morgen angelegen, womit jedannoch auch biss nun zu ausser einigen wenigen kiess und Spirungen nichts erschrotten worden.

Auf die Mittagigen Seithe graenzet weithers an Simon Judas mit ihren Feld Linien die Franciscus Gruben, welche auf einer neben dem Stokh-Werk anbesagter Mittagigen Seithe herstreichenden, selben in der gegendt der vorhinigen 6-te Sohle zu sizenden und sich mit biss in die Teuffe fortschleppenden Edlen Kluft schon vielle Jahre gebauet, obzwar sich schon diese Gewerkschaft hirauf durch so geraume zeith betraechtlich verhauet, so finden sich doch noch immer einige Hauer, welche aller Gefahr ohnge-achtet, die noch rukgebliebene Kleben in dem alten Verhau, und Starken brüchen nachzunehmen, und dieser Gerwerkschaft einigen wenigen Nuzen zu machen suchen. Dem ganzen Bau, uns so be-

Pl. VII. Planul orizontal și profilul minei de aur „Franciscus-Theresia” (1763).

- traechtlich wie gefährlichen Verhau dieser Dreyen Gruben zeigt, die hier Annectierte Charten mit mehreren an; Worinnen als folgendes anzumerken kommet:
- No. 1. Des oberen Simon Judas Stollens Mundloch.
 - No. 2. Eine von der alten Benedicti Gewerkschaft in puren Kalkstein ausgefahrene schon vorlängst versezte Strecken.
 - No. 3. Der alte Lauf allwo dermahlen bey: *a.* Ein Schlag gegen Mittag und zugleich dem überhaengenden und gleichsam schwebenden sehr gefährlichen abstaemm desto besser beyzukommen angelegt ist.
 - No. 4. Dessen altes Feld-Orth in puren Kalksteinn.
 - No. 5. Ein zu untersuchung der oberen Maass ebenfahls in puren Kalkstein angetriebene Hofnungs Schlag.
 - No. 6. Ein dem Streichen nach gegen Abendt ausgefahrener Hofnungs-Schlag.
 - No. 7. Der Treib-Schacht.
 - No. 8. Der alte aufgelassene Joanna Schlag und der daselbige Verhau.
 - No. 9. Der alte fürsten verhau allwo noch einige ganze Mittel befündlich.
 - No. 10. Die zweyte noch theils in ganzen stehende Sohle.
 - No. 11. Die mit rother Farbe angedeüteter Barbarae Schachter Verhau allwo in *b.* Ein Hoffnung Orth gegen abendt belegt ist.
 - No. 12. Ein von der 7-ten bis auf die 9-te Sohle rukgebliebenes altes Abstaemm.
 - No. 13. Ein altes verseztes auslenken von der vorhinnigen 8-ten Ebensohle.
 - No. 14. Die 9-te noch in ganzen stehende, und das Hangendt von Liegendt in dem Verhau abhaltende Sohle, welche zwar an manchen Orthe 5. und 6 an anderen hingegen aber auch nur bey einen Schuh dückh ist, und von da sich Verhau biss unter die erste Sohle hinauf ziehet.
 - No. 15. Ist der von dieser Sohle in das neue Feldt unter einige vorliegende alte Püngen ausgefahrende Hoffnungs-Schlag welcher jedannoch, da mit selben die Püngen bereüths unterfahren, und keine weitere Hofnung mehr existiret, aufgelassen worden.
 - No. 16. Ein auf dieser Sohle von der alten Joannae Gewerkschaft zwischen Morgen und Mitternacht in puren kalk und Eisenstein angetriebener aber ebefahls wegen gaenzlich verschwundener Hofnung aufgelassener Schlag.
 - No. 17. Erb Lauff.
 - No. 18. Der Wetter Schacht.
 - No. 19. Dessen Mundloch.
 - No. 20. Communication mit Heil. Dreyfaltigkeit.
 - No. 21. Die in Pauli Gruben von da gemachte Leocherung.
 - No. 22. Die zum theill in Simon Judas, zum theill in dessen einiger Feldung be-traechtlich verhaute Francisci Klufft allwo 2 Kupfer halt Kühren von Francisci in den alten Verhau herum stoppeln, mit 2 Geding örthern aber nehmlich: *c.* und *d.* von der 3-ten Ebensohl gegen diesen Verhau Mittagwaerths auslaenket.
 - No. 23. Der sogenannte Gassenheimer Haspel.
 - Nr. 24. Der dermahlige von der 10-ten Sohle gegen Morgen antreibende Hofnungsschlag, womit auch einige Erz-Klufftel abzwерchet worden.

- No. 25. Der zwischen der 9-ten und 10-ten biss auf die tiefferen Ebensohlen niedersetzenden Verhau.
- No. 26. Die 13-te und dermahlige letzten Ebensohle.
- No. 27. Der auf $6\frac{1}{2}$ Klaffter abgesaenkte, schon vorgedachte Neue oder sogenannte Clementi Schacht, von welchen bey e. Morgenseits zu unterteüffung der Liegendt gefaert, auslaenket wirdt.
- No. 28. Das durch Petri et Pauli Gewerkschaft schon vorbemelte indessen einige Feldung zwischen Morgen, und Mitternacht antreibende Hofnungs-Orth.
- No. 29. Ein zu Abzwerchung deren Liegendt Klüfften Mittagseits ausgefahrener Hofnungs Schlag dessen Feldorth aber nach deme f. man hiemit ein unarthiges!) Horn gestaein errichtet, und auch zum Theill überbrochen, eingestellt worden.

Prin prezentarea acestor hărți miniere și a textelor însoțitoare — reproduse parțial sau integral — s-a urmărit și atragerea unor specialiști angrenați direct în procesul de exploatare a zăcămintelor metalifere din Munții Cărașeni la dificila încercare de reconstituire a tehnicii miniere din epoci mai îndepărtate. Avînd la îndemină o asemenea documentație topografico-minieră, care poate fi întrebuițată și la lucrările moderne de prospectare, aceasta poate fi folosită — în zonele mai intens exploatate în vechime — și la localizarea și descoperirea unor instalații tehnice întrebuițate în veacul al XVIII-lea. Pe lângă cele indicate în hărțile înșirate mai sus, lucrările de redeschidere a vechilor exploatări pot constitui oricînd un prilej pentru descoperirea altor vestigii de tehnică minieră, care nu sînt menționate de nici o categorie de documente scrise.

Menirea istoricilor trebuie să se îndrepte către interpretarea datelor — de multe ori laconice și strict tehnice — care se desprind din textele (legende, explicația numerelor și a figurilor) ale hărților miniere, și în selecționarea unor informații istorice suplimentare referitoare la ținuturile montane și exploatările cuprinse în aceste documente topografice.

VOLKER WOLLMANN

GRUBENRISSE VON DOGNECEA AUS DER ERSTEN HÄLFTE DES XVIII. JHS.

(Zusammenfassung)

Aufgrund der Dognecea-er Grubenbilder die sich im Österreichischen Staatsarchiv (Finanz- und Hofkammerarchiv) aufbewahren, ist es dem Verfasser gelungen, die — im zweiten Band dieser Veröffentlichung (1973) — geschilderten Etap-

pen und Merkmale des Banater Markscheidewesens des XVIII Jhs. zu ergänzen. Indem uns die vorliegende Arbeit auf die kartographische Literatur aus einer ungarischen Zeitschrift aufmerksam macht, werden auch diesem Quellenbereich die Dognecea-er Grubenkarten angeführt und einige eingehender besprochen, bzw. wiedergeben. Die Aufzählung der acht bisher unveröffentlichten Grubenkarten bietet dem Verfasser Gelegenheit für die Beschreibung einiger Merkmale des Banater Markscheidewesens in der Zeitspanne 1740—1765. Eine besondere Aufmerksamkeit widmet man den Grubenbildern die sich auf die berühmte Silbergrube „Simon und Juda“ aus Dognecea beziehen, deren schriftliche Aufzeichnungen (Beschreibungen der Nummern und Erklärungen) besonders historischen Wert haben, und die bescheidenen Hinweise aus der mineralogischen und geschichtlichen Literatur — oft bis ins Einzelne — ergänzen.

Durch die Vorführung der ersten Grubenkarten von Dognecea wird die Liste der bisher bekannten Banater Markscheider und Markscheider-adjuncten und anderer Grubenangestellten aus der ersten Hälfte des XVIII Jhs. vervollständigt. Während die ersten Markscheider (hier auch Bergwercks Ingenieure genannt) noch der Oravița-er Bergwerksdirection angehörten, wird nach kurzer Zeit, in den ersten Jahren der zweiten Hälfte des XVIII Jhs., Dognecea sein eigenes Markscheidepersonal besitzen.

ROLUL LUI VASILE GEORGEVICI ÎN MIȘCAREA DE EMANCIPARE A ROMÂNILOR BĂNĂȚENI (1820—1826)

Istoria politică a românilor bănățeni în perioada 1790—1848 urmează încă a fi scrisă. Numeroasele contribuții parțiale risipite prin reviste și uitate în bună parte, materialul documentar edit și cel aflat încă în arhive așteaptă lucrarea de sinteză care să sesizeze și să pună în evidență legăturile și interdependențele între evenimente, acțiuni, personalități, care să stabilească o schemă de tratare a acestei problematici cu delimitarea principalelor etape pe care le-a parcurs în evoluția sa. Contribuția de față, deși prin titlul ei pare a se încadra modului tradițional de tratare biografică a istoriei românilor bănățeni, urmărește în realitate delimitarea uneia din etapele parcurse de mișcarea națională a românilor din aceste părți, etapă marcată prin rolul protopopului de Timișoara, Vasile Georgevici.

Mișcarea de emancipare a românilor bănățeni constituie o parte integrantă a mișcării naționale românești din epocă. Ea prezintă însă și o seamă de trăsături specifice izvorite din realitățile social-politice deosebite ce i-au determinat desfășurarea. Momentul cheie este, ca și în Transilvania istorică, perioada 1790—1792. Dacă însă în Transilvania mișcarea „Supplexului” nu realizează obiectivul fundamental al emancipării politice a națiunii române, în Banat și în părțile apusene lupta comună a românilor și sîrbilor, care culminează prin Congresul de la Timișoara din 1790, are drept rezultat adoptarea articolelor de lege 27/1791 și 10/1792 prin care se acordă drepturi cetățenești, dreptul la proprietate, dreptul la ocuparea tuturor funcțiilor pentru locuitorii ortodocși din Ungaria, iar mitropolitului și episcopilor de această religie li se asigură loc și vot în dietă¹.

În condițiile regimului reacțiunii instaurat în perioada războaielor napoleoniene și apoi în cadrele sistemului Metternich, care nu acceptă ideea unei activități politice a naționalităților, canalizându-le energiile spre domeniul (considerat inofensiv) al culturalului, lărgirea acestui cadru politic realizat în 1791—1792 părea un obiectiv cu nu prea multe

¹ J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapesta, 1880, p. 390; 400.

șanse de izbândă. În astfel de împrejurări, mișcarea de emancipare a românilor bănățeni își concentrează eforturile în direcția valorificării drepturilor cîștigate, urmărind, ca un prim pas, obținerea unui rol în conducerea afacerilor școlare și bisericești proprii, pe măsura ponderei numerice și economice pe care românii o reprezentau. Aceste eforturi se loveau însă de rezistența ierarhiei clericale sîrbești care nu voia să renunțe la pozițiile sale preponderente. În conflictul de durată care se naște din această înfruntare se conturează mai multe etape caracterizate prin obiectivele lor specifice și prin personalitățile care se situează în miezul evenimentelor. În lumina documentației existente pînă la această oră, ultimii ani ai secolului XVIII și primii ani ai celui următor au în centrul lor activitatea și lupta lui Paul Iorgovici pentru cultivarea și promovarea limbii române. Mișcarea inițiată în 1807 de către Dimitrie Țichindeal, Ștefan Atanasievici, Gheorghe Petrovici și Petru Popovici pentru un director român în fruntea școlilor ortodoxe din districtul Timișorii reprezintă o nouă etapă a mișcării românilor bănățeni. Întregul deceniu doi al secolului XIX este apoi dominat de lupta pentru obținerea unui episcop român în fruntea diecezei Aradului, luptă organizată și condusă de Dimitrie Țichindeal, Moise Nicoară și profesorii Preparandiei din Arad. Cînd în 1818—1819 lupta arădenilor cunoaște un reflux determinat de eșecul misiunilor lui Moise Nicoară la Viena, pe primul plan al mișcării de emancipare a românilor bănățeni trec acțiunile din părțile timișene, avînd în fruntea lor pe Vasile Georgevici, care între 1820—1826 devine personalitatea directoare a inițiativelor românești.

Cine este acest Vasile Georgevici? Istoriografia îl înregistra pînă acum doar printr-o fugitivă amintire a lui Tîncu-Velea², prin cîteva notații cu pretenții mai mult publicistice³, ca și printr-o recentă repunere în circuitul istoriografic a unuia din memoriile sale⁴. Un material documentar inedit ca și o examinare mai atentă a unor informații edite, dar neluate pînă acum în seamă, ne permit o primă schițare a rolului și activității lui Vasile Georgevici, urmînd ca cercetări efectuate în arhivele din Viena și Budapesta să aducă necesarele întregiri.

Născut la 30 decembrie 1764 și originar, se pare, din părțile Brașovului⁵, Vasile Georgevici apare în primii ani de după 1800 ca paroh de Cerneteaz (Timiș). El este unul din cei patru „patroni” cărora D. Țichindeal le dedică în 1802 lucrarea sa „Sfaturile a înțelegerii cei sănătoase” drept mulțumire pentru sprijinul acordat în vederea tipăririi ei. Cu acest prilej Țichindeal menționează în mod deosebit „osteneala” lui

² Nicolae Tîncu-Velea, *Istoria bisericească politico-națională a românilor...*, Sibiu, 1865, p. 300.

³ „Plugarul român”, 38, 9 noiembrie 1913; „Timișoara”, 1 ianuarie 1936; Aurel Cosma, *Din trecutul românilor timișoreni. Apostolatul protopopului Vasile Georgevici (1764—1826)*, în *Luceafărul*, IV, 1938, 11—12, p. 1—21.

⁴ N. Bocșan, L. Gyémánt, *Aspecte ale luptei culturale și politice a românilor bănățeni în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Banatica*, II, 1973, p. 345—362.

⁵ A. Cosma, *op. cit.*, p. 5—6.

Georgevici „pentru luminarea pruncilor“, pe care a cunoscut-o atunci când a fost trimis „de la cr[ă]iasca] Direcție pentru vizitația școalelor“⁶. Același Țichindeal însă peste un deceniu și mai bine în „Arătare despre starea acestor noao introduse scholasticești Instituturi“, apărută la Buda în 1813, dă ca exemplu în privința decăderii școlilor sătești ortodoxe tocmai școala din Cerneteaz⁷. Explicația constă în faptul că Georgevici se înrolase în perioada războaielor napoleoniene ca preot militar, părăsindu-și deci parohia. El s-a remarcat în mod deosebit în 1811 prin sprijinirea acțiunilor de recrutare. Drept răsplată a fost decorat cu o medalie de aur și i s-a promis acordarea primului post vacant de protopop⁸. În 1813 el devine administrator protopopial al Timișorii alături de vîrstnicul protopop Constantin Suboniu (1734—1818)⁹, iar după moartea acestuia, în 1818, protopop de Timișoara, exact în perioada când mișcarea românilor arădeni pentru obținerea scaunului episcopal intră în declin. Țichindeal moare în ianuarie 1818; Moise Nicoară este părăsit de sprijinitorii săi și arestat de autorități; Iosif Putnic (favoritul mitropolitului Stratimirovici) e numit ca administrator al diecezei Aradului. În timp ce ancheta instituită de Curte încă în 1816 se prelungește fără rezultate vizibile, ultima acțiune notabilă a românilor arădeni din această perioadă se consumă în februarie 1820 când ei petiționează înlocuirea lui Putnic cu episcopul ardelean Vasile Moga¹⁰.

În aceste împrejurări, centrul de greutate al mișcării de emancipare a românilor bănățeni trece în părțile timișene, inițiativa aparținînd lui Vasile Georgevici. În 1820 el înaintează la Viena două petiții: una cu caracter local privind construcția bisericii românești din Timișoara-Fabric¹¹ și alta, monumentală, însumînd 120 de coale, cuprinzînd numeroase documente. Textul acestei ultime petiții, despre existența căreia o primă mărturie o furnizează Tincu-Velea¹², este deocamdată necunoscut; o idee asupra conținutului ei ne oferă un memoriu din 1823 al clerului și poporului din eparhia Virșetului, care, după cum observă Consiliul Locumtenențial de la Buda, are aproape același conținut ca și „petiția grecilor neuniți din Timișoara înaintată în 1820“¹³. Identita-

⁶ Iuliu Vuia, *Școalele românești bănățene în secolul al XVIII*, Orăștie, 1896, p. 137.

⁷ „Anuarul Institutului Pedagogic-Teologic ortodox român din Arad“, 1911/1912, p. 167.

⁸ A. Cosma, *op. cit.*, p. 7.

⁹ Aurel Cosma în *op. cit.*, p. 5 opinează pentru anul 1814, dar lucrarea amintită a lui Țichindeal din 1813 vorbește de Cerneteaz ca „parohia actualului protopop al Timișorii“, iar într-o scrisoare a lui Țichindeal către Uroș Nestorovici din 16 martie 1813, Vasile Georgevici e amintit ca „protopop al Timișorii“; cf. Radu Flora, *Dositej și Țichindeal*, în „Lumina“, XXII, 1967, 2, p. 81.

¹⁰ Cornelia Bodea, *Moise Nicoară (1784—1861)*, Arad, 1943, p. 117.

¹¹ A. Cosma, *op. cit.*, p. 8.

¹² Tincu-Velea, *l. cit.*

¹³ T. Botiș, *Pagini din istoria desrobirii*, în *Triumful ortodoxiei la Arad*, Arad, 1929, p. 187—188.

tea se referă desigur la partea generală care afectează (cum remarcă autoritățile) nu numai eparhia Virșetului, ci întreaga biserică greco-neunită. Este vorba aici de lipsa de cultură a clerului și poporului datorită folosirii necorespunzătoare a fondurilor, datorită simoniei practicate de ierarhia sirbească. Sint incriminate neajunsurile instituțiilor de învățământ existente și opoziția față de deschiderea unui institut teologic la Timișoara. Se cere numirea profesorilor pe bază de concurs, reorganizarea mănăstirilor, instituirea episcopilor de către împărat, înălăturându-se sinodul ale cărui decizii dau naștere doar la nemulțumiri. Se solicită de asemenea o anchetă asupra plîngerilor înaintate¹⁴.

Nu cunoaștem rezoluția asupra acestei petiții, probabil ea fiind aminată de autoritățile vieneze pînă la încheierea anchetei inițiate încă din 1816 și care s-a prelungit pînă în 1821. Cert este însă că petiția lui Georgevici a servit ca act de referință în întreaga perioadă următoare, caracterizată printr-o intensă activitate revendicativă. Astfel în 29 septembrie 1822 Vasile Georgevici semnează un amplu memoriu ca răspuns la apelul adunării comitatului Timișoara în vederea propunerii unor mijloace corespunzătoare pentru îmbunătățirea situației deplorabile a școlilor și bisericilor ortodoxe, situație constatată de o anchetă a celor doi vice-comiți. Remediile propuse de Georgevici constau în instituirea unei reale egalități în drepturi în sinul așazisei „națiuni neunite de ritul grecesc” din zonă, egalitate concretizată în dreptul românilor la ocuparea tuturor funcțiilor școlare și bisericești, în condiționarea ocupării acestor funcții de cunoașterea deopotrivă a celor două limbi vorbite de ortodocși, în instituirea de episcopi români în diecezele cu majoritate românească. în admiterea limbii române ca limbă liturgică și de învățământ. Se revendică de asemenea înființarea unor instituții corespunzătoare pentru pregătirea preoților și învățătorilor români, precum și îmbunătățirea situației lor materiale în vederea îndeplinirii cu succes a misiunii care le revine. În sfîrșit, în cazul neacceptării de către ierarhia sirbească a măsurilor preconizate, Georgevici propune soluția separării românilor în cadrele unei organizații bisericești și școlare proprii¹⁵. Apare deci, alături de aspirația spre afirmarea unei individualități istorice și lingvistice proprii¹⁶, în mod clar, și cea a separației ierarhico-școlare ca un obiectiv fundamental al mișcării de emancipare românești din Banat încă din această perioadă.

Acțiunea lui Georgevici se desfășoară în deplină cunoștință de cauză a mutațiilor intervenite la începutul deceniului trei în liniile de forță ale politicii vieneze. Este perioada în care, după vizita întreprinsă de împăratul Francisc la Roma (1819), relațiile între biserica romano-catolică

¹⁴ Ibidem, l. cit.; Ștefan Lupșa, *Contribuțiuni la istoria bisericească a românilor bănățeni în secolul XIX*, în *Biserica ortodoxă română*, LVI, 1938, 11—12, p. 792—793.

¹⁵ N. Bocșan, L. Gyémánt, *op. cit.*, p. 354—356.

¹⁶ Emanuel Turczynski, *The National Movement in the Greek Orthodox Church in the Habsburg Monarchy*, în *Austrian History Yearbook*, III, Part 3, 1967, p. 108.

și statul austriac, deteriorate considerabil de efectele iosefinismului, evoluează spre un front comun al „Restaurației” îndreptat împotriva tendințelor naționalismului romantic și liberalismului timpuriu în ascensiune, care le amenință deopotrivă. Drept urmare, ponderea și influența cercurilor catolice conducătoare din Imperiu crește considerabil¹⁷, iar unul din obiectivele importante ale acestei Restaurații catolice era întărirea pozițiilor sale prin prozelitismul greco-catolic în rîndul românilor. Numai cunoscînd aceste realități putem înțelege de ce Georgevici, care în 1817 îndeplinea misiunile încredințate de episcopul de Timișoara în vederea combaterii tendințelor de Unire religioasă¹⁸, recurge în 21 noiembrie 1822 la sprijinul arhiepiscopilor de Viena și Strigoniu în vederea obținerii revendicărilor formulate în numele preoțimii sale¹⁹. Numai astfel putem înțelege de ce în schimbul îndeplinirii doleanțelor cuprinse în petițiile înaintate la Curte în anul 1823 se exprimă posibilitatea trecerii la Unire. Că e vorba însă numai de o „simplă captatio benevolentiae” își dau seama și autoritățile aulice care subliniază că obiectivul fundamental este despărțirea ierarhică de sîrbi²⁰. Alături de acest punct central, mărul discordiei în anul 1823 îl constituie problema institutului teologic din Timișoara. Preconizat încă de Iosif al II-lea, apoi obiect a numeroase proiecte rămase pe hîrtie, seminarul timișorean pare a lua naștere în sfîrșit pe baza hotărîrii imperiale de a se deschide școli clericale la 1 noiembrie 1822 în Arad, Timișoara și Virșeț după modelul celor din Carloviț și Pacraț²¹. Tendința episcopului Ștefan Avacumovici de a organiza acest seminar cu excluderea profesorilor și a limbii române a determinat însă o puternică reacție, ceea ce a dus la sistarea activității abia începute și la înaintarea unei petiții către Curte în numele clerului și poporului român al eparhiei Timișorii. Contramăsurile n-au întîrziat însă, Consiliul de Stat primind un memoriu semnat de 309 preoți și protopopi din aceeași dieceză, care se deziceau de petiția anterioară considerînd-o făcută de vreo 20 de preoți din protopopiatul Timișorii în mod neîntemeiat și cerînd în schimb împlinirea cît mai urgentă a scaunului episcopal al Timișorii devenit vacant în 1822 prin moartea lui Ștefan Avacumovici. O nouă petiție din partea timișorenilor lămurea însă că cele 309 semnături au fost culese prin înșelăciune, celor ce au iscălit spunîndu-li-se că se va cere episcop și profesori români²². Adevăratele deziderate formulate în numele clerului român din aceste teritorii la 1 septembrie 1823 prevedeau despărțirea românilor de ierarhia sîrbească prin numirea de episcopi români în zonele Banatului, de profesori români în școlile teologice, prin separarea contribuțiilor bisericești și școlare plătite

¹⁷ Eduard Winter, *Romantismus, Restauration und Frühliberalismus im österreichischen Vormärz*, Viena, 1968, p. 126—132.

¹⁸ C. Bodea, *op. cit.*, p. 100.

¹⁹ Vezi Anexa

²⁰ Botiș, *op. cit.*, p. 187.

²¹ Idem, *Istoria școalei normale (Preparandiei) și a Institutului teologic ortodox român din Arad*. Arad, 1922, p. 518.

²² Lupșa, *op. cit.*, p. 791—792.

de clerul și poporul român. În sfârșit o doleanță care prefigurează programul lui Georgevici din 1825 este administrarea eparhiilor vacante, până la numirea episcopilor români, prin protopopi vrednici²³.

Curtea, prin arhiducele Ludovic, transmite aceste petiții Cancelariei aulice ungare cerind informații detaliate privind modalitățile înlăturării neajunsurilor semnalate. Cancelaria solicită opiniile părții adverse materializate de mitropolitul Stratimirovici și de administratorii episcopali Putnic și Radivoievici prin aruncarea vinei pentru nedeschiderea seminarului timișorean asupra protopopului de Timișoara (Vasile Georgevici) și asupra aderenților săi. Ca soluție se preconizează convocarea urgentă a sinodului în vederea împlinirii scaunelor episcopale vacante²⁴.

Centrul de greutate a luptei se transferă acum în domeniul candidaturilor pentru scaunele episcopale de Arad, Timișoara și Virșeț. Sub influența lui Stratimirovici, Cancelaria aulică ungară și Consiliul aulic de război propun la 2 iulie 1824 pe Iosif Putnic pentru Timișoara, Sinesie Radivoievici pentru Virșeț și Maxim Manuilovici, Nestor Ioanovici sau Moise Popovici la Arad²⁵. Episcopul unit de Oradea, Samuil Vulcan, consultat și el, reacționează însă prompt împotriva acestor propuneri, solicitând încă la 5 iulie 1824 sprijinul arhiepiscopului primat al Ungariei²⁶. Împăratul cere de asemenea și părerea episcopului catolic de Oradea²⁷. Mobilizarea personalităților reprezentative ale taberei catolice își găsește explicația tocmai în noile posibilități de prozelitism deschise Restaurației catolice de amintitul compromis cu statul austriac, impunerea unor episcopi mai maleabili față de aceste tendințe constituind o cale favorabilă realizării obiectivelor propuse.

În acest context, Georgevici trece la rindul său la acțiune urmărind realizarea dezideratelor românești prin folosirea sprijinului cercurilor catolice. La 4 februarie 1825 memoriul înaintat la Viena împăratului este trimis totodată și arhiepiscopului de Viena, Leopold Firmian²⁸. Același memoriu, cu mici modificări²⁹, este remis la 7 februarie arhiepiscopului primat al Ungariei, Alexandru Rudnai³⁰. Revendicarea de bază formulată era numirea de episcopi români sau cel puțin cunosători ai limbii române în scaunele vacante din teritoriul Banatului. Candidații propuși de Georgevici în calitate de „plenipotențiar al poporului și preoțimii românești” pentru episcopia de Virșeț erau protopopii Ștefan Atanasievici de Lugoj, Ioan Tomici de Caransebeș și Gheorghe Chirilovici de Șiria — toți cunoscuți pentru participarea lor la acțiunile politice și culturale românești din perioada anterioară. Ștefan Atanasievici a fost

²³ Botiș, *Pagini...*, p. 186—187.

²⁴ *Ibidem*, p. 188; Lupșa, *op. cit.*, p. 794—795.

²⁵ Botiș, *Pagini...*, p. 189.

²⁶ *Vezi Anexa.*

²⁷ Șt. Lupșa, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, Oradea, 1935, p. 142.

²⁸ Leopold Firmian (1766—1831) — arhiepiscop de Viena între 1822—1831.

²⁹ Pentru cele două memorii și deosebirile între ele vezi *Anexa*.

³⁰ Alexandru Rudnai (1760—1831) — arhiepiscop primat al Ungariei între 1819—1831.

unul din inițiatorii mișcării din 1807 pentru obținerea de către români a directoratului școlar al Timișorii. El a adus o contribuție importantă la organizarea Preparandiei din Arad, fiind pe lista celor distinși în 1813 pentru acest lucru³¹. A fost unul din candidații la episcopia Aradului, respins însă la sinodul din 1816 datorită opoziției mitropolitului Strati-mirovici la fel ca și Ioan Tomici³².

Protopopul de Caransebeș Ioan Tomici s-a remarcat în mod deosebit prin activitatea depusă în vederea organizării școlilor din granița bănă-țeană. În perioada 1817—1820 și apoi 1824—1830 a îndeplinit funcția de director al școlilor naționale, punând bazele unui curs pedagogic de vară pentru pregătirea învățătorilor și organizând un fond pentru ajutarea preparanzilor săraci și remunerarea învățătorilor merituosi. El a publicat de asemenea o serie de lucrări cu caracter pedagogic și de răspundere a cunoștințelor economice în rîndul poporului³³. Gheorghe Chirilovici a fost și el printre cei remarcați datorită contribuției aduse la înființarea Preparandiei din Arad, iar în 1813 a inițiat alături de Țichindeal acțiunea pentru instituirea unui episcop român la Arad, fiind la un moment dat chiar unul din candidații propuși de Samuil Vulcan³⁴.

Pentru episcopia de Arad Vasile Georgevici propune pe Ignățiu Karabetz, protopop de Turda și preot militar, care fusese și unul din candidații lui Vasile Moga la scaunul episcopal arădean în 1815³⁵. În sfîrșit, pentru episcopia Timișorii e recomandat Paul Kenghelaț, abatele mănăstirii Sf. Gheorghe, „cunoscător al limbii române ca și a limbii sale proprii, singurul teolog învățat din întreaga ierarhie”. Paul Kenghelaț, care și-a luat doctoratul în teologie la Universitatea din Iena, autor al unor lucrări de istorie bisericească și de științele naturii³⁶, avea relații strînse cu românii. El a predat alături de Mihail Martinovici Roșu la cursurile pentru preoți și învățători de la Timișoara, pe care le-a absolvit și Țichindeal³⁷. În 1807 a fost pe lingă Iorgovici, Grigore Obradovici și Țichindeal, unul din candidații românilor la postul de director școlar de Timișoara.³⁸ A candidat de asemenea la episcopia Transilvaniei și la

³¹ Andrei Ghidui, *Cînd și cum s-a introdus tasul pedagogic în biserica gr. ort. din Ungaria și Banat*, în *Foaia diecezană*, XVII, 1902, 32, p. 1—4.

³² Ștefan Pop, *Primii grămăticici români bănățeni*, în *Foaia diecezană*, XXXVIII, 1923, 4, p. 1—2; C. Bodea, *op. cit.*, p. 36.

³³ *Cultura albinelor*, Buda, 1823; *Scurte învățături pentru creșterea și bună-purtarea tinerimei*, Buda, 1827; cf. Ghidui, *op. cit.*, 34, p. 1—4; Viorica Goian, *Din istoria școlilor grănicerești bănățene*, în *Studii de istorie a Banatului*, Timișoara, 1969, p. 120—123; Nicolae Cornean, *Protopopul Ioan Tomici*, în *Mitropolia Banatului*, XIX, 1969, 7—9, p. 506—512.

³⁴ C. Bodea, *op. cit.*, p. 59, 70

³⁵ D. Ioanoviciu, *Cîteva momente din lupta pentru episcop român la Arad*, în *Revista teologică*, X, 1916, 9—12, p. 178; C. Bodea, *op. cit.*, p. 67.

³⁶ Paul Josef Šafařík, *Geschichte der serbischen Literatur*, ed. Josef Jireček, Praga, 1865, p. 417, 426, 447; Szinnyi József, *Magyar írók élete és munkái*, VI, Budapest, 1898, p. 24.

³⁷ I. Vuia, *op. cit.*, p. 86, 136.

³⁸ Iacob Radu, *Samuil Vulcan episcop român-unit al Orăzii Mari (1806—1839) și biserica ortodoxă română*, Oradea, 1925, p. 100.

episcopia Aradului, dar, așa cum subliniază nu fără tîlc Georgevici, el a fost înlăturat de fiecare dată de mitropolitul Stratimirovici datorită unui revers elaborat în 1801 cu sprijinul mai multor protopopi și preoți către episcopul unit de Oradea, Ignatie Darabant, în vederea unirii religiilor și calendarelor. Sublinierea acestui moment din biografia lui Kenghelaț, ca și pasajul prezent numai în petiția adresată arhiepiscopului primat de Strigoni (cunoscut prin tendințele sale de prozelitism) privind adeziunea la „scopul final... adică de a se realiza o turmă și un păstor în monarhia austriacă și de a ne uni cu biserica universală”³⁹, aruncă o lumină clară asupra modalităților prin care Georgevici urmărea să obțină sprijinul potențailor catolici ai Imperiului.

În fundamentarea principală a ideii necesității unor episcopi români autorul petiției recurge în primul rînd la argumentația preponderenței românești în cele trei dieceze aflate în discuție. Proporția de 1 la 4 în favoarea românilor se leagă de o purtare corespunzătoare a sarcinilor îndeplinite asemenea celorlalți supuși ai Imperiului. Se subliniază apoi în mod deosebit situația culturală și morală necorespunzătoare a românilor, izvorită din lipsa unor conducători spirituali care să le cunoască limba, dorințele și necesitățile, ceea ce are „urmări triste” nu numai pentru poporul român și preoții săi, ci și pentru stat. Spre deosebire de petițiile anterioare semnate de Georgevici, apare acum și un început de argumentare istorică arătîndu-se că „noi am fost aici în Ungaria mai multe secole înainte de imigrarea ilirilor din Serbia în anul 1695; hunii ne-au găsit aici”. Se subliniază de asemenea că privilegiile ilirice nu cuprind pe români, deci nu se poate pretinde autoritatea ierarhiei sîrbești asupra lor.

Arhiepiscopul Rudnai, care reține din petiția lui Georgevici argumentația numărului și cererea episcopilor cunosători ai limbii române, trimite actul lui Samuil Vulcan cerîndu-i explicații de ce Kenghelaț nu figura în propunerile pe care Vulcan i le înaintase încă în anul premergător⁴⁰. Propunerile lui Georgevici coincideau deci cu cele făcute de Vulcan, cu excepția acestui punct. Concomitent, sprijinul lui Vulcan este solicitat și de Georgevici, prin intermediul unitului Mihail Tomici, funcționar (actuarius) la administrația erarială din Timișoara. Georgevici cere ajutorul episcopului de Oradea în vederea obținerii cîpiilor unor documente, necesare unei noi petiții pe care intenționează s-o înainteze Curții în vederea separării clerului român de cel sîrbesc⁴¹.

Episcopul Vulcan, în răspunsul său, lăudînd „osteneala multu vrednicului Proto Presbiterului Georgevics și revna quare o are qua se sporească binele neamului romanescu”, îi recomandă totuși (într-o parte

³⁹ Vezi nota 52 de la Anexă.

⁴⁰ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Blaj, Colecția de documente, nr. 1203.

⁴¹ Ibidem, nr. 1204.

confidențială a scrisorii, scrisă cu chirilice, spre deosebire de restul scrisorii care e scris cu litere latine) ca să nu întreprindă nici o acțiune nouă, pînă cînd dezbaterile în problema împlinirii celor trei episcopii vacante, aflate în curs, cu luarea în considerare a celor trimise de Georgevici pînă acum, nu vor ajunge la un rezultat. În privința documentelor solicitate el îndrumă la secretarul cameral vienez Predetics⁴².

Atitudinea lui Samuil Vulcan, care provoacă și îngrijorarea lui Georgevici în privința eventualei primiri nefavorabile a petiției sale în cercurile conducătoare catolice cărora li s-a adresat⁴³, devine mai clară în lumina unui proiect pe care i-l trimite Mihail Tomici, împreună cu copia petiției lui Georgevici, alături de scrisoarea din 12 mai 1825. Proiectul intitulat „Puncte pregătitoare pentru unirea națiunii române ortodoxe...”⁴⁴ a fost elaborat de Tomici la solicitarea unei alte personalități conducătoare a bisericii catolice din Imperiu, patriarhul Veneției, Ioan Ladislau Pyrker⁴⁵, prin intermediul fratelui acestuia, Ștefan Pyrker, asesorul administrației camerale de la Timișoara⁴⁶. Din aceste „Puncte” reiese neîncrederea cercurilor catolice față de Paul Kenghelaț pe același considerent al atitudinii sale față de episcopul Darabant. Dar în timp ce mitropolitul Stratimirovici îl dușmănea pe Kenghelaț pentru înclinația sa de atunci față de Unirea religioasă, cercurile catolice îi reproșau (în schimb) lipsa de statornicie în această înclinație. Drept urmare, Tomici, considerînd că s-a apelat la candidatura lui Kengelaț numai „din nevoie”, se pronunță pentru menținerea vacantă a celor trei episcopii, încredințîndu-le spre administrare lui Vasile Georgevici, Ioan Tomici și Ștefan Atanasievici. Aceștia „ca oameni de încredere și realmente credincioși înaltei Curți” să fie subordonați mitropolitului numai în treburile bisericești, iar în celelalte să țină cea mai strînsă legătură cu episcopul Vulcan, prin intermediul lui Mihail Tomici. Ei să pregătească cu grijă apropierea de Unirea religioasă prin legătura strînsă cu primarii comunelor, prin reducerea numărului preoților ortodocși, limitînd primirea de noi preoți în parohiile vacante și ocupîndu-le prin preoți supranumerari și apoi treptat prin preoți uniți trimiși de Vulcan. Pe lîngă aceste prevederi cu o orientare prozelită catolică, apar însă și unele care vin în întîmpinarea unor reale doleanțe ale românilor, incriminarea formalismului și ignoranței profesorilor din școlile teologice nou create, a corupției ierarhiei bisericești, ca și cererea introducerii învățămîntului religios în limba română pentru tinerii români din școlile latinești, reprezentînd astfel de puncte.

Orientarea proiectului lui Tomici, ca și punctele numeroaselor petiții elaborate de Georgevici în perioada 1820—1825 consună în mare măsură

⁴² Ibidem, nr. 1207.

⁴³ Ibidem, nr. 1208.

⁴⁴ Ibidem, nr. 1201.

⁴⁵ Ioan Ladislau Pyrker (1772—1847) — Patriarh al Veneției între 1821—1827, apoi arhiepiscop de Eger între 1827—1847.

⁴⁶ Arhivele Statului Cluj-Napoca, F. Blaj, Col. documente, nr. 1208.

cu prevederile unui plan ajuns în fața Consiliului de Stat la Viena, care, deși nedatat, prin elementele sale de conținut se încadrează acestei perioade (se pomeneste de moartea episcopului Ștefan Avacumovici — deci sintem după 1822 — și cele trei episcopii sint încă vacante — deci actul datează dinainte de 1828). Planul, publicat²⁷, prevede exact în spiritul petițiilor din 1822—1823 separarea bisericii ortodoxe românești de ierarhia sîrbească, subordonarea alegerii episcopilor și arhimandriților împăratului înălăturîndu-se sinodul, reorganizarea mănăstirilor prin controlul statului asupra veniturilor și averilor acestora, înființarea unui seminar unic central întreținut din veniturile acestor mănăstiri. Introducerea alfabetului latin și a calendarului catolic întregesc acest plan care reflectă în modul cel mai elocvent împletirea tendințelor statale de extindere a principiilor bisericii de stat de tip iosefin și asupra bisericii ortodoxe românești, cu orientările prozelite greco-catolice ale Restaurației catolice. Cel care în mediul românesc reprezintă interesele națiunii sale este episcopul de Oradea, Samuil Vulcan. De altfel faptul că la 5 decembrie 1825 împăratul cere opinia lui Vulcan asupra mijloacelor de promovare a Unirii religioase în Ungaria și propunerea unor bărbați influenți din clerul ortodox ca episcopi favorabili Unirii⁴⁸, ne face să considerăm verosimilă o contribuție importantă sau chiar hotărîtoare a acestuia la elaborarea planului amintit mai sus.

În acest context al unor împletiri complexe de interese și orientări, care se suprapun sau se confruntă uneori, încearcă să se integreze cu revendicările națiunii române din Banat și Vasile Georgevici. Moartea sa intervenită însă la 20 noiembrie 1826⁴⁹ îl împiedică să vadă deznodămîntul luptei în care timp de mai mulți ani a reprezentat punctul de vedere al românilor bănățeni. El reușise să realizeze doar unul din dezideratele sale locale: construirea bisericii din Timișoara-Fabric. În ce privește obiectivele mari pentru care a militat, acestea se împlinesc parțial în 1828 prin numirea românului Nestor Ioanovici în fruntea episcopiei din Arad, episcopia de Timișoara revenind în schimb lui Iosif Putnic, iar cel de Virșeț lui Maxim Manuilovici, oamenii de încredere ai mitropolitului Stratimirovici.

Se încheie astfel una din etapele luptei de emancipare a românilor bănățeni, urmînd ca după 1830 mișcarea să dobîndească noi valențe, inițiativele din deceniul patru promovate în mod deosebit de Dimitrie Petrovici Stoichescu și apoi preluarea conducerii luptei de către Eftimie Murgu marcînd o decisivă deplasare a accentului spre politic și laic, ceea ce pregătește în mod direct revoluția dela 1848 în Banat.

LADISLAU GYÉMÁNT

⁴⁷ Simion Reli, *Politica religioasă a Habsburgilor față de biserica ortodoxă română în secolul al XIX-lea*, în *Codrul Cosminului*, V, 1928, p. 449—562.

⁴⁸ I. Radu, *op. cit.*, p. 26.

⁴⁹ A. Cosma, *op. cit.*, p. 18.

ANEXA

Copia petiției lui Vasile Georgevici către arhiepiscopul de Viena, Leopold Firmian, din 4 februarie 1825.¹

[Nach Wien]²

Euer fürstliche Gnaden! Gnädigster Herr Erzbischoff!³

Gross ist meine Verwegenheit, grösser die traurige Lage meiner gekränkten, in der Tiefe der Unwissenheit und des Aberglaubens, ohne eigenes Verschulden, versunkenen⁴ Wallachischen Nation, und Geistlichkeit, noch grösser der allgemein beabsichtigte Endzweck, der mich eigentlich bewog Euer Fürstliche⁵ Gnaden, mit diesen unterthänigsten Schreiben zu belästigen.

Zufolge des im Jahre 1822 den 21 November, an Eure⁶ Fürstliche⁵ Gnaden erlassenen Schreibens meiner mir untergeordneten Geistlichkeit, wage ich noch folgende kurze Schilderung meines Wallachischen Volkes unterthänigst zu unterbreiten:

Nach der im Jahre⁷ 1822 beendigten Volksbeschreibung g.n.u.r. Temesvarer Bisthums, ergab sich die Zahl der sämtlichen Glaubensgenossen dieser Kirche.

1) der Illyrier	170432	
2) der Wallachen	254540	424972

Die im Jahre 1810 geschene Volksbeschreibung des g.n.u.r. Arader Bisthums betrug⁸:

1) der Illyrier ⁹	11621	
2) der Wallachen	299897	311518

Die in der Verschetzer Dioecese anno 1819 geschene Volksbeschreibung erwiess:

1) der Illyrier	28959	
2) der Wallachen	220746	249705
Summa Summarum		985746 Seelen ¹⁰

¹ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Blaj, Colecția de documente, nr. 1202. Copie cu caractere „gotice” executată de Mihail Tomici și trimisă lui Samuil Vulcan, episcopul unit de Oradea, alături de scrisoarea din 12 mai 1825 (Ibidem, nr. 1208). Aceeași petiție, cu modificările pe care le vom semnala în notele următoare, a fost trimisă de Georgevici și arhiepiscopului primat al Ungariei, Alexandru Rudnai, în 7 februarie 1825. Copia acesteia din urmă, în limba germană cu caractere latine și însoțită de rezoluția cu care Rudnai a trimis-o episcopului Vulcan, se află în același fond, nr. 1205. Scrisul identic cu cel al scrisorii lui Samuil Vulcan către Mihail Tomici din 5 martie 1825 (Ibidem, nr. 1207) indică executarea acestei copii în anturajul lui Vulcan, la Oradea.

² Însemnare marginală aparținând lui Mihail Tomici.

³ Urmează: und Primas

⁴ versekenen

⁵ Fürstliche, greșeala copistului

⁶ Euer

⁷ anno

⁸ wiess aus

⁹ an Illyriern nur

¹⁰ Cifra totală de la Virșeț — 249746 — greșeala copistului prin analogie cu cifra alăturată de 220746. Cifra totală de 985746 greșită în ambele variante; corect 986195, respectiv 986236. Probabil greșit și în original. În *Calendarul românesc pe anul de la Christos 1829*, publicat de Ștefan Niagoe la Buda, sunt reproduse aceste date cu mențiunea „după quom au adevērit (în anii questi de curendu trecuti) fie ertatu-l Vasiliu Georgevici Proto-Presviterul Temeșorii în prea umilita cerere a Nației Romanesci spre a facere în mai sus disele Diecese Episcopi Romani” (p. 120). Cifrele sînt identice cu excepția românilor arădeni care apar ca 292897, ceea ce face ca cifra totală să fie de 979195.

Wenn nun die Zahl der Illyrier per 211012, von der Hauptsumme abgezogen wird, so ergibt sich die Volksmenge der Stockwallachen¹¹ von 774734, ohne Griechen und Zinzaren, welche ohnehin zu den Wallachen gerechnet werden, folglich verhalten sich die Illyrier zu den Wallachen¹² wie 1. zu 4.

Diese so auffallend überwiegende Volksmenge der bedauerungswürdigen Wallachen, hatte dass Unglück, seit Gründung dieser 3. Bisthümer, nemlich seit 108 Jahren, immer gebohrne Illyrier zu ihren Bischöfen zu haben, welche unsere wallachische hier im Banate so zu sagen herrschende Sprache eben so wenig sprachen, und verstanden, als wir die Chinesische; Deutsche, Ungarn, Slovaken, die ihr Brod, und Glück bey uns suchen, lernen diese Mundart, um bequemer fortzukommen zu können, die illyrischen Bischöfe aber, die wir besolden, und erhalten, gaben sich die Mühe nicht unsere Sprache zu erlernen, um uns die Geistliche zum wenigstens in der Religion, in den Pflichten gegen Landesfürsten, Obrigkeit, Menschheit, und gegen sie selbst von Zeit zu Zeit persönlich Unterricht zu geben;¹³ so was musste immer durch einen Dolmetscher geschehen.

Sie waren nur¹⁴ bedacht dass ihre Proventen von den Wallachen pünktlich bezogen werden, ohne für die Aufklärung derselben die mindeste Sorge zu tragen; sie liebten nur die wallachischen¹⁵ Ducaten, und die Gebers¹⁵ nicht. Kurz: die Oberhirten verstanden und wollten nicht verstehen unsere Sprache, weil sie auch ohne diese fortkommen¹⁶, und wir Wallachen, ganz natürlich, hegten keine Liebe, und kein Zutrauen um so weniger gegen sie¹⁷, da kein einziger dieser Bischöfe in diesen 108 Jahren, eine Canonische Kirchen-Visitation unternommen hat: Million unseren Geschlechtes starben aus¹⁸ ohne einen Bischof gesehen zu haben: sie kennen¹⁹ die ihrigen weil sie ihren Nutzen von ihnen beziehen²⁰, diese aber kennen ihre²¹ Oberhirten nicht.

Aus diesen²² continuirlichen Fremdartigkeit²¹ zwischen Bischöfen und Nation müssten nothwendigerweise traurige Folgen für das wallachische Volk, und²⁴ Seelsorger, ja selbst für den Staat erwachsen²⁵. Das unglückliche²⁶ Volk, sammt der Geistlichkeit, ohne Unterricht in den Religionsbegriffen, ohne thätigen und eifrigen²⁷, und ihrer Mundart²⁸ kündigen Oberhirten, musste verwildern, und sich der allgemeinen Verachtung blossstellen. Daher die empörenden Laster, und Gräueltthaten unter diesem vernachlässigten Volke, ja selbst unter seiner Geistlichkeit, von denen mehrere wegen verschiedener groben Verbrechen, bekanntlich: wegen Raub, Mord, Brandstiftungen, und dergleichen fasst ohne Unterlass in der öffentlichen Kerkern sitzen, und theils zum Gassen kehren, theils zur Festungsarbeit, theils zum Tode verurtheilt werden: zu entehrend für die Christliche Religion!!!

¹¹ Wallachen

¹² Urmează: in diesen dreyen Bisthümern

¹³ uns

¹⁴ Wallachische

¹⁵ Geber

¹⁶ der Oberhirt verstand, und wollte nicht unsere Sprache verstehen, weil er auch ohne diese vorrkam. [!]

¹⁷ ihn

¹⁸ Millionen unseres Geschlechtes sind ausgestorben

¹⁹ kannten

²⁰ bezogen

²¹ kannten ihren

²² dieser

²³ Fremdartigkeit

²⁴ Urmează: dessen

²⁵ Urmează: die leider ! bis auf den heutigen Tag fortwachsend bestehen

²⁶ Urmează: Wallachische

²⁷ und eifrigen- lipsește

²⁸ Sprache

Es hat aber auch bis jetzt nicht anders²⁹ geschehen können; denn die bisherige Hierarchie bestand aus lauter gebohrnen Illyriern, die, um ihre Landsleute emporzubringen, und zu beglücken, das wallachische Volk, aus Unkunde seiner Sprache, auf alle mögliche Art zu unterdrücken suchte³⁰ besonders der jetzige Erzbischof und Metropolit Stratimirovics.

Wenn nun der Oberhirt, dessen vorzüglichste Pflichten sind: die intellectuellen und moralischen Fähigkeiten seiner Heerde im gleichen Masse auszubilden, partheisch zu diesem so wichtigen, als gewissenhaften Werke gehet, und nur einige diesen seiner Leitung, und seinem Gewissen anvertrauten Christen als wahre Söhne und³¹ Schaafelabelt, und weidet; andere hingegen als Stifssöhne, oder kretzige vernachlässiget ja verachtet, welchen glücklichen Erfolge können diejenigen entgegen blicken, die die Stimme ihres Oberhirten, oder Stifvaters nicht hören, und verstehen, und dieser die Sprache, die Wünsche, und die Bedürfnisse seiner Heerde nicht kennt? Diess ist die wahre Ursache, dass wir unglückliche Wallachen in der Religion und Moralität so weit von andern unter der glücklichen Regierung seiner Maj.³² befindlichen Völkern abstehen.

Wir sind doch mit dem³³ Ebenbilde Gottes versiegelte Menschen, wir sind mit Heilandsblute erlöste Christen; wir sind auch treue Unterthanen Sr. Maj.³⁴, und thun alles das was andere Unterthanen leisten. Warum will man also nur uns allein der Allerhöchsten Gnade, Gerechtigkeit, und unserer sehnlichsten Wünsche nicht theilhaftig werden lassen? Warum berichtsichtigt man nicht die überwiegende Zahl der Wallachen in diesen drey Bisthümern? Haben denn die Illyrier das Erbrecht aus ihrer Mitte immer Bischöfe über uns einzusetzen? Wenn das ist, so schweigen wir, und beugen ruhig unser Genick ihrem Joche auch fern hin. Warum werden bey der Kath.³⁵ Kirche, Deutsche, Ungarn³⁶ und Slovak³⁷, und auch Rusnjaken³⁸ zu Oberhirten ernannt? Weil man auf die Fähigkeiten, und Verdienste der Individuum, und die Bedürfnisse des Volkes Rücksicht nimmt. Den unirten Wallachen giebt man einen Wallachen, und den Rusnjaken³⁸, einen Rusnjaken³⁸ zum Oberhirten. Warum kann das bey uns nicht geschehen? Die Illyrier berufen sich auf die ihnen ertheilten Privilegia. Sehr wohl. Wir Wallachen sind nicht in denselben ja nicht einmal in dem anno 1779 den Illyriern ertheilten Rescripto Declaratoris Illyrico einbegriffen als wenn wir gar nicht zu dieser Kirche gehört, oder damals existirt hätten, ohnerachtet wir hierin Ungarn mehrere Jahrhunderte vor den aus Serbien hierübergewanderten anno 1695 Illyriern wären; die Hunen fanden uns hier. Weil nun keine Erwähnung von uns in den Illyrischen Privilegien, und Rescripto Illyrico Declaratorio geschieht, wir sind also verlorne Schaafel, so berufen wir uns also auf den allgemeinen Landes Vater Apost. König der das Recht hat seiner Kirche Oberhaupter zu geben, folglich kann er auch uns herumirrenden einen Oberhirten Jure Apostolatus ernennen.

Wenn man die Sieberbürger [!] und Bukovinaer Wallachen bey Besetzung ihrer Bisthümer berücksichtigte³⁹, und ihnen ihrer Sprache⁴⁰ kündige Oberhirten

²⁹ Urmează: mit der wallachischen Nation, und Geistlichkeit

³⁰ suchten

³¹ oder

³² Majestät

³³ mit

³⁴ Seiner Majestät

³⁵ Catholischen

³⁶ und — lipsește

³⁷ Slaven

³⁸ Rusnaken

³⁹ berücksichtigte

⁴⁰ Mundart

gab, warum will man unser Flehen nicht erhören. Wir sind nicht so halstarig⁴¹ und⁴² beharren wir nicht bey unserer überwiegenden Volksmenge gegen die Illyrier, dass wir positive einen gebohrnen Walachen zu unserem Oberhirten forderten. Nein! Wir wollen nur aufgeklärte, gutgesittete, in guten Rufe stehende, betagte, dem allerhöchsten Throne anhängende, unserer Mundart⁴³ kündige Männer⁴⁴.

Diese wären also nach der allgemeinen Stimmung, ausser der Erzbischofe Stratimirovics, der nur seine leicht köpfige Creaturen zur Bischofswürde befördern will, um auch hieführo uns in unserer einfältigen Unwissenheit zu erhalten, folgende in allem Betrachte thätige und geeignete⁴⁵ Menschen:

1. Für das Temesvarer Bisthum der würdige 60 Jährige⁴⁶ St. Georger Abt Paulus Kengyelász, ein zwar gebohrner Illyrier, aber der Wallachischen Sprache eben so mächtig wie seiner eigenen, einziger gelehrter Theologe in der ganzen Hyerarhie, den der Erzbischof Stratimirovics wegen eines, vor 24 Jahren mit Zustimmung mehrerer Erz- und Priester, der Grosswardeiner unirten Bischofe Darabanth ausgestellten Reverses, dass er thätig an der Vereinigung der Religion, und⁴⁷ Calenders wirken werde, von der Bischofswürde auf immer wegzurücken gedenkt⁴⁸.

2. Für das Arader Bisthum, Ignatius Karabetz Erzpriester zu Thorda in Siebenbürgen, ein gebohrner Wallach, und Feldcaplan bey dem Löbl. Max. Joseph Feldregimente Nro 31.

3. Für das Verschetzer Bisthum wären

a) Stephanus Athanasievits Erzpriester zu Lugosis⁴⁹.

b) Johann Thomits Erzpriester zu Karansebes⁵⁰.

c) Georgius Cyrillovits Erzpriester zu Villágos.

Alle diese drey letzten Erzpriester sind Wittwer und⁵¹ zwar gebohrne Walachen, sprechen aber illyrisch, deutsch, lateinisch und ungrisch correct, und sind sehr⁵² qualificirte⁵³.

Geruhen also Eure Fürstliche Gnaden zur Erreichung dieses seeligmachenden Endzweckes das mögliche bevzutragen und das vielvermögende Vorwort bey Seiner Maj.⁵⁴ dem Kayser und der Kayserin gnädigst einzulegen⁵⁵. Der hohen Gnade empfohlen, unterthänigst bittend, dass mein Namen in Geheim⁵⁶ gehalten

⁴¹ Urmează: und intolerant

⁴² auch

⁴³ Sprache kündige Männer haben, und zu denen wir Liebe und Zutrauen hegen

⁴⁴ Sprache

⁴⁵ würdige

⁴⁶ Urmează: Greiss

⁴⁷ Urmează: des

⁴⁸ Urmează: so wie auch dieser würdige Greiss schon vier mal praeterirt worden ist

⁴⁹ Lugos

⁵⁰ Káransebes

⁵¹ und — lipsește

⁵² sehr in loc de „sind gut“.

⁵³ Urmează: Männer. Euere Fürstliche Gnaden! Gnädigten Herr Gönner! Den allgemein beabsichtigten Endzweck der mich hauptsächlich bewog diesen Schritt zu wagen [pasa] ilizibil — N.A.] zu können, nemlich Eine Heerde, und einen Hirten in der österreichischen Monarchie auszumachen, und uns mit der allgemeinen Kirche zu vereinigen, müssten diese thätige Männer zur Bischofswürde befördert werden. Ich spreche hier unbelangen als bevollmächtigter meiner wallachischen Nation und Geistlichkeit.

⁵⁴ Majestät

⁵⁵ Urmează: Die Vorsehung kröne Höchsteroselben Unternehmung mit dem glücklichen Erfolge, und unsere für das Wohl Euer Fürstlichen Gnaden gegen Himmel gerichtete Gebethe bürgen uns dafür.

⁵⁶ geheim.

wird⁵⁷, ersterbe ich in der tiefsten Ehrfurcht. Euer Fürstlichen Gnaden unterthänigster Client⁵⁸.

Temesvar den 4⁵⁹ Febr. 1825.

DIE ROLLE VASILE GEORGEVICI' IN DER BEFREIUNGSBEWEGUNG BANATER RUMÄNEN (1820—1826)

(Zusammenfassung)

In der Zeitspanne 1820—1826 verlagerte sich der Schwerpunkt der nationalen Befreiungsbewegung der Banater Rumänen aus der Arader Gegend in das Temescher Gebiet; ihre führende Persönlichkeit war der Erzpriester von Temesvar, Vasile Georgevici. In seinen Bittschriften an die zentralen und lokalen Behörden forderte er für die Banater Rumänen eine, ihrer Zahl und ihrem Beitrag zu den öffentlichen Lasten entsprechende Beteiligung an der Leitung von Kirche und Schule. In diesem Sinne wendet er sich an die führenden katholischen Persönlichkeiten der Monarchie, um, unter den Bedingungen der Wiederbelebung der Bekehrungsversuche nach der Aussöhnung des österreichischen Staates mit der katholischen Restauration, deren Unterstützung zu gewinnen. Zugunsten der von ihm vorgeschlagenen Kandidaten für die vakanten Bistümer von Arad, Temesvar und Werschetz, wendet sich Georgevici durch Vermittlung des Fiskalbeamten Mihail Tomici auch an den Bischof von Grosswardein Samuil Vulcan. Auf Anregung derselben katholischen Kreise verfasst Tomici ein Projekt für die Heranziehung der Rumänen zur Union, das einen ähnlichen Wortlaut hat, wie ein anderes Projekt das denselben Zweck verfolgte und an dem wahrscheinlich auch S. Vulcan mitwirkte. Die Ziele der rumänischen Befreiungsbewegung haben teilweise Erfolg, so 1829 als das Arader Bistum dem Rumänen Nestor Iovanovici zugesprochen wurde.

⁵⁸ Urmează: *Basilius Georgvics m.p. Erzpriester zu Temesvar, und Consistorial-Rath. Rezoluția lui Rudnai pe cerșo: Communicabitur penes acclusam satorum Kengyeláczianorum descriptionem cum Illma D. G.R. C. Eppo M. Varadinens ut me de realitate utrisque expositionis, prout de eo quoque informare velit: cumam idem Kenvelatz, e numero illorum, quos Sus Illtas In Sua dd-o 5-ae Julii 1824 facta propositione idoneos ad g.r.n.u. Episcopatus censuit, emanserit, erga remissionem.*

ISTORIE MODERNĂ ȘI CONTEMPORANĂ

SITUAȚIA MUNCITORIMII MINIERE ȘI METALURGISTE ÎN BANATUL MONTANISTIC LA MIJLOCUL VEACULUI AL XIX-LEA

Pierderea Sileziei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea de către habsburgi, i-a determinat pe aceștia să-și îndrepte atenția tot mai mult asupra bogățiilor Transilvaniei, mai ales asupra Banatului.

Centrul în jurul căruia pivotau toate capacitățile industriale din Banatul montanistic, a devenit încetul cu încetul Reșița, ale cărei uzine fondate în 1771 au obținut o dotare suplimentară de terenuri, din partea Curții imperiale de la Viena în 21 iunie 1780¹. În secolul al XIX-lea se înregistrează în Transilvania și Banat o creștere sensibilă a forțelor de producție, mai ales după 1848 când sub impulsul revoluției industriale, noile relații de producție, raporturile capitaliste în economie cîștigă tot mai mult teren. De mersul revoluției industriale se leagă indispensabil procesul de formare a proletariatului modern de fabrică².

Creșterea gradului de concentrare a producției în Banat, a atras după sine mutații deosebite în demografia zonei. În uzinele Reșița, Bocșa, Ferdinand, Anina, la minele din Dognecea, Anina, Doman, Secul, numărul muncitorilor a atins cifre impresionante pentru acel timp. Masele muncitorești proveneau în marea majoritate din proletariatul agricol, din coloniștii aduși în decursul timpului în Banat și din micii meșteșugari care n-au rezistat concurenței fabricilor de tip capitalist.

Pînă în 1855 revoluția industrială, caracterizată prin pătrunderea mașinismului, s-a desfășurat lent, o intensitate mare înregistrînd acest proces după preluarea Banatului montanistic de către capitalul austriac și francez. Introducerea mașinilor cu aburi „...dotate cu miraculoasa capacitate de a reduce munca omenească și de a o face mai rodnică,

¹ Arhiva muzeului județean de istorie Reșița, (MJIR) *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes von seite K. K. österr. Staatsverwaltung an die K. K. österr. Staatseisenbahngesellschaft, vom 14 Iuli 1855*, p. 2; Documentul este inventariat cu nr. 797.

² Pentru această problemă: L. Vajda, *Formarea muncitorimii salariate în industria minieră și metalurgică din Transilvania între anii 1848—1867*, în ActaMN, V, 1968, p. 227 și urm.

ii condamnă pe oameni la foamete și istovire. Noile izvoare ale bogăției se transformă... în izvoare ale mizeriei"³. La această trăsătură specifică începutului revoluției industriale se mai adaugă persistența și conservarea unor rămășițe feudale care-și vor imprima amprenta asupra dezvoltării proletariatului în Banat. Este semnificativ faptul că relațiile dintre locuitorii comunelor montanistice cu conducerea uzinelor s-au stabilit prin diverse legislații, normative administrative, care aveau la bază drepturile și obligațiile stăpînului feudal⁴. Ca reprezentant al Curții imperiale din Viena, conducerea uzinelor făcea uz de următoarele drepturi: de proprietate asupra terenurilor date în folosința coloniștilor, de-a aproba sau nu colonizarea pe teritoriul rezervat uzinelor, reprezenta interesele comunale față de autorități, percepea taxe pentru folosirea izlazurilor, impunea la impozite pe meseriași, comercianți etc.⁵.

Rămășițele feudale s-au păstrat și în cadrul forțelor de producție, astfel că în momentul preluării Banatului montanistic de către STEG în 1855, pentru obținerea forței motrice se foloseau pe scară largă roți hidraulice specifice orînduirii feudale, care dezvoltau în total 300 C.P.⁶. Cerințele dezvoltării producției capitaliste, dar insuficienta înzestrare tehnică, a făcut ca viața proletariatului bănățean să fie mult mai grea decît cea a muncitorilor din țările capitaliste dezvoltate.

În 1845 Curtea din Viena a decis mărirea și modernizarea capacităților industriale din Banat pentru valorificarea superioară a bogățiilor din regiune, antrenînd în această acțiune mase tot mai mari de muncitori al căror număr va crește și mai mult după 1855. Un exemplu revelator pentru amplificarea gradului de concentrare a muncitorilor ni-l oferă Anina, unde în 1846 existau 145 case cu 837 locuitori⁷, iar în 1858—1860 sint înregistrați peste 3000 de persoane⁸. În anul 1857 numai în sectorul construcțiilor de mașini, la Reșița lucrau 137 muncitori⁹, iar în perioada următoare numărul proletariatului de pe domeniile STEG-ului a atins cifre tot mai mari, ajungînd spre sfîrșitul secolului la 17.231 lucrători¹⁰.

La angajarea muncitorilor se avea în vedere atît capacitatea fizică corespunzătoare, cît și înclinațiile politice ale celui angajat¹¹. Pe baza dispozițiilor disciplinare muncitorul era obligat să presteze muncă pe o perioadă îndelungată, devenind totodată și membru al „Lăzii de fră-

³ K. Marx, F. Engels, *Opere alese*, Ed. politică, București, 1966, p. 310.

⁴ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 5—7.

⁵ *Idem*, p. 7—10.

⁶ *A szabadalmazott osztrák—magyar államvasúttársaság Magyarországi uradalmának leirása*, Budapest, 1896, p. 6; în continuare se va cita: ASOMAMUL.

⁷ Iosef Kracher, *Geschichte von Steierdorf-Anina, vom Jahre 1773—1873*, Timișoara, 1873, p. 13.

⁸ *Idem*, p. 22.

⁹ L. Vajda, *Date privind condițiile de muncă și de trai ale muncitorilor miniери și metalurgiști din Transilvania între 1848—1867*, în *Studia*, series Historia, fasc. 2, 1969, p. 83.

¹⁰ ASOMAMUL, p. 13.

¹¹ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 78.

ție“. Referitor la angajarea copiilor se prevedea că sub 12 ani nu poate fi angajată nici o persoană iar dintre candidații pentru angajare erau preferați aceia care au frecventat școala¹². Adulții erau obligați să prezinte la angajare certificatul de muncă, iar în cazurile coloniștilor, pașaportul și cartea de pribegie¹³. După cum reiese, autoritățile habsburgice făceau o triere severă a celor angajați, pentru a nu permite infiltrarea unor lucrători animați de idei revoluționare. Muncitorii din cadrul întreprinderilor bănățene erau constanți (permanenți) sau flotanți¹⁴. Muncitorii coloniști constanți erau obligați să presteze muncă între 15—55 ani, iar în momentul când un colonist nu mai dorea să lucreze, el trebuia să abdică la calitatea de colonist.

În angajarea muncitorilor, conducerea uzinelor și minelor din Banat puneă un accent deosebit pe cunoștințele profesionale ale solicitanților. De pildă muncitorii furnaliști, după însușirea cunoștințelor de specialitate erau obligați să susțină un examen în fața specialiștilor și numai în caz de reușită, puteau fi angajați ca muncitori constanți calificați¹⁵.

Obligațiile lucrătorilor de pe domeniile Erariului erau fixate parțial în „Legea minelor“ din 23 mai 1854 și parțial prin „Regulamentul meseriilor și al servitorilor“. Durata zilei de muncă nu era net delimitată de legile în vigoare, stabilirea timpului de lucru fiind la discreția forurilor superioare din uzină¹⁶.

În întreprinderile siderurgice din Transilvania durata zilei de muncă era de 10 ore, dar în Banat multă vreme muncitorii furnaliști prestau 12 ore muncă pe zi¹⁷. Lucrătorii zidari, dulgheri, precum și muncitorii de la secțiile de modelare, pudlaj, prestau la fel câte 12 ore pe zi¹⁸. În unele sectoare timpul de muncă nu era limitat, muncitorii fiind salarizați după activitatea depusă „într-o zi“, numărul orelor de lucru fiind mărit astfel cu mult peste 12 ore. În această situație se găseau cei angajați la secția apretare, în transporturi etc.¹⁹. În minele de cărbune ale tezaurariatului, în lipsa unor reglementări precise, stabilirea duratei de muncă rămânea la discreția administrației. Având în vedere condițiile extrem de grele în care își desfășurau activitatea minierii, din pricina gradului înalt de pericolitate, cauzat de prezența gazelor grizoase în regiune, forurile superioare au stabilit schimburi de 8, respectiv 12 ore în minele de la Anina, Doman și Secul²⁰. În minele de neferoase sau metale prețioase aparținătoare STEG-ului un schimb consta din 8 ore, dar minierii erau obligați să lucreze și la suprafață câte o jumătate

¹² *Ibidem.*

¹³ *Ibidem.*

¹⁴ *Ibidem*; ASOMAMUL, p. 13.

¹⁵ L. Vajda, Acta MN, V, 1968, p. 235.

¹⁶ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzauer Eisenwerkes...*, p. 73.

¹⁷ *Idem*, p. 73—74.

¹⁸ *Idem*, p. 75—76.

¹⁹ *Idem*, p. 77.

²⁰ *Ibidem.*

de schimb pentru prepararea minereului în vederea introducerii lui în furnal²¹.

Condițiile de muncă în Banatul montanistic erau destul de grele. La uzinele metalurgice „...atmosfera îi distruge ca o otravă lentă...” pe muncitori, iar în minele bănățene, gradul de pericolitate creștea continuu, odată cu înaintarea în subteran, din cauza măsurilor ineficiente de protecție, în condițiile în care conținutul de gaze grizu din aceste mine se situa la nivelul cel mai ridicat din Europa²².

Pe lângă prelungirea zilei de muncă, concomitent cu dezvoltarea forțelor de producție în industria metalurgică și minieră, apar noi forme de exploatare mascată a muncitorimii. Prin intensificarea muncii, producția de fier la uzinele din Anina și Reșița a crescut de la 6410 t în 1855, la 34.000 t în 1870²³, iar producția de cărbune a înregistrat un salt cantitativ de la aproximativ 15.000 t în 1855 la 230.000 t în 1868²⁴. Această creștere sensibilă a cantității de fier și cărbune s-a datorat în primul rând intensificării muncii, deoarece reutilările tehnice în perioada respectivă au fost de mică amploare. Ca urmare a exacerbarii exploatării capitaliste în goană după profituri cât mai avantajoase, numărul accidentelor a crescut continuu în întreprinderile STEG-ului. Conform datelor Căpitănatului minier Oravița, în perioada 1857—1866, anual au decedat sau au rămas infirmi în urma accidentelor 8 muncitori din 100 de persoane²⁵.

Tezaurariatul, iar mai tirziu patronii STEG-ului, la angajare impuneau muncitorului să-și vîndă întreaga lui forță de muncă în schimbul salariului care trebuia să acopere necesarul de întreținere a întregii sale familii, presupunînd că lucrătorul își obligă copiii de peste 13 ani să muncească²⁶.

În general pe baza practicii extinse în Banat, ca de altfel în toată industria minieră și metalurgică din Transilvania, salarizarea se stabilea după sistemul în acord sau prin plata cu ziua. Pe domeniile tezaurariatului existau diferențe substanțiale între salariile muncitorilor în funcție de: gradul calificării, naționalitatea lucrătorului, greutatea muncii, nivelul de pericolitate etc.²⁷. Conform listelor de salarizare, existente la data predării uzinelor din Reșița STEG-ului, se pot desprinde concluzii semnificative. De o remunerație mai avantajoasă se bucurau meșterii de la cuptoarele de pudlaj, ciocanele cu aburi, laminoare, atelierul mecanic și cazangerie, care primeau pentru un schimb de 12

²¹ L. Vajda, *Studia*, series Historia, fasc. 2, 1969, p. 76.

²² 200 ani de construcții de mașini la Reșița 1771—1971, (colectiv de autori), vol. I, Reșița, 1971, p. 15.

²³ ASOMAMUL, p. 30 și tabelul XI.

²⁴ *Idem*, tabelul VII.

²⁵ L. Vajda, *op. cit.*, p. 79.

²⁶ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 73.

²⁷ *Idem*, p. 77.

ore/zi între 1 florin 20 creițari și 33 creițari²⁸. Numărul lor era însă foarte restrâns, fiind în general coloniști străini. Chiar în rîndurile muncitorilor calificați existau mari decalaje în salarizare, media variînd însă între 27—30 creițari pentru 12 ore de muncă²⁹.

Pe domeniile tezaurariatului era folosită pe scară largă munca necalificată, efectuată în majoritatea cazurilor de proletarii proveniți din satele apropiate de centrele miniere sau metalurgice. Salariile acestor muncitori se mențineau la un nivel extrem de scăzut față de necesitățile de trai. În condițiile înzestrării tehnice insuficiente, pentru o muncă istovitoare ei erau salarizați cu 12—24 creițari, iar în cazuri speciale puteau să fie plătiți cu salarii mai mari ajungînd pînă la 30 creițari³⁰. De asemenea munca ucenicilor și a copiilor era slab remunerată. Mergînd pe aceeași linie de stabilire a claselor de salarizare conducerea uzinelor plătea ucenicii de la laminoare cu 12—24 creițari, pe cei de la secția modelărie 10—16 creițari, la cazangerie salariile tinerilor muncitori oscilau între 12—18 creițari, iar ucenicii tîmplari beneficiau doar de 8—12 creițari³¹. O mare disproporție exista între salariile muncitorilor bărbați și cel al copiilor, deși aceștia lucrau tot în schimburi de 12 ore pe zi. Folosind munca copiilor în uzinele metalurgice și minele din Banat, statul austriac obținea profituri mari, deoarece salariile plătite erau infime; 6—9 creițari pentru munca în uzină și 12 creițari pentru munca în mină³². În anul 1855 în minele de cărbune, pentru munca neîntreruptă de opt ore în subteran minierii erau plătiți cu 30 creițari, iar pentru un schimb de 12 ore cu 45 creițari³³.

Preluarea domeniilor miniere și uzinale, la data de 1 ianuarie 1855, de către societatea STEG, n-a schimbat cu nimic în bine situația muncitorilor. Societatea a preluat și drepturile feudale rămase în vigoare după 1853, asupra a opt districte miniere, iar sistemul de salarizare în condițiile creșterii prețurilor nu s-a îmbunătățit. Instaurarea noii administrații, atitudinea „feudală” a funcționarilor STEG-ului față de muncitori au generat în scurt timp nedreptăți care au dus la mari nemulțumiri în regiunea montanică. Transferarea nemotivată a muncitorilor dintr-un loc în altul, interpretarea greșită a Deciziilor ministeriale cu nr. 3301 din 2 mai 1851 și 14043 din 5 octombrie 1853, prin care lucrătorii uzinelor au fost declarați coloniști fără drept de proprietate asupra imobilelor — STEG-ul avînd posibilitatea să preia casele, grădinile fără nici o formalitate — a declanșat o stare generală de nemulțumire, materializată în scăderea vertiginoasă a producției în

²⁸ *Idem*, p. 73—77; un florin=60 creițari, iar după 1857 un florin=100 creițari.

²⁹ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 73—77.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

1856³⁴. Nemulțumiri în rîndurile muncitorilor furnaliști din Reșița, au fost provocate de împărțirea lor de către funcționarii STEG-ului în trei categorii, salariile cîștigate variind între 20—34 creițari³⁵.

Salariile lucrătorilor din Banatul montanistic, erau departe de-a acoperi necesarul minim de trai pentru familiile lor. Pînă în anul 1846 o baniță de grîu (aproximativ 25 de kg.) costă între 45—55 creițari, iar o baniță de porumb valora între 23—30 creițari³⁶. În 1855 prețurile au crescut la 4 florini pentru un mătzen de grîu și 3 florini pentru un mătzen de porumb³⁷. La aceeași dată prețurile altor articole alimentare și de îmbrăcăminte se prezenta astfel³⁸.

1 oca de slănină	= 1,27 kg. costa	40 creițari
1 oca de brînză	" "	30 "
1 oca de pește	" "	18 "
1 cămașă	" "	2 florini
1 pătură	" "	8 "
1 șubă	" "	6 "
1 haină	" "	8 "
1 pereche opinci	" "	1 "

Criza de supraproducție din 1857 a afectat grav viața economică din imperiul austriac, unde chiar în acest timp s-a trecut la preschim-barea monedelor. Lipsa de bani din anii 1858—1859, creșterea prețurilor cu 30—50 la sută au contribuit la scumpirea sensibilă a bunurilor de consum, înrăutățind și mai mult situația muncitorilor din Banat³⁹.

După reforma monetară, salariul real al muncitorilor în industria metalurgiei și mineritului a scăzut simțitor, odată cu scăderea puterii florinului și a urcării prețurilor.

La uzina siderurgică din Reșița salariile medii pe zi/muncă în 1866 erau de 1,20 fl., la Anina, 1,10 fl., la minele de la Steierdorf 1,10 fl., iar la Dognecea numai 0,65 fl.⁴⁰. În această perioadă deși realizau venituri importante în urma intensificării muncii⁴¹, stăpînii STEG-ului practicau pe scară largă rețineri substanțiale din salariile muncitorilor

³⁴ Sim. Sam. Moldovan, *Orăvița de altădată și Teatrul cel mai vechi din România*, 1938, p. 34—35.

³⁵ L. Vajda, *op. cit.*, p. 81; cf. *Delejtű*, 28 septembrie, 1858.

³⁶ ASOMAMUL, p. 11.

³⁷ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 82; un Mătzen=0,615 hl.

³⁸ *200 ani de construcții de mașini...*, p. 63.

³⁹ L. Vajda, *Dezvoltarea extracției minereului de fier și a siderurgiei în Transilvania (1848—1867)*, în *ActaMN*, II, 1965, p. 502; la unele articole prețurile au crescut cu 400%; cf. Sim. Sam. Moldovan, *op. cit.*, p. 34.

⁴⁰ L. Vajda, *Studia*, Series Historia, fasc. 2, 1969, p. 83.

⁴¹ Numai în 1867 producția de cărbune la Anina, Doman—Secul s-a ridicat la 200.000 t, minereul extras la Dognecea și Moravița la 23.000 t, iar cantitatea de fier obținut la uzinele de la Reșița și Anina se cifra la aproximativ 17.000 t; ASOMAMUL, tabelele VII, X, XI.

mineri și metalurgiști; reținerile a căror număr se ridica la 10—12, diminuau grav salariile și așa destul de scăzute⁴².

În Banatul montanistic atât tezaurariatul cât și STEG-ul, pentru a-și asigura mină de lucru au făcut anumite „înlesniri“ muncitorilor pentru ca aceștia să „...rămână cât mai credincioși uzinei, păstrând locurile lor de muncă“. În unele cazuri coloniștilor noi veniți li se punea la dispoziție locuință în schimbul unei taxe de 15 creițari pe lună, dar dacă timp de șase luni ei nu-și construiau o casă proprie, taxa de întreținere era majorată la 1 fl. și 30 creițari⁴³. Aceste avantaje erau iluzorii deoarece arenda plătită pentru peticul de pământ primit era destul de mare, iar veniturile realizate în gospodăria proprie reușeau arareori să suplinească salariile muncitorilor pentru întreținerea familiei. Împrumuturile acordate lucrătorilor, pentru înjghebarea gospodăriei, îi lega juridicește pe timp îndelungat de locul de muncă, astfel că patronii realizau profituri importante în această perioadă.

Un alt aspect al problemei muncitorești în Banat îl constituie discriminarea națională. Diferențieri de salarizare după naționalitate sînt des întîlnite în documentele epocii. Un muncitor necalificat german, în jurul anului 1846 primea 18—21 creițari, în timp ce pentru aceeași muncă unui muncitor român i se plătea un salariu între 15—18 creițari⁴⁴.

Pensiile muncitorilor se calculau în funcție de vechimea în muncă. Pentru un muncitor cu opt ani de serviciu se stabilea o pensie de $\frac{1}{4}$ din salariul anual. Văduvele beneficiau de pensie numai dacă depășeau vîrsta de 50 ani iar orfanii primeau o pensie derizorie pînă la vîrsta de 12 ani⁴⁵. O situație mai grea o aveau muncitorii flotanți, în majoritate români. Ei aveau dreptul numai la salariul lor, cu excepția cazurilor accidentelor de muncă, cînd primeau un ajutor dacă accidentele nu erau provocate din vina lor⁴⁶. Ajutoarele de boală erau extrem de mici. Prin intermediul „Lăzii de frăție“, un ucenic primea 2 creițari zilnic, un muncitor necăsătorit 3 creițari, un muncitor căsătorit 4 creițari⁴⁷. Acest sistem de ajutor pentru muncitori a fost preluat fără nici-o modificare de către societatea STEG care l-a păstrat încă multă vreme⁴⁸. Fondurile pentru pensii și ajutoare de boală se realizau din contribuția membrilor „Lăzii de frăție“ în proporție de 50%, diferența de 50% fiind suportată de uzine.

Munca istovitoare de 12 ore pe zi, condițiile de viață grele, lipsa de interes a autorităților pentru îndepărtarea agenților nocivi purtători de boli, au generat o situație foarte gravă în rîndurile muncitorilor mineri și metalurgiști. Autoritățile constatau că în zonele unde efecti-

⁴² Josef Kracher, *op. cit.*, p. 27.

⁴³ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 82—83.

⁴⁴ *200 ani de construcții de mașini...*, p. 64.

⁴⁵ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 80.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Idem*, p. 81.

⁴⁸ *Idem*, p. 84; ASOMAMUL, p. 13.

vul de lucrători nu era împospătat se ajungea la o atrofiere a generațiilor, care din tată în fiu lucrau în mine sau uzine⁴⁹.

Epidemiile se extindeau cu repeziciune datorită faptului că familiile muncitorilor erau excluse de la asistența medicală gratuită, iar ciștigurile modeste nu permiteau bolnavilor să-și procure medicamentele necesare⁵⁰. Bolile caracteristice pentru zona minieră și metalurgică, silicoza, anchilostomiaza, tuberculoza, intoxicațiile decimau rindurile muncitorilor. Efectele dezastruoase ale holerei și tifosului erau amplificate de condițiile neigienice de locuit. Așa de pildă la Anina aproape 3000 de oameni locuiau în bărci care semănau cu adevărate bordeie⁵¹, iar la minele Doman și Secul minierii trăiau în colibe⁵². În aceste condiții, epidemiile erau greu de stăvilit, încît ravagiile făcute de bolile epidemice erau extrem de grave. În zona minieră Anina, boli ale mizeriei holera și tifosul au devenit adevărate cataclisme, secerînd numai în anii 1850—1851 sute de oameni⁵³. Lipsa instituțiilor sanitare agrava și mai mult situația. Singurul spital din Banatul montanistic exista la Oravița, înființat în 1850; dar capacitatea sa de 50 de paturi era cu totul insuficientă⁵⁴.

Intensificarea muncii, pe parcursul schimburilor de 12 ore, sărăcia și mizeria în care se zbăteau muncitorii bănățeni, au creat o situație critică în zonă la jumătatea secolului al XIX-lea. Statisticile întocmite între 1847—1856 în circumscripția Reșița (inclusiv Doman și Secul) denotă o durată medie de viață de numai 22 ani. Mortalitatea era extrem de ridicată, 49,2% din copii între 0—10 ani se stingeau din viață. Muncitorii între 21 și 50 de ani decedau în proporție de 32,4 la sută, din cauza epuizării premature a organismului⁵⁵.

Creșterea gradului de exploatare a muncitorilor mineri și metalurgiști, odată cu dezvoltarea forțelor de producție capitaliste, a coincis cu activizarea muncitorimii din Banatul industrial. Nu este deloc întâmplător faptul că în perioada următoare, ideile marxiste ale Internaționalei I au găsit aici un teren viabil de manifestare a valențelor revoluționare ale muncitorilor români, germani, maghiari de pe aceste meleaguri.

GHEORGHE RUJA

⁴⁹ L. Vajda, *op. cit.*, p. 87; Iuliu Galfi, *Contribuția lui Iosif Schops și Ioan Iberer la combaterea anchilostomei duodenale în minele din Banat* (comunicare susținută în cadrul simpozionului: *Pagini din trecutul localităților cărășene*, Ediția III-a, Oravița, 28 noiembrie 1974).

⁵⁰ Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 80—81.

⁵¹ Iosef Kracher, *op. cit.*, p. 32.

⁵² Arh.MJIR., *Übergabsprotocoll des Reschitzaer Eisenwerkes...*, p. 64.

⁵³ Iosef Kracher, *op. cit.*, p. 17.

⁵⁴ L. Vajda, *op. cit.*, p. 88.

⁵⁵ Iosef Wessely, *General Statistik der Banater Domäne nach dem Stande vom 1855—1858*, Viena, 1859, p. 146; cf. *200 ani de construcții de mașini...*, p. 64.

DIE LAGE DER BERG- UND HÜTTENARBEITER AUS DEM MONTANISTISCHEN BANAT UM DER MITTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Zusammenfassung)

Die Entwicklung des Bergbaues und der Hüttenindustrie erfuhr, um die Mitte des 19. Jahrhunderts im montanistischen Teil des Banat, eine grosse Entwicklung. Die Entwicklung der kapitalistischen Produktionskräfte führte zum Auftauchen von neuen wirtschaftlichen Verhältnissen, neben der Beibehaltung von feudalen Überresten in allen Gebieten des sozialen, ökonomischen und politischen Lebens. Durch die Intensivierung der Arbeit und durch die Steigerung der Ausbeutung wurde die Lage der Banater Arbeiter sehr schwierig. Obwohl in diesem Zeitraum ein starkes Anwachsen der Produktion zu bemerken ist, blieben die Arbeiterlöhne auf einer tiefen Stufe. Die schlechten Wohnbedingungen, die unzureichende ärztliche Hilfe, das Fehlen von Lebensmitteln führten zu einer hohen Sterblichkeitsziffer in dieser Gegend.

Die Konzentration einer grossen Anzahl von Arbeitern im montanistischen Banat, die schweren Arbeits- und Lebensbedingungen werden zur Stärkung des politischen Bewusstseins beitragen und auf diese Weise den Boden für die marxistischen Ideen vorbereiten.

DIN ISTORIA MINERITULUI CĂRĂȘAN ÎN SECOLUL AL XIX-LEA. EXPLOATAREA AURIFERĂ „ELISABETA“

Avînd vechi și bogate tradiții, mineritul cărășan a fost de-a lungul timpului o prezență permanentă în viața locuitorilor de pe aceste meleaguri. Printre exploatările miniere care au funcționat în cursul veacului trecut în această regiune, un loc bine definit îl ocupă mina „Elisabeta“. În cele de mai jos vom prezenta cîteva date legate de istoricul și activitatea acestei mine.

Exploatarea sistematică a aurului în regiunea învecinată localității Oravița a început în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Se pare însă, că prezența aurului în regiune era cunoscută chiar de către coloniștii romani și fără îndoială, cu atît mai mult, de primii coloniști austrieci¹. Această părere este întărită de descoperirea unor galerii vechi, cu mult anterioare secolului al XIX-lea, foarte probabil contemporane stăpînirii romane și de faptul că pentru regiunea auriferă a Oraviței se folosea denumirea de „Goldschürftal“² (în traducere aproximativă — valea unde s-a exploatat aur), denumire ce datează, evident, cel mai devreme din timpul colonizărilor austriece din secolul al XVIII-lea.

Cert este că în anul 1836 teritoriul cunoscut sub denumirea de „Golgstha“ a fost închiriat de o modestă asociație, formată dintr-un număr restrîns de persoane, care a început exploatarea calcopiritei³. Acest zăcămint era destul de sărac, calcopirita fiind intercalată între straturi de calcar și granit, dar deosebit de important este faptul că

¹ V. Wollmann, *Dezvoltarea tehnicii miniere din Munții Căărășeni în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Banatica*, 1971, I, p. 203. Autorul menționează că pe dealul Dilfa (Tilva) s-au descoperit încă în anul 1764 cantități însemnate de aur. Despre exploatarea aurului în regiunea Oraviței vezi C. Feneșan, *Date privind exploatarea aurului în Banat la sfîrșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în *Studia, Series Historia*, fasc. 1, 1967, p. 55—64.

² Arhiva MJR, doc. nr. 5307, fila 1. Documentul citat este un scurt istoric al minei „Elisabeta“ întocmit de inginerul minier Anton Maderspach.

³ *Ibidem*.

aici, cu ocazia extragerii calcopiritei, s-a descoperit în mod sporadic aur nativ. După câțiva ani, datorită lipsei de rentabilitate și capital, asociații au renunțat la exploatare.

Semnalarea existenței prețiosului metal în această zonă a trezit interesul arendașului Simon Horváth, care a achiziționat prin anii 1843—1844, o regiune situată la sud de locul descoperirii aurului, regiune în care se va dezvolta ulterior mina „Elisabeta”⁴. Aici, în anul 1844, Simon Horváth a deschis un puț, reușind în acest fel să străpungă stratul de calcar și să ajungă la zăcămintul aurifer care a început să fie exploatat.

Referitor la metodele de prelucrare menționăm faptul că între anii 1845—1851 minereul a fost prelucrat cu 12 șteampuri⁵, folosite la zdrobirea minereurilor pentru a elimina rocile și impuritățile cu care era amestecat metalul prețios. Șteampurile sau „morile de pisat” erau asemănătoare cu morile de apă, avînd roți prevăzute cu niște „săgeți” care loveau și zdrobeau minereul⁶. În perioada amintită anterior, producția șteampurilor de la exploatarea „Elisabeta” a fost de aproximativ 750 tone de minereu⁷. În anul 1852 a intrat în funcțiune instalația de șteampuri acționată de forța aburului compusă din 36 de piese, ce putea să prelucraze anual 3500 tone de minereu⁸. Dar datorită lipsei acute de apă, la scurt timp după darea ei în folosință, această instalație nu lucra decît cu 18 din totalul celor 36 de șteampuri cu care fusese înzestrată inițial.

Opt ani mai tîrziu, în 1859, STEG-ul a cumpărat de la moștenitorii lui Horváth — cu suma de 95.000 florini — exploatarea și instalația de șteampuri ce era acționată atunci de forța aburului, mărinđ mai apoi numărul acestora la 48⁹. Ca urmare a creșterii de aproximativ patru ori a prețului lemnului și cărbunelui, consumul sporit de combustibil al cazanelor face ca folosirea forței aburului la noua instalație să devină nerentabilă, ceea ce a dus la înlocuirea ei cu acționarea hidraulică. Instalația de șteampuri era construită pe amplasamentul topitoriei „Mercy”, iar forța aburului generată de instalația construită de Horváth era folosită pentru acționarea unei mori¹⁰.

Referindu-ne la achiziționarea acestei exploatări miniere de către STEG, se pune problema motivului care a stat la baza acestei acțiuni. Achiziția a fost motivată — după cum reiese din procesul verbal al

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ Privitor la funcționarea șteampurilor: Al. Neamțu, *Tehnica minieră din Transilvania în sec. XVIII. Inovații și inovatori*, în AIIC, 1971, XIV, p. 84.

⁷ Arhiva MJR, doc. cit., f. 1.

⁸ *Ibidem.*

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

cele de a IV-a adunări generale a STEG-ului ținută în anul 1859 —, prin necesitatea consolidării posesiunilor miniere ale societății și prin faptul că producția acestei exploatare era mai mare decât prețul ei de cumpărare¹¹. Deci, pentru conducătorii acestei societăți acțiunea era rentabilă și tocmai de aceea s-a trecut la realizarea ei, cu atât mai mult cu cât la data achiziționării minei „Elisabeta“ existau aici destule galerii în bună stare de funcționare. De asemenea, trebuie reliefat faptul că conținutul în metal prețios pe tonă de minereu era la această mină de aproximativ 7 grame¹², cifră apreciabilă dacă ne gândim că în alte regiuni considerate bogate în aur, cum ar fi masivul Orlea, în galeria principală cantitatea de metal era de numai 1,25 grame aur pe tonă, iar la zăcămintele de pe Cotroașta de circa 2,50 grame¹³.

Privitor la planul acestei exploatare aurifere, menționăm că fiecare orizont era în legătură cu galeria „Erbstollen“ prin intermediul unor puțuri ce ajungeau pînă la suprafața solului. În galeria amintită exista o linie pentru vagonetii cu care se transporta minereul la instalația de șteampuri ce se afla la nivelul amintitei galerii. Mina „Elisabeta“ era deschisă de galeria „Împăratul Iosif“ ce constituia calea de pătrundere spre exploatarea zăcămintelor din întreaga regiune a Coșoviței¹⁴.

În toamna anului 1863, la începutul lunii septembrie, a izbucnit un incendiu pe Coșovița datorită căruia mina „Elisabeta“ a devenit parțial neexploatabilă¹⁵. Incendiul a izbucnit în galeria „Floriani“ de unde s-a extins și în galeriile „Erbstollen“ și „Grafenstollen“. Toate aceste galerii fiind construite din lemn au avut de suferit pagube însemnate de pe urma focului.

Pînă în anul 1865, datorită lipsei permanente de apă, în ciuda funcționării noii instalații de șteampuri, nu s-au prelucrat anual mai mult de 1.000 tone de minereu¹⁶. Lucrul apare firesc dacă avem în vedere faptul că în anii în care exploatarea a aparținut STEG-ului, instalația de șteampuri completă, cu toate cele 48 de șteampuri, a funcționat o singură dată, pe o perioadă de numai 6 luni, cînd s-au prelucrat aproximativ 5184 tone de minereu¹⁷. În această perioadă cheltuielile de producție și regia s-au ridicat la suma de 26.589 florini, producția totală fiind în valoare de 54.432 florini, ceea ce reprezintă un excedent de 27.843 florini¹⁸. Într-un singur an, 1862, s-au prelucrat peste 1.000 tone de minereu, atunci obținîndu-se 11,656 kilograme aur din 1665

¹¹ *Idem*, f. 4.

¹² *Idem*, f. 6.

¹³ L. Vajda, *Extracția și prelucrarea metalelor neferoase în Transilvania (1848—1867)*, în ActaMN, 1967, IV, p. 240.

¹⁴ Arhiva MJR, doc. cit., f. 4.

¹⁵ *Idem*, f. 2.

¹⁶ *Idem*, f. 1—2.

¹⁷ *Idem*, f. 7.

¹⁸ *Ibidem*.

tone de minereu prelucrat și un beneficiu de 2.157 florini¹⁹. În schimb, în anul următor s-au prelucrat doar 545 tone de minereu, cheltuielile de producție și regie cifrindu-se la 11.744 florini față de 5.720 cât constituia valoarea totală a producției de aur. Astfel, în acel an societatea STEG a avut la exploatarea „Elisabeta” o pierdere de 6.024 florini²⁰. Asemenea producție scăzută, regia ridicată, precum și cheltuielile legate direct de producție, au făcut ca exploatarea să fie considerată de conducerea societății STEG nerentabilă și drept urmare mina a fost închiriată în anul 1866 unui urmaș a lui Simon Horváth, Sigismund Horváth²¹.

Totuși, în anii în care mina a fost exploatată de STEG s-au obținut unele succese în privința producției. Pe domeniul acestei societăți aurul se extrăgea din zona localității Oravița, în minele „Elisabeta” și „Golgota”. Este adevărat că aurul asociat cu alte metale apărea și în nivelele din Moldova, Sasca, Dognecea²², dar în cea mai mare parte producția de aur a STEG-ului era dată de mina „Elisabeta”. De pildă, în această direcție este extrem de sugestiv faptul că din producția totală de 4 kilograme aur realizată de STEG în anul 1863, 3.813 kilograme au fost furnizate de mina amintită mai sus²³, lucru valabil și pentru alți ani. De aici se poate desprinde cu ușurință rolul major pe care îl juca mina în cadrul exploatărilor de aur ale STEG-ului și faptul că producția ei se confunda, în bună măsură, cu producția totală a societății. Tocmai din acest motiv în tabelul de mai jos dăm producția globală a STEG-ului și nu a minei „Elisabeta”, folosind ca termen de comparație producția unei importante mine de aur și argint, Roșia Montană și a întreprinderilor miniere Capnic și Rodna Veche din regiunea minieră Baia Mare²⁴.

Creșterea spectaculoasă a producției de aur a STEG-ului în anul 1859 față de anii anteriori se explică prin faptul că în acest an societatea a cumpărat mina „Elisabeta”. În schimb scăderea producției în anul 1863 este și urmarea directă a stricăciunilor suferite de această mină cu prilejul marelui incendiu izbucnit în acel an.

În perioada 1866—1874, când exploatarea auriferă „Elisabeta” a fost condusă de Sigismund Horváth, acesta a reușit să mențină produc-

¹⁹ *Idem*, f. 6.

²⁰ *Idem*, f. 6—7.

²¹ *Idem*, f. 2.

²² L. Vajda, *op. cit.*, p. 251.

²³ Arhiva MJR, *doc. cit.*, f. 5.

²⁴ L. Vajda, *op. cit.*, p. 240 și următoarele. Pentru comparație lucrarea aceuiași autor: *Locul mineritului din Săcărâmb în cadrul exploatării metalelor prețioase din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea*, în *Studia, Series Historia*, fasc. 1, 1973, p. 53—78, precum și L. Vajda—M. Mirel, *Condițiile de salarizare și revendicările minerilor de pe Domeniul minier Zlatna în perioada 1849—1867*, în *ActaMN*, 1970, VII, p. 273—285.

Producția de aur a S.T.E.G-ului și a întreprinderilor de la Roșia Montană, Capnic și Rodna Veche între anii 1856—1866²⁵.

Anul	STEG	Roșia Montană	Capnic	Rodna Veche
1856	3,02	6,83	19,04	1,61
1857	0,98	8,35	14,84	1,37
1858	0,96	8,95	19,00	1,08
1859	8,58	11,07	15,00	1,36
1860	11,00	11,09	12,50	1,32
1861	9,42	5,16	12,00	0,54
1862	12,10	9,61	13,50	0,53
1863	4,00	13,65	14,50	0,40
1864	15,31	45,98	20,00	0,81
1865	5,38	42,21	16,50	0,60
1866	9,03	26,09	14,50	0,46

ția anuală medie la 1.750 tone de minereu prelucrat²⁶, însă pătrunderea apei în galeriile prost construite, a distrus în primăvara anului 1873, cea mai mare parte a abatajelor. Lipsa unor fonduri de rezervă pentru asemenea cazuri excepționale, seceta din anii 1873—1874, teama de a face investiții nerentabile, l-au determinat pe Sigismund Horváth să cedeze exploatarea unei firme engleze „Heath and Co“. Firma dispunând de un capital restrâns și fără a face investițiile corespunzătoare, a continuat activitatea de exploatare timp de 6 ani cu puțin succes, o dovadă elocventă în acest sens fiind cantitatea de minereu prelucrat ce se cifră la o medie anuală de circa 650 tone²⁷. Cantitatea de aur obținută din acest minereu nu o cunoaștem, deoarece lipsesc datele.

Exploatarea este considerată din nou nerentabilă: firma engleză renunță la contractul de închiriere. Începând de acum și pînă în anul 1885 mina „Elisabeta“ este preluată de un consorțiu de mineri, dar producția ei se menține la un nivel scăzut, aceștia fiind interesați doar în obținerea unor venituri, oricît de modeste, nu și în efectuarea investițiilor necesare²⁸.

În anul 1885 Sigismund Horváth a preluat din nou vechea mină, inaugurînd cu acest prilej și exploatarea unor noi filoane aurifere²⁹. Dar lipsa de capital, coroborată cu dezinteresul pentru efectuarea investițiilor corespunzătoare, au făcut ca activitatea de extragere a prețiosului metal să nu asigure succesul scontat. Pe de altă parte, exploatarea nerațională a zăcămintului a dus la degradarea lui. Persoanele

²⁵ Producția este dată în kilograme.

²⁶ Arhiva MJR, *doc. cit.*, f. 2.

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

²⁹ *Ibidem.*

care s-au succedat de-a lungul timpului la conducerea minei, în goana lor după un profit cât mai ridicat s-au ghidat după principiul exploataării celor mai bogate filoane, ocolindu-le pe celelalte, cu atât mai mult, cu cât debitul riului din Oravița permitea extrem de rar funcționarea instalației de șteampuri pe o durată mai lungă de 5—6 luni anual. Datorită acestei situații, în martie 1888 arendașul Horváth s-a retras din activitate renunțând la contractul de închiriere, dată la care încetează și activitatea la exploatarea auriferă „Elisabeta”³⁰.

VASILE M. ZABERCA

ANEXA

DER GOLDBERGBAU ELISABETH IN ORAVICZA, UNGARN, KRASSOER COMITAT

Der Goldbergbau in Oravicza wurde im Jahre 1845 von Herrn Simon Horváth eröffnet. Es scheint jedoch, dass das Vorkommen von Gold an dieser Stelle schon den Römer sowie auch den ersten deutschen Ansiedler bekannt war, denn es wurden alten Strecken und Verhaue aufgefahren die deutlich das Gepräge römischer Arbeit tragen; die jetzt noch allgemein gebräuchliche Bezeichnung jenes Theiles von Oravicza welcher unmittelbar über den goldführenden Schichten erbaut ist, mit dem Namen „Goldschurfthal“ bestätigt letztere Annahme.

Im Jahre 1836 hat eine aus wenigen Mitgliedern bestehende Gewerkschaft ein Grubenmaas unter dem Namen „Golgotha“ gemuthet und darin ein schwaches Kupferkiesvorkommen abgebaut welches an der Granat und Kalkscheidung eingelagert war, bei diesem Abbaue wurde gelegentlich Freigold angefahren. Wegen Geldmangel und Unverständniss verliessen jedoch die Gewercken schon nach einigen Jahren den Bergbau. Der schon Eingangs erwähnte Simon Horváth, welcher die Tragweite des vorhinerwähnten Goldfundes besser zu würdigen verstand, secupirte nun mehr den südlich von Gold-Elisabeth und verfolgte das Goldvorkommen mit Zähigkeit und Ausdauer. Nachdem er im Jahre 1844 den Tagstollen unweit des heutigen Tagschachtes anlegte und damit den Hängendkalk durchfahren hatte, wurden die goldführenden Klüfte erschroten und von dieser Zeit ab datirt der bis heute mit abwechselnder Intensivität Erfolge betriebene Goldbergbau. In der Periode von 1845 bis 1851 wurden die Pochgänge mit 12 Pochstämpeln im gewerkschaftlichen Pochhause aufbereitet und jährlich etwa 15.000 Centner (750 Tonnen) zu Gute gebracht. Im Jahre 1853 gelangte das von Simon Horváth erbaute Dampf-pochwerk mit 36 Pochstempeln im Betriebe, und verarbeitete jährlich 70.000 Centner (3.500 Tonnen) Pochgänge.

Im Jahre 1859 kaufte die priv. österr. ung. Staatsbahn den Goldbergbau, das Pochwerk um den Preiss von 95.000 Fl. von den Horváth'schen Erben an, exceptirte das Dampf-pochhaus zum Wasserbetriebe, erbaute ein neues Pochwerk an Stelle der alten Mercyschmelzhütte und benützte die vorhandene Dampfkraft des Horváth'schen Pochhauses zum Betriebe einer Dampf-mühle. Ein Grubenbrand wel-

³⁰ *Ibidem.*

cher Anfang September 1863 auf Florianschacht ausbrach und die Grubenbaue der Koschovitza, dann einen Teil des Erbstollens zerstörte, hinderten auch den Betrieb des Goldbergbaues bis zum Jahre 1865 wiederholt trat Mangel an Betriebswasser ein, so dass trotz der neuerbauten Pochwerke während der gesellschaftlichen Betriebsperiode durchschnittlich kaum mehr als (1000 Tonnen) Pochgänge pro Jahr ausgearbeitet worden sind.

Diese geringe Production vertheuerte die Regie und sonstigen Produktionsfactores so erheblich, dass der Bergbau unrentabl erschien, und von der Staats Eisenbahngesellschaft im Jahre 1866 an Herrn Sigmund Horváth verpachtet wurde.

Horváth während 8 Jahre seiner Pachtzeit die Jahresproduction durchschnittlich auf 35.000 Centner (1750 Tonnen) Pochgänge gehalten; allein Wassereinbrüche in die schlechtversicherten Grubenbaue zerstörten im Frühjahr 1873 die meisten Förderstrecken, dazu kam Mangel an Betriebswassers während des Sommers 1873, und 1874, Mangel an Reservefond für solche aussergewöhnliche Fälle nötigten endlich Herr Horváth den Pacht an die englische Firma Heath & Co. zu cediren welche die Gruben mir schwachen Erfolg und Geldkräften durch 6 Jahre betrieben, und jährlich etwa 630 Tonnen (12.000 Centner) Pochgänge erzeugten. Nach Auflassen des Grubenpachtes durch Heath & Co. arbeitete dort ein Consortium mit Bergarbeiter, die nur so viel Gold erzeugten, um sich einen Taglohn zu erwerben und Arbeit zu haben, bis Herr Horváth 1885 die Sache neuerdings in die Hände nahm, eine Gewerkschaft konstituirte, und an einer bisher noch mit bebauten Stellen den Aufschluss die Erzeugung goldführender Gänge begann — aber wegen geringer Capitalskraft ohne sonderlichen Erfolg. Im März 1888 wurde diesen letzten Pachtconsortium gekündigt, und seither steht die Grube ausser Betrieb. Nach sämtlichen Quellen hat sich die Goldproduction auf der Grube Elisabetha wie folgt gestaltet:

Geologische bergmännische Verhältnisse:

Nach Schrockensteins Ansicht soll dass Goldvorkommen von Oravicza eine Diluvialablagerung sein, welche Ablagerung eine durch Eruptivgesteine im Glimmerschiefer erzeugte Höhle mit Jurakalk und Liassandsteintrümmer zwischen welchen porphyrtartige Gesteine liegen, ausfüllte. Viel wahrscheinlicher ist jedoch die Annahme, dass die Entstehung der Koschovitzaer und Goldschürfer Gebirgsformation ebenso wie jene aller übrigen süd und Ostungarischen Gebirge in die Tertiärzeit zu verlegen ist, wo der Ardes in Quarz-Trachyt (hier fälschlich Syenit genannt und als solcher auch in den Bergbaukarten verzeichnet) alle primären und sedimentären Schichten gehoben, durchbrochen und vielfach zertrümmert hat. Der westlich von Kaschovitzaer und Goldschürfer Gebirge Süd-Nord streichende Trachyt (Syenit?) bildet hier Hebungsaxe für dieses und das östliche ligende Tilfaer Bergrevier; kleinere Trachytaufbrüche haben überdies noch die Koschovitzaer—Goldschürfer Gesteinsschichten durchsetzt und selbe derart zerklüftet, dass die Atmosphäerilien leichten Zutritt hatten, wodurch der ursprüngliche Jurakalk zu Granat und zu einem, Rochuser Gangart auch Felsit genannten Kalksilikate umgewandelt wurde; diese veränderten Gesteine sind mächtige Fundstätten reicher Kupfererze gewesen, welche vor einem halben Jahrhundert noch die Basis der banater Kupferindustrie bildeten. Wo hingegen der Kalk weniger zertrümmert ist, dort zeigt er sich in seiner ursprünglichen Gestalt mit schmalen Gängen Adern von Kalkspath und Mergel durchzogen und wie eine Scholle den goldhaltigen Gängen aufliegend.

Die goldführenden Gänge sind zwischen den hängenden Kalke und dem liegenden Glimmerschiefer in einer variablen Mächtigkeit, z. B. am Erbstollen mit 70 mm constatirt, eingelagert und bestehen aus quarzigen Feldspäthigen glimmerigen Partikeln des leicht verwitterbaren Grundgesteins in welches zahlreiches Kalkgerölle und Kalktrümmer bis 300 m³ Grösse eingebettet sind, während ein glimmerreicher Trahit die Gänge an vielen Stellen durchsetzt.

Sowohl in dem Hangendkalk als auch in dem, der Gangmassen eingebetteten Kalktrümmern sind die den Kalk durchsetzenden schmalen Kalkspath Mergeladern oder Gefätrhtes erzführend und zwar kommen darin neben freiem Golde folgende Mineralien vor.

In diesen Mineralien ist das Gold nicht im vererzten Zustande d. h. als chemische Verbindung, sondern in metallischer Form vorhanden, jedoch so von den Mineralagregaten umhüllt und verlarvt dass man es nicht mit freiem Auge sieht und auch nicht durch schlämen oder Amalgamiren davon trennen kann, erst eine Röstung, Schmelzung oder Behandlung mit Säuren legt das Gold frei. Da die vorher erwähnten Mineralien nebst Arsenkies, Kupferkies, Eisenblende etc. sich auch in den Gängen als Schliche vorfinden, so ist kein Zweifel, dass das Gold ursprünglich an diese Mineralien gebunden war und nur in Folge eines Verwitterungsprocesses frei und als Mühl und Freigold abgeschieden wurde.

Das Freigold kommt zumeist in haar und drahtförmigen Zustande vor, und lösen die einzelnen Haare, Drähte unter dem Mikroskope sich zu einer Reihe von aneinander Krystalle auf, fühlen sich rauh an, haften in folge dessen leicht an dem Gewebe der Plochen und bieten dem Quecksilber bei der Amalgamation eine grosse Angriffsfläche dar, was die Pochmanipulation wesentlich erleichtert.

Das Elisabethaergold gehört zu den reinsten der bisher bergmännisch gewonnenen Goldarten, es haltet 970 Theile Gold und 30 Theile Silber in 1000 Theilen. Die Reichhaltigkeit der Gänge an Gold ist selbstverständlich eine variable, umsomehr als bis her auf die Goldgewinnung aus den Schlichen (Mineralien) wenig Gewicht gelegt wurde, daher Gänge die weniger oxidirt und durch die Atmosphärischen Einflüsse weniger angegriffen, sind immer ärmer an Gold erschienen als die in höhern Horizonten vorkommenden. Auch spielt bei der Goldgewinnung das sporadisch vorkommende Freigold eine grosse Rolle, so sehen wir, dass nur Einrechnung alles Freigoldes der Durchschnittshalt der Gänge während 35 Jahre sich auf 12 Gramm Gold pro I T(onne) berechnet während Gänge die gar kein Freigold führen auch bis 3.5 Gramm Goldhalt herabsinken können.

Gegenwärtiger Zustand des Bergbaues.

Der Elisabetha Bergbau wird von dem Kaiser Josef Erbstollen unterfahren und aufgeschlossen. Dieser Erbstollen welcher zu Ende des vorigen Jahrhunderts begonnen wurde, hatte den Zweck das grosse Goldschürfer, Koschoviczer Gebirge aufzuschliessen. Im Jahre 1863 gerieht der Floriani-Schacht in Brand, welcher Brand sich in den Erbstollen einerseits und in den Grafenstollen anderseits fortpflanzte, und diese Stollen soweit solche in Holz standen zum Einsturz und damit auch aber bis über den Elisabethagrubenfeld in festen Mauerwerk stand, so wurde der Betrieb des Goldbergbaues durch den Brand nur zeitweilig tangirt und functionirt jetzt der Erbstollen sowie früher als Aufschluss Förderstollen für diese Goldgrube. Es sind die einzelnen Abbauhazonten durch zwei zu Tage reichende gegenwärtige aber verschütteten Schächte mit dem Erbstollen in Verbindung gebracht. Im Erbstollen selbst ist ein Schienengeleise gelegt, welches bis in das im Niveau der Erbstollenhöhle liegende Pochhaus führet, und auf welchen die Erze, mit von Pferden gezogenen Waggonen unmittelbar auf das Pochwerk geschafft werden können.

Die Manipulationsgebäude sind sehr geräumig aus soliden Material erbaut und in ziemlich guten Zustande erhalten, benützt wurde nur das auf den Betrieb mit Wasserkraft eingerichtete Pochwerk mit 12 Pochstempel, continuirlichen Stoss-herde, diversen Lutten, Quikschalen etc. Im Dampfpochwerte sind die Kesseln, die alte Dampfmaschine demontirt und davon nur mehr die Quaderfundamente, die Esse, diverses Mauerwerk zu gebrauchen, ferner sind noch Magazine, Schoppen, Hofraum etc. vorhanden.

*Warum betrieb die Staats-Eisenbahn-Gesellschaft den Elisabetha
Goldbergbau mit Verlust?*

Wie schon erwähnt wurde der Goldbergbau Elisabetha sammt zugehörigem Pochwerke, Dampfmühle, Wohnhaus im Jahre 1858 von den Simon Horvát'schen Erben um den Preis von fl. 95.000 Öw. angekauft. Mottivirt wurde der Ankauf mit dem Bestreben den Grubenbesitzstand der Gesellschaft zu konsolidiren sowie mit dem in Anbetracht der Ergiebigkeit der Gruben geringfügigen Preise (siehe Bericht über die 4-te Generalversammlung 1859). Es waren auch tatsächlich genügender Mengen guter Pochgänge aufgeschlossen und zum Abbau vorge richtet, den Organen der Gesellschaft übergeben worden. Die früheren Grubenbesitzer hatten das Prinzip möglichst reiche Pochgänge der Aufbereitung zuzuführen, da das zur disposition stehende Kraftwasser des Oravitzaer Baches selten den Pochwerkbetrieb länger als 5—6 Monate im Jahre zu betreiben gestattete, und nur in regnerischen Jahren Zeuge zur Verwendung gelangen zu lassen, dasselbe galt von Dampfpochwerke, welches vermöge seiner primitiven Maschinen und Kesselanlagen enorme Mengen von Brennstoff verschlang. Diese Betriebsweise welche den Aushieb vieler Strecken, grossen Holzverbrauch und geringe Production pro Mann und Schicht bedingte, wurde durch Holz und Lohnpreis gerechtfertigt. Die Grubenleitung der Staats-Eisenbahn-Gesellschaft gieng aber von der richtigen Ansicht aus, dass nicht das unsicher und sporadische Vorkommen des Freigoldes oder goldreicher Erzgefärtchen, sondern die grosse Masse der goldischen Lagerstätte des Substrat des Abbaues bilden müssen, und richtete demgemäss auch einen systematischen Abbau der Gänge und Hand in Hand damit eine Vergrößerung der Pochwerksanlagen von 12 auf 48 Stempel ein und zwar auf Wasserkraft basirt, da mittlerweile die Holz und Kohlenpreiss um das 4 fache erhöht wurden, man also bei dem grossen Brennstoffverbrauch der damaligen Kessel und Maschinenanlagen auch die Pochen mit Dampfkraft absolut nicht denken konnte. Damit hat die Tagesproduction in wasserreicher Zeit von 24+600 Ggr auf 28.8 T täglich gesteigert werden sollen. Das neue Pochhaus war 1862 kaum dem Betrieb übergeben, als Wassermangel eintrat, und statt mit 36 nur mit 18 Pochstempel, und da nur zeitweilig zu arbeiten gestattete. Das folgende Jahr 1863 zeichnete sich durch eine abnorme, bis jetzt noch dem Gedächtnisse erhaltene Dürre aus, trotzdem erheblich Vorräthe an Pochgängen gefördert da lagen, konnte nur so viel verprocht werden um 3.8135 kgr. Gold zu produciren. Im Herbst dieses traurigen Jahres brach der grosse Grubenbrand im Koschoviczaer Reviere aus, wodurch die vom Erbstollen durchfahrenen Gruben theils gänzlich, theils aber nur wie z.B. die Grube Elisabetha zeitweilig unfahrbar wurde. Ende 1864 nahm man den Bergbau in Elisabetha wieder, und wollte längst der Scheidung gegen Golgotha einen Stollen treiben, reichere Gänge erschroten — leider versäumte man es mit der nöthigen Aufmerksamkeit das Gestein zu beobachten, und trieb im tauben Hangend kalke wohlgemuthe vorwärts, bis die im Jahre 1865 tragende Enquetecomission trotz der Einsprache des betriebliehenden Bergingenieurs die sofortige Auflassung dieses Bergbaues dekretirte. Der ehemalige Gewerke des Bergbaues pachtete denselben von der priv. Staats — Eisenbahn — Gesellschaft, lenkte aus den im tauben getriebenen Schlag nach links aufwärts brechend — aus und erschrotoete schonin 8-ten Meter reiche und mächtige Gänge aus welchen er innerhalb von 3 Jahren 49.9580 kgr. Gold erzeugte. 1868 giengen durch wochenandauernde heftige Regengüsse, die ziemlich leichtfertig erhaltene Baue des Pächters ein, welche seit her nicht aufgehoben wurden, da Horváth vom Tage aus einen Schacht abteufend im Westen der Formation reichere Anbrüche fand.

Aus der hier geschilderten Betriebscompagne der Staats-Eisenbahn-Gesellschaft lässt sich ersehen, dass dieselbe eigentlich gar keine Zeit hatte, den Bergbau Elisabetha kennen zu lernen, und dass alle Versionen die dorthin wollen als ob der Bergbau aus Mangel an Pochmateriale oder wegen Geringhältigkeit der vor-

handenen Erzmittel, von Seite der Staats-Eisenbahn-Gesellschaft aufgelassen wurde durch den Umstand widerlegt, dass die Nachfolgen der Staats-Eisenbahn-Gesellschaft etwa 20.000 T reiche Gänge erzeugten und aufarbeiteten und wie aus der Schätzung des gesellschaftlichen Bergingineurs Zehentner ersichtlich ist, weitere 75.000 T aufgeschossen hatte, welche 1868 durch Wassernoth zu Brüchen gingen.

Was die geringere Hältigkeit der Pochgänge an Gold anbelangt so ist hier etwas wahres an der Sache, denn tatsächlich die von der Staats-Eisenbahn-Gesellschaft in der Zeit von 1861—1863 erzeugten Gänge geringhaltiger als jene, welche von den frühern Besitzern übernommen und in den Jahren 1859—1860—1861 aufgearbeitet wurden. Man kann nur annähernd auf den Gehalt von der Staats-Eisenbahn-Gesellschaft erzeugten Gänge gelangen da keine Daten hierfür vorliegen und zwar auf folgender Weise:

Productionstabelle der Staats-Eisenbahn-Gesellschaft.

Die in den Jahren 1859—1861 verarbeiteten Erzmengen wurden auf Grund der Pochdauer wobei 12 Pocheissen in Thätigkeit waren, calculirt respective vertheilt.

Es ist also thatsächlich der durchschnittliche Gehalt der Gänge auf die Hälfte herabgesunken, was auch glaublich ist, da wie erwähnt die Staats Eisenbahn-Gesellschaft systematisch also auch festere d.h. weniger verwitterte Mittel abbaute, welche immer einen geringeren Mühlgold, dagegen grösseren Pyrit resp. Schlichgehalt ergeben. Es wurden auch grosse Mengen von Schlich erzeugt, die aber nur zwischen 30—50 Gramm Gold pro Tonne enthielten, daher als uneinlöswürdig theils auf die Halde geworfen, theils in den Flut abrinnen gelassen wurden. Dass aber die Staats-Eisenbahn-Gesellschaft bei einem Halte von 7 Gramm pro Tonne Pochgang nicht prosperirte darum ist ledigleich die geringe Jahresproduction die Ursache, denn die Gestehungskosten der Gesellschaft calculirten sich ein Tonne Gang auf.

Abbau fördern	2 fl. 60 Cr. OWhrq
Pochen	60 Cr
	3 fl. 60 Cr.

Die Regie d. h. das zum Abbau notwendige Holz, die Beamten, Dienerlöhne, dann die Erhaltung der Gebäude, Wasserleitungen, Teiche etc. kostete pro Jahr mehr als 10.000 fl; wenn nun z.B. im Jahre 1862 II. 6565 Gold aus 1665 T Erz erzeugt wurden, so kosteten die Erzgewinne, Verarbeitung ... 5328.

die Regie	10.000
	15.328 fl.

fl. für II 6565 kgr. Gold à 1500 fl. wurden erlöst 17 485 fl. so, dass immer noch 2157 fl. OWhrq. resultirt haben müssen, falls die Regie nicht noch höher sich hinaufschraubte.

Aber im Jahre 1863 wo nur 545 T Erz aufgepocht wurden war die

Erzgewinnung Aufbereitung	1 744 fl.
Die Regie	10 000 fl.
die Produktion jedoch nur,	11 744 fl.
3.8135 kg. à 1500 =	5 720 fl.
daher eine Einbüsse von	6 024 fl.

Hätte die Staats-Eisenbahn-Gesellschaft nur ein einzigesmal ihre 2. Pochwerke mit 48. Stempel durch 6 Monate im Betrieb halten und die präliminirten 28 T : 8 täglich aufpochen können so würde selbe $180 \text{ T} : 8 = 5184 \text{ T}$ Gang verarbeitet 3.20 = 16589 fl.

Regie	10 000 fl.
	26 589 fl.

5184 T à 7 Gramm Gold — 36.288 kg. à 1500 fl = 54 432 fl.
und dabei an Gewinn 27.843 fl erzielt haben.

Sind im Oraviczaer Goldbergbaureviere genügende Mengen von abbauwürdiger Erze vorhanden?

Die Frage ob in der zur Grube Elisabetha gehörigen Bergbauconcession genügender Mengen bauwürdiger Pochgänge vorhanden sind, lässt sich nur annähernd beantworten, da sich der ganze bisherige Abbau in einem Terrain von 70 m Länge, ebensolcher Breite und 72 m Tiefe d.h. oberhalb der Erbstollensohle bewegte.

In diesem Abbaureviere wurden die Gänge durchschnittlich in einer Mächtigkeit von 15 m beleuchtet was einer Erzmänge von 73.500 m à 25 Tonnen = 183750 T entspräche.

Nach unserm Ausweiss wurde in den 35 Betriebsjahren etwa 60000 T abgebaut. so dass noch rund 120.000 T ungeförderter Gänge in den bislang bebauten Terraine erliegen.

Nun sind aber sowohl nach Süden als auch nach Nord-Osten hin Erzgänge als vorhanden durch den Erbstollen in einer Längenerstreckung von circa 450 m constatirt.

Da durchaus kein Grund vorliegt nicht auch ähnliche Verhältnisse, wie im bisher bebauten Reviere, in der Fortsetzung vorauszusetzen, so würde er ein Erzvorrath von 47.2500 m^3 à $2.5 \text{ T} = 1.181.250$.

Ing. Anton Maderspacher m. p.

ON THE HISTORY OF MINING IN CARAȘ MOUNTAINS IN THE 19th CENTURY. „ELISABETA“ GOLD MINE

(Abstract)

The mining in Caraș Mountains has old and rich traditions, being a permanent presence in the inhabitants' life on these regions. Among the mining workings that worked during the last century in this region, „Elisabeta“ mine has important place.

In this paper, the author based on an original document, presents some dates concerning the history and the activity of the „Elisabeta“ mine, pointing out the place it holds in the STEG industrial unit production and among the other gold from Banat.

ORGANIZAREA APĂRĂRII ÎN PROCESUL MEMORANDIST

Printre problemele care au prilejuit mari frământări în rîndurile Partidului Național Român din Transilvania în anii mișcării memorandiste, se numără și cele privitoare la modul în care urmă să fie întîmpinat procesul Memorandului din punct de vedere al organizării apărării. Lucrarea de față, prin noua interpretare a vechilor surse, coroborată cu material documentar inedit, încearcă să elucideze tocmai această problemă, în corelație bineînțeleasă cu fazele acțiunii penale deschise memorandiștilor¹.

Primul act juridic al procesului Memorandului l-a constituit denunțul penal al parchetului general din Cluj contra lui Eugen Brote, „eventual” și a personalului „Institutului Tipografic” din Sibiu, la 21 septembrie 1892. Acțiunea penală este deschisă pentru „atacarea puterii obligatorie a legii”, adică pentru frazele din textul Memorandului care contestă și nu recunosc legalitatea „uniunii” decretate prin legile I, VII din 1848 și 43 din 1868 și, de asemenea, pentru răspîndirea Memorandului sub formă de broșură ce a fost tipărită la Sibiu în imprimăria „Institutului Tipografic”, proprietatea lui Eugen Brote².

Din actul procurorului și al anchetei judecătorului de instrucție asupra lui Eugen Brote (desfășurată timp de mai multe luni de zile), reiese evident că tendința guvernului maghiar era de a prezenta întreaga mișcare memorandistă „ca o agitare prin tipar, care cade sub legea penală, și a o reduce la o singură persoană”, pe care Comitetul central „nu o putea însă primi, deoarece nici unul din membrii săi nu puteau să decline de la sine putere răspunderea pentru cuprinsul Memorandului”³.

¹ Un prim pas în această direcție s-a făcut în cartea: Ș. Polverejan—N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885—1897)*, Cluj, 1973, p. 82—91 și în comunicarea prezentată de subsemnatul la Simpozionul 80 de ani de la procesul Memorandului (1894—1974), Cluj, 31 mai 1974.

² I. P. P[app], *Procesul Memorandului românilor din Transilvania*. Acte și date, vol. I, Cluj, 1933, p. 47—50.

³ E. Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, București, 1895, p. 143.

La interogatoriile luate pînă la sfîrșitul anului 1892, Eugen Brote declară că redactarea Memorandului a făcut-o Comitetul central în urma „conclusului” Conferinței naționale din 20—21 ianuarie 1892, iar răspîndirea a fost hotărîtă de comitet, Brote recunoscînd și participarea lui personală la aceasta⁴. Vrînd să probeze că el nu a procedat din proprie inițiativă, ci ca mandatar, la tipărirea și răspîndirea Memorandului, probabil și pentru a scăpa și de răspunderea penală⁵, Eugen Brote solicita conducerii Partidului Național Român o declarație în acest sens⁶. Ea fu preanunțată de fapt la 12 februarie 1893, cînd Brote declară la interogatoriu că Comitetul central lua răspunderea pentru redactarea, tipărirea și răspîndirea Memorandului⁷.

Această declarație, dictată de Eugen Brote și scrisă de Demetriu Comșa la 18 februarie 1893⁸, întărită cu semnăturile lui I. Rațiu, D. Comșa, S. Albini și D. P. Barcianu, precizează că cei 25 de membri ai Comitetului central însărcinați cu ducerea Memorandului la împărat: „declarăm prin aceasta conform protocolului, că în ședința sa de la 26 martie 1892, comitetul a luat între altele *conclusul*, ca să se tipărească textul stabilit al Memorandului în ediție românească, ungurească, germană și eventual franceză și italiană și să se distribuie între alegătorii români și între notabilitățile politice din țară și străinătate. Tipărirea să se comande la *Institutul Tipografic*, societate pe acții. Socoteala de tipărire și spesele pentru distribuirea exemplarelor este a se așterne comitetului amintit”⁹. Ea a fost depusă la Tribunalul din Sibiu de Eugen Brote chiar în după masa zilei de 18 februarie 1893¹⁰ și confirmă cu exactitate hotărîrile ședinței Comitetului central din 25—26 martie 1892, dar numai în privința tipăririi Memorandului — cum consemnează procesul verbal original redactat de Septimiu Albini¹¹.

După ședința din 25—26 martie 1892, Memorandul este predat biroului Comitetului central din Sibiu, care „să dispună redactarea lui finală în privința stilară... împreună cu dl. Iuliu Coroianu” și „are să se îngrijească și de traducerea memoriului în ungurește și nemțește și de tipărirea lui în toate trei limbile, eventual și în franțuzește și

⁴ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 66—71.

⁵ *Societatea de mîine*, XI (1934), nr. 12, p. 199 (Scrisoarea lui C. Brediceanu către Al. Mocioni, 18 februarie 1894).

⁶ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 339; vol. II, Cluj, 1934, p. 183, 169—170.

⁷ *Idem*, vol. I, p. 71—72.

⁸ *Idem*, vol. II, p. 205, 213—214.

⁹ B.A.R.S.R., mss. rom. nr. 5338, f. 150; I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 75—76.

¹⁰ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 72—74.

¹¹ MuzIstTrans, nr. inv. M. 2205. A se vedea și Ș. Polverejan, *Din istoricul Memorandului, Ședința Comitetului central al Partidului Național Român din 25—26 martie 1892*, în *ActaMN*, VI (1969), p. 335—345.

italienește¹². Toate acestea au fost încredințate lui Eugen Brote (după ce Iuliu Coroianu i-a predat textul concept al Memorandului)¹³, care în calitate de al doilea vicepreședinte, cu domiciliul în Sibiu, era șeful biroului Comitetului central și proprietarul „Institutului Tipografic”, ce trebuia să pregătească Memorandul pentru a fi prezentat la Viena în cursul lunii mai 1892¹⁴. Tipărirea lui începe la 13 mai 1892¹⁵.

Acuzațiile de mai târziu, aduse de tovarășii săi de luptă în privința tipăririi Memorandului, fără știrea și aprobarea Comitetului central, după cum se vede, nu se confirmă¹⁶. În privința răspîndirii, comercializării broșurilor și a publicării în presă a Memorandului, făcute fără consultarea prealabilă a întregului Comitet central, care probabil ar fi evitat declanșarea procesului, acuzațiile se pare că sînt întemeiate¹⁷. La acestea se mai adaugă și faptul că în timpul instrucției, a depus la Tribunalul din Sibiu lista Comitetului central, lista cu adresele celor cărora li s-a expediat broșura Memorandului, declarația din 18 februarie 1893 și în cele din urmă s-a eschivat de răspunderea colectivă, stabilindu-se în România¹⁸.

Declarația din 18 februarie 1893 a fost dată lui Eugen Brote, după cum susținea Septimiu Albini, „în scopul ca să se împartă răspunderea și ea să cadă nu numai asupra lui, ci și asupra membrilor comitetului”¹⁹. Era normal ca în interesul cauzei române, Comitetul central să nu admită ca răspunderea pentru cuprinsul Memorandului, tipărirea și răspîndirea lui să cadă numai asupra unei singure persoane, ci să prezinte Memorandul (cum era în realitate) ca emanație a întregului partid, a întregului popor român. Însă această declarație, dată fără o matură chibzuială, cum remarcă și Rubin Patiția²⁰, va produce încurcături în desfășurarea procesului Memorandului, procurorul general brodindu-și întreaga acuzație plecînd tocmai de la „conclusul” ședinței Comitetului central din 25–26 martie 1892. Din această cauză, întrebarea dacă a participat la ședința

¹² Ibidem; I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 144, 165–166, 171; B.C.U. Cluj-Napoca, mss. sertar 242/4, doc. nr. 11 Scrisoarea lui G. Pop de Băsești către I. Maniu, 6 ianuarie 1895).

¹³ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 144; vol. II, p. 198.

¹⁴ *Idem*, vol. I, p. 165, 336, 338; vol. II, p. 177, 183, 187–189; Ș. Polverejan, *op. cit.*, p. 343–344.

¹⁵ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 91–92, 112, 114; vol. II, p. 173.

¹⁶ R. Patiția, *Amintiri din timpul Memorandului*, în *Transilvania*, 75 (1944), nr. 4–5, p. 285; Ș. Polverejan–N. Cordoș, *op. cit.*, p. 338; V. Braniște, *Amintiri din închisoare (Însemnări contemporane și autobiografice)*, București, 1972, p. 231–232.

¹⁷ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. II, p. 163–164, 178–180, 184–185, 188, 191–196, 199, 207, 210, 223–225, 248–249, 271–272, 285; R. Patiția, *op. cit.*, p. 290; Ș. Polverejan–N. Cordoș, *op. cit.*, p. 237–240; V. Braniște, *op. cit.*, 231–232.

¹⁸ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 68, 70–79; V. Braniște, *op. cit.*, p. 232; *Tribuna*, nr. 253 din 14/26 noiembrie 1893, p. 1009.

¹⁹ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 339.

²⁰ Ș. Polverejan–N. Cordoș, *op. cit.*, p. 338.

din 25—26 martie 1892 este adresată fiecărui acuzat cu prilejul instrucției procesului, dar mai ales în timpul dezbaterii finale de la Cluj²¹.

Guvernul de la Budapesta, la curent cu agitațiile provocate de mișcarea memorandistă, privea pentru început „cu clemență” Memorandul românilor transilvăneni, deoarece acțiunea penală deschisă lui Eugen Brote n-a fost urmată imediat de măsuri concrete. Cercurile guvernamentale, din motive de politică internă și externă, nu se puteau decide ușor pentru a intenta un proces întregului Comitet central al Partidului Național Român²². De abia la 13 mai 1893, după un an plin de evenimente și frământări, procurorul general din Cluj, Vita Sándor, extinde urmărirea penală pe baza acelorași motive și asupra celorlalți membri ai Comitetului central²³.

Denunțul penal ce s-a extins asupra acestora nu avea nici o bază legală, deoarece nu Comitetul central a dispus redactarea, tipărirea, răspindirea și ducerea Memorandului la Viena, ci Conferința națională din 20—21 ianuarie 1892, care a susținut „conclusele” conferințelor anterioare. Prin urmare dacă Memorandul „conține în sine delictul de agitare”, atunci nu membrii Comitetului central, mandatarii poporului român din Transilvania, ci acesta din urmă trebuie să fie anchetat și judecat²⁴. Autoritățile după cum se știe, din motive lesne de înțeles, au ocolit voit această direcție în pregătirea și desfășurarea procesului Memorandului.

Interogatoriile preliminare, începute la sfârșitul lunii mai 1893, contrar legii naționalităților, se vor face în limbile maghiară și germană. În marea lor majoritate, „inculpații” solicită audierea în limba română (obținută de altfel), unii dintre ei nesemnând chiar procesele verbale de interogare dacă nu erau scrise românește. Membrii Comitetului central și-au dat seama că de fapt ei nu se află în fața unui simplu proces de presă, ci a unuia eminamente politic și de aceea mulți dintre ei și-au luat răspunderea pentru conținutul, redactarea, tipărirea și ducerea Memorandului la Viena, ca o hotărâre a programului Partidului Național

²¹ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 55—61; vol. II, p. 5—326 (în special p. 206—207, 210, 213, 272, 274); B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S $\frac{40(5)}{CLXX}$ (V. Lucaciu către S. Periețeanu-Buzău, mai 1894); Idem, nr. S $\frac{54(21)}{CCVII}$ (I. Russu—Șirianu către S. Albini, 18 mai 1894); Idem, nr. S $\frac{139(16)}{CCVII}$ (A. C. Popovici către S. Albini, 10/22 mai 1894).

²² Șt. Pascu, *Marea Adunare Națională de la Alba Iulia încununarea ideii, a tendințelor și a luptelor de unitate a poporului român*, Cluj, 1968, p. 169—171; M. Roșca, *Ecoul mișcării memorandiste în dezbaterile Parlamentului maghiar*, în *ActaMN*, V (1968), p. 265—268; V. Netea, *Istoria Memorandului românilor din Transilvania și Banat*, București, 1947, p. 195—215.

²³ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 50—53; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 213—217.

²⁴ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 258.

Român din 1881 și a conferințelor naționale. Alții au negat contribuția lor la tipărirea și răspîndirea Memorandului. Inconsecvența și inexactitățile ce reies din actele de investigație cu prilejul audierilor în cursul anului 1893 dovedesc că Comitetul central nu era pregătit pentru această fază preliminară a procesului memorandist²⁵.

Hotărîrii guvernului maghiar de a intenta proces întregului Comitet central românii îi răspund prin organizarea impozantei Conferințe extraordinare a Partidului Național Român din 23—24 iulie 1893. Conferința a dovedit, de altfel, încă o dată sprijinul larg de care se bucura partidul în activitatea sa. Solidaritatea exprimată de toți delegații avea o deosebită importanță în evoluția evenimentelor, în condițiile urmăririi Comitetului central de către justiție. În fața hotărîrii clare, ferme, unanime a conferinței, încercarea guvernului de a considera pe membrii Comitetului central ca simpli „agitatori” apărea arbitrară și forțată. Conferința a acceptat activitatea Comitetului central și s-a identificat cu acțiunile lui, socotindu-l drept mandatarul unei populații de peste trei milioane de locuitori²⁶.

În fața Comitetului central se punea acum întrebarea dacă este mai util cauzei ca protagoniștii să rămînă în Austro-Ungaria, supunîndu-se pînă la capăt legislației opresive, riscînd chiar întemnițarea, sau ar fi mai oportună și mai folositoare luptei naționale o emigrare, „în corpore”, în semn de protest, în România și apusul Europei, de unde, organizat, să continue lupta. De răspunsul dat și profundele lui semnificații depindea în cea mai mare măsură nu numai rezultatul mișcării memorandiste, ci însăși soarta și viitorul luptei naționale a românilor din Austro-Ungaria.

Ideea emigrării Comitetului central este sugerată transilvănenilor se pare pentru prima dată de Dimitrie A. Sturdza prin intermediul lui Gogu Cantacuzino în luna mai 1893 și apoi de Ioan Slavici „în ajunul conferinței de la 1893, într-o scrisoare dusă de dl. Colescu fratelui Brote” (din 17 iulie 1893)²⁷. Dimitrie A. Sturdza ca și Ioan Slavici sînt de părerea că membrii Comitetului central, părăsind teritoriul Ungariei, „să se risipească prin țările apusene, ca să continue lupta ca emigrațiune de oameni ai ordinei”²⁸.

²⁵ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 66—238; R. Patiția, *op. cit.*, p. 289—292; V. Braniște, *op. cit.*, p. 213, 231—232; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 264—265, 338.

²⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 153 din 14/26 iulie 1893, p. 1; V. Vesa, *Conferința extraordinară a Partidului Național Român din Transilvania (23—24 iulie 1893)*, în *ActaMN*, V (1968), p. 601—608; B.C.U. Cluj-Napoca, mss. 4119, *Corresp. Fr. Hossu—Longin*, vol. III, f. 1—3, (A. Frâncu către Fr. Hossu—Longin, 9 iulie 1893).

²⁷ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 216—217; *Telegraful român*, nr. 73 din 18 noiembrie 1933, p. 1—3 (Scrisoarea lui I. Slavici către D. Comșa, 8 noiembrie 1895); I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 35—36.

²⁸ I. Slavici, „*Tribuna*” și *tribuniștii*, Orăștie, 1896, p. 62; *Sbuciumări politice la români din Ungaria*, București, 1911, p. 35—36, 39; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 216—217.

Fiind cel mai expus dintre conducătorii mișcării naționale în fața proceselor ce se apropiau, Eugen Brote părăsește la 29 iulie 1893 Transilvania, pentru a se îngriji de sănătate și pentru a putea urmări din afara monarhiei austro-ungare (ferit de consecințele imediate) atitudinea pe care o vor lua cercurile guvernamentale maghiare în procesele Replicei, „Tribunei“ și Memorandului²⁹. Firește că la părăsirea Transilvaniei, Brote va fi avut în vedere posibilitatea emigrării, dar încă pe la sfîrșitul lunii august, el inclina să se întoarcă acasă³⁰.

În cursul lunilor de vară ale anului 1893, se generalizează noua idee a lui Dimitrie A. Sturdza, prin care membrii Comitetului central „să nu se stabilească nici la Veneția, nici la Berlin, nici la Roma, ci la București“³¹. Șeful Partidului Național Liberal începuse campania de răsturnare a guvernului conservator, mizînd în primul rînd pe folosirea cu efect sporit a problemei naționale în interes de partid și insistă acum pentru emigrarea întregului Comitet central, sau cel puțin a celor „13 amenințați cu temniță grea“, în România³². Astfel, la hotelul „Lido“ din Veneția, se întrunesc în 9—10 septembrie 1893 I. Bianu, E. Brote, A. C. Popovici, V. Braniște și Cezar Colescu-Vartic, trimis de Dimitrie A. Sturdza pentru a-i prezenta lui Brote „procesul-verbal încheiat de comitetul dirigent al partidului național-liberal, ca cei trași în judecată să fie invitați în toată forma a se stabili la București“³³.

În fața acestor insistențe și concrete propuneri (actul era scris de mîna lui D. A. Sturdza și subscris de unii fruntași politici din România), Eugen Brote „nu putea să stăruie în atitudinea sa de mai-nainte“³⁴. Totuși Brote nu era decis pentru emigrarea în România. Pînă la adoptarea unei hotărîri definitive în privința stabilirii locului emigrării (în Europa apuseană ori în România), Eugen Brote împreună cu Aurel C. Popovici se stabilesc la Zürich (septembrie 1893). De aici, printr-o susținută corespondență, Brote vrea să se întâlnească undeva în străinătate cu I. Rațiu, D. P. Barcianu sau S. Albin, pentru a încerca să-i convingă de necesitatea emigrării întregului Comitet central în Europa apuseană³⁵. Aurel

²⁹ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 461—462; I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 35; L. Boia, *Eugen Brote (1850—1912)*, București, 1974, p. 95—96.

³⁰ B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. 27048—27049 (E. Brote către S. Albin, 20 și 25 august 1893).

³¹ I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 36.

³² L. Boia, *op. cit.*, p. 101—102; I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 36—39; V. Braniște, *op. cit.*, p. 209—216.

³³ I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 36; V. Braniște, *op. cit.*, p. 209—210.

³⁴ I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 36.

³⁵ *Idem*, p. 36—37, 39—43; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 223—225; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. 55543 (E. Brote către I. Bianu, 13 septembrie 1893); *Idem*, nr. 27050—27051 (E. Brote către S. Albin, 14 și 22 septembrie 1893); L. Boia, *op. cit.*, p. 103—105.

C. Popovici era însă de părere ca membrii Comitetului central să aștepte dezbateră finală a procesului și numai cei condamnați de la 4 ani în sus să emigreze, probabil tot în Europa apuseană, așa cum de altfel făcuse el, cu asentimentul partidului.

În același timp, la Sibiu, poposește Cezar Colescu-Vartic (4 septembrie 1893) în drumul său spre Veneția și Ioan Slavici (12 septembrie 1893), trimiși de Dimitrie A. Sturdza pentru a stăruî pe lângă Ioan Rațiu „să vie dimpreună cu soții săi de luptă la București”³⁷. Același lucru îl face Valeriu Braniște cu „ordinul deschis” primit în scris din partea consfăturii de la „Lido” și de la Eugen Brote³⁸.

Propunerea referitoare la emigrarea întregului Comitet central (și special în România) nu este primită la Sibiu. Ioan Rațiu (mai ales) și alții sînt de acord cu plecarea unei delegații de 4—6 oameni în străinătate (dintre care 2 să fie E. Brote și A. C. Popovici), unde în înțelegere cu frații din România să continue lupta, dar hotărîrea definitivă urmă să se ia în ședința plenară a Comitetului central din 25 septembrie 1893. În privința lui Brote, membrii Comitetului central din Sibiu hotărăsc deocamdată (la 14 septembrie 1893) ca el să stea unde se află și să-și vadă de sănătate și dacă ar putea „să-ți strămuți domiciliul în apropierea noastră de exemplu între Sinaia și Predeal”³⁹.

După o perioadă de incertitudini în care ideea emigrării, deși cu rezerve, este totuși luată în considerare, datorită și insistențelor lui Dimitrie A. Sturdza și a emisarilor săi, în ședința Comitetului central din 25 septembrie 1895, această idee este respinsă unanim. Afirmația făcută de noi în 1973⁴⁰ că numai după călătoria lui Ioan Rațiu la București, Comitetul central se va decide să nu părăsească Transilvania, nu se confirmă. Vizita lui Rațiu la București (începutul lunii noiembrie 1893), s-a făcut nu pentru a stabili atitudinea ce trebuia adoptată în fața acțiunii juridice ce se intentase memorandiștilor, ci pentru a le comunica oamenilor politici din România că prezentarea membrilor Comitetului central la proces era singura soluție cu caracter realist. Consultările lui Ioan

³⁶ B.A.R.S.R., Arh. V. Braniște, fond E. Brote — „Tribuna”, I, varia 1/1; V. Braniște, *op. cit.*, p. 211.

³⁷ *Tribuna*, nr. 187 din 24 august/5 septembrie 1893, p. 3; I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 38; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 223—225; I. Georgescu, Dr. *Ioan Rațiu (1828—1902). Cînzeci de ani din luptele naționale ale românilor ardeleni*, Sibiu, 1928, p. 154—155;

2(17)
B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S ²⁽¹⁷⁾ XXXII(2) (I. Slavici către S. Albini, 18 septembrie 1893); Idem, Arh. V. Braniște, fond Politice-Publice, I, mss. 8 (*Însemnări zilnice ale lui dr. Ioan Rațiu*), p. 31.

³⁸ V. Braniște, *op. cit.*, p. 211—212.

³⁹ I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 38—43; V. Braniște, *op. cit.*, p. 212; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 224; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. 27051; B.C.S., mss. Coresp. nr. 4111 și 4115 (I. Russu-Sirianu către E. Brote, 6/18 septembrie 1893 și 7 aprilie 1894)

⁴⁰ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 85.

Rațiu la București au acum ca obiect și stabilirea liniei comune ce trebuia urmată la tratativele cu guvernul maghiar și cu sîrbii și slovacii⁴¹. Atența cercetare a izvoarelor documentare ne face să susținem categoric că la această ședință din 25 septembrie 1893, Comitetul central hotărăște să se prezinte „în corpore” la proces, „pentru a nu lăsa să cadă toată urgia numai asupra cîtorva persoane mai amenințate, și mai ales, pentru ca prin primirea în solidum a responsabilității și a osîndei să ridicăm cauza în ochii lumii civilizate”⁴².

Pentru a dejuca planurile autorităților, membrii Comitetului central caută voit să diminueze importanța ședinței din 25—26 martie 1892, calificînd-o drept prilejul executării hotărîrii luate de conferințele naționale ale partidului. Astfel, spre a dovedi că nu Comitetul central, ci conferințele generale ale tuturor alegătorilor români din Transilvania au dispus redactarea, tipărirea, răspindirea și ducerea Memorandului la Viena, ședința plenară din 25 septembrie 1893 hotărăște să se predea autorităților procesul verbal al Conferinței naționale din 20—21 ianuarie 1892⁴³. El va fi predat Tribunalului din Cluj de Iuliu Coroianu la 4 zile după ședința plenară a Comitetului central (29 septembrie 1893), împreună cu numerele 7 și 8 ale „Tribunei”, în care este publicat tabelul nominal al delegaților participanți la Conferința națională din ianuarie 1892 și procesul verbal al acesteia⁴⁴. Prin predarea, autorităților judecătorești a acestui proces verbal și nu a celui din 25—26 martie 1892, Comitetul central a căutat și posibilitatea de a nu-i expune justiției maghiare pe cei 13 membri prezenți la ședința care a aprobat textul, tipărirea și ducerea Memorandului la Viena⁴⁵, dar nici pe Eugen Brote care a executat acest „conclus”.

În privința lui Eugen Brote, Comitetul central întrunit la 25 septembrie 1893 dă „conclusul” ca deocamdată el să rămînă în străinătate⁴⁶, probabil pînă la dezbaterea finală a procesului. Susținînd cu tot

⁴¹ I. Slavici, „Tribuna” și tribuniștii, Orăștie, 1896, p. 48—49; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 225—227; Z. Păclișanu, *Din corespondența lui Gheorghe Pop de Băsești — I. Rațiu către Gh. P. de B.*, în *Adevărul*, XXXVI (1923), nr.

12034—12035; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S¹⁷⁽²⁾_{CLXXI} (I. Rațiu către S. Periețeanu-Buzău, 3/15 decembrie 1893); B.C.S., mss. Coresp. nr. 4205 (I. Rațiu către E. Brote, 30 octombrie 1893).

⁴² *Adevărul*, nr. 12035 din 9 mai 1923, p. 1 (Scrisoarea lui I. Rațiu către G. Pop de Băsești, 25 octombrie 1893); B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. 27052 (E. Brote către S. Albini, 29 septembrie 1893); V. Braniște, *op. cit.*, p. 213—214; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 327—332; I. Slavici, *Sbuciumări politice la românii din Ungaria*, București, 1911, p. 39—43 (Scrisoarea lui I. Rațiu către E. Brote, 13 septembrie 1893); *O nemernicie*, în *Corespondența română*, nr. 40 din 5 ianuarie 1894.

⁴³ *Adevărul*, nr. 12035 din 9 mai 1923, p. 1; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 225—227.

⁴⁴ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 7—11, 392; B.A.R.S.R., mss. rom. nr. 5338, f. 5—8.

⁴⁵ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 342—344.

⁴⁶ B.C.S., mss. Coresp. nr. 4205.

mai multă convingere ideea emigrării („necesitatea executării propunerilor din Veneția“), Eugen Brote nu se poate împăca cu hotărîrea Comitetului central de a se prezenta „în corpore“ la proces. Explicîndu-i lui Septimiu Albini pericolul ce ar amenința mișcarea națională prin trecerea conducerii partidului în mîinile „mocioneștilor“, în cazul întemnițării Comitetului central, Brote considera și după aflarea hotărîrii că: „Nu e tîrziu încă pentru a trage o dungă groasă peste toate aceste. Nu e tîrziu a salva totul. Cum? D-voastră o știți. Dacă propunerea pentru salvare ar fi numai a mea, n-aș stăruî atît de mult. Dar o găsesc și în alte capete destul de rece și clar gînditoare. Apoi, nu cred că mai găsesc noi în curînd o situație atît de splendidă pentru a rezolvi cestiunea română în *fond*. *Sunt* bine informat cînd zic aceasta“⁴⁷. După primirea scrisorii lui Septimiu Albini cu privire la hotărîrile Comitetului central, Brote se decide a se stabili la București, de unde trimite „Tribunei“ declarația privitoare la exilarea sa, în care, contrar adevărului, se arată că acest pas l-a făcut „în deplină conștelegere cu Comitetul central al partidului“⁴⁸. Pentru a nu face din plecarea lui Brote „obiect de discuțiune în public“, comitetul se vede silit a accepta în cele din urmă „faptul împlinit“⁴⁹. Astfel se încheie prima fază din disputata problemă a emigrării Comitetului central, căreia îi va urma o a doua, cu propuneri și mai insistente — înainte și după terminarea procesului de la Cluj⁵⁰.

Unul dintre principalele motive care au dus la hotărîrea de a înfrunta rigorile temniței era necesitatea de a menține masele alături de mișcarea memorandistă. Prezența lor, simțită pe parcursul întregului deceniu memorandist, va constitui „obiectul“ asupra căruia urma să se răsfrîngă direct succesele luptei naționale. Înstrăinarea de popor ar fi însemnat pentru burghezia română din Transilvania nu numai pierderea celui mai fidel și de nădejde colaborator, ci și dispariția rațiunii de a fi a întregii mișcări.

În toamna anului 1893, guvernul de la Budapesta se vede din nou nevoit a bate în retragere, inițiind, prin Hieronymi, ministrul de interne al Ungariei, negocieri cu reprezentanții politici ai românilor din Transilvania: Iuliu Coroianu și Ioan Rațiu. Tratatările de noiembrie n-au dus însă la nici un rezultat, propunerile ministrului de a se renunța

⁴⁷ B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. 27052.

⁴⁸ Ibidem; *Tribuna*, nr. 253 din 14/26 noiembrie 1893, p. 1009; Biblioteca Filialei din Cluj-Napoca a Academiei R.S.R., Secția Arhiva istorică, *fond I. M. Moldovan*, doc. nr. 2262 (Scrisoarea lui E. Brote către I. M. Moldovan, 1 decembrie 1893).

⁴⁹ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 331.

⁵⁰ *Idem*, p. 316—318, 323—324; B.A.R.S.R., *Arh. V. Braniște*, fond Politice-Publice, I, mss. 8, p. 31; Coresp. nr. S ³⁹⁽¹⁴⁾CCVII (A. C. Popovici către S. Albini, martie 1894); Biblioteca Astra Sibiu, *fond Dr. I. Rațiu*, cutia LX/28, f. 53—54; L. Boia, *op. cit.*, p. 106, 110—111.

la programul din 1881 fiind inacceptabile pentru români⁵¹. În aceste condiții, și pentru a împiedica ținerea Congresului naționalităților (programat pentru luna februarie 1894), ca urmare a anchetei începute la sfârșitul lunii mai 1893, procurorul general Vita Sândor redactează la 6 decembrie 1893 actul de acuzare pentru Memorand împotriva a 21 membri ai Comitetului central și încă a 7 inculpați. Procurorul își va motiva acuzarea pe faptul că Memorandul în cuprinsul său a atacat valabilitatea și puterea obligatorie a legilor privitoare la „uniunea” Transilvaniei cu Ungaria, iar prin tipărirea și răspîndirea acestuia, conform hotărîrilor ședinței din 25—26 martie 1892 a Comitetului central, s-a produs un delict de agitație ce face obiectul procedurii penale⁵². Tribunalul din Cluj, conform hotărîrii sale din 13 decembrie 1893, fixează pertractarea finală a procesului pentru ziua de 11/23 ianuarie 1894 în fața juriului din Cluj⁵³.

Primind actul de acuzare, „inculpații” se grăbesc să ridice imediat, individual sau cîte doi, întîmpinări pentru stingerea acuzației, de respingere a ei pe motivul netemeinicieii urmăririi penale. Plecînd de la plămădirea Memorandului, ei susțin că acesta nu reprezintă decît executarea programului Partidului Național Român din 1881. Răspîndirea Memorandului nu e un delict de presă, de agitație, ci cel mult o contravenție care nu intră în competența Tribunalului și a juriului din Cluj. Acuzațiile cu privire la nerecunoașterea „uniunii”, arată ei, au fost exprimate în programul din 1881 și în *Memorialul* lui Barițiu din 1882, fără însă ca acestea să fi fost acționate pe cale penală, ele depășind (ca și Memorandul din 1892) termenul de prescripție. Se motivează că în actul de acuzare, ce se abate de la adevăr, nu s-a elucidat autorul Memorandului, deoarece Comitetul central pentru redactarea, înaintarea, imprimarea și răspîndirea acestuia a primit mandatul Conferinței naționale din 20—21 ianuarie 1892, al cărui proces verbal, predat autorităților, nici nu s-a luat în considerare. Deci, concluzionează aceștia, procedura trebuie sistată pentru că instrucția nu a fost terminată, cauza fiind nelămurită cîtă vreme nu sînt audiați delegații prezenți la Conferința națională din ianuarie 1892, deoarece acuzația nu poate fi atribuită Comitetului central care a îndeplinit numai obligativitatea hotărîrilor⁵⁴.

⁵¹ *Adevărul*, nr. 12034 din 8 mai 1923, p. 2—3 (Scrisoarea lui I. Rațiu către G. Pop de Băsești, 23 noiembrie 1893); B.C.S., mss. Coresp. nr. 4205; R. Patiția, *op. cit.*, p. 286; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 337—338.

⁵² I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 55—61; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S- $\frac{17(2)}{\text{CLXXI}}$

⁵³ MuzIstTrans, nr. inv. M. 2396, 2401; *Gazeta Transilvaniei*, 1893, nr. 271, 274—275; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S- $\frac{5(8)}{\text{CCV}}$ (T. L. Albini către S. Albini, 18

decembrie 1893); nr. S- $\frac{14(1)}{\text{CLXXI}}$ (I. Rațiu către S. Periețeanu-Buzău, 26 decembrie 1893).

⁵⁴ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. II, p. 333—384; MuzIstTrans, nr. inv. M. 2400.

La acestea se adaugă cererea lui Iuliu Coroianu (sprijinită și de Teodor Mihali), prin care solicită Tribunalului din Cluj să audieze un număr de 6 experți, specialiști nominalizați (juriști și politicieni maghiari), pentru a dovedi „caracterul istoric de drept public al statului” și să citeze ca martori la dezbaterea finală a procesului pe delegații prezenți la Conferința națională din 20—21 ianuarie 1892 care să dovedească nevinovăția Comitetului central⁵⁵.

Necesitatea de a se asigura procesului desfășurarea dorită impunea Comitetului central o pregătire minuțioasă a acestuia. Lucrul nu era ușor. Greutățile nu erau generate de aspectul juridic — printre memorandiști aflându-se avocați de certă valoare —, ci de situația internă a partidului. Trebuiau deci atenuate disensiunile, aplanate conflictele dintre principalele grupări și persoane, pentru ca cei chemați în fața instanței, în deplină concordanță, să reprezinte pe toți românii din Austro-Ungaria⁵⁶. Un prim pas în această direcție îl face Conferința extraordinară a partidului din 23—24 iulie 1893.

Ideea reprezentării globale este prezentă încă de la primul apel al Comitetului central, adresat fruntașilor partidului în 22 decembrie 1893, cărora li se cerea lista avocaților care „ar fi înclinați să primească misiunea de apărători în procesul Memorandului”⁵⁷. Apelul a avut un ecou favorabil în rândurile celor solicitați. Actul acuzării, publicat și tradus în paginile „Gazetei Transilvaniei”⁵⁸, este discutat și dezbătut, relevându-i-se toate lacunele de fond și formă. Cei chemați să apere cauza română aflată pe banca acuzaților se grăbesc, în pofida tuturor disensiunilor anterioare, a opiniilor divergente privitoare la oportunitatea sau modul desfășurării luptei naționale, să răspundă solidar apelului: „acei români cari odinioară se arătau mai moderați, astăzi emulează cu cei mai ultraiști; femeile la rîndul lor se consultă neîncetat, cum să participe și ele la manifestările, care vor avea loc la pertraptarea procesului din Clusiu. Cu un cuvînt neci-odată românii n-au avut ocasiune mai bună, decît astăzi de a face școală politică, de a-și forma caractere și a se oțeli pentru lupta ce trebe să purtăm în viitoriu cu mai multă abnegațiune decît în trecut”⁵⁹.

Prima circulară adresată de Comitetul central „apărătorilor” (24 decembrie 1893) schițează de fapt principalele forțe ce se vor confrunta:

⁵⁵ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. II, p. 329—332, 341—345; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 276 din 14/26 decembrie 1893, p. 1—2; B.C.U. Cluj-Napoca, mss. 4055, *Coresp. G. Pop de Băsești*, vol. I, f. 101—102 (A. Cosma către G. Pop de Băsești 26 decembrie 1893).

⁵⁶ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 233—234, 237—241, 245—246; *Societatea de mîine*, XI (1934), nr. 12, p. 199.

⁵⁷ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 231.

⁵⁸ *Gazeta Transilvaniei*, 1893, nr. 274—275.

⁵⁹ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 232—234; B.A.R.S.R., mss. *Coresp. nr. S* ¹⁷⁽³⁾ _{CLXXI} (I. Rațiu către S. Periețeanu-Buzău, 16/28 decembrie 1893).

națiunea română și reprezentanții regimului dualist⁶⁰. Din cuprinsul ei se desprinde necesitatea instaurării unui climat de bună înțelegere între naționalitățile „împreună locuitoare”. În acest sens, procesul, aducând pe banca acuzaților o „națiune întreagă”, trebuia să apară nu numai ca un memento privitor la păstrarea integrității statului, ci și prilejul unei demonstrații a poporului român „ca reprezentant al echității, al egalei îndreptățiri” a tuturor naționalităților din monarhia austro-ungară⁶¹.

Din motive tactice „lealitatea” și „bunele intenții” privitoare la consolidarea monarhiei se fac din nou simțite. Prezența lor, în această primă fază a organizării apărării pentru proces, trebuie corelată cu intenția conducătorilor de a vedea asigurată o compoziție cit mai eterogenă ca orientare politică și proveniență, în rândurile apărătorilor, pentru a se sublinia importanța cauzei. Tonul conformist a fost, probabil, generat și de speranța — cu circulație în acel timp printre protagoniști — într-o desfășurare formală a procesului, care s-ar fi putut încheia, prin intervenția monarhului, cu achitarea „inculpaților”⁶².

Circulara din 24 decembrie 1893 convoacă pe avocații apărării la Cluj în 9/21 ianuarie 1894, într-o ședință comună — „acuzați și apărători” — de pregătire a dezbaterilor într-o „înțelegere deplină”. Până atunci, Comitetul central se întrunește la Sibiu în 3 ianuarie 1894 pentru a discuta printre altele și lista celor aproape 60 de avocați care „s-au insinuat... ca apărători fără deosebire de vederi politice”⁶³. Se decide a-l invita pe Alexandru Mocioni ca apărător al lui Ioan Rațiu, și pe avocații sirbi și slovaci⁶⁴. Comitetul e de părerea ca apărătorii „să fie cit de obiectivi” în a-și alege „să apere pe aceia pe cari îi va designa conferința apărătorilor”⁶⁵.

La această ședință s-a stabilit și noul Comitet central care să-l substituie pe cel vechi în cazul cînd, la 23 ianuarie 1894, acesta din urmă va fi judecat și deținut. Numirea noului Comitet central și nu alegerea sa de către Conferința Partidului Național Român, precum și componența sa tribunistă, au produs „discuțiuni vehemente” și nemulțumiri

⁶⁰ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 234—236.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² *Idem*, p. 239, 246; *Societatea de mine*, XI (1934), nr. 12, p. 199; Z. Păclișanu, *Guvernele ungurești și mișcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în *Revista fundațiilor regale*, I (1934), nr. 5, p. 342; V. Netea, *op. cit.*, p. 221; I. Slavici, „*Tribuna*” și *tribuniștii*, Orăștie, 1896, p. 72; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S 17 (3).

CLXXI

⁶³ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 237—240, 299—300; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S 17 (5) (I. Rațiu către S. Periețeanu-Buzău, 5/17 ianuarie 1894).

CLXXI

⁶⁴ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 237—240; R. Patiția, *op. cit.*, p. 287; B.C.U. Oluj-Napoca, mss. 4055, *Coresp. G. Pop de Băsești*, vol. I, f. 101—102; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S 17 (5).

CLXXI

⁶⁵ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 237—240.

din partea unor membri, care ar fi dorit ca în noul comitet să se „delege și de cei ce nu sunt de păreriile comitetului de acuma”⁶⁶.

Procesul nu va avea loc la 11/23 ianuarie 1894 și în consecință nici ședința comună a apărătorilor și acuzaților, preconizată pentru 9/21 ianuarie 1894. Tribunalul din Cluj respinge la 6 ianuarie 1894 ca nefondat întimpinările cu privire la excepțiile de incompetență, de prescripție și de audiere a martorilor și experților făcute de acuzați⁶⁷. Aceștia însă, fac recurs pentru casarea acuzației, obligînd astfel Tribunalul din Cluj să amine, la 10 ianuarie 1894, ținerea procesului pînă cînd Curia regală din Budapesta se va pronunța asupra lui⁶⁸.

Prima „conferință prealabilă a tuturor apărătorilor” este convocată la Cluj pentru ziua de 3 februarie 1894. Apărătorii sînt chemați concommitent, atît de Aurel Isac și George Ilea⁶⁹, cît și de Iuliu Coroianu⁷⁰. Primii însă indică drept loc al întîlnirii tuturor apărătorilor hotelul „Central”, pe cînd Iuliu Coroianu indică ca loc al ședinței comune a Comitetului central și al apărătorilor „locuința subscrisului”. În ziua stabilită, ca urmare a neînțelegerii dintre Aurel Isac și Iuliu Coroianu, după o „consultare” separată⁷¹, comitetul și apărătorii se întrunesc în ședință comună în localul Casinei române⁷².

Declarațiile, destul de diferite, ale „inculpaților” în timpul anchetelor preliminare din 1893, animozitățile personale, refuzul lui Alexandru Mocioni de a apare la proces în rîndul apărătorilor⁷³, precum și persistența orientării diferite a principalelor curente, au impus ședinței o atmosferă destul de încărcată. Cu toate acestea, la propunerea lui Coriolan Brediceanu, se hotărăște, unanim, ca la dezbaterea finală a procesului să se prezinte „causa cu demnitate”. Baza comună nu poate fi

⁶⁶ *Idem*, p. 237—240, 245, 299—300; B.C.U. Cluj-Napoca, mss. 4055. *Coresp.* 17 (3).
G. Pop de Băsești, vol. I. f. 101—102; B.A.R.S.R., mss. *Coresp.* nr. S CLXXI.

⁶⁷ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 106—107, 145—147, 238—239; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 287 din 29 decembrie 1893, p. 1—2.

⁶⁸ I. P. P[app], *op. cit.*, vol. II, p. 385—418; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 289 din 31 decembrie 1893, p. 3; *Tribuna*, nr. 1 din 4/16 ianuarie 1894, p. 1; Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 236—237.

⁶⁹ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 243.

⁷⁰ *Idem*, p. 244; B.A.R.S.R., mss. *Coresp.* nr. 110177 (I. Coroianu către I. Roman, 28 ianuarie 1894).

⁷¹ Aici au participat un număr de cca 14 avocați români și A. Mureșianu. După ce A. Isac prezintă un material cu extrase din actele de investigare ale procesului, avocații au hotărît (la propunerea lui C. Brediceanu) ca apărarea să nu se facă după persoanele acuzate, ci după materialul „incriminat” (*Societatea de miine*, XI (1934), nr. 12, p. 199); *Dreptatea*, nr. 18 din 23 ianuarie/4 februarie 1894, p. 1.

⁷² *Societatea de miine*, XI (1934), nr. 12, p. 199.

⁷³ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 245; I. Slavici, *Vinătoare de suflete*, în *Correspondența română*, nr. 6 din 13 februarie 1894, p. 5; *Societatea de miine*, XI (1934), nr. 12, p. 199; XII (1935), nr. 11—12, p. 172 (Scrisoarea lui V. Babeș către Al. Mocioni, 3/15 februarie 1894); R. Patiția, *op. cit.*, p. 287; *Tribuna*, nr. 29 din 18 februarie/2 martie 1894, p. 1.

decît aceea că Comitetul central, din însărcinarea conferinței Partidului Național Român, a făcut, tipărit și răspîndit Memorandul și că toți acceptă răspunderea pentru aceasta. Tot acum se instituie un birou al apărării (din 5—6 avocați) „care să prepare toate”⁷⁴. Acestui birou i-a revenit și sarcina de a întocmi și tipări „programa și expozeul Memorandului”.

Actul⁷⁵ este de fapt o expunere de motive, alcătuită cu scopul de a servi ca material de bază la proces, o platformă comună, pusă la îndemîna acuzaților și a apărării⁷⁶. La redactarea lui și-au adus contribuția atît biroul apărătorilor (compus probabil din A. Isac, A. Frîncu, A. Mureșianu, C. Brediceanu)⁷⁷, cît și membrii Comitetului central, în special prin intervențiile lui Ioan Rațiu⁷⁸. Actul este compus din două părți distincte: prima (8 puncte) se referă la dreptul acuzaților de a fi interogați în limba maternă, idee sugerată și susținută de Vasile Luca-ciu⁷⁹ și a doua parte (71 puncte) privitoare la principalele „capete de acuzare”, așa cum sugerase la 3 februarie 1894 Coriolan Brediceanu⁸⁰. Întocmit în prima jumătate a lunii februarie 1894⁸¹, pe baza actului de acuzare, partea a doua a documentului se ocupă de acest act. Așa-numitele „pasaje incriminate” sînt analizate într-un limbaj juridic concis, utilizîndu-se în același timp întregul arsenal de argumente istorico-juridice, de la Diploma Leopoldină și pînă la legile sancționate în 1863—1864 cu privire la autonomia Transilvaniei. În continuare se face o trecere în revistă a celor 30 de ani trecuți de la Dieta din Sibiu (1864) și pînă la 1894, în decursul cărora românii „n-au încetat nici un moment de a-și reclama drepturile avute”. Se arată „pe scurt cauzele și motivele care au îndemnat pe români de a încerca subșternerea Memorandului la tron”, în care au cutezat a „descrie plîngerile, suferințele și nedreptățile” îndurate de la încheierea pactului dualist.

„Expozeul” apărării arată că „acuza ridicată” împotriva Comitetului central „nu are nici o bază legală, deoarece nu comitetul a dispus facerea, subșternerea la tron și răspîndirea memorandului, ci conferința generală ținută la a. 1892” care a susținut „conclusele conferințelor trecute”. „Expozeul” face de altfel, trimitere la procesul verbal al Con-

⁷⁴ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 245; *Societatea de miine*, XI (1934), nr. 12, p. 199.

⁷⁵ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 248—263.

⁷⁶ Acest fapt se adevărește și prin aceea că (pentru a lua cuvîntul la proces) I. Rațiu și-a făcut un prospect cu ideile principale după „programa și expozeul Memorandului” (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2428).

⁷⁷ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 246—247; *Societatea de miine*, XI (1934), nr. 12, p. 199; B.C.U. Cluj-Napoca, mss. *Coresp. Fr. Hossu—Longin*, vol. III, f. 169—172 (A. Frîncu către Fr. Hossu-Longin, 30 august 1899).

⁷⁸ A se vedea ciornele pentru „expozeu” și însemnările lui I. Rațiu de pe textul de bază (MuzIstTrans, nr. inv. M. 2424, 2427/a—e).

⁷⁹ B.C.U. Cluj-Napoca, mss. 4055, *Coresp. G. Pop de Băsești*, vol. II, f. 61—62 (V. Lucaci către G. Pop de Băsești, 30 ianuarie 1894).

⁸⁰ *Societatea de miine*, XI (1934), nr. 12, p. 199.

⁸¹ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 246—247.

ferinței naționale din 20—21 ianuarie 1892 (predat Tribunalului) și la „conclusul” celei din 23—24 iulie 1893 care „a primit Memorandul de al său” și „a aprobat toți pașii întreprinși cu subșternerea, publicarea și răspîndirea lui”.

În ultimele puncte, „expozeul” susține că „uniunea și inaugurarea ei sunt desconsiderarea drepturilor poporului român și a tuturor legilor fundamentale... care s-a făcut fără voia noastră și chiar în contra protestului nostru și care, după părerea și convingerea noastră, ne-a nimicit orice viață și dezvoltare națională”. Membrii Comitetului central se declară nevinovați, dar hotărîți „a suferi pentru neamul nostru cu abnegațiune... căci dulce și frumos este a suferi pentru patrie și națiune”, exprimîndu-și în final, convingerea în verdictul favorabil al „Europei culte”.

În 23 februarie 1894, într-o nouă ședință comună, se stabilesc în lumina „expozeului”, concret, într-o atmosferă mai calmă și sub influența mai categorică a aripii radicale, principiile care vor direcționa atitudinea memorandiștilor la proces⁸². Acestea erau: 1) Conferința națională din 20—21 ianuarie 1892 a hotărît ducerea Memorandului la Viena, imprimarea și răspîndirea lui; 2) Comitetul central „numai simplu a executat mandatul primit”; 3) „Executiva” a fost aprobată ulterior în Conferința națională din 23—24 iulie 1893, „identificîndu-se întru toate cu ea”; 4) Răspunderea pentru acțiunea memorandistă o primesc toți membrii Comitetului central, fără a se înlătura dreptul fiecărui acuzat „de a constata adevărul în privința conlucrării faptice la răspîndire”; 5) Înlăturarea divergențelor produse cu ocazia anchetelor preliminare în cursul anului 1893 „se va face prin atacarea instrucțiunei”⁸³.

Tot acum se numesc apărătorii fiecăruia dintre acuzați, repartizare care pînă la dezbateră finală a procesului va suferi numeroase schimbări⁸⁴. În funcție de ordinea citării acuzaților, se stabilesc prioritățile tematice ale pledoariilor, astfel ca dezbateră, prin luările de cuvînt, să treacă în revistă întreaga problematică ridicată de mișcare, să dezvăluie, o dată mai mult, inadvertențele juridice, abuzurile și ilegalitățile comise de autorități, precum și sorginea lor politică⁸⁵. Adresîndu-se opiniei publice în primul rînd, procesul — ca, de altfel, întreaga mișcare — trebuia să dezvăluie real situația de opresiune națională și socială impusă românilor din Austro-Ungaria, de puternicii zilei, și (în același

⁸² *Idem*, p. 268—270.

⁸³ *Idem*, p. 268—269.

⁸⁴ *Idem*, p. 286—287; I. P. P[app], *op. cit.*, vol. I, p. 250—251; B.C.U. Cluj-Napoca, mss. sertar 324/2, doc. nr. 48 (Scrisoarea lui S. Albini către V. Fodor, 17 aprilie 1894); sertar 324/3, doc. nr. 2 (Copia scrisorii lui V. Fodor către D. Comșa,

22 aprilie 1894); B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S ^{32 (2)} CCVII (Șt. C. Pop către S. Albini, 22 aprilie 1894).

⁸⁵ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 286—287.

timp) el trebuia să constituie un prilej de afirmare națională, în sensul cel mai autentic al cuvîntului⁸⁶.

După ședința comună din 23 februarie 1894, merită de relevat „discutarea” la București a acțiunilor Partidului Național Român în privința problemelor de organizare a apărării și a măsurilor ce urmau a fi luate la procesul Memorandului, cu oamenii politici din România. Nota lui Vasile Lucaciu, intitulată „Obiectele de discuta”, utilizată cu prilejul vizitei lui Lucaciu și Iuliu Coroianu la București la începutul lunii martie 1894, este edificatoare în acest sens⁸⁷.

Se discută aici iar posibilitatea trimiterii unor ambasadori ai emigrației transilvănene în principalele capitale europene (I. Rațiu, S. Albini, D. P. Barcianu, A. Suci, I. T. Mera, V. Lucaciu, I. Coroianu, A. P. Popovici, E. Brote), unde să se pună în legătură cu oamenii care ar putea să intervină în folosul cauzei românești. În vederea „ca din ocaziunea procesului cu *Memorandul*, cestiunea noastră națională să înainteze spre scopul dorit”, se preconizează o mare adunare populară la Alba Iulia, de unde să plece o altă deputațiune la Viena, la care să adere și sîrbii și slovacii. Este de fapt un plan al lui Aurel C. Popovici (din septembrie 1893), reînnoit acuma prin propunerile unor personalități din România „fără culoare politică”⁸⁸.

Aducerea la cunoștința memorandiștilor a celor discutate și hotărîte la București de Lucaciu și Coroianu explică probabil de ce Comitetul central este convocat la o ședință pentru 3 aprilie 1894, unde se vor „lua hotărîri asupra unor obiecte care de o parte *absolut nu mai sufer[ă] amînare*, ear de alta sînt de așa *importanță*, încît este inevitabilă trebuință, ca toți membrii comitetului să iee parte la deliberarea asupra lor”⁸⁹. În adevăr, ședința Comitetului central din 3—4 aprilie 1894, prin votul membrilor săi aprobă publicarea a 6 „enunțiațiuni” privind poziția acestuia în fața evenimentelor ce se apropiau. Comitetul central declară că susținerea programului național din 1881, „în integritatea sa și a direcțiunii politice spre realizarea lui, este postulatul situațiunii și nimic n-avem să schimbăm în sensul lor” și așa dorește să fie cunoscute de amicii politici de pretutindeni și de guvernul ma-

⁸⁶ *Idem*, p. 271—273.

⁸⁷ *Idem*, p. 270—271; L. Boia, *op. cit.*, p. 106; *Tribuna*, 1894, nr. 31, 34, 36—37, 40—41.

⁸⁸ Ș. Polverejan—N. Cordoș, *op. cit.*, p. 270—271; L. Boia, *op. cit.*, p. 106, 110—111; B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. 27060—27061 (E. Brote către S. Albini, 28 martie/9 aprilie și 11/23 aprilie 1894); nr. S $\frac{39 (13-14)}{CCVII}$ (A. C. Popovici către S. Albini,

martie 1894); nr. S $\frac{54 (19)}{CCVII}$ (I. Russu-Șirianu către S. Albini, 7 aprilie 1894); *Arh.*

V. Braniște, fond E. Brote—„*Tribuna*”, I, varia 1/1; *Arh. I. Bianu*, III, mss. 40 (E. Brote, *Memoriu în chestiunea „Tribunei”*, 19/31 martie 1894); *Tribuna*, 1894, nr. 36—37, 40—41.

⁸⁹ B.C.U. Cluj-Napoca, mss. sertar 324/4, doc. nr. 53.

ghiar. Din „incidentul“ procesului memorandist, Comitetul central face următoarele constatări: a) Memorandul este opera Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria; b) Ducerea Memorandului la Viena, tipărirea și răspîndirea lui s-au făcut pe baza hotărîrilor luate în unanimitate din partea întregului partid, reprezentat prin delegații prezenți la Conferința națională din Sibiu în 20—21 ianuarie 1892; c) „Această procedură a fost acceptată cu sîrbătorească unanimitate în conferința națională din Sibiu, ținută în 23—24 iulie 1893. *Prin urmare procesul acesta este un proces intentat națiunii române*“. „Enunțiațiunile“ dovedesc cît se poate de clar colaborarea sporită a Partidului Național Român cu Bucureștiul, precizîndu-se că Comitetul central „salută cu mulțumită orice lucrare politică în înțelesul programului nostru național și în sensul direcțiunii noastre politice spre realizarea aceluia program“, luînd act cu vie satisfacție și despre dezbaterile avute asupra chestiunii românilor din Austro-Ungaria în Parlamentul României⁹⁰. Asupra noilor propuneri de emigrare a Comitetului central, „enunțiațiunile“ nu aduc nici o precizare, rămînînd în vigoare, conform desfășurării evenimentelor, hotărîrea luată la 25 septembrie 1893. De altfel, conform hotărîrii Comitetului central este și răspunsul dat de Ioan Rațiu ziaristului englez Fitz Gerald că „dacă întreagă România, liberali și conservatori, cu un cuvînt toți bărbații de stat de acolo ne-ar sfătui să părăsim țara, noi nici atunci n-am primi un asemenea sfat ci rezoluți suntem a rămînea aici, a îndura pușcăria și or ce suferință, aici voim a trăi și a muri pentru cauza sfîntă, în a cărei serviciu ne-am pus“⁹¹.

Între timp însă, Curia regală din Budapesta respinge la 19—20 martie 1894 recursul „inculpaților“ și confirmă actul de acuzare, iar Tribunalul din Cluj stabilește la 31 martie 1894 că procesul va începe la 7 mai 1894, orele 8 în sala Redutei din acest oraș⁹².

După cum se știe, desfășurarea procesului nu a permis sub aspect formal aplicarea planului inițial. Obiectivele majore, însă, axate pe elementul politic, vor sta în atenția noastră într-un viitor studiu. Pentru românii din Transilvania el a constituit o nouă treaptă în dezvoltarea conștiinței de sine, pragul, trecut cu succes, spre desăvîrșirea statului național unitar.

NICOLAE CORDOȘ

⁹⁰ *Tribuna*, nr. 61 din 29 martie/10 aprilie 1894, p. 1.

⁹¹ B.A.R.S.R., mss. Coresp. nr. S $\frac{17(13)}{CLXXI}$ (I. Rațiu către S. Periețeanu-Buzău, 17 februarie 1894); I. Georgescu, *op. cit.*, p. 155.

⁹² *MuzIstTrans*, nr. inv. M. 2416; I. P. P[app], *op. cit.*; vol. I, p. 240—246; *Tribuna*, nr. 60 din 27 martie/8 aprilie 1894, p. 2; 1894, nr. 69—70.

DIE ORGANISIERUNG DER VERTEIDIGUNG IM MEMORANDUM-PROZESS

(Zusammenfassung)

Unter den Problemen die eine grosse Bewegung in den Reihen der rumänischen Nationalpartei in Transsylvanien zur Zeit der Memorandum-Aktion veranlassten, zählen sich auch jene bezüglich des Verhaltens beim eingeleiteten Gerichtsverfahren, vom Standpunkte der Veranstaltung der Verteidigung. Die Vorbereitung und Ausarbeitung derselben spielte eine wesentliche Rolle im Ablauf des Memorandum-Prozesses der im Mai 1894 in Cluj stattfand, wenn auch der ursprüngliche Plan nicht angewendet werden konnte. Die hauptsächlichen Zielsetzungen, die Hervorhebung des politischen Elements, gelangen jedoch vollkommen. Für die Siebenbürger Rumänen stellte der Memorandum-Prozess eine neue Stufe in der Entwicklung des nationalen Selbstbewusstseins dar. eine Stufe auf dem Wege zur Vollendung des einheitlichen Nationalstaates, die mit Erfolg bestritten wurde.

Die vorliegende Arbeit versucht, durch eine neue Auslegung der bekannten Quellen, verstärkt mit unveröffentlichtem Urkundenmaterial dieses Problem vom juristischen und historischen Standpunkt zu erörtern.

PRESA ROMÂNEASCĂ DIN ORADEA DESPRE MIȘCAREA MEMORANDISTĂ

S-a afirmat cu deplin temei că, alături de materialul documentar arhivistic, presa constituie o importantă sursă de informare despre viața politică și culturală din veacul trecut¹, care se impune a fi parcursă cu multă atenție. Presa reflectă, în măsură considerabilă, spiritul și realitățile epocii, fiind adesea transformată în tribună de luptă pentru o idee pozitivă, pentru cauza generală a colectivității. Ea exprimă, de asemenea, atitudinea redactorilor și colaboratorilor față de evenimentele zilei, devenind astfel un instrument de exercitare a influenței acestora asupra opiniei publice. Dacă organul publicistic a avut o orientare democratică, atunci el a adus o reală contribuție la mobilizarea forțelor sociale progresiste pentru înfăptuirea unor necesare transformări în structura societății. Nu întotdeauna însă cotidienele și revistele ce au apărut, spre pildă, în Imperiul austro-ungar au slujit adevărul. Cele care se aflau sub nemijlocita conducere a unor intelectuali aserviți intereselor claselor dominante au încercat să justifice politica antipopulară a acestora, îndreptată împotriva națiunilor nemaghiare și negermene din monarhie.

În ultimul deceniu al veacului al XIX-lea, când mișcarea memorandistă a intrat în faza sa de apogeu, au fost editate în Oradea periodicele *Familia*² și *Vulturul*³, ambele literare. Deși acestea s-au preocupat, în principal, de popularizarea inițiativelor și acțiunilor culturale, de valorificarea creației originale și cultivarea limbii literare, nu înseamnă însă că ele n-au inserat consemnări și articole avînd ca obiect diferite manifestări politice. În absența unui cotidian românesc în orașul de pe Crișul Repede, cele două reviste s-au străduit să-l substituie, reușind parțial acest lucru. Trebuie să ținem cont, în aprecierea mai exactă

¹ Ștefan Pascu, *Din răsunetul procesului memorandist în masele populare*, în *Transilvania*, 1944, 75, nr. 8—9, p. 685—686.

² Revista *Familia* își stabilește, din 1880, sediul redacțional în Oradea. Iosif Vulcan, redactorul și proprietarul ei, era originar din Bihor, fiindu-i familiară atmosfera spirituală din orașul de pe Crișul Repede.

³ Revista umoristică *Vulturul*, scoasă de studentul la Academia de drept din Oradea, Iustin Ardeleanu, a apărut între 1/13 ian. 1892—1 sept. 1905.

a rosturilor amintitelor publicații, de împrejurarea că redactorii lor n-au plătit cauțiune, pretinsă numai în cazul că se vor ocupa de politică. Prin urmare, li s-a interzis să discute sau să polemizeze pe marginea întimplărilor de factură evident politică. Au fost găsite, totuși, soluții potrivite pentru a conferi o aparență de legalitate comentariilor pe care revistele orădene le-au făcut asupra activității Partidului Național Român și a mișcării memorandiste⁴. Despre acest aspect vom formula în continuare aprecieri⁵ întemeiate pe materialul informativ depistat în coloanele publicațiilor românești din Oradea. Adăugăm la cunoștințele pe care le deținem despre celelalte organe de presă românească, altele noi, de un similar conținut politic și patriotic.

Chiar în primul număr pe 1892 al *Familiei* cititorii sint avizați despre conferința P.N.R. ce va avea loc la Sibiu în 8/20 ianuarie și zilele următoare, convocată fiind de dr. I. Rațiu. Iosif Vulcan, obișnuitul autor al notelor grupate la rubricile cu caracter informativ ale revistei, precizează că au și fost aleși cîțiva deputați pentru conferință, menționîndu-le și numele⁶. Despre desfășurarea conferinței⁷ este făcută o relatare ceva mai întinsă, deși nu prea detaliată⁸, continuîndu-se cu consemnarea altor delegați sosiți acum într-un număr „mai mare decît la alte conferințe”, dată fiind însemnătatea ei cu totul deosebită. Cea de a cincea conferință a P.N.R., despre lucrările căreia publicul putea afla ceea ce-l interesa și din *Familia*, a adus unele decizii — dintre care reținem doar „așternerea” neîntîrziată a memorandumului la tron — acceptate de majoritatea participanților. Se revine într-un număr proxim⁹ cu noi informații despre conferință, fiind vizat expozeul lui Alexandru Mocioni, în care acesta a „arătat situațiunea generală și starea specială în care se află în prezent românii din Transilvania și Ungaria”. Și-a făcut cunoscut, apoi, proiectul său de „conclus”, alcătuit din 6 puncte, pe care „comisiunea” de 40 le-a primit, cu excepția celui de al patrulea, unde Alexandru Mocioni propunea tergiversarea înaintării memorandumului, pe motivul că ar fi fost inoportun — în contextul de atunci — un asemenea act politic. Eugen Brote a insistat însă asupra necesității efectuării cît mai urgente a demersului respectiv, atitudine la care au subscris cei mai mulți delegați. Din rațiunea că „solidari-

⁴ E drept, lui Iustin Ardeleanu i s-au intentat mai multe procese de presă, aceasta pentru a-l obliga să renunțe la fermitatea ce a dovedit în ce privește apărarea cauzei poporului său.

⁵ Unele din referințele existente în *Familia*, avînd ca obiect frămîntările politice din ultimul deceniu al veacului precedent, au fost semnalate în studiul „*Familia, istoria și istoriografia*”, semnat de Sever Dumitrașcu și inclus în culegerea de materiale intitulată *Centenar „Familia”*, editată de Muzeul Regional Crișana (Oradea, 1967, p. 85—87).

⁶ *Familia*, 1892, 28, nr. 1, p. 10—11.

⁷ *Ibidem*, nr. 2, p. 22—23.

⁸ Mai pe larg sint expuse lucrările conferinței, cu reproducerea textelor cu vîntărilor susținute cu acest prilej, de către T. V. Păcățian în *Cartea de aur*, VII, Sibiu, 1913, p. 481—512.

⁹ *Familia*, 1892, 28, nr. 3, p. 33—34.

tatea partidului — subliniază Iosif Vulcan, care probabil a fost de față — trebuie conservată pentru tot cazul“, minoritatea s-a supus hotărârii conferinței de a fi prezentat memorandumul împăratului, în luna mai, de către o „deputațiune cît se poate de numeroasă, compusă din toate păturile sociale române și din toate comitatele locuite de români“¹⁰ (subl. ns.). Cititorii revistei sînt ținuți la curent cu toate întîmplările legate de memorandum, al cărui text definitiv fusese deja stabilit¹¹, ceea ce a permis delegației să-l ducă la Viena și, întrucît n-a putut obține audiența solicitată împăratului, președintele P.N.R., dr. Ioan Rațiu, l-a predat consilierului de stat Braun, pentru a fi înmînat monarhului¹². *Familia* face cunoscut faptul că *Memorandumul românilor din Transilvania și Ungaria* a fost tipărit la Sibiu în limbile română, maghiară, germană și franceză, pentru a i se asigura o circulație europeană¹³. „Tulburările de la Turda“, soldate cu atacul asupra casei lui I. Rațiu, au „consternat“, într-adevăr, populația românească, ca și alte acțiuni de nuanță identică, criticate vehement¹⁴ de revistă, nefiind ocolită nici presa șovină, care escamota adevărul, încurajându-i astfel pe cei ostili românilor. Pe de altă parte, *Familia* aduce elogiul justificate spiritului de solidaritate al românilor, care i-a caracterizat în momentele dificile, cu cei care au suferit din cauza condamnabilelor exacerbari naționaliste de la Turda și din alte așezări ale Transilvaniei. Pe adresa lui Ioan Rațiu, stabilit în acest timp la Sibiu, au venit o „mulțime de depeșe și scrisori“ de aprobare și simpatie, de îndemn și încurajare. George Pop de Băsești a lansat în *Tribuna*, oficiosul P.N.R., o colecție pentru reconstruirea casei lui Rațiu, donînd el însuși suma de 100 florini. Totodată, locuitorii din Sibiu intenționaseră să-i „facă conduct de torțe“ lui Rațiu însă autoritățile n-au tolerat așa ceva, organizîndu-i-se totuși un „banchet festiv“, la care a rostit un mobilizator toast George Bariț¹⁵. Scrisori de aderență și felicitare i-au trimis Emiliei Rațiu „femeile române“ din București, Valea Bărgăului, Lăpușul și Rodna Veche¹⁶. Abonații revistei, destul de numeroși, puteau afla din aceasta datele principale ale evoluției mișcării memorandiste, *adunate de către Iosif Vulcan din presa vremii și corespondența redacțională, comentate însă cu pondere și discernămint, implicîndu-și adesea și punctul său de vedere asupra lor*, îndreptățit fiind la aceasta de condiția sa de intelectual militant.

La 20 ianuarie 1893, după cîteva luni de derută a autorităților, s-a pornit o „cercetare disciplinară“¹⁷ împotriva comitetului central al P.N.R. și a celor care au făcut parte din delegația memorandistă. Acesta

¹⁰ *Ibidem*, nr. 15, p. 179—180.

¹¹ *Ibidem*.

¹² *Ibidem*, nr. 21, p. 251.

¹³ *Ibidem*, nr. 24, p. 285.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 23, p. 273—274; nr. 24, p. 285—286; nr. 25, p. 299.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 24, p. 285.

¹⁶ *Ibidem*, nr. 26, p. 311; nr. 30, p. 358.

¹⁷ *Ibidem*, 1893, 29, nr. 3, p. 35; nr. 21, p. 250; nr. 22, p. 264.

a fost doar începutul¹⁸, autoritățile recurgînd la măsuri represive, prin care credeau că vor anula ecoul trezit de memorandum în conștiința maseilor populare din teritoriul României. În loc să dea rezolvarea cuvenită cerințelor fundamentate istoricește ale unui popor oprimat, conducătorii politici ai Austro-Ungariei au răspuns prin amenințări și teroare, urmăriri și persecuții, ceea ce a stîrnit un val de proteste și a întărit solidaritatea țărănimii în jurul memorandumistilor, pe care-i considera mandatarii ai propriilor interese. În noua stare de lucruri, cînd s-a dispus confiscarea exemplarelor tipărite din memorandum și au început cercetările asupra tuturor celor care au colaborat la conceperea și prezentarea acestui remarcabil document la curtea imperială, membrii comitetului central al P.N.R. au convocat la Sibiu, pentru ziua de 9 iulie, o *conferință națională*, neprimind autorizația necesară decît pentru data de 23 iulie, limitîndu-i-se și acesteia posibilitățile de liberă manifestare. Cu toate impedimentele și severul control, conferința a constituit un real succes al P.N.R., deoarece obiectivul ei principal a fost atins, participanții — ca reprezentanți ai populației românești — identificîndu-se

¹⁸ De reținut este și modul cum au fost tratați autorii *Replicii junimii academice române din Ungaria și Transilvania* (T. V. Păcățian, *op. cit.*, p. 481—486; *Familia*, 1892, nr. 31, p. 369; nr. 33, p. 393; 1893, nr. 24, p. 286). Despre această importantă manifestare a studenților români sînt furnizate unele date interesante. În prima notă ce apare în revistă, în august 1892 autorul acesteia este nevoit să ocolească chestiunea, să nu abordeze direct conținutul documentului. Astfel, avem o nouă ocazie de a lua act de asprimea cenzurii: „Abstrăgînd de la partea politică, de care noi în foaia aceasta nu putem vorbi (subl. ns. — V. F.), constatăm că în felul său de product literar *Replica* ocupă un loc vrednic în literatura noastră politică. Nu emite numai fraze generale, ci ține a proba toate cu cazuri concrete și cu acte oficiale” (*Familia*, 1892, nr. 31, p. 369). Este evidentă intenția de justificare a *Replicii*, la care redacția revistei subscie. Face, totodată, cunoscut faptul că ediția I s-a epuizat, precum și decizia de a se scoate, în scurt timp, cea de a doua. Ecoul stîrnit de *Replică*, modul cum aceasta a fost atacată, încercarea de discreditare a ei — sînt alte realități consemnate de revistă (*Ibidem*, nr. 37, p. 443). Autoritățile au recurs la împröcesuarea celor care și-au asumat responsabilitatea redactării și tipăririi documentului, nefiind tolerate nici actele de solidaritate (*Ibidem*, 1893, nr. 24, p. 286; nr. 26, p. 310; nr. 27, p. 322; nr. 34, p. 406 și nr. 35, p. 422). Număr de număr *Familia* publică informații despre manifestările ce se înscriu în contextul mișcării memorandumiste. Cu temeritate, redactorul ei responsabil acceptă să dea publicității știri despre numeroasele aduceri în fața instanței a reprezentanților populației românești, care luptau atunci deschis pentru drepturile naționale, nelăsîndu-se intimidăți de măsuri extreme. Un caz neobișnuit a fost cel al lui Vasile Lucaciu, suspendat din funcție, condamnat în procesul memorandumistilor și inculpat în altele (*Ibidem*, 1892, nr. 28, p. 334; nr. 40, p. 479; nr. 41, p. 491; nr. 42, p. 502; nr. 45, p. 540; nr. 48, p. 575; nr. 51, p. 612). Sub frecventul titlu: „*Procese și condamnări*”, revista își ținea la curent cititorii cu consecințele aplicării unui sistem coercitiv, abuzul de putere fiind criticat într-o manieră echilibrată, intervenția polemică fiind prea riscantă (*Ibidem*, 1892, nr. 39, p. 468; nr. 40, p. 479; nr. 42, p. 503; nr. 49, p. 586; nr. 50, p. 598; nr. 51, p. 610; 1894, nr. 4, p. 47; nr. 5, p. 58; nr. 23, p. 275—276; nr. 25, p. 298; nr. 30, p. 359; nr. 32, p. 382; nr. 35, p. 419; nr. 36, p. 431; nr. 45, p. 539; nr. 47, p. 563 și nr. 49, p. 587). Nici studenții și elevii români din Cluj și Sibiu n-au fost scutiți de un tratament necorespunzător (*Ibidem*, 1894, nr. 22, p. 262—263; nr. 24, p. 286; nr. 25, p. 298; nr. 31, p. 371).

cu activitatea acestuia, declarînd „de al său memorandum“ și protestînd energic împotriva „violării dreptului de întrunire“¹⁹.

Angajată în lupta pentru apărarea drepturilor naționale, revista *Familia* ne oferă o veritabilă cronică a procesului memorandumistilor, asociindu-se celorlalte organe de presă românească. „Atențiunea națiunii române în momentele aceste este îndreptată spre Cluj“, unde — se afirmă într-o mențiune din revistă²⁰ — „vor merge... foarte mulți români, iar ziaristica va fi reprezentată ca nici odată, căci toate ziarele mari din Europa vor avea acolo pe corespondenții lor“. În alt loc se spune că: „Evenimentul mare al săptămînii trecute este procesul Memorandului“, care a polarizat în oraș un mare număr de locuitori români ai Transilvaniei²¹. Este discutată valabilitatea mobilului acestui injust proces, respectiv răspîndirea memorandumului²². Sentința tribunalului este înfierată, ca și excesiva brutalitate a organelor represive, alarmate de puternica adeziune a populației la cauza memorandumistilor²³.

În acele clipe decisive, românii transilvăneni au avut un adevărat reazem moral și material în frații lor de dincolo de Carpați, fiind depășită prudența la care recuseseră politicienii vremii, din motive diplomatice. Puternicul curent stîrnit — care izvoră din sentimentele democratice și patriotice ale muncitorimii, intelectualității cu vederi progresiste și ale tineretului studios — a consolidat unitatea de luptă a poporului nostru împotriva asuprairii străine. Exemplare dovezi de maturitate politică au dat atunci studenții din București și Iași, care și-au expus crezul într-o adresă²⁴ „către studenții ... din străinătate“, mai exact „un manifest“ în care prezintă argumentat „situația politică a romînilor“ din monarhia austro-ungară, cerîndu-le să intervină „pe lângă puterile statului lor“. Făceau aceasta, după cum se scrie în revistă²⁵, „în numele învățăturilor înțelepte... care încălzesc sufletele tuturor, în numele binelui omenesc, care suferă de a se vedea disprețuit, o fac ca element de ordine în numele păcii, în numele civilizației acestui veac“. Principii umanitare și de o certă valabilitate universală la care au aderat și studenții români din Cernăuți²⁶. Studenții din Iași au organizat o demonstrație în fața consulatelor francez și german, fiind întâmpinați cu simpatie „de un grup numeros de muncitori italieni, cari clădesc liceul și universitatea“²⁷. Momentul culminant al acțiunilor studențești a fost Congresul de la Constanța, la care au fost prezenți și 30 de studenți din Transilvania, trimițîndu-se cu acest prilej „depeșe

¹⁹ *Familia*, 1893, 29, nr. 21, p. 250; nr. 26, p. 310; nr. 27, p. 322; nr. 39, p. 346.

²⁰ *Ibidem*, nr. 50, p. 598; nr. 51, p. 610; 1894, 30, nr. 3, p. 35; nr. 5, p. 58—59; nr. 14, p. 167—168; nr. 16, p. 192; nr. 17, p. 203.

²¹ *Ibidem*, 1894, 30, nr. 18, p. 214—215; nr. 19, p. 226; nr. 20, p. 238—239.

²² *Ibidem*, nr. 21, p. 250; nr. 23, p. 275; nr. 24, p. 287.

²³ *Ibidem*, 1893, nr. 25, p. 298 și nr. 27, p. 322.

²⁴ *Ibidem*, nr. 28, p. 334.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, nr. 39, p. 347.

²⁷ *Ibidem*, 1894, nr. 22, p. 262.

de mulțumită tuturor bărbaților mai însemnați din Europa, care au apărut cauza română, una îndeosebi lui Gladstone, apoi o adresă și un album osîndiților din Seghedin și Vaț“, alegîndu-se și o delegație din 5 membri, care să le înmîneze lui Ioan Rațiu, aflat în închisoarea de la Seghedin²⁸. Alături de tineret, caracterizat printr-un acut simț al libertății, s-a angajat în campania de sprijin și îmbărbătare *Liga culturală*, care a organizat „un mare meeting de protestare în contra verdictului de la Cluj“²⁹, despre care *Familia* ne-a lăsat cîteva mărturii: „Mulțimea s-a adunat la 12 ore din zi în grădina Cîsmigiu, de acolo cortegiul (în sens de coloană — n.n.) s-a dus la șosea cu 160 de drapele. Balcoanele erau drapate de covoare și înzestrate cu tricolori naționale. Manifestanții purtau cocarde... Meetingul a fost deschis de V. A. Urechia, după cum Șt. Sihleanu a cetit un apel către toate țările Europei, care a fost semnat de toți“³⁰. Cea mai înaltă instituție științifică, Academia Română, a „ridicat graiul în cauza“ populației românești din Transilvania și Ungaria, transmițînd academiilor și universităților din Europa, ziarelor și bărbaților influenți, un memoriu³¹ al cărui conținut avea menirea de a informa despre soarta unei populații expuse politicii de mină forte a guvernanților habsburgo-maghiari. Se aștepta, cum era și firesc, ca aceștia să ia atitudine împotriva încălcării flagrante a constituționalismului și, astfel, să acorde sprijinul lor mișcării memorandiste, ceea ce s-a realizat într-o oarecare măsură. Era o reacție justificată a spiritelor luminate în fața brutalității și exclusivismului agresiv, a tendințelor de anihilare a luptei pentru dreptate și egalitate, pentru recunoașterea condiției umane pentru o întreagă colectivitate ultragiată.

Cu deosebire, rețin atenția mobilizatoarele poezii ale lui Iosif Vulcan, care nu sînt altceva decît o reflectare în conștiința scriitorului a evenimentelor respective, deci au un caracter ocazional. Ele sînt veritabile imnuri ce îmbărbătează masele populare în lupta lor legitimă, care nu poate fi înfrîntă, devreme ce este în consens cu evoluția istorică:

„În mijlocul teroarei, cu fruntea ridicată,
Simțirea dă nainte, stîrnind în oameni dor;
Căci pușca, baioneta, sfîrîmă și-o armată
Dar nu pot stînge dorul dreptății din popor“³²

Iosif Vulcan apreciază că este presant necesar ca poezii să se înregistreze alături de luptătorii pentru cauza colectivității din care fac

²⁸ *Ibidem*, nr. 40, p. 479—480.

²⁹ *Ibidem*, nr. 21, p. 251.

³⁰ *Ibidem*, nr. 22, p. 263. Tot *Liga culturală* urma să editeze un memoriu asupra procesului memorandiștilor — în limbile germană, franceză, italiană și engleză —, care să cuprindă opiniile „celor mai eminente juriști... ai Europei“ în legătură cu acesta (*Ibidem*, nr. 25, p. 299).

³¹ *Ibidem*, nr. 28, p. 335.

³² *Ibidem*. 1894, nr. 22, p. 255; Iosif Vulcan, *A fost o luptă cruntă...*

parte, energiile acesteia trebuind să fie acționate, pentru a se asigura o invincibilă solidaritate:

„Svîrliți, poeți, duiosă liră
Suflați în buciulm trezitor
 Și dați alarmă care-nșiră
 Sub steagul muncii un popor“³³

Memorabile sînt și acele versuri în care poetul bihorean își exprimă încrederea în viitorul poporului său, ale cărui aspirații se vor realiza nu peste mult timp, ceea ce ni-l reliefează ca vizionar:

„Nu pierde neamul, ori și cît ar pierde,
 Nu se usucă frînt un vechi copac;
 Din rădăcină crește și mai verde
 Și ramurile iar coroană-i fac...“

*

Înaltă steagul alb al învierii,
 Sub el adună moși, bărbați, nepoți;
Deviza fie, vorbele durerii:
 „Toți pentru unul, unul pentru toți“.

*

Și ce bătrînii, moșii, din morminte
 Dorit-au veacuri înzadar oftînd
Acele visuri tainice și sfinte,
Vede-veți cum s-or împlini-n curînd“³⁴.

Versurile citate, cît și poeziile în întregul lor au avut efectul scontat de autor, fiind receptate de cititorii revistei, de toți acei care, prin lupta lor curajoasă, erau exponenți ai mișcării memorandiste.

Cel de-al doilea periodic românesc din Oradea anilor despre care referim a fost revista umoristică *Vulturul*. Redactorul ei responsabil, Iustin Ardeleanu, era student la Academia de drept din oraș. El n-a ocolit, cum i se pretindea, frămîntările memorandiste. Dimpotrivă, în *Vulturul* au fost inserate articole și poezii incendiarie, abătîndu-se asupra lui Iustin Ardeleanu un șir întreg de procese politice, care însă nu l-au intimidat, nu i-au frînt voința de a fi util neamului său, mai cu seamă în acele momente de o deosebită însemnătate. Credem că pilda sa este edificatoare sub acest raport, prin faptele sale — din care vom aminti doar cîteva —, el aliniîndu-se semnatarilor *Replicii* și a altor documente ale tineretului militant. Chiar în primul an de apariție, în paginile *Vulturului* a fost publicată o caricatură³⁵ reprezentînd

³³ *Ibidem*, nr. 24, p. 277; Iosif Vulcan, *Poeților români*.

³⁴ *Ibidem*, nr. 29, p. 339.

³⁵ *Vulturul*, 1892, I, nr. 14, p. 3: *Guliver și piticii*.

pe dr. Ioan Rațiu (bărbat impunător, îmbrăcat în costum național) cu o sabie în mână, pe care se distinge inscripția: „*arma dreptății*“. În plan secundar sînt plasate trei figuri masculine, aflate într-o poziție ofensivă. Din contrastul creat se detașează ideea că apărătorul dreptății este o persoană demnă, de mare autoritate morală. Drept urmare, colegii săi de la Academia de drept i-au cerut să retracteze totul, ceea ce nu s-a întimplat, ulterior fiind adus în fața instanței. Rămînînd însă fidel convingerilor sale. Iustin Ardeleanu inaugurează anul 1893 printr-o poezie, tipărită pe frontispiciul celui dintîi număr, din finalul căreia desprindem două strofe ce nu mai necesită comentarii, mesajul lor fiind explicit:

„Dar și de-asta-data ca pîn-aci, Române
N-ai teamă, luptă-n-truna și nu descuraja,
Căci nu e tîrziu încă-de și nu azi, ori mîne —
Veni-va totuși timpul cînd ai de-a triumfa.

*

La luptă dar și-n anul cest nou care-acum vine
*Pentru dreptate, limbă și pentru neamul tău*³⁶

Deși revistă umoristică, *Vulturul* cultivă — după cum se poate observa — și poezia patriotică, ancorîndu-se astfel în dramatica realitate a zilei. După se i se intentează al doilea proces „pentru agitare contra statului“, Iustin Ardeleanu³⁷ se dovedește mai îndrăzneț, stăruind în a publica versuri considerate de autorități ca fiind intolerabile. Colaboratorul și prietenul său, Antoniu Papp, semnează poezia *Păziți-vă libertatea*, în care se insistă asupra semnificației solidarității generale în aceeași cauză:

„Români! voi lei în războire,
De vreți s-aveți și viitor,
Cu glas mare de-nsuflețire
Vă rog pe toți pentru-nfrățire,
Căci noi de-om fi într-o simțire,
Românul e neperitor“³⁸.

De o similară factură este și ultima strofă din poezia *Viziune*³⁹, pe care o reproducem pentru valoarea ei de argument în ce privește frecvențele afirmări ale ideii de unitate națională:

Priviți, cum după dreptate
Românii sunt liberați,
Lanțurile sfărîmate
Și uniți cu ai lor frați“.

³⁶ *Ibidem*, 1893, 2, nr. 1, p. 1: *Anul nou*.

³⁷ *Ibidem*, nr. 10—11, p. 18.

³⁸ *Ibidem*, nr. 13, p. 1.

³⁹ *Ibidem*, nr. 15, p. 1.

Pedepsit cu închisoare și amenzi, redactorul *Vulturului* a rămas același tenace gazetar, fapt pentru care i s-a intentat al treilea proces⁴⁰, la care s-au adăugat încă cinci, împrejurare care vorbește de la sine⁴¹. Poezia *Viziune* a constituit pretextul pentru unul dintre acestea. După ieșirea din închisoare, Iustin Ardeleanu și-a continuat nestingherit activitatea de popularizare a personalităților implicate în procesul memorandumistilor, de critică vehementă a trădătorilor de neam, la adresa căroră apar severe ironii. Sînt publicate, în același timp, interviuri imaginare cu cei întemnițați, dialogurile avînd un evident ascuțit critic. Prin intermediul literaturii umoristice, inspirate din evenimentele la care redactorul *Vulturului* a fost nu numai martor, dar și participant, cititorii se întăreau în convingerile lor, parcurgînd cu satisfacție poeziile și prozele cu substrat politic. Și, trebuie s-o spunem, *Vulturul* era — în aceste părți — o gazetă apreciată, putîndu-se susține din propriile abonamente.

În circumstanțele aflate sub incidența marilor mișcări ale populației românești din Transilvania în deceniul al zecelea al veacului precedent, presa românească din Oradea a contribuit la menținerea și dinamizarea spiritului justițiar al acesteia, la o promptă informare despre confruntarea de forțe și urmările ei, transformîndu-se astfel în organ combativ, de reală eficiență ideologico-politică. Ea a servit, în măsură diferită, interesele de moment ale populației românești, lăsînd posterității cîteva pagini de orientare pozitivă, pe care le-am reconsiderat parțial.

VIOREL FAUR

RUMÄNISCHE ZEITUGEN AUS ORADEA ÜBER DIE MEMORANDUM-BEWEGUNG

(Zusammenfassung)

Die memorandische Bewegung, die den Höhenpunkt der politischen Kämpfe der rumänischen Siebenbürger aus dem vorigen Jahrhundert erreichte, hatte ein weites internationales Echo. Die Presse popularisierte Handlungen der nationalen Kämpfer, so wie auch den Inhalt des Repräsentativs dokuments, welches das „Memorandum“ war, und verteidigte die gerechte Sache der rumänischen Bevölkerung aus dem österreich-ungarischen Kaiserreich, die an eine doppelte Ausbeutung litt: eine soziale und eine nationale.

⁴⁰ *Ibidem*, 1894, Numărul de probă, p. 15.

⁴¹ *Ibidem*, nr. 4, p. 7.

Eine grosse Rolle spielten in dieser Richtung auch die rumänischen Veröffentlichungen „*Familia*“ und „*Vulturul*“ aus Oradea, die ihre Abonnenten und Leser über den Lauf der Ereignisse informierten. So bestanden sie auf den Memoranden einleitenden Prozess vom Jahre 1894 und entlarvten die Absichten des Tribunals aus Cluj, dass die Kämpfer zu schweren Gefängnisstrafen verurteilte. Gleichzeitig informier die Presse über die Unruhe, die dieses Gerichtsurteil veranliess und die ganze rumänische Bevölkerung umfasste.

REPRESIUNI ANTIMUNCITOREȘTI ÎN JUDEȚELE CARAȘ ȘI SEVERIN ÎN PERIOADA INTERBELICĂ (1919—1939)

Mișcarea muncitorească din Banat ca și din întreaga țară, după primul război mondial, s-a aflat în strînsă interdependență cu evenimente de larg răsunset internațional — Marea Revoluție Socialistă din Octombrie și prăbușirea monarhiei austro-ungare — care au creat un cadru mai potrivit desfășurării luptei clasei muncitoare pentru o viață mai bună.

Avîntul revoluționar de după război s-a concretizat în România prin ample acțiuni ale maselor populare pentru drepturi și libertăți democratice, înfăptuirea de largi reforme economice și politice, iar pe plan politico-ideologic a dus la triumful ideilor marxist-leniniste în mișcarea muncitorească de la noi și înființarea la 8 mai 1921 a Partidului Comunist Român.

Afirmarea neîncetată a clasei muncitoare în puternice lupte cu caracter economic, și politic, generate de contradicțiile acute ale capitalismului, a atras represiunile polițienești ale guvernanților de atunci ai țării, care au luat cele mai aspre măsuri pentru a înăbuși sau cel puțin a limita lupta maselor muncitoare.

În județele Caraș și Severin*, printre primele măsuri represive de după război, îndreptate împotriva clasei muncitoare, apreciem ca fiind și acelea luate de comandamentul armatelor de ocupație la 9 mai 1919, care a declarat că nu recunoaște autoritatea sfatului muncitoresc din Reșița¹.

Solidari între ei, capitaliștii indiferent de țară sau naționalitate au acționat împotriva clasei muncitoare.

* După terminarea primului război mondial și adoptarea noii constituții, fostul județ Caraș-Severin cu reședința la Lugoj, a fost împărțit în două județe distincte, Caraș și Severin, primul cu reședința la Oravița, al doilea la Lugoj. Recenta împărțire administrativ-teritorială din 1968 a reînființat județul Caraș-Severin aproape în limitele sale, dar fără orașul Lugoj, care a trecut la județul Timiș.

¹ Marin, William, Munteanu, Ion, Radovici, Gheorghe, *Unirea Banatului cu România*, Muzeul Banatului, Timișoara, 1968, p. 189.

Marile demonstrații muncitorești cu prilejul zilei de 1 mai 1920, din Reșița și alte centre industriale, au dovedit că proletariatul din această parte a țării a devenit o viguroasă forță socială care își manifestă deschis ostilitatea față de regimul burghezo-moșieresc și aspirația pentru libertate și progres social².

Un moment important din lupta muncitorilor din județul Caraș-Severin l-a constituit crearea Partidului Comunist Român, care a condus masele muncitoare și din această parte a țării, în condiții deosebit de grele, la lupta pentru obținerea sau apărarea cuceririlor economice, împotriva fascismului și a agenților săi.

Situația geografică și politică a României, vecină directă cu Uniunea Sovietică, primul stat socialist din lume, și-a pus amprenta asupra vieții politice interne. Din această cauză partidele de la conducerea țării, mai cu seamă partidul liberal și național-tărănist, au manifestat o deosebită grijă pentru aparențele democratice ale regimului, pe de o parte, iar pe de alta pentru limitarea și controlul mișcării muncitorești, luând măsuri severe împotriva tuturor forțelor muncitorești, democratice și progresiste.

Represiunile antimuncitorești din județele Caraș și Severin au îmbrăcat forme multiple, folosindu-se bogatul arsenal polițienesc din țară și uneori chiar și metode și procedee străine. Împotriva clasei muncitoare, a organizațiilor sale politice și profesionale, poliția și jandarmeria pe baza legislației în vigoare, a dispus urmărirea și supravegherea permanentă, arestarea preventivă individuală sau colectivă, judecarea și condamnarea la detențiune însumând mulți ani a militanților, mai ales a comuniștilor. În numeroase cazuri guvernele de clasă ale burgheziei au desființat organizațiile democratice și muncitorești, interzicându-le activitatea, începînd chiar cu partidul comunist. Sindicatele dar și alte organizații muncitorești sau democratice au avut mult de suferit ca urmare a șicanelor polițienești, unele din ele fiind desființate în urma unor hotărîri guvernamentale.

Deși represiunile antidemocratice au stîmjenit mult lupta clasei muncitoare, a militanților patrioți și progresiști, pentru democratizarea țării, poporul român a găsit resurse pentru a bara calea fascismului timp de două decenii și a face să fie respectate un minimum de drepturi cetățenești.

În județul Caraș-Severin, toate autoritățile de stat și polițienești au fost informate despre punerea în libertate a unora dintre comuniștii implicați în procesul judecat de Curtea Marțială, ca participanți la Congresul I de constituire a Partidului Comunist Român. Un ordin confidențial al Ministerului Afacerilor Interne atrăgea atenția asupra procesului și a implicațiilor sale pentru că „comuniștii și-au ales acum mo-

² Matichescu. O., Georgescu, E. *1 mai în România*, București, 1970, p. 144.

mentul pentru propaganda lor periculoasă" în condițiile când starea de spirit a populației era departe de a mulțumi autoritățile³.

Într-un alt ordin secret dat la Lugoj, la 2 octombrie 1922, prefectul județului Caraș-Severin adresându-se tuturor prim-pretorilor, polițiilor din județ și companiilor de jandarmi arăta că în unele localități din județ partidul comunist a luat măsuri de organizare și propagandă printre muncitori și cu toate că s-au dat instrucțiuni precise cu privire la măsurile ce trebuiau luate „totuși s-a întins propaganda comunistă”⁴. Prefectul dispune în continuare: „Să faceți control și în localurile de întrunire a cercului tineretului socialist căruia i-se infiltrează de către propagandiști principii dăunătoare ordinii... statului”⁵. Pentru a nu da posibilitate comuniștilor să-și desfășoare activitatea în rîndul muncitorilor, în încheiere se ordonă „a lua cele mai întinse și severe măsuri pentru aplicarea cu strictețe a dispozițiilor referitoare la propaganda comunistă printre muncitori, oprind cu totul astfel de întruniri...”⁶.

Deși partidul comunist nu a fost interzis pînă în 1924, organele de represiune au organizat cea mai severă supraveghere, au luat măsuri restrictive împotriva membrilor și organizațiilor sale. Astfel Prefectura județului Caraș-Severin într-o circulară către toate organele în subordine, probabil pe baza unor dispoziții superioare și constatînd continuarea activității comuniste arăta: „Înțelegem să menținem punctul de vedere și să oprim manifestațiile politice ale partidului comunist. Sintem informați că partidul comunist uzează de localurile sindicatelor... pentru ca la adăpostul lor să facă propagandă comunistă, fie prin întruniri publice direct convocate, fie prin consfătuiri cu caracter politic comunist”⁷.

În spiritul măsurilor anticomuniste luate pînă la acea dată, la 6 iunie 1924, comandantul garnizoanei Oravița aducea la cunoștință poliției orașului Oravița ordinul nr. 2488/1924 al Ministerului de Interne, comunicat printr-un ordin al Comandamentului Corpului 7 Armată prin care s-a interzis difuzarea ziarelor „Socialismul, Lupta comunistă, Munkás și Tineretul Socialist”⁸.

Activitatea partidului în județul Caraș-Severin după Congresul I de constituire s-a desfășurat în condiții grele. Arestările, provocările, procesele numeroase intentate au făcut ca activitatea comuniștilor din localitățile județului să se desfășoare în cea mai mare parte în condiții de semilegalitate. După ilegalizarea sa însă represiunea a fost brutală și imediată. În decembrie 1924 a fost arestată și judecată întreaga

³ Filiala Arh. Statului Caransebeș (în continuare Filiala Arh.st.) fondul Primăria orașului Caransebeș, doc. nr. 31/1921.

⁴ Loc. cit., fond., Pretura plasei Caransebeș, doc. nr. 335/1922.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, doc. nr. 278/1922.

⁸ *Ibidem*, fond. Pref. jud. Caraș ds. nr. 16/1924, f. 14.

conducere a organizației județene de partid, precum și un număr mare de alți comuniști cunoscuți de către poliție⁹.

La Reșița, la 22 martie 1926 a izbucnit o puternică grevă a muncitorilor metalurgiști¹⁰, ca urmare a refuzului conducerii Societății U.D.R. de a mări salariile în raport cu creșterea costului vieții. În conflictul de muncă declanșat organele de poliție și siguranță au luat partea societății și pentru a intimida pe muncitori și a-i face mai concesiivi, mai mulți conducători ai greviștilor au fost arestați, alții au fost concediați. Cu toate presiunile, la apelul sindicatului metalurgist din localitate muncitorii au rămas solidari pînă la capăt¹¹ și în acest fel s-a obținut un spor de salariu, iar cei concediați sau arestați au fost reprimiți la lucru¹².

Activitatea Partidului Comunist Român pentru apărarea intereselor vitale ale celor ce muncesc în ciuda unor interpretări eronate ale Internaționalei comuniste cu privire la situația României și a sarcinilor partidului comunist și-a găsit recunoașterea internațională. Inspectoratul regional de siguranță din Timișoara anunța astfel organele de stat civile și militare din Banat că din informațiile pe care le are „de la Biroul antibolșevic din Geneva, rezultă că în timpurile de față Partidul Comunist Român trece cel mai tare și mai bine organizat din Balcani”¹³.

Cele mai combative organizații profesionale ale clasei muncitoare din România pînă în anul 1929, au fost sindicatele unitare create de partidul comunist după ce reformiștii au spart unitatea mișcării sindicale. Împotriva acestora organele polițienești au întreprins nenumărate acțiuni, sediile lor fiind devastate sau percheziționate. Prin intermediul lor, partidul a acționat mai eficient pentru satisfacerea revendicărilor economice ale clasei muncitoare, transformîndu-le în școli și instrumente ale activității comuniste. Din această cauză guvernul a hotărît interzicerea activității lor. În județul Caraș prefectul a ordonat închiderea sediilor sindicatelor unitare din cauza „propagandei comuniste ce se desfășoară în incinta lor”¹⁴. Incidente grave legate de dizolvarea și închiderea sediilor sindicatelor unitare au avut loc mai ales la Timișoara unde muncitorii au protestat energic, motiv pentru care poliția a operat numeroase arestări¹⁵.

La Reșița o activitate deosebită au desfășurat cercurile comuniste femeiești, prin care partidul și-a făcut cunoscută ideologia sa în rîndul

⁹ *Din istoria luptelor greviste ale proletariatului din România*. București, Editura politică, 1962, p. 91.

¹⁰ Matichescu, O., Georgescu, E., *op. cit.*, p. 184—185.

¹¹ Filiala Arh.St. Caransebeș, fond. Comisariatul de poliție Reșița, ds. nr. 18/1926, f. 4.

¹² *Dimineața*, 29 aprilie 1926.

¹³ Filiala Arh.St. Caransebeș, fond. Primăria comunei Caransebeșul Nou, ds. nr. 6/1926, f. 8.

¹⁴ Loc. cit. fond. Comisariatul de poliție Reșița, ds. nr. 1/1929, f. 59.

¹⁵ *Ibidem*.

femeilor muncitoare. Socotind această activitate primejdioasă pentru securitatea statului Prefectura județului Caraș a ordonat Comisariatului de poliție din Reșița urmărirea îndeaproape a femeilor comuniste, a activității cercurilor și comunicarea la timp a informațiilor culese.¹⁶

Creșterea influenței comuniștilor în viața socială și politică a localităților industriale din județul Caraș a determinat la începutul lunii iulie 1929, intervenția energetică a Ministerului de Interne către prefectura din Oravița cerind sporirea represiunilor anticomuniste, „Să se procedeze imediat la alcătuirea unor tabele cu toți capii comuniști iar în 30 iulie veți indica toate elementele cunoscute ca animatoare ale mișcării care ar putea conduce agitațiile..., veți proceda la efectuarea de percheziții la domiciliu la care veți avea indicațiuni că se găsesc manifeste sau alte tipărituri”¹⁷. Marea criză economică de supraproducție se completa în acest fel cu măsuri de înăsprire a represiunilor antimuncitorești.

După dizolvarea sindicatelor unitare, comuniștii din județele Caraș și Severin ca și din întreaga țară au militat pentru transformarea sindicatelor existente recunoscute de autorități, în organizații eficiente ale luptei revendicative ale clasei muncitoare. Agenții Comisariatului de poliție din Reșița raportau la 25 martie 1930 despre plecarea delegaților muncitorilor din Reșița la Congresul general al sindicatelor de la Cluj, unde ca urmare a activității depuse de comuniști, delegații muncitorilor au exprimat poziții înaintate, depășind astfel intențiile unor lideri ai sindicatelor¹⁸.

Rolul de frunte al comuniștilor, cotitura spre stînga înregistrată în mișcarea muncitorească din județul Caraș a fost recunoscută și de Direcțiunea U.D.R. care într-o adresă către guvern solicita sprijinul împotriva muncitorilor deoarece „curentul anarhist de stînga, cu tendințe vădit comuniste, cîștigă din ce în ce mai mult teren între muncitori”¹⁹. Aceeași stare de lucruri o arată și șeful siguranței din Reșița, care raporta ministrului de interne că „din 60 de muncitori 40 sînt oameni de stînga, chiar dacă nu sînt organizați de comuniști”.

Poliția din Reșița a intensificat acțiunile de urmărire a unor comuniști cunoscuți după aprecierea aceluiasi organ ca propagatori ai ideilor comuniste, dovediți a fi în corespondență și cu comuniști din alte părți.²¹

Organele polițienești nu pot fi învinuite de inactivitate mai ales în ce privește urmărirea și suprimarea mișcării muncitorești. Înregistrăm totuși nemulțumiri tocmai la acest capitol, considerîndu-se că acțiunile

¹⁶ *Ibidem*, f. 243.

¹⁷ *Ibidem*, f. 158.

¹⁸ *Ibidem*, ds. nr. 1/1930, f. 38.

¹⁹ *Uzinele Reșița în anii construcției socialiste*. București, Editura Academiei, 1963, p. 99.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Filiala Arh.St. Caransebeș, fond. Comisariatul de poliție Reșița, ds. nr. 1/1930, f. 226.

repressive nu-și ating scopul, că nu se relatează suficient asupra mișcării comuniste, sau că nu se cunoaște desfășurarea evenimentelor din localitățile industriale. Astfel Comisariatul de poliție din Reșița, a cărui principală activitate era aceea de represiune și intimidare a muncitorilor ce lucrau la Uzinele Reșița ale puternicei Societăți U.D.R., într-o adresă către Inspectoratul regional de poliție Timișoara deplînge faptul că poliția din Oravița (reședința județului Caraș) nu relatează asupra mișcării muncitorești și în consecință nu cunoaște desfășurarea activității comuniste din județ²².

Nu se poate afirma că represiunile antimuncitorești nu au afectat cadrul și forma de manifestare a activității și luptei clasei muncitoare din județele Caraș și Severin, însă puternicile tradiții muncitorești, înrăutățirea situației economice a țării au determinat, în ciuda măsurilor repressive, mari demonstrații întruniri și chiar greve în mai toate localitățile industriale, la Reșița, Anina, Bocșa, Caransebeș, Orșova și Lugoj.

Încercînd să iasă din criză prin accentuarea exploatării muncitoriei, întreprinderile industriale au redus salariile și au concediat numeroși muncitori. În 24 februarie 1931 muncitorii aparținînd Direcțiunii silvice a U.D.R., au participat la o adunare în care au protestat împotriva noii reduceri a salariilor de 10—40%, completînd în același timp formularele trimise de Confederația Generală a Muncii, referitoare la nerespectarea de către întreprinderile din Anina a regimului de lucru de 8 ore garantat de lege. Cu acest prilej muncitorii au respins (constituind și o delegație pentru tratative) pretențiile pline de cinism ale directorului Direcțiunii silvice U.D.R. care referitor la reducerea salariilor a „spus muncitorilor să mănînce mălai și ceapă căci atunci vor avea după ce bea apă”²³.

La chemarea comuniștilor și a unor combativi conducători sindicali, la 8 octombrie 1931, la Reșița a avut loc o puternică demonstrație de stradă la care au luat parte, după aprecierea poliției, peste 4000 muncitori. Demonstrații au manifestat împotriva creșterii costului vieții, împotriva intenției Direcțiunii Uzinelor Reșița de a concedia un mare număr de muncitori. Cu prilejul manifestației lucrul în uzine a fost întrerupt pentru 3 ore²⁴. Organele de poliție nu au putut opri demonstrația îndreptățită, dar au supravegheat atent prin agenți desfășurarea ei²⁵.

O îndelungată luptă grevistă au dus muncitorii de la Distileria de lemn Margina-Reșița, pentru a obține satisfacerea revendicărilor lor economice. Dîrzenia cu care au acționat muncitorii, în ciuda presiunilor exercitate de poliție și siguranță a determinat Ministerul Muncii să intervină pentru aplanarea conflictului. În acest scop la 15 iunie 1934, a

²² *Ibidem*, f. 230.

²³ Loc. cit. fond. Pref. jud. Caraș, ds. nr. 156/1931, f. 7.

²⁴ *Ibidem*, ds. nr. 96/1931, f. 1—2.

²⁵ *Ibidem*.

convocat la București pe directorul general Franke și delegația muncitorilor greviști, compusă din bărbați de încredere. După studierea dosarului întocmit de o comisie ministerială, ministrul muncii s-a pronunțat pentru un compromis care satisfăcea în mare parte revendicările muncitorilor²⁶.

În conflictele de muncă de tot felul, reprezentînd o formă a confruntării dintre muncitori și marele capital, organele de siguranță ale statului, departe de a se situa deasupra claselor, au luat partea acestuia din urmă. Mișcarea muncitorească, cea din Reșița mai ales, a constituit așa cum reiese din notele informative ale siguranței, o permanentă amenințare pentru ordinea statului și marele capital ale căror interese se identifică. Din această cauză siguranța din Reșița notă că „mișcarea muncitorească de aici în afară de celelalte curente subversive, constituie cea mai mare atențiune [problemă n.n.] din punct de vedere al siguranței statului, datorită deselor conflicte ce se ivesc între muncitori și capital”²⁷.

În anul 1934, siguranța din Reșița avea în evidență 95 de persoane, considerate suspecte pentru securitatea statului și internabili în caz de mobilizare²⁸. Cei mai mulți dintre suspecti erau urmăriți pentru îndelungata lor activitate în cadrul mișcării muncitorești.

În anii crizei economice de supraproducție, în condițiile creșterii rapide a luptei revoluționare a clasei muncitoare din România, organele de represiune din județele Caraș și Severin au organizat o urmărire atentă a comuniștilor cunoscîndu-se rolul lor hotărîtor în marile bătălii de clasă. La 25 mai 1931, poliția de reședință Oravița raporta că numărul comuniștilor din județul Caraș este în continuă creștere. Comuniștii lucrau „din umbră” de la om la om, iar forul conducător se găsea la Timișoara de unde soseau „emisari” în centrele muncitorești²⁹.

Același organ de poliție raporta la 1 iunie 1931 că în județul Caraș au aderat la ideile comuniste și locuitorii satelor din apropierea orașelor Reșița, Bocșa, Oravița. Ca urmare, cu toate măsurile polițienești îndreptate împotriva, comuniștii din județul Caraș la alegerile din 1 iunie 1931, au obținut 609 voturi³⁰.

Numeroase sînt cazurile cînd comuniștii sînt arestați, judecați sau expulzați. Comisariatul de poliție Reșița raporta astfel, la 13 aprilie 1934, poliției din Oravița trimiterea în judecată pentru agitație comunistă a unor localnici³¹.

²⁶ *Ibidem*, ds. nr. 113/1934, f. 1.

²⁷ Loc. cit. fond. Comisariatul de poliția Reșița, ds. nr. 10/3/1934, f. 8.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ Loc. cit. fond. Pref. jud. Caraș, ds. nr. 156/1934, f. 9.

³⁰ *Ibidem*, f. 8. Partidul Comunist Român a sprijinit ca și mai tirziu lista acelor organizații aflate sub influența sa care se pronunțau pentru apărarea drepturilor și libertăților democratice.

³¹ Filiala Arh.St. Caransebeș, fond. Poliția de reședință Oravița, ds. nr. 32/1934, f. 41.

În vederea vizitei la Reșița a regelui Carol al II-lea, poliția a luat măsuri speciale pentru a preveni manifestațiile antimonarhice. În cadrul acestor măsuri s-a dispus deținerea la poliție a unor comuniști³², apoi expulzarea din oraș pe motiv de „suspect comunist periculos”³³.

La sfârșitul lunii iulie 1934, a avut loc la Reșița ședința unui „consiliu de colaborare județean” cu scopul de a preveni manifestațiile muncitorești prilejuite de aniversarea zilei de 7 noiembrie. S-a cerut cu această ocazie conlucrarea autorităților militare, polițienești și cu patronii întreprinderilor pentru prevenirea și reprimarea încercărilor de tulburare a ordinii publice de către „comemorativi”³⁴. La începutul lunii noiembrie, Comisariatul de poliție Reșița raporta prefectului județului Caraș, măsurile speciale de securitate adoptate „în vederea zilei de 7 noiembrie când elementele comuniste vor sărbători aniversarea revoluției”³⁵.

Scăderea continuă a nivelului de trai ca urmare a creșterii prețurilor, a pregătirilor de război, în condițiile în care fascismul devine o amenințare directă pentru libertatea popoarelor, a determinat o intensificare a luptei muncitorimii pentru sporirea salariilor, împotriva pericolului fascist. Astfel Comisariatul de poliție Reșița informa Inspectoratul regional de poliție Timișoara, în septembrie 1935, despre îndelungatul conflict de muncă de la Societatea U.D.R., unde „Muncitorimea orașului Reșița organizată în sindicatul metalurgist... datorită unor conflicte de muncă... a fost agitată declanșând chiar greve de protest”³⁶.

Nemulțumiri au apărut și în rîndul funcționarilor publici și particulari din cauza „salarizării prea mici și din cauza scumpetei ce continuă a fi în urcare”³⁷. Aceeași notă informativă sublinia și caracterul organizat al luptei muncitorilor, faptul că în Reșița în afară de partidele clasei muncitoare, comunist și social-democrat, alte partide nu dispuneau de influență și organizații. Dată fiind ideea comunistă care prinde rădăcini tot mai mult, celelalte partide politice cu nuanțe contrarii acestor principii au puține șanse de reușită în orașul nostru”³⁸. Referitor la partidul comunist, poliția arăta că „Membrii acestei organizații aflați în prezent liberi dinpreună cu celelalte elemente de încredere ale partidului comunist au rămas credincioși politiciii profesate, dar că datorită unor divergențe în cadrul conducerii locale a P.S.D., comuniștii care acțio-

³² Loc. cit. fond. Comisariatul de poliție Reșița, ds. nr. 10/3/1934, f. 41.

³³ *Ibidem*, f. 44.

³⁴ Loc. cit. fond. Pref. jud. Caraș, ds. nr. 11/1934, fascicula 13, f. 4—5.

³⁵ Loc. cit. ds. nr. II/1934, fascicula 19, f. 10.

³⁶ Loc. cit. fond. Poliția de reședință Oravița ds. nr. 1/a/7/1935, f. 34, 89.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

nează în organizație ar putea să preia conducerea și în acest fel „ne-am trezi cu o organizație comunistă pe față”³⁹.

O activitate intensă au desfășurat și membrii organizației U.T.C., cu toate că în urma arestărilor masive operate de poliție în cursul anului 1931, organizația din Reșița a fost desființată. Poliția consemnează faptul că tinerii comuniști luptă pentru atragerea muncitorilor de partea partidului comunist, cheamă tineretul muncitoresc la luptă împotriva războiului și a fascismului⁴⁰.

În raportul de activitate pe anul 1935, poliția din Reșița ca urmare a creșterii influenței partidului comunist, avea în evidență și supravegherea activitatea a 119 „indivizi simpatizanți ai mișcării comuniste, a Sindicatului metalurgist cu 4000 membri”⁴¹.

Represiunile îndreptate împotriva comuniștilor și a altor militanți ai clasei muncitoare nu au putut opri largile manifestări de protest organizate contra condamnării profesorului Petre Constantinescu-Iași. Poliția era informată în mai 1936, că la întrunirile publice comuniștii care activează în sindicate și în organizația social-democrată vor lua cuvântul la ședințele acestora spre a le determina să se solidarizeze cu luptătorii antifasciști⁴². Împletirea formelor de luptă ilegale cu cele legale, una dintre acestea din urmă fiind activitatea unor comuniști în cadrul sindicatelor și a organizațiilor social-democrate, spre a le antrena mai eficient în acțiuni de masă alături de partidul comunist, a produs destule greutăți organelor de represiune, neputînd opera arestări de masă.

Creșterea pericolului fascist nu a slăbit prigoana polițienească îndreptată împotriva comuniștilor și antifasciștilor, atunci cînd era mai necesară decît oricînd unirea tuturor forțelor democratice și antifasciste. Poliția din Oravița urmărea activitatea unuia din foștii conducători ai organizației de tineret descoperit la Reșița în 1931, care „trimis în judecată a fost condamnat la un an închisoare”⁴³.

În ziua de 10 februarie 1938, minerii de la Cozla au declarat o grevă în sprijinul revendicărilor lor: mărirea salariilor, ieftinirea alimentelor primite de la magazia întreprinderii, plata concediilor restante din 1937 etc. Greva a încetat numai după ce o parte din revendicări au fost acceptate imediat; dar conflictul de muncă s-a prelungit aproape șase luni pînă la acceptarea aproape integrală a revendicărilor. Poliția și de această dată a sprijinit patronatul, a intentat acțiune împotriva conducătorilor grevei, trimițînd actele tribunalului militar al Diviziei 1 Infanterie Timișoara⁴⁴.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, f. 36, 52.

⁴¹ Loc. cit. fond. Comisariatul de poliție Reșița, ds. nr. 9/2/1936, f. 37.

⁴² Loc. cit. fond. Detașamentul de poliție Baziaș, ds. nr. 4/1/1936, f. 376.

⁴³ Loc. cit. ds. nr. C. 8/1937, f. 127.

⁴⁴ *Ibidem*, ds. nr. 8/1938, f. 51.

Cu toate măsurile represive luate de autoritățile dictaturii regale, în cursul anilor 1938 și 1939 în județele Caraș și Severin se declanșează numeroase conflicte de muncă la Uzinele Reșița, la întreprinderile miniere ale Societății U.D.R., la Uzinele Ferdinand etc.⁴⁵ Astfel în perioada 1927—1938, în Banat și Transilvania, au avut loc 436 de greve, la care au participat 95.813 persoane⁴⁶. Cauza conflictelor de muncă rezultă din situația tot mai grea a maselor muncitoare și este afirmată și în nota rezidentului ținutului Timiș, care arăta că greutățile întâmpinate de industrie și comerț au influențat viața muncitorilor, astfel că majoritatea întreprinderilor pentru a rezista crizei, au redus durata legală a muncii, recurgînd la munca prin rotație, timpul de lucru la unele întreprinderi fiind de 3 zile pe săptămînă, iar alte întreprinderi au redus numărul muncitorilor⁴⁷.

Referitor la independența politică a țării, poliția de reședință Orașu deținea informații după care Germania intenționa să se amestece în treburile interne ale țării. Reichsministrul Rudolf Hess a dat tuturor directorilor de bănci ordin de a cumpăra prin emisari speciali devize românești și a le depune la München, la conducerea partidului nazist, cu scopul de a fi trimise în România și a finanța organizațiile politice care se orientau spre Germania⁴⁸. Fie că informația este adevărată sau nu, reținem fragilitatea regimului care făcea posibile astfel de ingerințe din partea Germaniei hitleriste.

Represiunile îndelungate îndreptate împotriva comuniștilor și a întregii mișcări muncitorești din județele Caraș și Severin, ca parte a mișcării muncitorești din România, deși au produs mari greutăți, nu au reușit să oprească deplina maturizare politică a clasei muncitoare, întărirea unității de acțiune în vederea înlăturării exploatării și lupta pentru obținerea unor condiții de trai mai bune.

În toamna anului 1939, cînd Germania a declanșat cel de al doilea război mondial, masele muncitoare din fostele județe Caraș și Severin au continuat lupta împotriva regimului dictaturii regale — creație a cercurilor reacționare din România aflate în criză — împotriva fascismului și agenților săi interni, pentru apărarea drepturilor și libertăților democratice.

ION ȘERBAN

⁴⁵ Loc. cit. fond. Legiunea de jandarmi Caraș ds. nr. 2/1938, f. 38.

⁴⁶ Anuarul statistic al României 1938 și 1939. Grevele pe provincii în anii 1927—1938, p. 330. Conf. Buletinul Muncii.

⁴⁷ Filiala Arh.St. Timișoara, fond. Rezența ținutului Timiș, ds. nr. 56/1938, f. 8.

⁴⁸ Filiala Arh.St. Caransebeș, fond. Poliția Iam, ds. nr. 5/1938, f. 56.

ARBEITERFEINDLICHE UNTERDRÜCKUNG IN DEN KREISEN CARAȘ UND SEVERIN IN DER ZWISCHENKRIEGSPERIODE 1919—1939

(Zusammenfassung)

Vorliegender Aufsatz versucht die wichtigsten Augenblicke aus dem Kampf der Arbeiterschaft in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen und vor allem die Unterdrückungsmassnahmen der Staats- und Polizeiorgane gegen die Arbeiterklasse festzuhalten.

Es werden eine Reihe von Kampfhandlungen von Seiten der Polizei und der Gendarmerie dargestellt, welche in erster Reihe gegen die Massenversammlungen, Protestkundgebungen und Meetings der Arbeiter gerichtet waren. Die Polizei widmete eine grosse Aufmerksamkeit der Rumänischen Kommunistischen Partei welche die Ausdehnung ihrer Organisationen verfolgte und versucht hatte ihre Rolle als Anführer der Arbeiterklasse in Rumänien sich zu festigen. Trotz der unzähligen Hausuntersuchungen, Überwachung all jener welche sich für die Verbesserung der politischen und ökonomischen Lage der Arbeiterklasse einsetzten und andern Schwierigkeiten, konnte der Kampf der Volksmassen für ein besseres Leben in den Kreisen Caraș und Severin, nicht beseitigt werden.

ASPECTE ALE ȘOMAJULUI ÎN ZONA INDUSTRIALĂ DIN SUDUL BANATULUI (1929—1933)

Criza economică de supraproducție dintre anii 1929—1933, cea mai profundă din istoria capitalismului, a agravat la maximum situația economică a maselor largi de oameni ai muncii de pretutindeni. În România burghezo-moșierească, stat cu o agricultură înapoiată și cu o industrie în mare măsură dependentă de capitalul străin, efectele crizei au fost dintre cele mai pustiitoare. Ca urmare a restrîngerii producției și a repetatelor falimente, șomajul a luat proporții îngrijorătoare în toate ramurile economiei românești, reprezentînd un factor primordial de înrăutățire a situației materiale a maselor muncitoare. Conform unor evaluări făcute de presa muncitorească, încă în primul an al crizei (1929), în România existau nu mai puțin de 200.000 de șomeri¹. În anul 1932 (după cum recunosc chiar unii economiști burghezi), numărul șomerilor din țara noastră se ridica la peste 300.000².

În zona industrială din sudul Banatului, șomajul a atins un nivel foarte ridicat, constituind în permanență un adevărat coșmar pentru diversele categorii de salariați. Aici, șomajul începuse să facă ravagii încă din anul 1928. La finele acestui an numai în orașul Reșița au fost înregistrați 1.243 de șomeri³. După ce în luna februarie a anului 1929 au fost dați afară 200 de muncitori de la Fabrica de locomotive din Reșița, în aprilie același an sînt concediați încă 2.000 de lucrători din întreprinderile și de pe domeniile aparținătoare societății U.D.R.⁴ Efectivul total al muncitorilor angajați la minele societății U.D.R. a scăzut de la 4.323 în 1927, la 3.599 în 1929, iar al celor de la Lupac și Rusca Montană de la 361 la 215⁵. În anii 1928—1929, la minele de la Secul, Doman, Lupac, Rusca Montană, Ocna de Fier și Dognecca se

¹ *Viața muncitoare*, nr. 11 din 17 martie 1929.

² N. N. Matheescu, *Problema șomajului în România*, în *Independența economică*, februarie 1936, p. 86.

³ E. Cimponeriu, *Reșița luptătoare*, Editura științifică, București, 1965, p. 138.

⁴ *Ibidem*.

⁵ L. Báthory, *Evoluția industriei miniere din Banat între anii 1919—1929*, în *Banatica II*, Reșița, 1973, p. 286.

introduce săptămîna de lucru incompletă. În aceeaşi perioadă minele de la Iablaniţa, Mehadia şi Cozla îşi întrerup activitatea⁶.

Într-o carte poştală expediată unui cunoscut din Cîmpina la 6 noiembrie 1929, unul din numeroşii şomeri reşiţeni preciza că a rămas nu numai „fără lucru“, dar şi „fără speranţa de a primi undeva“ în viitor⁷. Îngrijorarea acestui şomer şi (fireşte) nu numai a lui, era cît se poate de îndreptăţită dacă avem în vedere faptul că în anii următori la Reşiţa, ca şi în celelalte centre industriale din judeţul Caraş, fenomenul concedierilor a cunoscut o amploare fără precedent. În iarna anului 1930 ziarul „Roata“, organ al Partidului Naţional Ţărănesc în judeţul Caraş, relatează că în plasa Moldova Nouă „4000 de locuitori români de la graniţă, ajunşi în mizerie de nedescris“ sînt ameninţaţi cu şomajul⁸. În aceeaşi perioadă în centrul carbonifer Anina programul de muncă săptămînal în mină a fost redus la 5 zile, iar în alte întreprinderi din localitate au fost hotărîte noi concedieri⁹.

Constatări nu lipsite de semnificaţie în privinţa şomajului erau făcute uneori chiar de reprezentanţii autorităţilor locale din acea vreme. Astfel, deputatul Ioan Nemcssek recunoştea deschis în şedinţa Consiliului judeţean Caraş din 31 mai 1930, că în judeţ ar exista în acel moment 1.400—1.500 de şomeri cu cca. 4.000 membri de familie¹⁰. Pe de altă parte, din unele tabele întocmite de oficialităţi rezultă că la sfîrşitul anului 1930 şi începutul anului 1931 au fost concediaţi la Ocolul Silvic Sasca Montană al Societăţii U.D.R., 40 de muncitori originari din comuna Stînăpari¹¹ şi 106 din Cărbunari¹², iar la Dognecea 84 în mare majoritate lucrători cu ziua la aceeaşi societate¹³. Începînd cu anul 1931 Societatea U.D.R. concediază numeroşi ingineri şi funcţionari¹⁴.

Extrem de revelatoare sînt în privinţa şomajului din această zonă aprecierile publicistului orăvitean Simeon Samson Moldovan. Într-o scrisoare adresată unui emigrant român în S.U.A., el arată că uzinele din Reşiţa, Bocşa şi Anina şi-au redus activitatea, iar la Sasca, Moldova şi Dognecea „sunt numai şomeri şi din cauza aceasta ţăranii n-au cumpărători pentru produsele lor şi studenţii absolvaţi stau acasă fără ocupaţii“¹⁵. Scrisoarea datează din 6 ianuarie 1931. În aceeaşi zi, Prefectura judeţului Caraş înaintează Inspectoratului regional al muncii din Timişoara o adresă în care este consemnată lapidar existenţa a

⁶ *Idem*, p. 284.

⁷ Arhiva MJR, doc. nr. 5311.

⁸ *Roata*, anul III, nr. 9. 23 februarie 1930, p. 3.

⁹ Filiala Arh.St. Caransebeş, fond. Prefectura judeţului Caraş, dosar 2/1930, fila 8.

¹⁰ *Idem*, dosar 26/1930, fila 8.

¹¹ *Idem*, dosar 2/1930, fila 121.

¹² *Idem*, fila 120.

¹³ *Idem*, fila 130.

¹⁴ I. Păsărică, *Monografia Uzinelor de fier şi domeniilor din Reşiţa*, Bucureşti, 1935, p. 65.

¹⁵ *Correspondenţa unui american cu un bănăţean*, Oraviţa, 1933, p. 2.

numai 136 șomeri la Anina, 10 la Sasca Montană, 194 la Moldova și 258 la Reșița¹⁶. Cifrele din adresa mai sus menționată sînt departe de a reflecta adevărata situație a șomajului în această zonă. Comitetul pentru ajutorarea șomerilor de pe lângă primăria din Reșița aprecia, astfel, că în luna Iulie a anului 1931 numărul șomerilor locali (fără membrii familiilor lor) s-a ridicat la 1473¹⁷. La sfîrșitul lunii februarie și începutul lunii martie 1932 la Moldova Nouă șomau 754 de lucrători, iar la Secul, Dognecea și Ocna de Fier alte citeva sute. A fost chiar o perioadă cînd la Anina au rămas fără lucru peste 1.000 de muncitori¹⁸. În 1932, la Reșița existau cca. 3.000 de șomeri, iar pe domeniile Societății U.D.R. șomau alți 4.034 de muncitori în majoritate mineri și metalurgiști, ceea ce reprezintă aproape 50% din numărul lucrătorilor angajați în anul 1928¹⁹.

Situația acestor muncitori alungați pe drumuri, lipsiți de orice sursă de existență pentru ei și familiile lor, era extrem de gravă. Așa zisele „ajutoare de șomaj” provenite din fondurile statului sau ale societăților capitaliste erau simbolice, se acordau rareori și numai sub presiunea luptei maselor de șomeri. În 1930, cînd deputatul Victor Brăftăleanu propune în Consiliul județului Caraș introducerea în buget a unei sume de 1.000.000 lei pentru ajutorarea șomerilor, arătînd că în acest sens doar sindicatele muncitorești fac eforturi serioase, este aprobată doar a zecea parte din suma propusă²⁰. Bugetul pe anul 1931 prevedea pentru cheltuielile și deplasările președintelui Consiliului județean suma de 180.000 lei, iar pentru ajutorarea miilor de șomeri din județ doar 150.000 lei²¹. Așa cum se relatează într-o publicație reșițeană din acea vreme, „prin actualul sistem de ajutorare [al șomerilor — n.n.] nu se poate asigura acestor suflete dornice de muncă, altceva, decît milă și speranță”²². Soluțiile adoptate de stăpînii de la U.D.R. în vederea ameliorării șomajului, consemnează în continuare aceeași publicație. „sînt formale și provizorii, lucru care caracterizează aproape toate mișcările și activitățile de ordin obștesc”²³. Hotărîrea autorităților din Oravița de a folosi o parte din șomerii localnici la lucrările de la palatul administrativ județean²⁴, ca și aceea adoptată de primăria din Steierdorf-Anina, prin care erau fixate anumite taxe pe spectacole în

¹⁶ Filiala Arh.St. Caransebeș, fond Prefectura județului Caraș, dosar 2/1930, fila 45.

¹⁷ *Idem.* fila 159.

¹⁸ *Raport către al VIII-lea Congres al Uniunii muncitorilor din industria minieră din România*, București, 1936, p. 7.

¹⁹ E. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 138.

²⁰ Filiala Arhivelor Statului Caransebeș, fond Prefectura județului Caraș, dosar 26/1930, filele 257 și 264.

²¹ *Almanahul județului Caraș pe anul 1932*, Oravița, 1932, p. 28—29.

²² *Cei Noi*, nr. 1, ian. 1932, p. 5.

²³ *Ibidem.*

²⁴ Filiala Arh.St. Caransebeș, fond Prefectura județului Caraș, dosar 20/1930, fila 14.

vederea ajutorării muncitorilor concediați²⁵, nu rezolvau problema șomajului în aceste centre, creau doar iluzia că statul este ocrotitorul maselor flămânde de șomeri.

Mulți dintre muncitorii șomeri nu numai că erau muritori de foame în adevăratul înțeles al cuvântului, dar nu aveau nici măcar unde să locuiască, fiindcă odată cu concedierea din uzină erau dați afară și din locuințele care aparțineau Societății U.D.R.²⁶ Pe de altă parte, conducerea acestei societăți a adoptat nu odată sistemul concedierilor definitive, care puneau șomerii în situația de a-și pierde drepturile la pensii, concedii de odihnă, indemnizații pentru chirie, lemne etc.

O bună parte din muncitori șomau luni întregi, chiar ani la rînd, fără a găsi de lucru. Dintr-o cerere a 29 de șomeri de la mina Cozla, înaintată în ianuarie 1931 Prefecturii județului Caraș, aflăm că aceștia somează de 14 luni²⁷, iar dintr-un raport al primăriei orașului Reșița adresat în octombrie 1931, aceleași prefecturi, reiese că unii muncitori somează încă din anul 1929²⁸. În asemenea situații mulți dintre șomeri erau nevoiți să părăsească țara, sperînd că vor găsi de lucru peste hotare. În condițiile ascuțirii contradicțiilor de clasă, a intensificării acțiunilor muncitorești autoritățile locale s-au grăbit să rezolve favorabil cererile unor lucrători de a pleca în străinătate²⁹. Uneori au fost alocate chiar și sumele necesare pentru transportul șomerilor emigranți pe anumite distanțe³⁰. Firește, autorităților le era teamă de o concentrare masivă a șomerilor în diferite centre urbane, de aceea au recurs la tot felul de manevre menite să diminueze capacitatea revoluționară a muncitorilor concediați. Lupta acestora însă nu a putut fi stăvilită; dimpotrivă, ea a luat amploare, cunoscînd de la un an la altul forme dintre cele mai radicale. În acțiunile lor, șomerii au fost sprijiniți în permanență de muncitorii activi, care de bine de rău mai aveau posibilitatea de a-și cîștiga o bucată de piine, dar care — nu este mai puțin adevărat — erau în orice moment amenințați cu concedierea. Încetarea concedierilor și reangajarea celor rămași fără lucru era pe atunci una din principalele revendicări ale muncitorimii. În primăvara anului 1929, de pildă, într-un apel Consiliului Sindical din Banat către conducerile organizațiilor sindicale, muncitorimea era îndemnată să lupte cu toată hotărîrea împotriva șomajului³¹. La 14 iulie 1929, la Secul, a avut loc o întrunire la care muncitorii au protestat deschis împotriva intenției administrației minelor de a concedia 152 de mineri³². În august 1929

²⁵ *Idem*, dosar 2/1930, filele 95—96.

²⁶ *Volksliste* (Voința poporului), din 24 ianuarie 1931.

²⁷ Filiala Arh. St. Caransebeș, fond Prefectura județului Caraș, dosar 2/1930, filele 72—73.

²⁸ *Idem*, fila 194.

²⁹ *Idem*, fila 9.

³⁰ *Idem*, dosar 27/1930, fila 4.

³¹ *Arbeiter Zeitung*, din 4 mai 1929.

³² *Idem*, din 17 iulie 1929.

este rîndul șomerilor din Anina să se ridice împotriva concedierilor, cerînd reprimirea la lucru a tovarășilor lor³³. Muncitorii din uzinele reșițene organizează la 26 noiembrie 1929 un mare miting de protest, cerînd reangajarea celor concediați în decursul anului³⁴. În același sens se exprimă și rezoluția sindicatului metalurgist din Reșița formulată la 20 august 1931, în urma adunării generale a sindicatului³⁵. Autoritățile din fostul județ Caraș sint nevoite să recunoască faptul că în rîndurile muncitorilor s-a creat o situație „*proprie agitațiilor comuniste, care cîștigă cu multă ușurință masa muncitorilor din cauza mizeriei provocate de lipsa de lucru*”³⁶. În timp ce elementele oportuniste preconizau reducerea zilei de lucru a tuturor muncitorilor, urmărind astfel să creeze o prăpastie între lucrătorii angajați și cei concediați, comuniștii cărășeni se pronunțau ferm pentru rezolvarea problemei șomajului pe cale revoluționară. Mobilizînd la luptă mase mari de șomeri, comuniștii din Reșița au reușit să organizeze citeva acțiuni de protest cu un larg ecou în sînul mișcării muncitorești din Banat, cum au fost cele din 20 martie 1930, 8 octombrie 1931, 21 februarie 1932, decembrie 1932 etc.³⁷. Alte mișcări de protest ale șomerilor și pensionarilor de la U.D.R., organizate de asemenea de comuniști, se desfășoară în luna martie 1932, în localitățile Reșița, Anina și Oravița³⁸. Un minunat exemplu de solidaritate muncitorească au dat șomerii reșițeni în vara anului 1930, cînd au dejucat încercările patronilor de la U.D.R. de a angaja în locul greviștilor lucrători concediați anterior³⁹. În noiembrie 1932, la Reșița are loc o mare demonstrație la care participă peste 2.000 de șomeri, iar la începutul anului 1933, șomerii se alătură muncitorilor din Anina, Mehadia și Oravița, participînd activ la manifestări de solidaritate cu eroicele lupte ale ceferiștilor, împotriva exploatării și terorii dezlănțuite de regimul burghezo-moșieresc⁴⁰.

Lupta șomerilor din sudul Banatului se înscrie în contextul frămîntărilor sociale, care au cuprins întreaga țară în perioada crizei economice de supraproducție dintre anii 1929—1933. Ea este parte inte-

³³ *Minerul*, din 1 septembrie 1929.

³⁴ *Arbeiter Zeitung*, din 30 noiembrie 1929.

³⁵ Filiala Arh. St. Caransebeș, fond, Prefectura județului Caraș, dosar 2/1930, fila 169.

³⁶ Walter Farkaș, *Acțiuni de luptă ale muncitorilor din județul Caraș în primii ani ai crizei economice (1929—1931)*, în *File de istorie. Culegere de comunicări și referate privind mișcarea comunistă și muncitorească din județul Caraș-Severin*, p. 129.

³⁷ E. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 152 și următoarele.

³⁸ *Idem*, p. 168.

³⁹ *Idem*, p. 154—155.

⁴⁰ I. Munteanu, *Aspecte privind situația și lupta maselor muncitoare din Banat în anii crizei economice*, în *Tibiscus*, I, Timișoara, 1971, p. 110.

grantă a uriaşului val revoluţionar, în timpul căruia clasa muncitoare, condusă de partidul comunist, s-a afirmat pe arena istoriei drept cea mai înaintată forţă a societăţii româneşti în lupta pentru libertate socială şi naţională.

ION POPA

QUELQUES ASPECTS DU CHÔMAGE DANS LA ZONE
INDUSTRIELLE DU SUD DU BANAT
(1929—1933)

(Résumé)

Dans les années de la crise économique de surproduction (1929—1933), dans la zone industrielle du sud du Banat, le chômage a pris des proportions considérables, représentant un important facteur d'aggravation de la situation matérielle des masses ouvrières. A Reşiţa, Anina, Dognecea, Ocna de Fier, Secul, Doman, Moldova et d'autres centres industriels de cette zone, beaucoup d'ouvriers ont été mis sur la paille, devenant des claquefaims au vrai sens du mot.

Mobilisées et conduites par les communistes, les masses de chômeurs de cette région se sont levées à la lutte décisive contre l'exploitation capitaliste et la terreur déchaînée du régime bourgeois—agrarien. Leur lutte s'inscrit dans le contexte d'héroïques batailles de classe organisées par la Parti Communiste Roumain pendant les années de la crise.

MĂSURI REPRESIVE ADOPTATE ÎMPOTRIVA MUNCITORILOR ÎN PERIOADA MILITARIZĂRII UZINELOR REȘIȚA

Instaurată prin lovitura de stat din 6 septembrie 1940, dictatura militaro-fascistă marchează începutul unei perioade ce corespunde cu instaurarea unui regim politic de aspră teroare împotriva oricăror forme de luptă antifascistă, pentru drepturi și libertăți democratice și cetățenești. A însemnat înrobirea țării de către hitleriști, trecerea economiei românești sub control german și tirirea României în războiul antisovietic.

Pentru clasa muncitoare și întregul nostru popor, toți acești factori au avut consecințe din cele mai grave în condițiile unei politici antimuncitorești și îndeosebi anticomuniste promovate de noul guvern încă din primele zile ale existenței sale. Grăitoare în acest sens sînt decretul din 5—7 septembrie 1940 care prevedeau pedepsirea cu moartea pentru delictul ca: lupte de clasă indiferent de forma lor de manifestare, instigare antimilitară sau antirăzboinică, nedenunțare de complot¹.

Decretul-lege din 18 februarie 1941, prin care au fost militarizate toate instituțiile și întreprinderile de stat și particulare în care dictatura militaro-fascistă avea un interes deosebit, se adaugă celorlalte măsuri excepționale și permanente de întărire a aparatului represiv luate de guvernul antonescian împotriva muncitorilor. Trecerea la producția de război, punerea sub jurisdicție militară a marilor întreprinderi transformă România în timp foarte scurt într-o țară a cazarmilor, a închisorilor și a lagărelor de concentrare². O astfel de uriașă cazarmă ce urma să deservească mașina de război hitleristă a devenit și Reșița.

În ceea ce privește militarizarea uzinelor Reșița și trecerea lor la producția de război, este necesar să amintim că încă din iulie 1940, apar în consiliul de administrație reprezentanții trustului german „Her-

¹ I. Șerban, *Partidul Comunist Român în fruntea luptei maselor populare din județul Caraș-Severin, împotriva dictaturii antonesciene (1940—1944)*, în *File de istorie*, Reșița, 1971, p. 165.

² E. Cîmponeriu, *Reșița luptătoare*, Ed. Științifică, Buc., 1965, p. 257.

mann Göring Werke“ (H.G.W.) ca: Albert Göring (fratele lui Hermann Göring), Guido Schmidt, K. Staller, iar din 8 august 1941 li se alătură E. Augst, H. Delius, H. Kuchinka, Dr. Luth, Dr. Rheinlaender, Arnold Heczko³. Prezența acestor sinistre nume în conducerea uzinelor reșițene, este rezultatul direct al presiunilor exercitate de Germania nazistă, ce a impus statului român semnarea unui protocol ce se referea direct la trecerea U.D.R.-ului sub controlul și dominația concernului german H.G.W. Deși hitleriștii nu dețineau decît puține acțiuni U.D.R. și acestea acaparate de la concernele cehoslovace „Skoda“ și „Zbrojovkô“ „... conducerea comercială, financiară, tehnică și administrativă a Reșiței precum și a teritoriilor care îi aparțin“⁴ a fost preluată de concernul H.G.W., U.D.R.-ul devenind o simplă filială a acestuia.

Militarizarea uzinei, întărirea aparatului de represiune, legile fasciste antimuncitorești, au permis stăpînilor uzinei dezlănțuirea unei ofensive împotriva nivelului de trai și a drepturilor cîștigate în anii anteriori de către muncitorii reșițeni. Ziua de muncă a fost prelungită la început dela 8 la 10 ore ca mai tîrziu să fie instaurată ziua muncă de 12 ore. Muncitorii care au făcut „politică interzisă“ adică comuniștii, uteciștii, social-democrații de stînga au fost concediați. Intensificarea exploatării corespunde cu luarea de măsuri de intimidare și represiune împotriva oricăror încercări de rezistență a muncitorilor de la U.D.R. Sint grăitoare, referindu-ne la aspectele de mai sus, instrucțiunile ce poartă data de 10 ianuarie 1940 și care prevăd ca în uzină să fie organizate corpuri de pază și informatori speciali aflați sub directă conducere a armatei și siguranței statului⁵.

Odată cu militarizarea, conducerea supremă a uzinelor a fost preluată de Comandamentul militar, în fruntea căruia găsim nume de tristă amintire ca acelea ale colonelului Boitan și a maiorului Staricu. Conducerea militară, mină în mină cu organele siguranței și în bună înțelegere cu stăpînii U.D.R.-ului, constituie principalul organ de represiune și terorizare a muncitorilor reșițeni. Au fost elaborate și puse în aplicare regulamente de ordine interioară, ordine și circulare care purtau mesajul celor mai brutale metode de reprimare a celor mai elementare drepturi muncitorești. Printre primele măsuri luate de către conducerea Comandamentului militar, a fost afișarea decretului referitor la militarizare în toate secțiile și atelierele uzinelor⁶. Acesta cuprindea un număr de 5 capitole, 33 articole, 46 paragrafe și prevedea pedeapsa cu moartea a acelor care „...îndeamnă prin viu grai sau prin orice mijloace la manifestații sau acțiuni cu caracter de uneltire împotriva ordinii politice și sociale existente în stat..., tipăresc, scriu

³ Colectiv autori, *Uzinele Reșița în anii construcției socialiste*, Ed. Acad., Buc., 1963, p. 40.

⁴ *Ibidem*.

⁵ E. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 255.

⁶ Arhiva MJR document nr. 789. (tov. A. Müller din Reșița ne-a pus la dispoziție documentele).

sau multiplică, ori împart manuscrite, schițe ce conțin un îndemn la săvârșirea unui act, sau manifestarea unei idei care constituie uneltire împotriva ordinii existente în stat⁷ (vezi anexa 1). Se pedepsește cu muncă silnică pe viață „... orice legătură cu persoane, asociații sau organizații politice interzise de lege în scopul de a primi instrucțiuni sau ajutoare de orice fel pentru pregătirea unei revoluții politice sau sociale⁸. Se pedepsea cu închisoare de la 10 la 25 ani muncă silnică „... simpla participare la adunările asociațiilor sau formațiilor politice interzise, precum transmiterea de ordine prin viu grai sau scris⁹. Se pedepsea de la 5 la 15 ani închisoare „... mersul în formațiuni pe străzi, piețe publice și șosele în scop de manifestații politice sau sociale¹⁰. La aceeași pedeapsă erau supuși și cei care se întruneau în grupuri, vorbeau sau cântau cîntece ce exprimau anumite idei politice contravenind siguranței statului. La articolul 16 din decretul menționat mai sus se prevedea ca în cazul cînd aceste toate abateri erau săvârșite de comuniști, pedeapsa să fie dublată.

Comandamentul militar al uzinelor reșițene, elaborează și „Regulamentul asupra serviciului interior în instituția militarizată U.D.R.”¹¹, pe care îl face cunoscut prin ordinul circular nr. 15 (anexa 2) și care prin conținutul său venea să întărească și să amplifice atmosfera de dictat și teroare instaurată odată cu militarizarea U.D.R.-ului. La articolul 2 din regulamentul amintit mai sus se menționa că întregul personal al întreprinderii este socotit mobilizat și rechiziționat supus unui „regim de control, disciplină și jurisdicție militară”¹². Comandamentul militar prin art. 6 și 9 prelua conducerea efectivă a U.D.R.-ului începînd cu angajarea personalului, concedierea acestuia, aplicarea de pedepse și trimiterea în judecată în fața curții marțiale, asumîndu-și inclusiv rolul de control asupra producției întreprinderii¹³. Muncitorii erau obligați să poarte brasarde și insigne pentru a putea fi recunoscuți și supravegheați în permanență. Pierderea sau nepurtarea acestor însemne ducea pe loc la amendarea, pedepsirea și concedierea vinovatului. Era interzisă și aspru pedepsită părăsirea locului de muncă fără aprobare specială, citirea izolată sau în grupuri a oricărui ziar sau broșuri, absența nemotivată și întîrzierile din serviciu, precum și orice fel de „aglomerări, vociferări, opoziție la ordinele organelor de pază și control”¹⁴. Neprezentarea la lucru era socotită dezertare și cazul deferit curții marțiale. Se preciza în continuare că întîrzierile voite în executarea lucrului și reaua executare a acestuia precum pierderea, distru-

⁷ *Ibidem.*

⁸ *Ibidem.*

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ Arh. MJR., doc. nr. 788.

¹² *Idem*, p. 1.

¹³ *Idem*, p. 3.

¹⁴ *Idem*, p. 8—10.

gerea de mașini, unelte și instalații sînt socotite acte de sabotaj¹⁵. Cu scopul de a menține mereu starea de nesiguranță și tensiune, Comandamentul militar emitea periodic afișe și așa cunoscutele ordine circulare care erau răspîndite în toate secțiile, minele și atelierele societății U.D.R. Astfel ordinul circular nr. 24 din 29 mai 1942 și nr. 13 din 28 iulie 1941 (vezi anexele 3 și 4) precizau că abaterile menționate mai sus sînt considerate crime de sabotaj și pedepsite cu temniță grea dela 5 la 20 ani¹⁶.

La data de 18 iulie 1941, Comandamentul militar al U.D.R.-ului emite ordinul circular nr. 12 care cu majuscule sublinia că în conformitate cu dispozițiile Ministerului de interne „toți aceia care vor fi desemnați că au comis acte de sabotaj în zona industrială Reșița—Anina vor fi condamnați la moarte și executați imediat, de asemenea vor fi condamnați la moarte și executați aceia care cunosc pe cei care au săvîrșit actele de sabotaj și nu i-au denunțat imediat autorităților”¹⁷. Cu o zi înainte la data de 17 iulie 1941 același comunicat este adus la cunoștința întregii populații civile de pe raza zonei Reșița—Anina, de către comisariatul de poliție și primăria orașului Reșița (anexa 5)¹⁸.

Muncitorii reșițeni și cei de pe întinsele domenii ale U.D.R.-ului pe lîngă faptul că lucrau în condițiile unui aspru regim militar de permanentă supraveghere și control, erau supuși unui tratament inuman. Semnificativ în acest sens este capitolul din regulamentul de ordine interioară care poartă în mod sugestiv titlul „Pedepse”. Pedepsele menționate și aplicate de către Comandamentul militar în mod frecvent erau serviciul peste rînd, arestul și arestul sever, pedeapsa corporală prin aplicarea a 5—25 lovituri cu bastonul, carcera¹⁹. Pedeapsa cu carcera ce urma imediat pedepsei corporale, însemna închiderea muncitorului într-o celulă neaerisită de 2 m înălțime, 0,90 m lățime, 0,70 m adîncime²⁰. Hrana pe tot timpul încarcerării consta în apă și o jumătate de pîine pe zi timp de 10 zile. Trebuie menționat că încarcerarea, pedeapsa corporală erau aplicate numai muncitorilor și nu altor categorii de salariați.

Climatul de dictat în care trebuia să lucreze muncitorul reșițean reiese și din ordinul circular cu cinism intitulat „Cele zece porunci ale muncitorului U.D.R.” (anexa 6), prin care se poruncește disciplină și supunere oarbă față de Comandamentul militar și de stăpîinii uzinei²¹. A fost creat de asemenea un climat de nesiguranță prin amenințarea

¹⁵ *Idem*, p. 9 și doc. nr. 791.

¹⁶ Arh. MJR., doc. nr. 792 și nr. 791.

¹⁷ *Idem*, doc. nr. 796.

¹⁸ *Idem*, doc. nr. 793.

¹⁹ *Idem*, doc. nr. 788, p. 13—14.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Arh. MJR., doc. nr. 794.

ORDIN CIRCULAR Nr. 24

Se aduce la cunoștință generală dispozițiile Art. 31 din D. L. Nr. 864/1941, referitor la „REGIMUL MUNCII ÎN TIMP DE RĂZBOI” ațrăgându-se atențiunea tuturor că aceste dispozițiuni se vor aplica cu toată strictețea contra tuturor infractorilor, oricari ar fi ei.

Art. 31. Dispozițiuni penale.

„Sunt considerate crime de sabotaj și se pedepsește cu TEMNIȚA GREA DELA 5-20 ANI:

a) ORICE ÎNCETARE DE LUCRU, INDIVIDUALĂ SAU COLECTIVĂ, FĂRĂ ÎNCUVIINȚAREA PREALABILĂ A COMANDAMENTULUI MILITAR AL ÎNTREPRINDERII MILITARIZATE, A ÎNDRUMĂTORULUI MILITAR, ETC.

ÎNCUVIINȚAREA ESTE NECESARĂ ȘI ÎN CAZUL DENUNȚĂRII CU PREAVIZ A CONTRACTULUI DE MUNCA, PRECUM ȘI ÎN CAZUL CONCEDIERII FĂRĂ PREAVIZ ÎN ÎMPREJURĂRILE PERMISE DE LEGE.

b) DISTRUGEREA, DETERIORAREA, SUSTRAGEREA (FURT), FALSIFICAREA, FABRICAREA DEFECTUOASĂ PRIN ERORI VOITE, MANIPULAREA SAU MANEVRAREA FRAUDULOASĂ SAU FĂRĂ CALITATE A MAȘINILOR, A ÎNSTALAȚIILOR, ÎNSTRUMENTELOR DE LUCRU, MATERIALELOR, MARFURILOR ȘI PRODUSELOR, ÎN TOTUL SAU ÎN PARTE, FIE DIN PARTEA SALARIAȚILOR FIE DIN PARTEA PATRONULUI

INSTIGATORII la infracțiunile prevăzute și pedepsite conform prezentului articol, se pedepesc cu maximum prevăzut de acest articol.”

Să ia deci aminte:

- Și cei cari fură curele, materiale de tot felul și scule din uzine și ateliere, precum
- Și toți acei cari părăsesc serviciul, lipsând nemotivat și fără rost.

În interesul ordinii, disciplinei și asigurării producției, cum și în interesul Armatei și Țării, vom fi fără cruțare față de toți cei ce vor cădea în vină.

Deasemenea să se mai ia aminte, că în conformitate cu hotărârea Președinției Consiliului de Miniștri, pentru acte de sabotaj și pentru tănuirile celor ce le-ar săvârși - în zona industrială Reșița - Anina, - se va aplica și pedeapsa cu moartea (a se vedea și ordinul circular Nr. 12 din 18 Iulie 1941).

Domnii șefi de secție sunt obligați a aduce la cunoștința tuturor subordonaților lor, personal și pe a lor răspundere, dispozițiunile prezentului ordin, pentru ca nimeni să nu mai poată invoca neștiința.

După aceasta ordinul se va afixa la loc vizibil și se va raporta, de secții executarea, direct Comandamentului Militar.

Reșița, 29 Mai 1942.

COMANDANTUL MILITAR AL UZINELOR REȘITA

Colonel

Boian Panait

Fig. 3 — Ordinul circular nr. 24 referitor la regimul muncii în timp de război.

Ordin Circular Nr. 13

Urmare la ordinul circular Nr. 6 și pentru limpezirea unor chestiuni asupra cărora parte din angajați U.D.R. nu sunt compleți înmuriți, se ordonă următoarele:

1. NICI UN ANGAJAT AL U.D.R. (FLOTANT SAU PERMANENT — NECALIFICAT, SPECIALIZAT SAU CALIFICAT) NU POATE REFUZA SA LUCREZE ACOLO UNDE ESTE REPARTIZAT DE ȘEFII SAI.

REFUZUL DE A LUCRA SUB MOTIVUL CA A FOST DAT LA ALTA SECȚIE DECAT ACEIA LA CARE CONTEAZA, SAU CA A FOST DAT LA UN SERVICIU CARE NU-I CONVINE DIN DIFERITE CONSIDERAȚIUNI NEJUSTIFICATE, SE INCADREAZA ÎN LEGEA SABOTAJULUI ȘI SE PEDEPSEȘTE AȘA CUM S'A ARATAT ÎN ORDINUL CIRCULAR Nr. 6.

2. LIPSURILE NEMOTIVATE DELA LUCRU, DEASEMENEA SE VOR CONSIDERA CA REFUZ DE SERVICIU ȘI INFRACȚIUNII SE VOR INCADRA ÎN LEGEA SABOTAJULUI, PEDEPSINDU-SE CONFORM ORDINULUI CIRCULAR Nr. 6.

CONCEDIILE DE ORICE FEL ACORDATE DE MAESTRI NU SUNT VALABILE, EI NEAVAND ACEST DREPT. CONCEDIILE CONVENȚIONALE SE POT ACORDA DE ȘEFII DE SECȚII, DACA INTERESELE EXPLOATARII PERMIT ACEASTA, IAR CELE NECONVENȚIONALE, NUMAI DE DIRECȚIUNE, CU AVIZUL ȘEFILOR DE SECȚII ȘI APROBAREA COMANDAMENTULUI MILITAR.

3. PE LANGA SANȚIUNILE PREVĂZUTE ÎN ORDINUL CIRCULAR Nr. 6 CEI CE VOR CADEA ÎN GREȘELILE ARATATE LA PUNCT. 1 ȘI 2 DE MAI SUS — PANA LA JUDEC. PROCESULUI — VO RFI DAȚI AFARA DIN SERVICIU ȘI CONCENTRAȚI IMEDIAT, ANULANDULI-SE ORICE SCUTIRE.

Legiuitorul a prevăzut aceste grele pedepse, pentru următoarele considerațiuni:

— a munci, nu e rușine; e reșinos și condamnat înșă a sta și trândăvi ocașă, atunci când țara are nevoie de producție și când mulți din fiii ei cari trebuiesc ajutați, își jertfesc viața pe front pentru patrie;

— cei ce nu vor să muncească acolo unde sunt puși, înseamnă că n'au nevoie de câștig și ocupă un loc în dauna altor nevoiași cari ar dori să muncească pentru a câștiga existența lor și a familiilor lor;

— în împrejurările prin care trece țara, oricare din angajați statului sau întreprinderilor particulare militarizate, sunt obligați și au o datorie sfântă să muncească din răspuțeri pentru sporirea producției, aceasta fiind în interesul patriei și în ajutorul luptătorilor de pe front. Cine nu lucrează sau lipsește dela lucru, dezertează dela datorie și dezertorul n'are ce căuta în mijlocul nostru.

Atrag atențiunea asupra celor de mai sus, în special angajaților dela laminare, bandaja, turnătorie, forje, fabrica de mașini etc., cărora secțiunile respective — din diferite cauze — neavând posibilitatea să lucreze în prezent de lucru, aceștia, au preferat să stea acasă decât să lucreze la locomotive, sau la alte secțiuni cari aveau nevoie de brațe de muncă.

Decă se vor mai repeta cazurile, aceștia vor sta definitiv acasă, pe front sau la pușcărie.

Acest ordin se va citi și explica tuturor pentru executare, după care se va atâșa la loc vizibil.

Reșița, 28 Iulie 1941.

COMANDANTUL MILITAR AL UZINELOR REȘIȚA
Colonel BOITAN PANAIT

Fig. 4 — Ordinul circular nr. 13 care precizează abaterile ce sînt considerate crime de sabotaj.

Comisariatul de Poliție Reșița.

No. 11637/5 din 17 Iulie 1941.

PUBLICAȚIUNE

Motivat de ordinul Ministerului Afacerilor Interne No. 5540/1941, se aduce la cunoștința întregii populații, funcționarilor publici și particulari, precum și muncitorilor de orice categorie, că Președinția Consiliului de Miniștri a dispus, ca: toți acei ce vor fi dovediți că au săvârșit acte de sabotaj în zona industrială Reșița—Anina, vor fi condamnați la moarte și executați imediat.

Deasemenea, vor fi executați și acei cari vor fi cunoscut pe acei cari au comis acte de sabotaj, și nu i-au denunțat autorităților.

Șeful Comisariatului, Comisar-Sef

Eugen Murgău

Primarul orașului

Axente Mureșanu

Tip. A. Leob, Reșița.

Polizeikommissariat Reschitz.

Nr. 11637/5 vom 17. Juli 1941.

KUNDMACHUNG

Wir bringen die begründete Verordnung des Innenministeriums Nr. 5540/1941 allen Bewohnern, den Staats- und Privatbeamten, sowie der gesamten Arbeiterschaft zur Kenntnis, dass der Ministerrat folgendes beschlossen hat: Alljene Personen, welchen nachgewiesen wird, dass sie Sabotageakte im Industriegebiet Reșița—Anina verüben, zum Tode verurteilt werden. Das Urteil wird sofort vollstreckt.

Desgleichen werden zum Tode verurteilt auch jene Personen, die den Saboteuren Vorschub leisten, oder Kenntnis haben, dass Sabotageakte verübt werden und sie diese nicht sofort den Behörden anzeigen.

Sef. Bir. Pol. de Sig. Comisar

Traian Șchiopu

Fig. 5 — Instituirea pedepsei cu moartea pentru acțiunile de sabotaj în zona industrială Reșița.

CELE ZECE PORUNCI ALE MUNCITORULUI U. D. R.

1. Conformează-te întocmai regulamentului de lucru al uzinelor, precum și al secției unde lucrezi. Respectă contractul colectiv pe care l-ai încheiat la angajare.

2. Respectă cu stăruință ordinele Comandamentului Militar. Ele sunt date numai în interesul bunei rânduieli în uzine, precum și în interesul liniștii și siguranței la care toți trebuie să veghem.

3. Ascultă-ți șefii; poartă-le respect și nu ieși din cuvântul lor, căci ei nu urmăresc altceva decât interesele serviciului și binele muncitorului.

4. Muncește cu drag și sârguință căci muncești nu numai pentru întreprindere, ci și pentru tine însuși și pentru patria în care trăiești.

Muncitorul harnic și care își vede cu cinste și credință de serviciu și lucrul său, este bine văzut și bine plătit de toți. Șefii îl caută spre a-i da de lucru, iar egalii săi îl respectă.

5. Nu-ți însuși ceea ce nu este al tău. Furtul degradează omul, și muncitorul care își fură patronul, nu merită să mănânce pâine de pe urma lui.

6. Nu părăsi lucrul în timpul orelor de lucru și nu pierde vremea stând degeaba, sau la taifas cu alții, în timpul cât ești plătit să muncești. Cine face altfel, fură timpul plătit, își fură patronul, se fură pe el însuși.

7. Nu lipsi de la serviciu. Cine lipsește, este dezertorul de la datoria ce o are către aparătorii patriei și către țară.

8. Ostașul pe front își jertfește viața, apărând patria și neamul. La adăpostul jertfei lui, muncitorul își vede liniștit de lucru. Muncește din răspuțeri, pentru ca cel puțin pe acenstă cale să ajute ostașul în greaua și marea lui sarcină, procurându-i ceea ce îi trebuie pentru răpunerea înamicului patriei.

9. Fii credincios și răbdător. Așteaptă cu încredere deplină în toate ocaziunile și nu cârți contra nimănui.

10. Păzește uzina ca pe bunul tău propriu, căci prin uzină trăiești. Ea îți asigură câștigarea pâinii ceo de toate zilele, pentru tine și familia ta. Fără uzină mii și mii de lucrători n'ar avea cum să se hrănească. Impiedecă și denunță imediat pe cei ce-i vor răul.

Reșița, Octomvrie 1941.

COMANDAMENTUL MILITAR
AL UZINELOR REȘIȚA
Colonel P. BOITAN

Fig. 6 — Cele zece porunci ale muncitorului de la U.D.R. prin care Comandamentul militar al uzinelor, dicta disciplină și supunere oarbă față de regimul militar și de patronii uzinei.

ORDIN CIRCULAR Nr. 27

Marele Stat Major al Armatei a militarizat întreprinderile Reșița, a dat dispense de mobilizare și a rechiziționat pentru lucru întregul personal angajat la U.D.R., cu scopul ca să facă din fiecare funcționar — din fiecare muncitor UDR-ist, un ostaș care să lucreze cu răvnă și cu cinste acolo unde va fi pus, știind fiind că lucrează pentru țară — pentru armată. Prin urmare cei cari nu-și văd de treabă, lipsesc dela datoria lor de ostași rechiziționați sau mobilizați pentru lucru și deci această nesocotire a ordinelor ostășești, nu poate rămâne nepedepsită.

Pentru cei cari până acum n-au înțeles încă această situație — cu toate ordinele date — și cari prin purtarea lor arată o vădită nesimțire și o vădită lipsă de conștiință în serviciul ordonat în folosul Patriei, reamintesc și ordon următoarele:

1. Părăsirea serviciului ce-l are fiecare, fără aprobare specială, se consideră act de sabotaj, iar vinovatul va fi urmărit prin forța publică și trimis în judecata Curții marțiale.

2. Absențele nemotivate dela lucru se vor pedepsi cu toată asprimea, atât prin amenzi bănești socotite pentru fiecare zi lipsă dela lucru, cât și prin îndepărtare din serviciu pe timp de 15 până la 30 zile.

Atât cei cari au fost pedepsiți cu amenzi bănești, cât și cei care vor fi pedepsiți cu îndepărtare de serviciu pe timp de 15-30 zile, pierd și dreptul de alimente pe zilele lipsă, precum și pe zilele cât au fost îndepărtați.

UDR-ul, nu este obligat să procure și să dea alimente celor cari nu lucrează în exploatare și stau acasă pentru alte treburi, cu toate că sunt rechiziționați sau mobilizați pentru lucru.

3. Cei cari totuși, nici prin aceste măsuri nu se vor îndrepta, vor fi concediați definitiv la prima greșală și apoi vor fi trimiși pe front la unitățile lor. Dacă unitățile lor nu sunt pe front, vor fi concentrați la detașamentele de lucru, în tabere de muncă.

4. Tot infractori, vor fi socotiți și acei cari la adăpostul unui bilet de boală, nu vin la lucru, iar în schimb își văd de alte treburi străine exploatarelor.

Cei cu bilete de boală, găsiți la control lucrând în altă parte în loc să-și caute de sănătate, se mai fac vinovați și de înșelăciune; ca urmare, vor fi trași la răspundere și pentru acest fapt, fără nici o considerare.

Țara și neamul cer supunere, ascultare, muncă și sacrificii din partea tuturor.

O bună parte din frații noștri își fac cu prisosință datoria lor de ostași pe front, la mii de kilometri depărtare de familiile și țara lor, spre cinstea și mărirea patriei și spre lauda lor; cu atât mai mult se impune ca acei cari lucrează pe frontul muncii, cu plată, lângă familiile lor și la adăpost de glorie, să-și facă cinstit și ordonat datoria, dând pe această cale ajutor celor cari își jertesc viața pentru toți la hotarele țării. Cine face altfel, este un netrebnic, un trădător, care trebuie să-și primească cu prisosință răsplata meritată, pentru fapta lui urâtă.

Acest ordin se va aduce la cunoștință generală prin Domnii șefi de secții, cari vor raporta de executarea și apoi va fi avizat la loc vizibil.

COMANDANTUL MILITAR AL UZINELOR REȘIȚA

Colonel

BOITAN PANAIT

IMPR. U.D.R.

permanentă a muncitorului cu concedierea și trimiterea în judecată în fața curții marțiale pentru cele mai mici abateri începînd cu ofensa adusă superiorului, părăsirea serviciului fără aprobare, refuz de la lucru, furt, sabotaj²². Odată cu militarizarea uzinelor s-a încercat și fascizarea acestora prin înscrierea în dispozițiile finale ale regulamentului amintit „ca salutul în incinta uzinelor să fie cel cu brațul drept întins”²³ și înregimentarea cu forța a muncitorilor în organizația fascistă germană D.A.R. (Deutsche Arbeiterschaft Rumäniens) și în Grupul etnic german²⁴. Toate aceste încercări au fost înlăturate de la bun început prin lupta antifascistă dusă de muncitorii reșițeni care indiferent de naționalitate, au protestat vehement împotriva încorporării uzinei în concernul „Hermann Göring” și a împinzirii ei cu agenți ai Gestapoului.

Din cele relatate putem să ne dăm seama că atît Comandamentul militar cît și conducerea administrativă a U.D.R.-ului nu urmăreau decît transformarea miilor de muncitori din zona industrială a Reșiței în simple unelte vorbitoare, docile printr-un climat de permanentă teroare în scopul obținerii de beneficii cît mai substanțiale, și îndeosebi pentru înăbușirea combativității lor revoluționare. Comandamentul militar U.D.R. (principal organ de opresiune și reprimare) avea în subordine 200 de soldați, un pluton de execuție permanent pregătit, un mare număr de paznici înarmați, pază militară precum și un numeros serviciu de informatori recrutați din rîndurile elementelor dușmănoase²⁵.

În pofida sistemului de represiune instaurat, la Reșița rezistența muncitorilor nu a putut fi înfrîntă. Cunoscute fiind tradițiile și experiența de luptă a muncitorilor reșițeni, cu atît mai mult în aceea perioadă de crîncenă încercare, muncitorii reșițeni uniți în jurul Partidului Comunist Român și-au adus aportul și jertfa lor pentru eliberarea socială și politică, împotriva dictaturii militaro-fasciste, împotriva criminalului război hitlerist. Reșița în toți acei ani s-a transformat într-un bastion al rezistenței antifasciste, într-un centru al sabotajului mașinii de război naziste și a producției de război, al organizării de greve și mișcări revendicative. Toate acestea sînt mărturii ale participării Reșiței și a locuitorilor din județul Caraș-Severin la realizarea mărețului act de la 23 August 1944.

OVIDIU BOZU

²² *Idem*, doc. nr. 788 și doc. nr. 795.

²³ *Idem*, doc. nr. 788, p. 20.

²⁴ Uzinele Reșița..., p. 106.

²⁵ E. Cimponeriu, *op. cit.*, p. 268.

UNTERDRÜCKUNGSMASSNAHMEN, DIE WÄHREND DER MILITÄRISIERUNG DER REȘIȚAER-WERKE GEGEN DIE ARBEITER GETROFFEN WURDEN.

(Zusammenfassung)

Die Einführung der militärisch-faschistischen Diktatur in Rumänien, die politische und wirtschaftliche Unterordnung des Landes durch das nazistische Deutschland, bedeutete den Beginn eines wilden Terrors für die gesamte Arbeiterklasse. Die Militarisierung der Reșița-Werke, die Einfügung dieser in dem deutschen Konzern „Hermann-Göring Werke“ — ist ein Teil der politischen, sozialen und wirtschaftlichen Massnahmen die von der Antonescu-Regierung getroffen wurden, um jedwelche und bürgerliche Rechte zu liquidieren. Die effektive Übernahme der Leitung des Werkes durch die militärische Kommandatur der U.D.R. bedeutete praktisch die Einführung eines Regimes der Unterdrückung und der Verstärkung der Ausbeutung der Arbeiter aus dem Industriergebiet des montanistischen Banats. Die Einführung des Repressions- und Terrorregimes konnte jedoch den Widerstand der Arbeiter aus Reșița und aus den ausgedehnten Gebieten der U.D.R. nicht brechen. In den Jahren 1941—1944 verwandelte sich Reșița in ein Zentrum der Sabotierung der nazistischen Kriegsmaschinerie, der Kriegsproduktion, für Veranstaltungen von Streiks und revendikativen Bewegungen, für den antifaschistischen Kampf.

DOCUMENTE REFERITOARE LA ACȚIUNILE GREVISTE ȘI DE SABOTAJ ORGANIZATE DE CLASA MUNCITORE SUB CONDUCEREA P.C.R. ÎN ZONA INDUSTRIALĂ A BANATULUI DE SUD ÎN PERIOADA 1942—1944

În Banat — ca pe întreg cuprinsul țării — populația română și alături de ea și cea mai mare parte a populației naționalităților conlocuitoare a trecut în perioada anilor 1940—1944 la organizarea rezistenței antifasciste, care a îmbrăcat forme dintre cele mai variate, multe dintre ele indicate în Platforma P.C.R. din 6 septembrie 1941 din care cităm: „*Comitetul Central subliniază pentru membrii săi necesitatea luptei concrete împotriva hoardelor hitleriste prin sabotaj și lupta de partizani. Împiedecarea producției de război, a transportului de muniții, arme și armate pentru asupritorii sângeroși ai poporului român, pentru războiul lui Hitler, lupta cu arma în mână împotriva armatei lui Hitler e datoria fiecărui patriot român care iubește libertatea și independența poporului român*”¹.

În studiul de față evidențiem doar două forme de manifestare a populației județelor Caraș și Severin împotriva fascismului, a războiului antisovietic și exploatării nemiloase, și anume prin greve și acte de sabotaj.

În condițiile specifice perioadei create de participarea României la cel de-al II-lea război mondial alături de Germania hitleristă, când scumpetea atinsese cote nemaîntîlnite pînă atunci la principalele articole alimentare și de îmbrăcăminte, cînd clasei muncitoare care lucra în primul rînd pentru alimentarea frontului cu armament și alte produse i se impusese să lucreze chiar și 12 ore pe zi², cînd țărănimii i se rechiziționau animalele și produsele agro-alimentare, nemulțumirile deveniseră permanente, alarmînd autoritățile respective.

Cel care a ridicat steagul luptei împotriva războiului, a organizat și condus întreaga mișcare de rezistență antifascistă a fost Partidul Comunist Român. Prin organizațiile sale teritoriale a desfășurat o amplă

¹ *Documente din istoria P.C.R.* Ediția a-II-a, 1953, București, p. 349.

² Filiala Arh. St. Caransebeș, fond Legiunea de jandarmi Caraș, dos. 39/1941, f. 57.

activitate de propagandă ideologică și revendicativă prin greve sau conflicte de muncă individuale sau colective. Asupra obligațiilor militare și materiale impuse de participarea României la războiul antisovietic, orice încetare a lucrului constituia o lovitură puternică, un act de un deosebit curaj, care dobîndea un profund caracter politic, constituind o formă eficientă de exprimare a dezacordului total cu politica falimentară a dictaturii antonesciene.

În vara anului 1942 odată cu încheierea noilor contracte de muncă au loc mari nemulțumiri printre muncitorii mineri și metalurgiști din Anina și Reșița. Astfel la 12 iunie 1942 minerii din Anina și-au manifestat protestul față de tergiversarea acordării unui spor de salarii de 10% și a altor drepturi de către Soc. U.D.R.³. Mari nemulțumiri s-au făcut simțite și printre metalurgiștii din Reșița, care au protestat datorită faptului că Societatea U.D.R. a ridicat prețurile alimentelor și produselor textile, nefiind în concordanță cu majorările de salarii acceptate de Înalta Curte de Casație. Iată ce se spune în protestul muncitorilor reșițeni: „*Pentru noi, muncitorii, Societatea nu ne poate acorda mărirea salariilor, noi care toată ziua muncim în foc și căldură, noi la care în fiecare săptămînă ne trebuie cîte o cămașă, căci de foc se arde, cî muncesc mai mult flămînzi, de multe ori se duc numai cu pîine la lucru și familia suferă de foame*”⁴.

Nemulțumirile muncitorilor îmbrăcau adeseori forme foarte variate și de cele mai multe ori erau puse în legătură cu tirîrea României în războiul antisovietic de către generalul Antonescu și acoliții săi. Este semnificativ și faptul că un muncitor de la fabrica de mobilă Balta Sărată, Caransebeș, în iunie 1942 a aruncat în sala de mese a fabricii cu o sticlă în portretul înrămat al lui Ioan Antonescu, spărgîndu-i sticla și dîndu-l jos din cui, exprimîndu-se „*Mult mai stai, tu, aici?*”⁵. Acest fapt care nu era singular are o semnificație profundă pentru atitudinea de ostilitate a poporului față de cei ce se aflau în acea perioadă de cruntă teroare la cirna țării, ducînd țara pe marginea prăpăstiei.

Dintre acțiunile greviste care au urmat acestui val de nemulțumiri neîntrerupte din județul Caraș amintim pe cea a lucrătorilor de pe șantierul Moniom Caraș, care au încetat lucrul la 31 august 1942 datorită unor rețineri din salariu făcute în mod ilegal⁶.

Cu toate că muncitorii mineri erau mobilizați pentru lucru, datorită salarizării nedrepte și scumpetei alimentelor, lipseau în număr mare de la lucru, așa cum reiese dintr-o notă informativă a postului de jandarmi Berzasca, referitoare la numeroasele absențe ce se constatau la minele din Cozla⁷.

³ F.A.S. Caransebeș, fond Legiunea de jandarmi Caraș, dos. 39/1943, f. 6

⁴ F.A.S. Caransebeș, fond Legiunea de jandarmi Caraș, dos. 9/1941, f. 121

⁵ F.A.S. Timișoara, fond Inspectoratul de jandarmi Timișoara, dos. 58/1942, f. 1055

⁶ F.A.S. Caransebeș, Legiunea de jandarmi Caraș, dos. 9/1941, f. 222

⁷ *Idem*, fila 122

Într-o altă notă informativă a Legiunii de jandarmi Caraș din 5 septembrie 1942 se atrage atenția autorităților superioare asupra faptului că minerii din Anina au început să părăsească lucrul din cauza salariului prea mic și a tratamentului neomenos practicat de unii ingineri⁸. În documentele vremii aceste fapte nu sînt interpretate drept acțiuni greviste sau acte de sabotaj; dar avîndu-se în vedere faptul că părăsirea lucrului devenise un fenomen de masă, trebuie interpretat, dacă nu ca o grevă, ca un conflict latent de muncă, cu mari implicații asupra producției de război. Mulți dintre cei care au părăsit lucrul au fost trimiși în fața Curții Marțiale din Timișoara.

În anul 1943, datorită slabei aprovizionări cu alimente și creșterii accentuate a decalajului între cîștigurile reale și scumpetea exagerată din centrele industriale ale Banatului de sud, au dus la declanșarea a numeroase greve demonstrative și la creșterea numărului conflictelor de muncă, cele mai multe la marile uzine reșitene la secțiile de sculărie, laminoare și construcții⁹. Semnalăm și acțiunea revendicativă a muncitorilor portuari din Moldova Veche¹⁰. O grevă demonstrativă s-a înregistrat la minele din Anina la 3 iulie 1943, datorită salarizării necorespunzătoare. La fața locului s-a deplasat colonelul Panait Boitan, comandantul militar al Uzinelor Reșița și un delegat al Inspectoratului Muncii din Timișoara. Alarmată de amploarea pe care ar fi putut s-o ia această grevă, compania de pază din localitate a luat măsuri ca toți minerii să iasă din mină, împotriva înțelegerii dintre ei. Printre agitatorii la grevă a fost remarcat Mihail Craiovan „fost membru al Partidului Social Democrat și bănuît de activitate comunistă”¹¹.

La 16 iulie 1943 a avut loc o grevă demonstrativă la fabrica de șuruburi Chirșa din Anina; greva care a avut loc între orele 14—17 a fost inițiată de 11 muncitori datorită faptului că nu li s-a acordat un spor de salariu, alăturîndu-li-se încă 24 muncitori¹². Referitor la această acțiune revendicativă, Legiunea de jandarmi Caraș o califică drept grevă; pe bună dreptate, căci din totalul de 135 muncitori, 35 au refuzat să înceapă lucrul pînă li s-a promis că li se va acorda sporul de salariu solicitat¹³. În această perioadă muncitorii de la acea fabrică s-au opus hotărîrii luate de conducerea de a munci 10 ore pe zi¹⁴.

O formă mai eficientă de luptă împotriva fascismului și războiului a constituit-o sabotajul, practicat pe scară largă între anii 1940—1944. În Rezoluția C.C. al P.C.R. din ianuarie 1942, clasa muncitoare era îndemnată să treacă la sabotarea producției de război, dînd astfel o lovitură puternică fascismului. În documentul suscitât se precizează: „E

⁸ *Idem*, fila 231

⁹ W. Marin, Gh. I. Oancea *Mișcarea antifascistă și revoluția populară din Banat*, Timișoara, 1971, p. 230

¹⁰ *Idem*, p. 225

¹¹ F.A.S. Caransebeș, Legiunea de jandarmi Caraș, dos. 9/1941, f. 429

¹² *Idem*, fila 432, 489

¹³ *Ibidem*

¹⁴ *Idem*, fila 442

datoria fiecărui muncitor, față de poporul român să lupte prin metodele sabotajului pasiv și activ pentru dezorganizarea și oprirea producției de război a fascismului german¹⁵.

Consecvență acestor indicații, clasa muncitoare din România a recurs la variate forme de sabotare a producției de război. Comitetul regional Banat al P.C.R. și-a îndreptat atenția asupra organizării actelor de sabotaj în zona industrială a Reșiței. Acțiunile de sabotaj s-au desfășurat prin „încetinirea și complicarea lucrului la toate produsele de interes militar” și prin „acte de sabotaj directe pentru întreruperea fabricației sau pentru defectarea produselor militare”¹⁶. S-a practicat pe scară largă încetinirea producției mai ales în secțiile de unde se produceau minele marine, tunurile, aparatele aeriene de tip Bungesu, aruncătoarele de mine etc.¹⁷.

În acest sens este revelatoare o adresă a „Astrei” — fabrică română de vagoane, motoare, armament și munițiuni S.A., stațiunea Orăștie, către Soc. U.D.R. referitoare la prelucrarea obuzelor de 120 mm trimise de uzinele reșițene cu grave defecte de fabricație, făcându-le inutilizabile¹⁸.

Acte de sabotaj au fost organizate de comuniști, de foști social-democrați și membri ai sindicatului metalurgist prin introducerea în cuptoarele Siemens-Martin a obuzelor neexplodate, care distrugau bolțile cuptoarelor, prin distrugerea aparatelor de ochire la unele aruncătoare de mine, care constituiau o comandă urgentă pentru front etc.¹⁹.

Un rol important în organizarea actelor de sabotaj le-a revenit muncitorilor ceferiști, care au îndurat lipsuri și privațiuni deosebite în perioada războiului.

La 22 octombrie 1942, șeful stației CFR Oravița raportează Comisariatului de poliție din localitate că în noaptea de 8—9 octombrie 1942 a fost așezată de autori necunoscuți o bară de lemn înaintea trenului care circula pe linia Răcășdia—Oravița, cu intenția de a deraia locomotiva²⁰. Cu anchetarea cazului este însărcinat comisarul ajutor care în raportul său din ziua următoare menționa că bara a fost luată de la secția de întreținere din Oravița, exprimându-și bănuiala „ca nu cumva să se fi introdus vreun agent comunist în rândurile muncitorilor și să-i fi corupt la această ideologie”²¹.

În toamna anului 1942 sînt înregistrate și alte acte de sabotaj organizate de muncitorii ceferiști din zona Oraviței. Astfel, într-un raport al Poliției de reședință Oravița înaintat la 27 noiembrie 1942 Inspectoratului regional de poliție Timișoara se relatea despre furturile a 52 tu-

¹⁵ Documente din istoria PCR. Ed. II-a 1953, București, p. 361

¹⁶ W. Marin, Gh. Oancea, op. cit., p. 231

¹⁷ Ibidem

¹⁸ Arhiva I.C.M. Reșița, fond UDR — direcția exploatarei Reșița dos. 1/1942, f. 135—136

¹⁹ W. Marin, Gh. I. Oancea, op. cit., p. 232

²⁰ F.A.S. Caransebeș, Poliția de reședință Oravița, dos. 167/1942, f. 25

²¹ Idem, fila 26

buri de cauciuc tăiate de la vagoanele germane care circulau pe distanța Timișoara—Oravița²². În același document pentru a atrage atenția asupra presupuselor acte de sabotaj îndreptate împotriva armatei germane, se face următoarea precizare: „Dintre 56 tuburi furate, nici unul n-a fost tăiat de la vagoanele italiene, franceze sau române, cari staționează cu zecile în gară, ci numai de la vagoanele germane“, ca la sfârșitul raportului să arate că „se poate ca la mijloc să fie și un act de sabotaj...“²³.

Amploarea acțiunilor de sabotaj desfășurate la Reșița era cunoscută chiar și de mareșalul Antonescu, care într-o ședință a Consiliului de Miniștri din 24 iulie 1942 își manifestase nemulțumirea față de producția redusă în comparație cu capacitățile de producție²⁴.

Organele de siguranță au intrat în alertă și au urmărit pas cu pas activitatea comuniștilor localnici. În urma unei trădări, la 1 noiembrie 1942 s-a trecut la arestarea întregii organizații comuniste din Reșița, formată din 32 de membri „dovediți a fi activat prin organizarea de celdule comuniste, strângeri de cotizații de partid «Ajutorul Roșu», precum și preconizarea de acte de sabotaj, în industria de război locală, prin începutul procurării de dinamită etc.“²⁵.

Respectând regulile de conspirație, actele de sabotaj organizate de comuniștii arestați n-au putut fi dovedite cu ocazia cercetărilor.

În anii următori acțiunile de sabotaj vor continua cu o amploare și mai mare. Într-un raport din 1943 al Siguranței privind activitatea Comitetului regional Banat al P.C.R. se precizează: „muncitorii din Reșița au făcut de mai multe ori scurt circuit, au stricat tunuri, tancuri și mașini foarte scumpe. La Bocșa Montană au organizat acte de sabotaj, au tăiat firul de înaltă tensiune, au stricat motoare, lucrează încet, pornind la organizarea unei acțiuni comune cu cei de la Reșița pentru ridicarea salariului. Au organizat o celulă la Bocșa. Au făcut legătura cu Ocna-de-Fier“²⁶.

La acțiunile de sabotaj ale muncitorilor metalurgiști s-au adăugat și cele ale minerilor. Astfel, Marele Stat Major printr-un ordin din 24 iulie 1943 al biroului de contrainformații menționa că la minele de cărbuni Cozla, de pe Clisura Dunării, „au fost dezizolate 2 fire electrice și apoi legate cu o sîrmă pentru a produce scurt circuit în mină“, iar „la carele de extracție ale puțurilor s-au găsit lemne puse cruciș pentru a produce dărîmarea unei porțiuni din puțul de producție, ruperea carului și a liniei de extracție“²⁷. Acțiunile de sabotaj organizate la această

²² *Idem*, fila 52

²³ *Ibidem*

²⁴ W. Marin, Gh. I. Oancea, *op. cit.*, p. 232

²⁵ F.A.S. Caransebeș, Parchetul Tribunalului Caraș, dos. 12/1942, f. 170

²⁶ V. Mircea, *Lupta clasei muncitoare și țărănimii îndreptată împotriva dictaturii militare fasciste și a războiului hitlerist* (documente), în *Anale de istorie*, an XV, nr. 4/1969, p. 96—97

²⁷ P. Paliu, *Din acțiunile de sabotaj ale maselor populare împotriva mașinii de război fasciste*, în *Revista Arhivelor*, an VII, nr. 1 1964, p. 76

mină — se menționează în încheierea aceluiași ordin „*evidențiază rezultatul unei acțiuni dirijate de mișcarea comunistă care activează conform instrucțiunilor*”²⁸.

Printre acțiunile de sabotaj organizate în toamna anului 1943 la uzinele din Reșița trebuie adăugat și incendiul provocat la fabrica de locomotive la 23 septembrie 1943, provocând pagube de cca. 200.000.000 lei. Referitor la suma apreciabilă a pagubelor, Comisariatul de poliție Reșița raporta Parchetului Tribunalului Caraș „*că n-ar fi exclusă vreo acțiune de sabotaj*”²⁹.

Numeroaselor acțiuni de sabotaj organizate cu mult curaj de muncitorii metalurgiști, mineri și ceferiști s-au adăugat în această perioadă și unele acțiuni individuale sau colective ale țăranimii, care prin sustragerea dela obligațiile impuse de legea rechezițiilor, loveau în aprovizionarea armatelor aflate pe frontul antisovietic. Într-o circulară a inspectoratului de jandarmi Timișoara se menționează că numeroși țărani din județul Timiș-Torontal și-au vândut caii înscrși pentru rechiziție în favoarea armatei. În același ordin se face precizarea că majoritatea locuitorilor comunei Greoni, plasa Oravița, din jud. Caraș și-au vândut caii care erau înscrși pentru rechiziție, iar pentru 9 țărani din comuna Ciuchici s-au întocmit dosare de dare în judecată pentru același motiv³⁰.

Din numeroasele acțiuni revendicative, greve și de sabotaj organizate și conduse de P.C.R. prin organizațiile sale județene din sudul Banatului, au fost prezentate în acest material doar câteva; însă prin amploarea lor au dat lovituri puternice mașinii de război fasciste, au slăbit aparatul de stat antonescian și au pregătit terenul unor noi bătălii, care vor culmina cu istoricul act de la 23 August 1944 definite de secretarul general al Partidului Comunist Român tovarășul Nicolae Ceaușescu ca o „*încununare a eroiceii lupte revoluționare purtate de oamenii muncii, de forțele progresiste ale societății, în frunte cu partidul comunist, împotriva fascismului și a războiului a dominației imperialismului străin, pentru eliberare socială și națională*”³¹.

CONSTANTIN BRĂTESCU

²⁸ *Ibidem*

²⁹ F.A.S. Caransebeș, Parchetul Tribunalului Caraș, dos. 7/1943, f. 393

³⁰ F.A.S. Timișoara, Inspectoratul de jandarmi Timișoara, dos. 58/1942, f. 31

³¹ Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntarea rostită la sesiunea jubiliară a Marii Adunări Naționale consacrată celei de-a XXV-a aniversări a eliberării patriei de sub jugul fascist*, în *Anale de istorie* an XV, nr. 5/1969, f. 4

BELEGE ÜBER STREIK- UND SABOTAGEAKTIONEN DIE VON DER
ARBEITERKLASSE UNTER DER FÜHRUNG DER K.P.R. IN DER
INDUSTRIEZONE IM SÜDEN DES BANATS ZWISCHEN 1942—1944
ORGANISIERT WURDEN

(Zusammenfassung)

Während des II. Weltkrieges organisierte die Arbeiterklasse aus den großen Industriezentren im Süden des Banats unter der Führung der lokalen Organe der K.P.R. zahlreiche Streikaktionen und Sabotageakte und brachte so ihre totale Abneigung gegen die Anteilnahme Rumäniens am antisowjetischen Krieg, der Anwesenheit der deutschen Truppen in Rumänien und der ökonomischen Versklavung des Landes gemäß den Interessen Hitlerdeutschlands, zum Ausdruck. Solche Aktionen wurden in Reșița, Anina, Moldova-Veche, Cozla, Oravița und Bocșa Montană organisiert, Aktionen die in der Zeit 1942—1944 immer häufiger wurden und so die Regierung Antonescu's alarmierten. Neben den Arbeitern waren es auch die Bauern, die sich der Requisitionen zwecks der Versorgung der anti-sowjetischen Front entzogen.

CONTRIBUȚIA MUNCITORILOR REȘIȚENI LA REFACEREA ECONOMICĂ A ȚĂRII ȘI ÎNFĂPTUIREA ACTULUI REVOLUȚIONAR AL NAȚIONALIZĂRII PRINCIPALELOR MIJLOACE DE PRODUCȚIE (1944—1948)

După înfăptuirea actului revoluționar de la 23 August 1944, moment de importanță majoră pentru destinul poporului român, clasa muncitoare a răspuns cu însuflețire la chemările adresate de Partidul Comunist Român, pentru sprijinirea frontului antihitlerist și pentru refacerea economică a țării. „Muncitori, vouă vă revine sarcina de a sta ca forță organizată în fruntea acțiunii patriotice de susținere a frontului — se arăta în apelul C.C. al P.C.R. din 21 septembrie 1944 —, asigurând bunul mers al producției, împiedecînd orice încercare de sabotaj din partea oricui ar veni. Sabotajul în împrejurările actuale este un act de trădare națională, este o crimă împotriva patriei”¹.

Muncitorii din Reșița, alături de muncitorii din întreaga țară, au răspuns cu entuziasm apelului Comitetului Central al P.C.R. Avînd în vedere poziția cheie pe care o dețineau uzinele din Reșița în ansamblul economiei naționale, precum și tradițiile de luptă ale proletariatului de pe aceste meleaguri, muncitorilor reșițeni, al căror număr se ridica la aproximativ 15.000², le reveneau sarcini deosebit de complexe în direcția sprijinirii războiului antihitlerist și al refacerii economice a țării. La începutul perioadei 1944—1948, muncitorimea reșițeană și-a concentrat eforturile mai ales pentru sprijinirea frontului antihitlerist și ridicarea producției. Astfel, muncitorii reșițeni au produs și trimis pe frontul antifascist însemnate cantități de armament modern, au realizat importante comenzi de piese de schimb, efectuînd totodată reparații numeroase la mijloacele tehnice de luptă ale unităților armatei române și sovietice din cadrul Frontului 2 ucrainean.

Susținerea războiului împotriva fascismului s-a desfășurat în condiții deosebit de grele, datorate în special distrugerilor mari provocate

¹ *Uzinele Reșița în anii construcției socialiste* (colectiv de autori), Ed. Acad. RPR, București, 1963, p. 113.

² Fil. Arh. St. Caransebeș, fond. Primăria orașului Reșița, dos. nr. 6, f. 8.

de hitleriști transportului feroviar al țării și aprovizionării anevoioase cu materii prime. Tocmai din acest motiv, muncitorii din Reșița au acordat o atenție deosebită executării utilajelor și materialelor necesare lucrărilor de refacere a căilor ferate și a podurilor. Ca urmare a colaborării rodnice dintre muncitori și ingineri, s-au găsit noi forme pentru îmbunătățirea și mărirea producției, pentru scurtarea termenului de execuție a diferitelor produse. Învingând piedicele care le stăteau în față, muncitorii reșițeni au reușit să sporească producția de armament necesar frontului, asigurând totodată creșterea continuă a producției de materiale de cale ferată și poduri, producția fiind în februarie 1945 cu 50% mai mare decât în august 1944³.

Un rol remarcabil au avut muncitorii din Reșița și în aplicarea reformei agrare din vechiul județ Caraș, unde cel mai mare proprietar de pământuri era Societatea U.D.R. Aplicarea reformei agrare — una dintre problemele fundamentale ale înlăptuirii revoluției popular-democratice —, a însemnat exproprierea a peste 19.000 hectare aparținând U.D.R.-ului⁴. Sprijinul dat de muncitorii reșițeni țăranimii din județ în aplicarea reformei agrare, munca politică desfășurată în lumea satelor, au contribuit la întărirea alianței muncitorești țăranesti. Muncitorimea din Reșița a format echipe care s-au deplasat în județ pentru a îndemna pe țărani să ocupe pământurile Societății U.D.R. și pentru a repara tractoarele, plugurile și alte unelte agricole⁵. De asemenea, cu sprijinul direct al muncitorilor s-au înființat două centre cu 20 de tractoare pentru a suplini parțial lipsa inventarului agricol⁶. În luna noiembrie 1946 din producția totală a țării, s-au repartizat pentru nevoile agriculturii 2.445 tone de fier, din care 330 tone pentru fabricarea tractoarelor la uzinele I.A.R., iar restul pentru diverse unelte agricole. Din cele 2.445 tone fier destinate agriculturii, Reșița a livrat 1.430 tone, fapt care ilustrează în mod sugestiv ajutorul permanent dat de lucrătorii reșițeni agriculturii⁷.

Situația existentă la începutul anului 1945 facilita activitatea speculanților și a sabotorilor⁸. Acțiunile de acest gen au luat o asemenea amploare încît Ministerul Afacerilor Interne s-a văzut nevoit să înființeze — conform Deciziei nr. 8.503 din 12 iunie 1945 —, organe de control cetățenesc care „... vor coopera la combaterea speculei și a sabotajului economic”⁹. În Reșița organul de control cetățenesc și-a început activitatea în data de 25 iunie 1945, fiind compus din 12 membri aleși din reprezentanții grupărilor politice care intrau în alcătuirea gu-

³ W. Marin, I. Gh. Oancea. *Mișcarea antifascistă și revoluția populară în Banat*, Timișoara, 1967, p. 296.

⁴ *Uzinele Reșița în anii construcției...*, p. 114.

⁵ *Scinteia* nr. 306 din 21 august 1945.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ *Rezoluția Congresului General al Sindicatelor Unite din România*, anexată la nr. 2 al *Buletinului Informativ al Muncii* din 1945.

⁹ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond. Primăria orașului Reșița, dos. nr. 4, f. 45.

vernului¹⁰. Asemenea măsuri îndreptate contra speculei se impuneau cu necesitate în Reșița, unde numărul locuitorilor se cifra la 28.408 conform recensământului din 1945¹¹, iar posibilitățile de aprovizionare erau departe de-a satisface strictul necesar. Terenurile agricole din apropiere puțin extinse — planul de cultură pe anii 1946—1947 cuprinzând numai 20 hectare cultivate cu grâu, 2 hectare cultivate cu secară și 10 hectare rezervate culturii orzului, iar șeptelul modest compus din 260 vite, 1.500 porci, 900 oi și 400 capre —, nu asigurau aprovizionarea cu alimente a populației din Reșița¹². Pe de altă parte, creșterea prețurilor la bunurile de larg consum lovea în interesele muncitorilor, ceea ce a făcut ca ei să acționeze cu înverșunare pentru obținerea ajutorului de iarnă din partea conducerii U.D.R., care căuta prin toate mijloacele să se sustragă de la această obligație¹³. Înființarea economatelor — prin Legea nr. 348 din 3 mai 1945 — destinate aprovizionării salariaților cu alimente, îmbrăcăminte, încălțăminte și alte articole de primă necesitate, a însemnat un pas important în direcția îngrădirii speculei și a îmbunătățirii nivelului de trai al muncitorilor¹⁴.

În elaborarea programului de refacere economică a țării, un rol important a avut Conferința Națională a P.C.R. din octombrie 1945, prima conferință ținută în condiții de legalitate după douăzeci de ani de prigoană și de luptă ilegală. Sarcinile trasate de conferință în ceea ce privește refacerea și reconstrucția țării, acțiune ce trebuia să se bazeze în primul rînd pe aportul industriei grele, au trezit un ecou profund la Reșița, unde rolul și influența comuniștilor deveneau mereu mai puternice. În focul luptei de clasă și avînd sprijinul și îndrumarea unor cadre de partid încercate, trimise de Comitetul Central în regiune, comuniștii din Reșița și-au sporit combativitatea, și au lărgit munca politică de masă obținînd o prețioasă experiență revoluționară. Încă din data de 2 august 1945 cu prilejul adunării organizației de partid Reșița a P.C.R., la care s-a arătat că deși războiul s-a sfîrșit „distrugerile provocate de el stau ca răni deschise în fața țării și a poporului”, comuniștii reșițeni s-au pronunțat cu fermitate pentru sprijinirea guvernului Dr. Petru Groza, subliniind totodată hotărîrea lor de-a lupta împotriva elementelor reacționare care foloseau o gamă variată de mijloace menite să întîrzie refacerea economică a țării. Cu acest prilej, dînd dovadă de un înalt simțămînt patriotic, muncitorii Reșiței și-au luat angajamentul de-a mări producția și de-a termina reparațiile generale la 30 de locomotive în cinstea zilei de 23 August¹⁵. Angajamentul a fost îndeplinit exemplar, astfel că uzinele din Reșița raportau în anul 1945 o creștere a producției de material rulant față de luna

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Fil. Arh. St., Caransebeș, fond. Primăria... dos. nr. 6, f. 7.

¹² *Idem*, f. 8.

¹³ *Scinteia* nr. 352 din 16 octombrie 1945.

¹⁴ *Idem*, nr. 220 din 13 mai 1945.

¹⁵ *Idem*, nr. 297 din 11 octombrie 1945.

august 1944, după cum urmează: roți locomotive 180%, locomotive 150%, poduri 190%¹⁶.

Producția de oțel, atât de necesară economiei naționale, a înregistrat o scădere sensibilă în anii 1945—1946 când s-au obținut 77.899 tone, respectiv 97.834 tone față de producția anului 1943 care se cifra la 222.355 tone¹⁷. Această scădere îngrijorătoare a producției este rezultatul unor acțiuni sistematice de sabotaj practicate de elementele pro-fasciste și chiar de conducerea uzinelor. Pentru funcționarea cuptoarelor Siemens-Martin era nevoie de material refractar, în special cărămizi de magnezită care se aduceau din Cehoslovacia cu multă greutate în condițiile postbelice. Cum ar fi fost firesc, acest material trebuia îngrijit, dar conducerea U.D.R. prin atitudinea sa nu numai că nu s-a preocupat de raționala utilizare a cărămizilor de magnezită, ci a încurajat sabotajele. În ziua de 8 decembrie 1945 la cuptorul nr. 3 s-a produs o explozie care a dărâmat bolta¹⁸. Canalizându-și eforturile în sprijinirea guvernului, muncitorii au renovat complet cuptorul, dar la 20 ianuarie 1946 o nouă explozie a produs stricăciuni mari¹⁹. Alte acțiuni de sabotaj au avut loc prin introducerea în cuptoare a unor materiale explozive. Anii 1945—1946 au cunoscut un șir lung de sabotaje cum sînt cele din zilele de 10 martie, 8 aprilie, 11 iulie, 22 august, 22 octombrie, 14 decembrie 1945, respectiv 16 noiembrie și 15 decembrie 1946. Toate cele 7 cuptoare Martin au avut de suferit, astfel că în decembrie 1946 mai funcționau doar patru²⁰. Fapte grave s-au produs și la fabrica de locomotive unde s-au descoperit în cilindrii locomotivelor șuruburi și piulițe, introduse în mod intenționat de sabotori.

În activitatea depusă pentru refacerea economică și dezvoltarea producției, în lupta împotriva sabotajului, pentru îmbunătățirea situației materiale a muncitorilor, a crescut rolul organizațiilor de partid și sindicat din Reșița, consolidându-se continuu unitatea de acțiune a muncitorilor. Astfel, în perioada august 1944—august 1945 numărul membrilor de partid a crescut în mod apreciabil²¹. În încleștarea cu conducătorii uzinei, A. Popp, Radu Niculescu-Buzești, M. Aușnit, sindicatele din Reșița promet că vor forma „un pion avansat pentru susținerea guvernului de largă concentrare democratică”²².

Eforturile muncitorilor erau zădărnice, în mare măsură, de uneltirile unor persoane aflate în conducerea uzinelor, deși aceasta a fost remaniată în vara anului 1945. Dacă în timpul războiului antisovietic producția lunară de oțel era de 18.000—22.000 tone, după război s-a înregistrat o scădere la 4.000—8000 tone²³. Pentru a remedia situația,

¹⁶ W. Marin, I. Gh. Oancea, *op. cit.*, p. 313.

¹⁷ *Scînteia* nr. 709 din 23 decembrie 1946.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Idem*, nr. 306 din 21 august 1945.

²² *Idem*, nr. 318 din 7 septembrie 1945.

²³ *Idem*, nr. 350 din 14 octombrie 1945.

Comisia Generală a Muncii a propus formarea unei „comisii de producție” din rîndurile salariaților, dar directorul Velan a respins această propunere. În urma presiunilor, directorul a fost silit să accepte comisia, dar a recurs la alte metode de sabotaj. Dispunind modificarea materialului folosit la fabricarea cărămizilor pentru captușirea cuptoarelor a provocat prăbușirea bolților acestora, distrugînd ultimele rezerve de magnezită²⁴. Pe lîngă pagubele de zeci de milioane lei, industria țării a fost frustată de oțelul atît de necesar în condițiile reconstrucției.

Elementele reacționare nu s-au limitat doar la sabotarea producției, ci exercitau și presiuni economice asupra muncitorimii reșitene. Muncitorii au răspuns acestor uneltiri prin intensificarea eforturilor în muncă, strîngînd și mai puternic rîndurile în jurul P.C.R. Această luptă a oamenilor muncii a fost stimulată de măsurile luate de guvernul democrat prin înființarea în noiembrie 1945, în cadrul Consiliului de Miniștri, a Consiliului superior al economiei, ceea ce a permis încheierea contractelor colective pe ramuri de activitate, măsură ce cuprindea o serie de avantaje în folosul muncitorilor. Contractul colectiv se încheia între patron și toți salariații unei întreprinderi sau a unei serii de întreprinderi de același profil. „Patronul nu mai putea face schimbări arbitrare în situația muncitorilor, pentru că se găsea față în față cu o masă compactă de salariați, legați între ei prin aceleași interese”²⁵. Datorită clauzelor înscrise în contractul colectiv, conducerea U.D.R. s-a văzut constrinsă să consulte sindicatul de întreprindere în problemele referitoare la angajarea și concedierea personalului, salarizare, condiții de muncă etc. Un alt succes al muncitorilor din Reșița s-a materializat prin obținerea din partea U.D.R.-ului a ajutorului de iarnă²⁶.

Stimulați de aceste succese muncitorii reșițeni, sub directa îndrumare a Comitetului de partid, au depășit greutățile reușind ca în intervalul de timp aprilie 1945 — aprilie 1946 să mărească producția de oțel cu 100 % și cea de fontă cu 450 %²⁷. Muncitorimea reșițeană a trebuit să facă față nu numai greutăților inerente, dar și unei intense acțiuni de sabotaj și în perioada următoare anului 1946. Formele de manifestare s-au înmulțit, patronatul recurgînd la dezorganizarea aprovizionării cu materii prime, în special cărbune, stocarea artificială a produselor și vinzarea unei părți însemnate la bursa neagră și împiedicarea acțiunilor de epurare a uzinelor de elementele fasciste²⁸. Pentru lichidarea sabotajului economic guvernul democrat-popular a luat o serie de măsuri printre care menționăm obligativitatea fabricanților de a declara materiile prime existente și destinația produselor obținute, impunînd între-

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Idem*, nr. 351 din 15 octombrie 1945.

²⁶ *Idem*, nr. 352 din 16 octombrie 1945.

²⁷ *Luptătorul Bănățean* din 2 mai 1946.

²⁸ *Știința* nr. 690 din 1 decembrie 1946.

prinderilor capitaliste onorarea comenzilor statului și organizarea oficiilor economice județene care controlau producția și prețurile²⁹.

Mergînd pe linia sprijinirii cercurilor politice reacționare, Aușnit și Popp au donat miliarde de lei pentru susținerea P.N.Ț. și P.N.L. în campania electorală din 1946³⁰. Victoria masivă a B.P.D. în frunte cu P.C.R., în alegerile din 19 noiembrie 1946 a însemnat izolarea partidelor istorice din județul Caraș. Voturile exprimate sînt revelatoare în acest sens: B.P.D. a obținut 54.443 adeviziuni, P.N.Ț. 19.053, iar P.N.L. doar 3.374 voturi³¹.

Pierzîndu-și baza politică, cercurile maniste au persistat în trădarea fățișă a intereselor naționale. Vigilența revoluționară a muncitorilor reșițeni, alături de cea a organelor de stat au împiedicat majoritatea acțiunilor sabotajelor și trădărilor menite să readucă România la situația politică antebelică. După ce s-a pus capăt activității de sabotaj desfășurată de Max Aușnit, A. Popp, I. Bujoiu, aceștia au fost judecați de tribunul militar și condamnați. La proces s-a scos în evidență faptul că maniștii au folosit alegerile ca prilej de organizare a unor acțiuni complotiste în unele județe ca Arad, Hunedoara, Mureș și Caraș³². Astfel, în ziua de 31 octombrie 1947 Radu Niculescu-Buzești a recunoscut că a îndeplinit rolul de „portar agent” de legătură cu serviciile de spionaj străine³³.

Alegerile au întărit pozițiile P.C.R. și P.S.D., determinînd creșterea rolului reprezentanților clasei muncitoare care imprimă un ritm viu revoluției populare în direcția trecerii la socialism. Prin intermediul Ministerului Industriei și Comerțului, comuniștii au luat o serie de măsuri pentru întărirea controlului statului asupra întreprinderilor particulare. Prin Decizia nr. 14.327 din 26 mai 1947 se reglementa problema controlului asupra programelor de producție precum și repartizarea materiilor prime la diferite întreprinderi ca U.D.R., Uzinele de fier Hunedoara, Uzinele metalurgice Titan-Nădrag-Călan etc.³⁴. Crearea oficiilor industriale și creșterea numărului acestora la 14, cuprinzînd 750 întreprinderi în decembrie 1947, a fost o măsură cu caracter anticapitalist, ea desființînd trusturile și cartelurile³⁵. Efectele legii au fost pozitive, ele contribuind la refacerea economiei, la împiedicarea patronatului de a practica sabotajul și specula în detrimentul puterii populare. Totuși, chiar în condițiile întăririi controlului muncitoresc la întreprinderi, daune cauzate

²⁹ *Dezvoltarea economică a României 1944—1946*, Ed. Acad. RPR, București, 1964, p. 36—37; *Scînteia* nr. 687 din 27 noiembrie 1946.

³⁰ *Uzinele Reșița în anii...*, p. 121.

³¹ *Scînteia* nr. 685 din 25 noiembrie 1946.

³² Documentul neinventariat se află la Muzeul școlar al Liceului minier din Anina.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ C. Olteanu, *1947 an de transformări revoluționare în România*, Ed. politică, București, 1972, p. 42—43.

³⁶ *Scînteia* nr. 990 din 3 decembrie 1947.

de sabotaje s-au mai făcut simțite la Reșița. Astfel, la 15 ianuarie 1947 la centrala electrică a ars turbogeneratorul ce avea o capacitate de 5.000 KW și servea la acoperirea necesităților de energie a U.D.R.³⁶. Cu toate acestea, în Raportul Uniunii sindicatelor metalo-chimice din luna octombrie se menționa că în cadrul întrecerii patriotice muncitorii uzinelor reșițene au realizat 86,4 % din program³⁷.

Simțind că pierde tot mai mult teren în confruntarea politică și economică, reacțiunea a declanșat numeroase atacuri împotriva pozițiilor de luptă ale clasei muncitoare, împotriva unității muncitorilor. La Reșița, în luna decembrie 1947 conducerea U.D.R. a hotărît concedierea în trei etape a unui număr de peste 3.000 muncitori³⁸. Această hotărîre era motivată prin lipsa banilor necesari pentru plata salariilor și prin penuria materiilor prime. Dar în același timp, așa cum se arăta în presa vremii „vagoane încărcate cu laminate erau valorificate la negru — și banii însușiți de capitaliști — în scopul de a ruina fabrica și de a arunca pe drumuri miile de muncitori”³⁹.

Proclamarea R.P.R. a marcat începutul revoluției socialiste, creînd un mediu mai larg de manifestare a energiilor revoluționare. Trecerea la socialism cerea o intensificare a acțiunii istorice a maselor, dezvoltarea „în lărgime” a mișcării muncitorești și în același timp maturizarea acestui proces „în profunzime”. În urma cuceririi puterii politice se impunea cu stringență naționalizarea mijloacelor de producție, astfel ca muncitorimea în alianță cu țărănimea să lichideze exploatarea capitalistă. Proprietatea capitalistă deținea în acel timp majoritatea mijloacelor de producție ale țării, fiind o piedică serioasă în calea refacerii și dezvoltării economiei naționale, fapt ce făcea ca înlăturarea ei să fie un imperativ al timpului. Naționalizarea principalelor mijloace de producție a fost hotărîtă de Plenara C.C. al P.C.R. desfășurată în zilele de 10—11 iunie 1948, proiectul legii fiind votat în unanimitate de Marea Adunare Națională în ziua de 11 iunie. Ca urmare a naționalizării, ponderea sectorului de stat în producția industrială a țării s-a ridicat la 51,4 %⁴⁰.

Promulgarea legii naționalizării a fost primită cu mult entuziasm de oamenii muncii din întreaga țară. La Reșița, muncitorii, tehnicienii, inginerii și funcționarii, prin numeroase telegrame și moțiuni și-au manifestat dragostea și încrederea nemărginită față de partid și guvern, hotărîrea de-a păstra și dezvolta bunurile ce le-au fost încredințate⁴¹. În ziua de 11 iunie, cu ocazia predării către stat a întreprinderilor U.D.R., Frații Feher, Donna, Metal-Tras și Fabrica de sifoane, s-a ținut la Hala

³⁶ *Idem*, nr. 709 din 11 februarie 1947.

³⁷ C. Olteanu, *op. cit.*, p. 103.

³⁸ *Flamura Roșie* nr. 24 din 12 iulie 1949.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ C. Szabo, *Infăptuirea actului revoluționar al naționalizării principalelor mijloace de producție în regiunea Cluj*, în *AIIC*, 1964, VII. p. 303.

⁴¹ *Reșița. Istorie și contemporaneitate* (colectiv de autori), Reșița, 1971, p. 117.

nouă⁴² o mare adunare la care au participat aproximativ 8.000 de muncitori⁴³. Preluând conducerea uzinei din Reșița, noul director a subliniat faptul că „prin lupta clasei muncitoare în frunte cu partidul său, pozițiile economice ale capitaliștilor au trecut în mîna poporului”⁴⁴. Delegații ai comuniștilor și muncitorilor reșițeni au participat și la adunările organizate cu prilejul trecerii în patrimoniul statului a diferitelor întreprinderi din județul Caraș-Severin, cum s-a întîmplat de pildă în localitatea Anina⁴⁵.

Din documentele vremii rezultă că actul naționalizării a decurs în perfectă ordine atît la Reșița, cit și în întregul județ, fiind primit cu multă bucurie de populație, ceea ce exprimă extrem de sugestiv acordul deplin al oamenilor de pe aceste meleaguri față de politica partidului nostru. Încă de la începutul anului 1948 muncitorii reșițeni și-au sporit activitatea pentru îndeplinirea sarcinilor de plan, obținind frumoase realizări în această direcție. Dacă în luna ianuarie 1948 muncitorii de la U.D.R. au produs 5.107 tone fontă și 13.075 tone oțel, în luna martie al aceluiași an producția s-a ridicat la 6.753 tone fontă și 18.847 tone oțel⁴⁶. Succese remarcabile s-au obținut și la linia reversibilă de la secția laminoare, unde în martie s-au produs 5.523 tone laminate față de numai 3.334 tone laminate cit reprezenta producția lunii ianuarie⁴⁷. Pe lingă atenția acordată creșterii producției, muncitorii reșițeni au acționat și pentru reducerea prețului de cost la produsele finite. Astfel, la linia mijlocie și fină de la secția laminoare s-au produs în ianuarie 2.832,8 tone laminate, prețul de cost fiind de 87.911.339 lei spre deosebire de luna martie 1948 cînd s-au produs 5.565,1 tone laminate, prețul de cost fiind de numai 79.690.232 lei⁴⁸.

Ca urmare a succeselor dobîndite în cursul lunilor ianuarie — martie 1948, cînd muncitorii de la U.D.R. au realizat programul în proporție de 113,-%, în luna aprilie Comitetul Executiv al C.G.M. a trimis o telegramă salariaților de la uzinele Reșița felicitîndu-i pentru rezultatele obținute în cadrul întrecerii organizate în siderurgie⁴⁹.

Dorind să sărbătorească ziua de 1 Mai printr-o depășire substanțială a sarcinilor de plan, furnaliștii de la Reșița și-au propus să realizeze programul cu trei zile mai devreme, iar oțelarii să-l depășească cu 8%. Angajamente similare s-au înregistrat și în sectorul construcțiilor de mașini. De pildă, muncitorii din cadrul sectorului 2 motoare s-au

⁴² Fil. Arh. St. Caransebeș, fond. Poliția de reședință Oravița, dos. 37/3, vol. III, 1948, f. 88.

⁴³ *Reșița. Istorie...*, p. 117.

⁴⁴ *Scînteia* nr. 1147 din 17 iunie 1948.

⁴⁵ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond. Poliția de reședință Oravița, dos. 37/3, vol. III, 1948, f. 91.

⁴⁶ *Scînteia* nr. 1109 din 29 aprilie 1948.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Idem*, nr. 1099 din 16 aprilie 1948.

angajat ca pînă la 1 Mai să efectueze 5 echipamente electrice complete și 10 turbogeneratoare⁵⁰.

Participînd exemplar la procesul de producție, muncitorii din Reșița au reușit să-și respecte angajamentele luate și-n majoritatea cazurilor chiar să le depășească. Astfel, cifra planificată la producția de oțel a fost depășită în aprilie cu 10,93 %, realizîndu-se 16.646 tone, iar muncitorii de la secția Sculărie au realizat de două ori mai multe cuțite de mașini și pile decît în anul 1938⁵¹. Demnă de subliniat este creșterea simțitoare a productivității muncii pe întregul sector siderurgic al uzinelor din Reșița, această creștere producîndu-se într-un interval de timp relativ scurt. În aprilie 1948 se realizau 990 kilograme de om schimb, față de numai 673 kilograme cît se obținuse în luna iulie 1947⁵².

După cum se poate remarca, siderurgiei reșițene i-a revenit un rol important în acoperirea necesarului de metal al țării. Reșița constituia una dintre cele mai de seamă întreprinderi siderurgice ale țării, iar capacitățile ei de producție rămăseseră în general neatinse de efectul războiului. Pentru a reliefa poziția deținută de siderurgia reșițeană în ansamblul siderurgiei naționale, în tabelul de mai jos dăm cifrele propuse și realizate la U.D.R. în luna aprilie 1948, folosind ca termen de comparație cifrele de producție de la alte două întreprinderi bine cunoscute în țară la acea vreme, I.M.S. Hunedoara și Titan-Nădrag-Călan⁵³.

Producția de oțel, fontă și laminate a U.D.R.-ului și a întreprinderilor I.M.S. Hunedoara și Titan-Nădrag-Călan, în luna aprilie 1948⁵⁴.

Întreprinderea	Fontă		Oțel		Lamine	
	Propus	Realizat	Propus	Realizat	Propus	Realizat
UDR	8.500	8.508	15.000	16.646	11.360	12.083
IMS	3.400	4.103	4.000	5.071	3.200	3.906
TNC	1.400	1.422	5.600	5.768	3.400	3.882

În perioada ulterioară naționalizării, în toate întreprinderile din actualul județ Caraș-Severin trecute în proprietatea statului, s-a desfășurat o muncă intensă de reorganizare, prin care oamenii muncii, noii proprietari ai mijloacelor de producție, își exprimau adeziunea și entuziasmul față de marea cotitură revoluționară de importanță capitală

⁵⁰ *Idem*, nr. 1106 din 24 aprilie 1948.

⁵¹ *Idem*, nr. 1114 din 9 mai 1948.

⁵² *Idem*, nr. 1104 din 21 aprilie 1948.

⁵³ *Idem*, nr. 1115 din 10 mai 1948.

⁵⁴ Producția este dată în tone.

pentru viitorul poporului român. Naționalizarea a deschis perspective noi în fața oamenilor muncii din întreaga țară. Conștienți de faptul că sînt proprietari de drept ai mijloacelor de producție, muncitorii au participat la opera de reprofilare a întreprinderilor naționalizate, avînd în felul acesta un cuvînt hotărîtor în conducerea întreprinderilor și creșterea producției. Ca urmare, muncitorii de la Fabrica de locomotive au reușit să ridice productivitatea muncii în medie cu 24%, acordînd în același timp o atenție sporită economisirii de materii prime, luptei pentru reducerea cheltuielilor suplimentare și a timpilor de execuție⁵⁵. Noua atitudine față de muncă s-a manifestat și prin grija față de reducerea prețului de cost ca și prin „strălucitul succes obținut de siderurgistii reșițeni cu ocazia întrecerilor pentru 1 Mai, cînd au cîștigat drapelul roșu al Industriei Siderurgice”⁵⁶. Acest succes i-a determinat și pe oțelarii uzinei din Oțelul Roșu să depună eforturi sporite pentru a repune în funcțiune cuptorul ce-și întrerupsese temporar activitatea. Într-un raport din 1 noiembrie 1948 emis de conducerea oțelăriei era remarcată angajarea totală a muncitorilor în acțiunea amintită: „... au muncit zi și noapte pentru a termina cît mai repede repararea cuptorului. Reconstruirea a fost terminată în 6 zile, muncitorii convinși de rolul ce-l joacă mărirea producției în viața economică a Republicii Populare Române...”⁵⁷.

Ca urmare a străduinței muncitorilor reșițeni producția globală a uzinelor din Reșița a crescut în anul 1948 față de 1944 de 1,2 ori, iar producția în unități naturale de 1,19 ori la cocs metalurgic, de 1,58 ori la oțel și de 1,45 ori la laminate⁵⁸.

Rezultatele acestea erau urmarea firească a activității desfășurate de organele de partid și de stat, a hotărîrii oamenilor muncii de-a realiza sarcinile de plan, pentru a asigura în acest fel reușita deplină a actului naționalizării. Moment epocal în istoria patriei noastre, naționalizarea a dus la lichidarea puterii burgheziei industriale și financiare, suprimînd pozițiile deținute de capitalul străin în economia României, a deschis calea formării unui puternic sector socialist de stat în economie, permițînd, în același timp, trecerea la conducerea planificată a economiei naționale. În anii următori naționalizării, industria Reșiței, la fel ca industria întregii țări, a fost transformată treptat într-o puternică bază de realizare a politicii partidului și statului nostru, de dezvoltare multi-laterală a întregii economii românești.

GHEORGHE RUJA — VASILE M. ZABERCA

⁵⁵ *Flamura Roșie* nr. 24 din 12 iulie 1949.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ Fil. Arh. St. Caransebeș, fond. TNC, Uzina Oțelul Roșu, dos. 10/1948, f. 85.

⁵⁸ *200 de ani de construcții de mașini la Reșița 1771—1971*, (colectiv de autori), Reșița, 1971, p. 118.

LA CONTRIBUTION DES TRAVAILLEURS DE REȘIȚA AU
REDRESSEMENT ÉCONOMIQUE DU PAYS ET À LA RÉALISATION
DE L'ACTE RÉVOLUTIONNAIRE DE LA NATIONALISATION DES
PRINCIPAUX MOYENS DE PRODUCTION (1944—1948)

(Résumé)

La période 1944—1948 se caractérise par la lutte du peuple roumain pour le redressement économique du pays, pour la démocratisation politique de la Roumanie.

Les ouvriers de Reșița ont apporté à profusion leur contribution pour soutenir le gouvernement de Petru Groza, pour le renforcement des efforts en vue du redressement du pays. Dans leur lutte, pleine d'héroïsme révolutionnaire, les ouvriers ont affronté les éléments réactionnaires qui se trouvaient même dans la direction des usines.

Par l'attitude des travailleurs de Reșița, l'acte de la nationalisation des principaux moyens de production a été accompli sans incidents, dans la période qui suivit, la production a connu une continue augmentation, en conséquence du dévouement des ouvriers pour le progrès économique de la Roumanie.

ISTORIA ARTEI ȘI CULTURII

DONJONUL DE LA TURNU-RUIENI

Între puținele vestigii ale construcțiilor epocii feudale păstrate în județul Caraș-Severin, fără îndoială că cel situat la aproximativ 1 km spre nord-est de comuna Turnu-Ruieni, pe dealul Stirminița¹, este una din cele mai importante: ruinele relativ bine conservate ale unui impunător turn-locuință, construit pe un mamelon natural situat la poalele vestice ale masivului Muntele Mic², ce domină cu silueta-i cenușie valea râului Sebeș, și cu posibilitatea de a supraveghea terenul pînă departe spre valea Timișului și Caransebeș (Fig. 1).

Baza turnului este un pătrat (ușor dreptunghiular), avînd lungimea laturilor de 11,4×10,8 m. (Fig. 2). S-au păstrat intacte laturile de N-V și N-E, precum și cite o jumătate din cele de S-V și S-E, colțul de sud fiind surpat. Colțurile păstrate sînt prevăzute cu puternici contraforți, avînd grosimea de 2,8 pînă la 3 m. și lățimea de 1,85 m. Contraforții se țin cu zidurile turnului, putînd fi socotiți deci contemporani cu acesta.

Materialul de construcție e compus din piatră de carieră — grani-turi, calcare, șisturi și gresii — există din belșug în împrejurimi. În mie-zul zidurilor intervine chiar piatra de rîu, însă într-o proporție mai scăzută.

Pentru fațadele exterioare și îndeosebi pentru colțuri s-a ales piatră de format mare și cu suprafețe ceva mai netede. Liantul folosit era com-pus din mortar de var cu pietriș mărunt, obișnuit construcțiilor medie-vale. Pentru a mări stabilitatea zidurilor compusă din material neomogen, s-au folosit tiranți de birne, așezați orizontal și vertical în emplecton, locul lor fiind observabil în rupturile laturilor de S-V și S-E.

În elevație turnul avea mai multe nivele suprapuse, compuse fiecare din cite o singură încăpere. Cea mai de jos are aspectul unei pivnițe-depozit³ și, deși astăzi nu depășește înălțimea de 1,2 m, putem presupune

¹ Locuitorii din Turnu-Ruieni mai numesc dealul și *Petroniul Turnului*, un toponim format prin extensie de la turnul construit pe mamelonul natural din vârful său.

² Vîrfurile dealului Stirminița atinge cota de 420 m.

³ Pivnițe-depozit sînt considerate și încăperile de jos ale turnurilor-locuință de la Răchitova și Mălăești, precum și de la donjonul cetății Colț, situate toate în Hațegul învecinat. Cfr. Radu Popa, *Cetățile din Țara Hațegului*, în *Buletinul Monumentelor Istorice*, nr. 3/1972, p. 54—66.

Fig. 1

că inițial a fost înaltă de cel puțin 2 m, dărîmăturile acoperind-o în parte. La nivelul bazei, zidurile ating grosimea de 3 m. Cele trei încăperi suprapuse de deasupra pivniței au toate un pronunțat aspect de locuire (Fig. 3). Mergînd în sus, de la un etaj la altul, zidurile fiecărei laturi ale turnului se subțiază cu 0,4 m, astfel că și suprafața fiecărei încăperi crește cu 1,6 m². Prin asemenea îngustări treptate, sus — unde cu probabilitate a existat o platformă crenelată — pereții turnului au o grosime de doar 1,8 m. Din exterior, contraforții masivi de la colțuri marchează prin cele trei retrageri succesive tocmai cele trei etaje din interior, acest sistem legat avînd rolul de a contribui la mărirea stabilității, conlucrînd la anihilarea împingerilor laterale ale maselor de zidărie. Diferitele nivele erau despărțite între ele prin tavane de lemn, susținute de un sistem de grinzi de stejar, urmele acestora fiind vizibile încă în pereții interiori.

În momentul de față, cota maximă a ruinei atinge 12,2 m., însă putem presupune că inițial avea înălțimea de cel puțin 13—13,5 m.

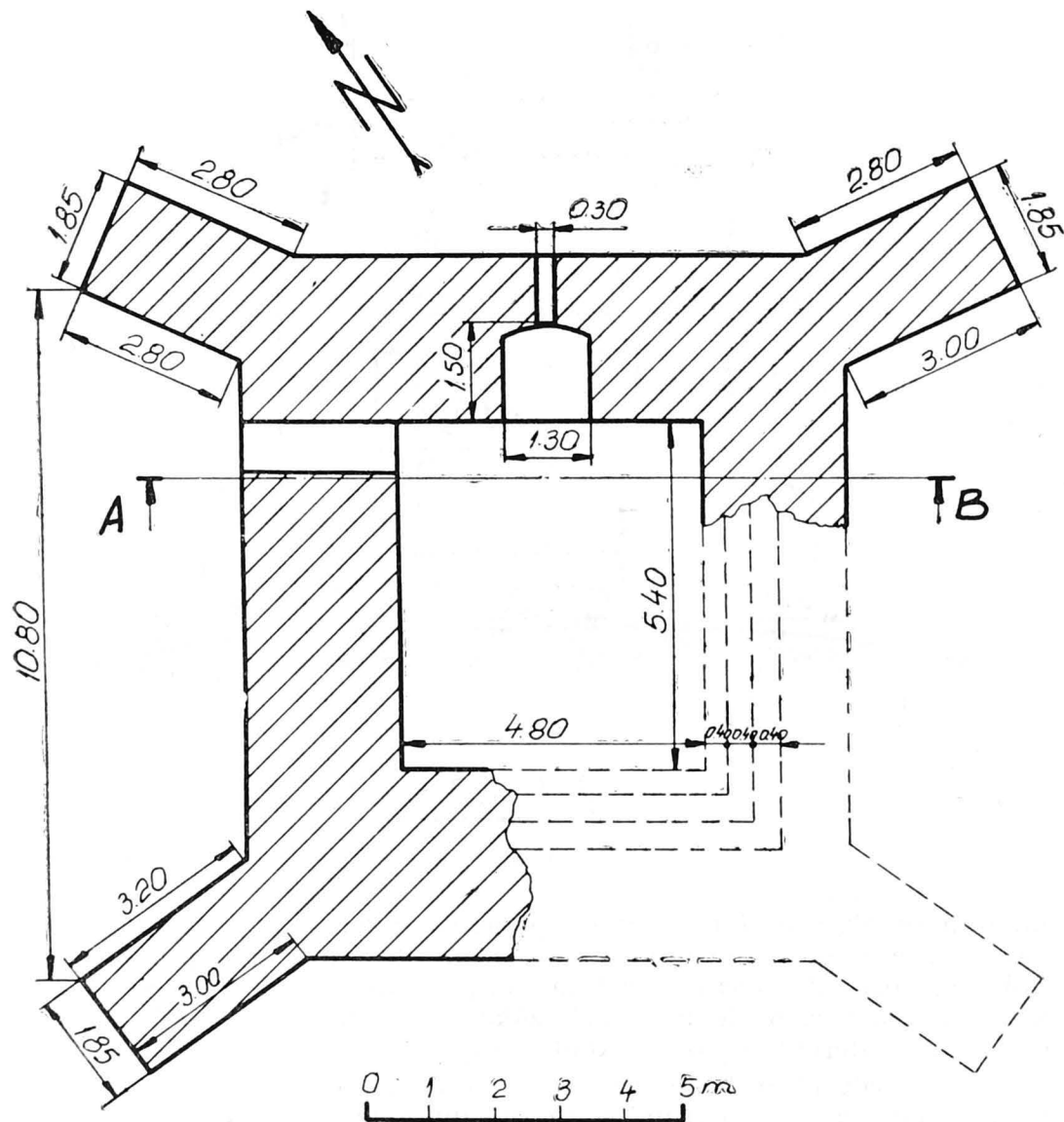

Fig. 2

O problemă aparte o ridică partea superioară a zidurilor construcției. După cum se observă și din fotografia noastră (Fig. 4), începînd cam de la jumătatea ultimului etaj, fațadele exterioare au un alt aspect, deși tehnica și materialul folosit la construirea lor sînt aceleași ca și la restul construcției. S-ar putea naște astfel presupunerea că începînd de la acest nivel donjonul a suferit o refacere. La o examinare atentă se observă însă că la acest nivel în zid au fost practicate mici găuri drept-

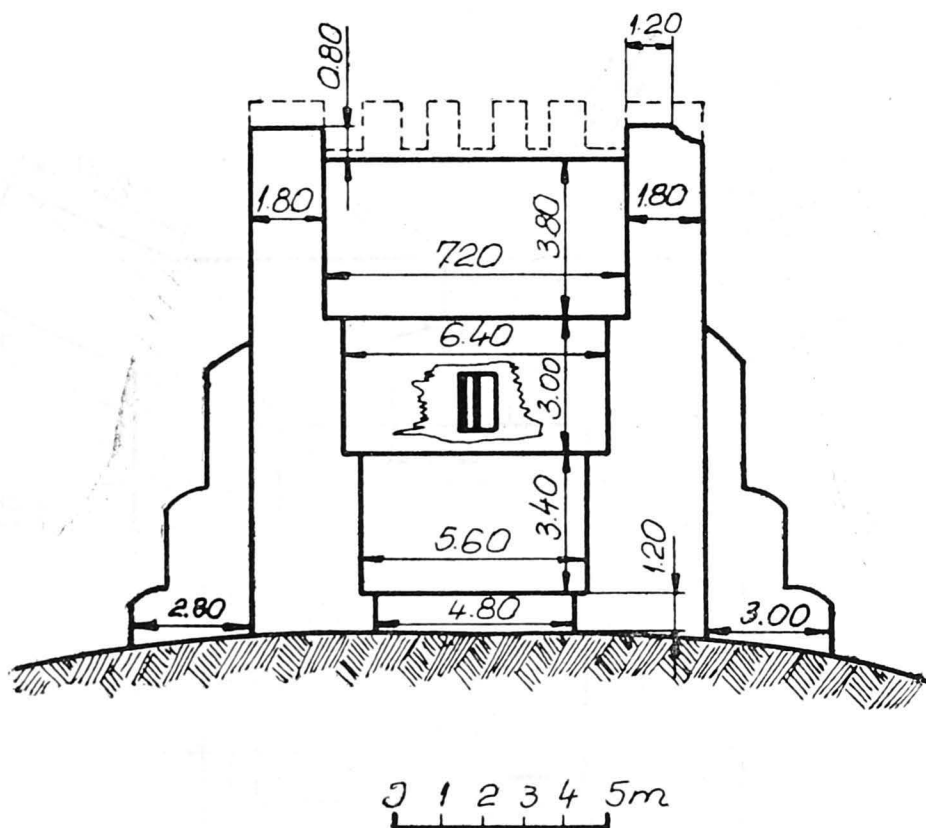

Fig. 3

unghiulare. Pare posibil ca aceste găuri să fi servit la fixarea în pereții exteriori a unui coridor din lemn, dezvoltat de jur-împrejurul turnului și destinat supravegherii terenului. Timp îndelungat acest foișor așezat pe console de lemn a ferit zidăria de intemperii, devenind astfel explicabilă diferența de patină dintre cele două nivele.

În zidurile păstrate intacte se găsesc doar două deschideri, însă este de presupus că și în porțiunile surpate din celelalte laturi să fi fost cel puțin încă o deschidere. Pe latura de N-E, în mijlocul celui de-al doilea etaj a fost practică o fereastră strimă și lunguiată, în formă de metereș, având pereții puternic evazați spre interior. La construirea pereților exteriori ai acestuia s-au încastrat blocuri ceva mai mari de marmură fățuită, provenite dintr-o inscripție romană spartă, adusă probabil de la vreo stațiune romană din apropiere⁴ (Cf. fig. 4).

⁴ Pe unul din aceste blocuri se mai pot distinge câteva litere din inscripție: „...OVI...”. Probabil această coincidență i-a făcut pe unii istorici mai vechi să creadă că turnul aparține epocii romane, denumindu-l „Turnul lui Ovidiu” (așa îl mai numesc și localnicii), țesând și răspîndind legenda că aici a poposit ilustrul

Pe latura de N-V, găsim o deschidere mult mai mare (înălțimea 2,2 m, lărgimea 0,9 m), situată spre colțul de nord al donjonului și având sus terminația în arc semicircular (Fig. 5). Dimensiunile sale, incomparabil mai mari decât ale unei simple ferestre, precum și faptul că pornirea sa e situată în dreptul liniei ce separă etajul al doilea de cel de-al treilea, ne fac să credem că aceasta era intrarea în donjon. Distanța de la sol la intrare era de aproximativ 7,5 m, accesul în interior fiind posibil prin intermediul unei scări mobile din lemn, element de altfel destul de obișnuit pentru asemenea locuințe fortificate.

În jurul donjonului a existat și o mică incintă circulară, cu raza de aproximativ 20 m, formată dintr-un șanț de apărare precedat de un val de pământ, ambele încă vizibile. Drumul de acces urca dinspre valea Sebeșului la est de mamelon, însoțind pârâul *Valea Turnului*, făcând apoi un mare ocol prin nord și apropiindu-se de turn dinspre N-V, printr-o șea îngustă ce desparte dealul Stirminița de dealul vecin.

Cum rezultă din descriere, avem în față o construcție aparținând epocii feudale și nicidecum o construcție romană⁵. Unii autori au atribuit ridicarea donjonului din Turnu-Ruieni banului de Caransebeș, Petru Petrovici, pe la mijlocul veacului al XVI-lea⁶.

Prin structură și destinație turnul nu se încadrează însă în specificul construcțiilor secolului al XVI-lea, ci din punct de vedere tipologic se apropie mai mult de donjoanele din Hațeg, datate la începutul celui de-al XIV-lea⁷. Contrafortii donjonului se aseamănă prin formă și plasament cu cele ale turnului-locuință de pe altarul bisericii de lângă cetatea Colț (tot în Hațeg — n.n.), pentru care s-a propus o datare tot la începutul secolului al XIV-lea⁸.

Prima mențiune documentară a donjonului o avem din anul 1467, când îl găsim amintit printre posesiunile întinse ale familiei de nobili români de Mitnic⁹. Documentul respectiv îl desemnează cu terenul de *turris lapidea in districtu Sebesiensis*¹⁰, adică un simplu turn de piatră, cu siguranță donjonul familiei. Se știe despre familia de Mitnic că a fost înnobilită pe la mijlocul secolului al XIV-lea, înstăpînându-se cu timpul

poet roman, în drumul său spre locul exilului. Încă acum un secol, această ipoteză a fost criticată de Pesty Frigyes, *A Szörényi bántág és Szörényi vármegye története*, II, Budapesta, 1878, p. 556.

⁵ Th. N. Tripcea, *Despre unele cetăți feudale din Banat*, în *Studii de istorie a Banatului*, I, Universitatea din Timișoara, 1969, p. 56—58; autorul nu pregetă să sugereze ipoteza că turnul aparține epocii dacice, consolidat în timpul stăpînirii romane și refolosit în epoca feudală!

⁶ Patriciu Drăgălina, *Din istoria Banatului Severin*, II, Caransebeș, 1899, p. 33—34; Nicolae Corneanu, *Monografia eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940, p. 589.

⁷ Radu Popa, *op. cit.*, loc. cit.

⁸ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, p. 121—122.

⁹ Pesty Frigyes, *op. cit.*, III, p. 80.

¹⁰ Ibidem.

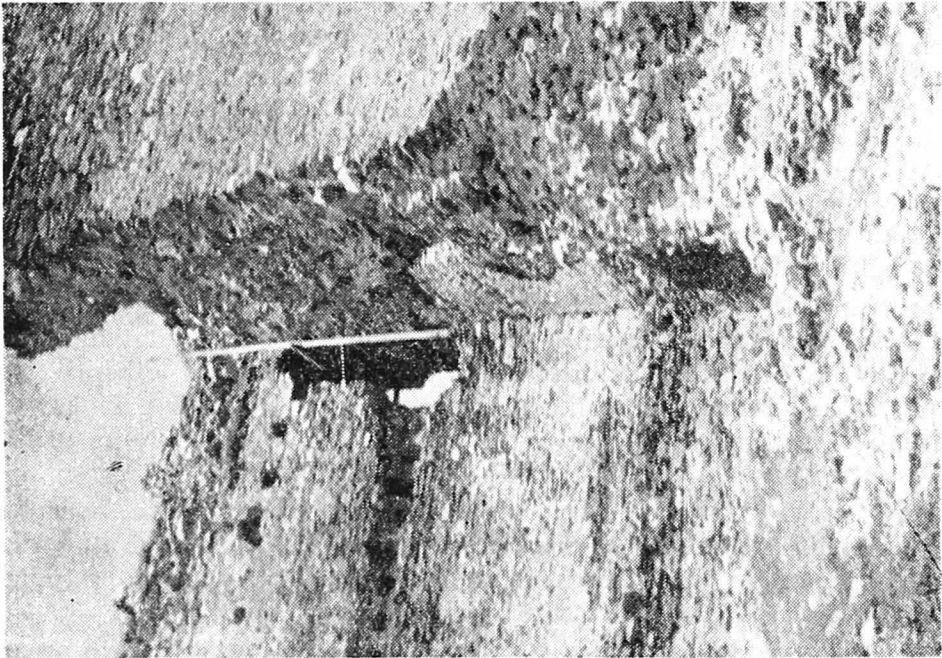

Fig. 5

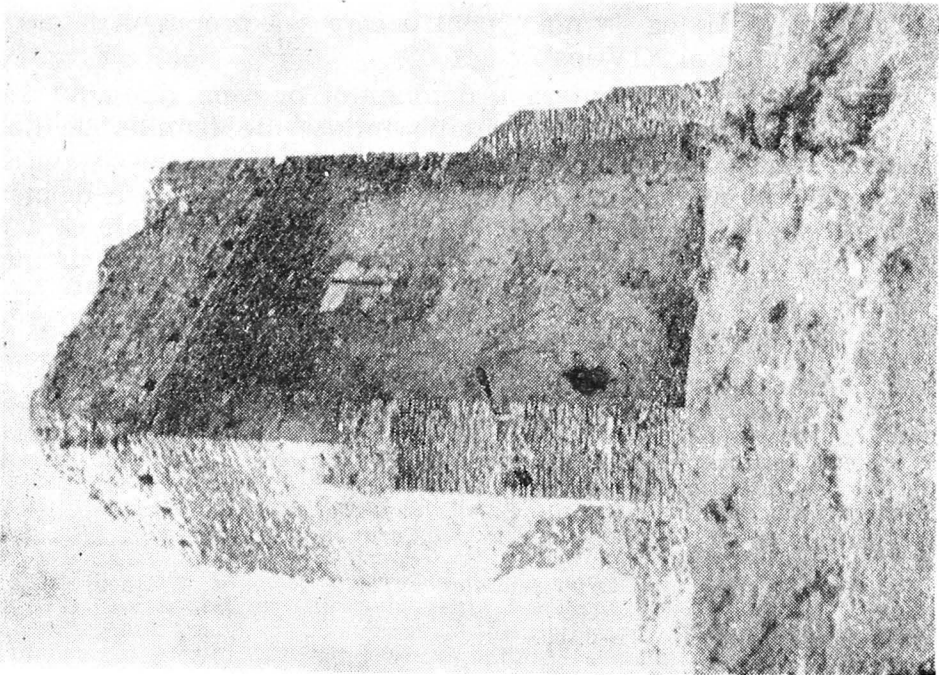

Fig. 4

asupra unor întinse moșii, constind din sate, păduri, mori, dealuri, pășuni etc. din districtul Sebeș¹¹.

Documentele aceluiasi veac relevă faptul că Mîntnicenii se trăgeau dintr-o mai veche, dar în același timp puternică și numeroasă familie de cneji din același district. Într-un act de donație din 1387 bunăoară, prin care regele Sigismund îi conferă lui Bogdan Românul, fiul lui Ștefan de Mîtnic, precum și fiilor săi — cu titlul de donație perpetuă — posesiunea Almafa (azi Mărul, situat la mai puțin de 10 km, peste deal de Turnu-Ruieni — n.n.), se specifică cu claritate că aceștia o stăpîniseră încă înainte în calitate de cneji¹². În acest sens nu apare lipsită de interes presupunerea ca turnul să fi fost ridicat de către cnejii de Mîtnic, servindu-le ca loc de refugiu în caz de primejdie.

Se pare însă că încă în secolul al XVI-lea donjonul era în ruină, așa după cum ne sugerează un act de hotărnicie din 1588, în care satele imediat învecinate sînt numite *Pokolfalu alio nomine Rien*¹³ (de la *ruinis*-ruine, recte Ruieniul de astăzi) și *Ztarminaza alio nomine Turn*¹⁴ de la *turris*-turn, iar dealul pe care se găsește turnul se numește Stîrmița).

Azi cele două sate sînt contopite și formează frumoasa comună Turnu-Ruieni, ce-și trage deci numele de la donjonul singuratec ce se profilează maiestuos, dominînd-o de la înălțime, importantă mărturie istorică și arhitectonică a trecutului.

NICOLAE SĂCARĂ

DER TURM VON TURNU-RUIENI

(Zusammenfassung)

Ein Km. nordwestlich von der Gemeinde Turnu-Ruieni (Kreis Karasch-Severin), auf einer Anhöhe, ist dieser Wohnturm noch ziehmlich gut erhalten geblieben.

Er wird schon 1467 urkundlich erwähnt als „*turris lapidea*“, im Besitze der Adligen von Mîtnic und es ist wahrscheinlich, dass der Turm Anfangs des XIV. Jh. erbaut wurde, was auch seine typologischen Eigenheiten belegen. Wichtig ist die Feststellung dass die Erbauer dieses Turmes die Adligen von Mîtnic, ein starkes rumänisches Knezengeschlecht des Karascher Distrikts zu sein scheinen.

¹¹ Traian Popa, *Familia Mîtnic*, în *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, an XIII, Timișoara, mai-aug. 1944, p. 526—538.

¹² Hurmuzaki-Densușianu, *Documente privitoare la istoria românilor*, I, 2, p. 300: „... *quandam possessionem nostram sub ipsius keneziatu seu officiolatu hactenus habitam, Almafa vocatam, iuxta fluvium Biztra appellatam, in districtu de Temeskuz sitam*...”

¹³ Pesty Frigyes, *op. cit.*, II, p. 460.

¹⁴ *Idem*, p. 556.

INCERCAREA LUI ANDREI ȘAGUNA DE A EDITA UN ZIAR LA ARAD SAU TIMIȘOARA ÎN 1849

Lupta intelectualității românești progresiste din Transilvania pentru întemeierea unor organe de presă prin care să conducă și să dirijeze masele, să le ridice din starea lor economică și socială la o situație mai bună, culturală, economică și politică se poate urmări cu atenție pe toată perioada anilor premergători revoluției de la 1848. De la înființarea *Foii duminicii* în 1837 la Brașov (încercarea lui Zaharia Carcalechi de la Buda din 1821 cu *Biblioteca românească* se soldează fără efecte prea mari în planul presei, fiind ceva hibrid), orașul de la poalele Timpei devine, prin apariția foilor lui Bariț, *Foaie pentru minte, inimă și literatură* (1838) și *Gazeta de Transilvania* (1838), centrul mișcărilor înnoitoare sub raport ideologic. Blajul, care dispunea de intelectualitatea cea mai numeroasă și cea mai instruită, i-a urmat la puțină vreme prin încercările lui Timotei Cipariu, al căror punct de plecare se situează tot prin anii 1838—1839. Din păcate, aprobarea pentru tipărirea unor noi „novele sau efemeride” românești s-a tergiversat așa de mult încât *Nunciul* plănuț de Cipariu reușește să apară abia în 1847 sub titlul mai potrivit de *Organul luminării*. La izbucnirea revoluției el se transformă în *Organ național*, adăugându-și și un supliment pentru popor, *Învățătorul poporului*, care apărea cu litere chirilice. Apariția lor dă imbold și altora spre presă, iar revoluția avea nevoie mai mult decât oricând de un control asupra maselor. În aceste împrejurări în Transilvania mai apar: *Amicul poporului* și *Democratia* la Pesta între 1848—1849, *Bucovina* „Gazetă românească pentru politică, religie și literatură” (1848) la Cernăuți și *Espatriatul* (1849) la Brașov. E momentul în care noul episcop al românilor ortodocși de la Sibiu, Andrei Șaguna, proaspăt ales în fruntea treburilor bisericești în 1847, după o cărmuire lungă dar cam ștearsă a lui Vasile Moga, își propune să deschidă alte orizonturi luptei politice și sociale a românilor din diecezele sale. De aceea el simte nevoia imperioasă a editării unei noi gazete românești care să fie în primul rând un organ național spre „înaintarea binelui național de obște”. Gazeta se gîndește s-o scoată la Arad sau Timișoara, centre culturale importante românești, cu școli și tradiții puternice, bastioanele de preț ale ortodoxismului șagunist. În acest scop Șaguna

se adresează lui Gherasim Raț, episcopul Aradului, expunând totodată și principiile de bază care aveau să stea la temelia viitorului organ de presă: să fie purtătorul de cuvânt al opiniei publice românești în chestiunile politice și sociale, să se abțină să intre în polemică sau în concurență cu alte organe de acest fel, să aibă un supliment pentru popor „care să se cuprindă cu lucruri economice și pentru viața de toate zilele trebuincioase”. Mai ales această ultimă idee merită a fi subliniată, deoarece în contextul social-economic al vremii ea era de maximă importanță. Să nu uităm apoi că Șaguna pune în cumpănă argumente dintre cele mai puternice, precum acela privitor la faptul că toate popoarele vecine au un astfel de ziar numai noi nu. De remarcat apoi că Șaguna nu face în scrisoare nici o aluzie de tip confesionalist, accentul principal căzînd pentru el în direcția politică, națională.

Inițiativa lui Șaguna a avut imediat ecou în rîndurile intelectualității și oamenilor politici de acolo. În proxima ședință a consistoriului episcopesc, episcopul Gherasim Raț a supus-o dezbaterii (cum reiese din același fond arhivistic doc. nr. 189, 1849) și a „împărtășit-o cu fruntea românimii din Arad”. Este înștiințat epistolar Andrei Mocioni, fruntaș al politicii locale, care își dă avizul și opinează despre trebile noului ziar. Din păcate însă, moartea lui Gherasim Raț, survenită în 1850, ca și faptul că însuși Șaguna s-a gîndit mai tirziu să fixeze centrul noului ziar chiar lîngă el la Sibiu, spulberă pentru cîtăva vreme visul arădenilor de a avea propriul organ de presă. Acest vis se va realiza abia în 1869 cu *Sperantia* lui Mircea B. Stănescu (iar apoi prin *Tribuna poporului*, venită și ea tot de la Sibiu), în timp ce Sibiul cîștigase deja prin *Telegraful român* (1853) și *Tribuna* (1884) un ascendent spiritual important asupra Aradului.

Istoria a hotărît ca după Brașov, al doilea centru politic românesc să fie Sibiul. Abia în perioada 1900—1914, Aradul va reveni pe primul loc în conducerea treburilor politice și aceasta se va datora mișcării tribuniste și a „Românului” lui Vasile Goldiș.

Revelatoarele documente asupra acestei încercări revuistice sînt inedite și se află în păstrarea Arhivei Episcopiei Aradului, fond 1849, doc. 188 și 201, semnalate nouă de Gh. Lițiu.

ANEXA I

Șaguna către episcopul Gherasim Rațiu.

Sibiu, 26 noiembrie 1849

Prea Sfințite Domnule Episcopo,

Deși sînt trist și mîhnit în adîncul inimi mele văzînd că cauza noastră națională, în regiunile mai de sus nu se ia în considerația aceia, de care după meritele Națiunii noastre de obște cu dreptul ar trebui a se bucura; totuși eu știînd că nemica pe pămînt nu-i statornic, știînd și aceia că lucrurile și în privința politică lesne se schimbă, încă n-am desnădăjduit în privința cauzei noastre naționale, și prin cugetarea și judecata mea ziua și în miezul nopții, am devenit la o părere și convingere despre înaintarea binelui național de obște, care părere și convingere, nu pot a nu o descoperi și Prea Sfinției Tale ca unui bărbat ales al neamului.

Eu am aflat de neapărată lipsă deschiderea unei gazete naționale românești la Arad sau la Timișoara, care fără întîrziere ar trebui a repune în lucrare. Gazeta aceasta n-ar trebui întocmită după spiritul celorlalte gazete; ea ar trebui să fie abătută cu totul de pe cîmpul polemic și să opereze mai mult și numai pe cîmpul istoric, să adune evenimentele cele mai de însemnat și în privința națională mai interesante și fără nici o critică să le propună publicului, să nu fie mare nici prea scumpă, să (nu) paralizeze nici într-un chip pre *Bucovina* și pre *Gazeta de Transilvania* și să aibă lîngă sine o foaie care să se cuprindă cu lucruri economice și pentru viața de toate zilele a poporului trebuincioase. Gazeta aceasta mai pe urmă să servească de organ național spre publicarea tuturor rînduieilor hotărîrilor și altor oficioase de la Stăpînire ieșite, de care fel de organ se bucură și pînă acum maghiarii, germanii, sîrbii și slovaci, — numai națiunea română să fie lipsită de un asemenea organ?

Aceasta am aflat de lipsă o propune Prea Sfinției tale cu așa rugare ca înțelegîndu-vă în privința aceasta cu bărbații noștri de acolo și unindu-vă cu propunerea aceasta a mea, să o înființați. Nu socotesc lucru de prisos a vă împărtași părerea mea și în privința bărbaților cărora s-ar putea încredința redacția acestei gazete, care ar fi: sau D. Constantin, sau domnul Gavra. Despre toate acestea am înștiințat și pe Măria sa d. Mociuni.

Tare m-aș bucura mai pe urmă cînd aș putea înțelege cît mai curînd despre primirea propunerii și părerii acesteia a mele și punerea ei în lucrare.

Fiînd între altele cu deosebită cînstire al Prea Sfinției Tale serv umilit,

II

Andrei Mocioni către episcopul Gherasim Rațiu

Timișoara, 6 dec. 1849

Măria Ta,

Prin una scrisoare, datată Sibiu 26 nov. a.c. mai face Măria Sa Episcopul Andrei Șaguna împărtășirea, cum dînsul prin neîncetata sa cugetare ziua și noaptea despre înaintarea binelui național de comun, a venit la convingerea aceea că în părțile noastre ar fi neînconjurat de lipsă a se mijloci deschiderea unei gazete naționale române. Măria Sa, după ce desemna — meziunile cele mai de aproape ale activității organului acestuia, care totdeauna și Măriei Tale sub tot același datum ți le împărtășește-mi arăta, își descoperă speranța sa că noi, din parte-ne, înțelegîndu-ne cu bărbații națiunii noastre de aici, cît mai de grabă vom căuta a înființa foașoara aceasta și pentru bunul de comun al Națiunii noastre atît de folositoare idee.

Ce se atinge de partea mea, eu cunoscînd neapăratele trebuințe a(le) poporului nostru, cu totulul sum înțeles cu ideea aceasta a Măriei Sale, și numai prin înființarea (unei) așa fel de gazete, căreia se va da tovarășe una foaie, petracînd lucrurile economice și lipsele de toate zilele. poporul nostru sufletește și fizicește își va îmbuni soarta sa.

Încît se atinge de locul ieșirii gazetei acesteia, care Măria Sa îl lasă a-l alege în Timișoara sau Arad, eu aș fi de opinia aceea că pentru deschiderea gazetei ar fi Aradul locul cel mai nimerit, una că poziția sa-l iartă a fi în comunicație aproape cu Banatul Timișoarei, cu Ardealul și cu părțile din sus a(le) Ungariei, alta iară că bărbații recomandați, către care Măria Ta binevoiește din partea mea a adăuga și (pe) d. Arcoși, senatorul de acolo, ca pe un bărbat demn de a i se încredința redacția gazetei acesteia, cu greu s-ar putea hotărî a părăsi orașul acesta, locul lor de locuință. Care însă dintre acești bărbați ar fi de a se însărcina cu redacția gazetei, Măria ta ca un cunoscător mai de aproape a bărbaților acestora, binevoiește în întrebarea aceasta a hotărî după momentuositatea ce o cere opul suscept.

Măria Ta, eu nu aflu de lipsă a-ți declare, cît de nimerită și lipselor timpului de față corespunzătoare va fi înființarea unei gazete pentru românii din părțile acestea, știu că ai avut ocazia din multiplele experiențe care te-or iertat a face o privire mai mult decît superficială în starea lui sufletească și fizicească, a cunoaște cît de necesară pentru îmbunătățirea sortii lui poate fi dînsa, ce ar fi din partea noastră în treaba aceasta de a se mai lucra, e, ca noi să ne dăm toate sîrguințele propusul acesta atît de folositor cît mai în grabă a-l realiza și foarte m-ar bucura dacă întreprinderile noastre ar merge mină în mină spre înființarea lui.

Ce Măriei Tale spre îndreptare din partea mea ți le împărtășesc rugîndu-te totdeauna despre întreprinderile cele mai de aproape a mă pune în cunoștință, Fiind între altele cu cea mai distinsă onoare a lui Măriei Tale serv umilit

Andrei Mocsonyi

Pe verso:

Vom K. K. Distrikts Ober Kommissaer für Temeș und Krasso
An seine den Hochwürdigsten Herrn Diocesan Bischof
Gerasim Ratz zu Alt Arad.

L'ESSAI DE ANDREI ȘAGUNA D'ÉDITER UN JOURNAL À ARAD OU À TIMIȘOARA EN 1849

(Résumé)

Cet article met en évidence, conformément aux documents inédits, l'intention du métropolite A. Șaguna de publier un journal en roumain à Arad ou Timișoara en 1849 en vue d'appuyer la cause révolutionnaire et les droits nationaux des Roumains. L'évêque d'Arad, Gherasim Raț et l'homme politique d'élite, Andrei Mocioni, de Banat sont prêts à appuyer l'initiative, qui, malheureusement, ne reste qu'en état de projet.

De toute façon, l'initiative de Șaguna, en 1849, mérite toute l'attention en vue de l'orientation éminemment politique qu'il voulait offrir au journalisme dans une époque où la presse roumaine était encore à ses commencements.

„LUDIMAGISTER“, PRIMA REVISTĂ PEDAGOGICĂ LA REȘIȚA

Pentru un neavizat care cunoaște orașul Reșița constatarea că aici nu există o viață spirituală cu tradiție nu are nimic ieșit din comun. O cercetare mai atentă dovedește, însă, că primatul gândirii tehnice¹ este valabil doar pentru o anumită perioadă contemporană și nu poate fi extins asupra întregului timp istoric al Reșiței, deoarece aici, unde de peste două veacuri curge metalul, au trăit și trăiesc oameni ale căror năzuințe și înfăptuiri spirituale îndreptățesc așezarea orașului în șirul localităților bănățene cu tradiție în activitatea culturală și spirituală. Cercetînd documentele ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea se poate afirma că „În părțile bănățene din sud-vestul Transilvaniei mișcarea culturală românească s-a manifestat cu tot mai multă vigoare în orașele Timișoara, Arad, Caransebeș, Lugoj, *Reșița Montană* (s.n. — M.D.), Lipova“².

Pe lângă numeroasele formații muzicale — corale și instrumentale³ — pe lângă interesul sporit care se manifestă pentru teatru⁴, la Reșița (ca de altfel în mai multe localități urbane din Banat) se înregistrează, după 1880, o efervescentă activitate publicistică. Acum apar la Reșița *Revista*, „ziar săptămînal pentru interese generali (1884)⁵, *Opinca* „foaie pentru interesele culturale și economice ale poporului român“ (1885), editate de învățătorul Simion Pocrean⁶, *Die Berzava* (1886), *Reschitzauer*

¹ Mircea Șerbănescu, *Cuvînt înainte la culegerea Șarja de lumină*, Timișoara, 1967, p. 8.

² V. Curticăpeanu, *Mișcarea culturală românească pentru unirea din 1918*, București, 1968, p. 27.

³ *Reșița, istorie și contemporaneitate*, Reșița, 1971, p. 291—300; 200 ani de construcții de mașini la Reșița, 1771—1971, Reșița, 1971, p. 265—266.

⁴ Aici s-a ținut, în 1875, adunarea generală a Societății pentru fond de teatru român (Carol Miller și Ion Niciu, *Adunarea generală a Societății pentru crearea unui fond de teatru român, ținută la Bocșa Montană în 1885*, în „Limbă și literatură“, 12/1966, p. 493); *Reșița, istorie și contemporaneitate*, Reșița, 1971, p. 300—302.

⁵ Cifra cuprinsă în paranteză reprezintă anul în care am găsit atestată publicația.

⁶ V. Țircovnicu, *Contribuții la istoria învățămîntului românesc din Banat (1780—1918)*, București, 1970, p. 286—287.

Zeitung (în 1931 înregistra patru decenii și jumătate de apariție), *Balaurul* „Foaia săptămânala pentru umor și satiră” (1887), cea mai importantă inițiativă aparținând lui Cornel Diaconovici, autorul primei enciclopedii românești⁷: este publicația *Romänische Revue*, în perioada reșițeană de apariție (iulie 1886—decembrie 1888), culegere de studii care, prin conținut și stil de redactare, se ridică la nivelul exigențelor metodei științifice de cercetare.

În acest context cultural și spiritual al celei de a doua jumătăți a deceniului al nouălea se justifică apariția în Reșița acelor ani a unei reviste pedagogice progresiste, „care poate fi privită ca un pas pe drumul laicizării învățămîntului”⁸. *Ludimagister* este „Primul organ de luptă profesională al învățătorilor din Banat”, „pentru ridicarea prestigiului învățătorilor, pentru cultivarea lor”⁹.

Învățămîntul din mediul rural, categoriile școlilor confesionale și scopul lor erau prevăzute în *Regulamentul* pentru organizarea învățămîntului în școlile populare, stabilit pe baza *Statutului organic* și a *Regulamentului* pentru organizarea provizorie a învățămîntului în mitropolia ortodoxă română din Ungaria și Transilvania, votat de Congresul național bisericesc din 1878.

Una din problemele care se ridicau în fața învățămîntului confesional („popular”) din Transilvania secolului al XIX-lea o constituia situația omului de la catedră: pregătirea lui în școală și continuarea perfecționării profesionale după terminarea acesteia, starea materială și poziția lui în societate, apărarea învățătorului român în fața vicisitudinilor unei orînduiri sociale rău întocmite și ostile din punct de vedere național. Pentru că nu putea rămîne indiferent de soarta sa, corpul învățătoresc s-a adaptat ca un organism viu, creîndu-și un sistem de autoapărare datorat, în parte, inițiativelor autohtone, ca și împrumutării unor sisteme de organizare din alte țări, ceea ce a dus la înființarea reuniunilor învățăorești teritoriale, ca organizații profesionale ale învățătorilor. Purtătoarele de cuvînt ale acestor organizații și mijlocitoarele schimburilor de experiență pedagogică erau publicațiile învățăorești: *Lumina*, *Biserica și școala*, *Minte și lumină*, la Arad, pentru zona mai apropiată, iar în Banat *Foaia diecesană*, la Caransebeș, și *Ludimagister*, la Reșița, acesta din urmă fiind singurul organ de presă al învățătorilor din Banat pînă în 1909, cînd apare *Educatorul* la Oravița.

Inițiatorul, redactorul și tipograful revistei este învățătorul Ion Simu, animator al vieții culturale locale¹⁰, conducerea fiind preluată în 1890 de Ion Vidu. Ion Simu a mai tipărit la Reșița foaia umoristică

⁷ V. Curticăpeanu, *op. cit.*, pp. 94—95. Pentru revista scoasă de el la Reșița: *Reșița, istorie și contemporaneitate*, p. 284.

⁸ Vasile Popeangă, *Presa pedagogică din Transilvania, 1860—1918*, București, 1966, p. 171.

⁹ V. Țircovnicu, *op. cit.*, p. 276.

¹⁰ El a înființat „Reuniunea română de cîntări și muzică”, în 1872 (*200 ani de construcții de mașini la Reșița*, Reșița, 1971, p. 266).

Balaurul și a început tipărirea colecției *Biblioteca populară pentru popor și tinerime*, a cărei serie istorică s-a deschis cu *Originea Romei*. Din anul 1897 îl întâlnim la Arad, unde editează *Revista școlară*. Personalitatea lui și greutățile pe care le-a avut de întâmpinat în perioada reșiteană a activității sale sînt surprinse cu înțelegere de Atanasie M. Marienescu atunci cînd se referă la lipsa unei foi pedagogice în Banat după 1891: „Era odată în dieceză învățătorul Ioan Simu din Reșița. L-am cunoscut bine, în persoană, de cînd eram în Oravița și de atunci din corespondințe. Era un învățător cult și român și în Reșița a edat foaia «Pedagogul». Siracul Simu! mai toată o împlăa cu lucrările sale, el culegea literile și el spesa. În loc ca vro 10—12 de învățători să se grupeze pe lingă el de colaboratori, și să se arate, după împrejurări, mai învățați decît Simu și se arate că în mîna lor e conducerea progresului cultural al Banatului, o grămadă de învățători, pismuind pe Simu că se face mai ocoș decît ei, l-au atăcat cu invective, l-au tras de haină în jos, ca să nu se ridice — și i-au rămas datori pe «Pedagogul»”¹¹.

Despre Ion Simu și revista sa au scris, în ultimii ani, Vasile Popeangă¹², Viorica Goian — V. Țircovnicu¹³ și Nicolae Ișfan¹⁴, evidențind individualitatea revistei între publicațiile similare ale timpului și contribuția ei la lupta învățătorimii bănățene pentru organizare profesională. În cele ce urmează vom puncta principalele etape și caracterul polemic pe care l-a avut *Ludimagister* mai ales în primii din cei șase ani de apariție.

Primul număr al revistei a fost scos la 16 martie 1886, purtînd pe frontispiciu numele cu rezonanțe latine *Ludimagister*, urmat de subtitlul „Organ pentru trebuințele învățătorilor”. La obiecțiunea pe care unii cititori au avut-o în legătură cu titlul, Ion Simu îl explică prin latinescul *ludus* „școală” (întîlnit la Tit Livius, Plaut, Suetonius, Cicero, Quintilian, Nepos) și *magister*¹⁵. Deși își anunța o apariție bi-lunară, la început, apoi săptămînală, revista a ieșit de sub tipar cu intermitențe.¹⁶ Condițiile materiale și tipografice precare se reflectă și în reducerea cu fiecare an a numărului de pagini¹⁷.

Redactorul se străduiește să-și lărgască cercul de cititori prin abordarea cu competență a unei arii tematice diverse și prin preocuparea permanentă de a spori calitățile grafice și de tipar. Din 1887 revista se numește *Pedagogul român*, iar din semestrul al II-lea 1888 apare cu o formă de carte normală (pînă aici era în quarto), cu paginile

¹¹ *Foaia dicesană*, XIII (1898), nr. 1.

¹² *Op. cit.*, p. 165—171, 207—208.

¹³ *Revista de pedagogie*, XV (1966), nr. 1; V. Țircovnicu, *op. cit.*, p. 276—282.

¹⁴ *Prima revistă pedagogică reșiteană*, în *Energia* (Reșița), II (1966), nr. 98, p. 4.

¹⁵ Anul I (1886), nr. 3. La citarea revistei nu mai transcriem și titlul ei, știut fiind că începînd cu anul al doilea (3/15 ianuarie 1887) își schimbă numele din „*Ludimagister*” în „*Pedagogul român*”.

¹⁶ În 1886 = 24 de numere; 1887 = 32; 1888 = 22; 1889 = 6; 1890 = 1; 1891 = 6. În anii 1889 și 1891 apare numai din iulie pînă în decembrie.

¹⁷ În anul 1888 apar nouă numere cumulate.

numerotate în continuare pînă la sfîrșitul anului, avînd ca subtitlu „Organ pentru trebuințele învățătorilor și *părinților*”¹⁸ (s.n.), ceea ce presupune și o lărgire considerabilă a cercului de cititori. Cu toate acestea, numere la rînd redactorul își deschide paginile cu rugămintea adresată învățătorilor pentru a face abonamentele fără de care revista nu putea să apară. Principala cauză a lipsei de abonamente era văzută în interesul scăzut pe care-l manifestau învățătorii atît față de cuprinsul revistei cît și față de mijloacele ei de finanțare. Elocventă este în această privință darea de seamă despre veniturile și cheltuielile revistei în anul 1890, cînd redacția a fost nevoită să scoată un singur număr pentru că a avut doar patru abonați, dintre care doi nu au plătit abonamentul:

- venituri: 23 florini
- spese: 237,90 florini
- deficit: 214,10 florini

Redactorul încheie cu o exclamație de amară ironie: „Față de o astfel de stare ce rămîne altă, decît a striga: Doamne, deșteaptă puterea ta și vină ca să ne mîntuiești pe noi!”¹⁹.

Ion Simu a înțeles că această lipsă de interes pentru soarta unei publicații pedagogice își avea o primă cauză în puținătatea salariilor învățătoresți, motiv pentru care o bună parte din coloanele revistei tratează despre starea materială a slujitorilor școlii. Caracterul revoluționar al revendicărilor formulate de *Ludimagister* a dus la conflicte publicistice cu conducătorii Reuniunii învățătorilor români greco-ortodoxi de la școlile confesionale din dieceza Caransebeșului, cu *Foaia diecesană*, *Luminătoriul* (Timișoara), cu *Biserica și școala* (Arad). Sprijiniți de Consistoriul din Caransebeș, membrii biroului Reuniunii nu sînt de acord cu Ion Simu și susținătorii lui, care au declarat *Ludimagister* ca fiind organul de presă al Reuniunii.

Un moment al polemicii l-a constituit adunarea generală de la Bocșa din 24 și 25 august 1886, cînd Ion Simu, ales președinte, a fost nevoit să renunțe la această funcție pentru că nu înțelegea să accepte tutela Consistoriului în rezolvarea problemelor învățătoresți. Învățătorii grupați în jurul lui Ion Simu sînt numiți „liliputani” atunci cînd au schimbat pe I. Marcu și M. Tiapu deoarece cereau în repetate rînduri votarea de sume, din fondurile reuniunii, pentru funcțiile lor care, prin statut, erau onorifice. Făcîndu-se observația că în această grijă pentru fondurile Reuniunii, ca și în lupta pentru mărirea salariilor învățătoresți se simte „mirosul gazului de la stearinul sforăitor din Reșița”, Ion Simu răspunde în articolul *Sfîrșituri*, semnat cu unul dintre pseudonime („Stearinul”): „Ne trebuie, domnule, fonduri pentru liliputane experiențe pedagogice, deoarece sinodul diecesan nu a încă aflat

¹⁸ Anul IV (1889), nr. 1.

¹⁹ Anul VI (1891), nr. 1.

de bine a trimite dintre învățătorii populari ca să cerceteze, pe spesele fondurilor diecesane, vreo expoziție, vreun congres pedagogic, niscaiva școli de model din străinătate, etc., apoi ne mai trebuiește fondul pentru a premia lucrări pedagogice — didactice de-ale membrilor, spre a dezvolta și înainta astfel scopul reuniunii cel adevărat, iar nu să le mîncăm cu administratorii și manipulanții²⁰. Un alt răspuns este dat de învățătorul I. Miclea, care scrie: „Ludimagister de aceea l-am decretat organ al reuniunii, pentru că e foaia de specialitate, redactată de învățători și independentă de orice influență străină; voim adică să lucrăm noi de noi și prin noi”²¹, afirmație în care este clară aluzia la *Foaia diecesană*, revistă tutelată de biserică.

Replicind unui alt critic al mișcării învățătoresți de autoorganizare și al revistei, Ion Simu scrie: „Nu ne dușmăni pentru foiața «Ludimagister» că nu se amestecă în cercurile D-tale și nu-ți face concurență. «Ludimagister» înregistrează numai cazuri ce jignesc interesele învățătorilor, prin ce se opăcește instrucțiunea și educațiunea poporului [...] «Ludimagister» mai departe nu va suferi niciodată cuiva a trata învățătorii ca niște marionete”²².

Atitudinea intransigentă a revistei s-a bucurat de aprecieri și peste Carpați: „Ținuta revistei D-stră, orișicît ar fi clevetită de preoțime, noi o aprobăm și pe cum vei vedea [...] noi o zicem și în revista noastră, să mergeți numai înainte”²³.

Neînțelegerile cu *Foaia diecesană* și cu oficialitățile sînt mai vechi, pornind de la părerile diferite pe care le aveau cele două grupări despre misiunea învățătorului. Articolul *Învățătoria și cantoratul*, apărut în 13 numere din *Ludimagister*, demonstrează că învățătorul nu este obligat să fie și cantor pentru că:

- este contra demnității sale
- pierde mult timp din pregătirea profesională
- oboseala cîntatului îl expune la boli²⁴.

Dacă cele 472 de servicii religioase la care învățătorul face pe cantorul s-ar plăti numai cu un florin, atîta cît ia preotul, atunci ar trebui să primească 450 de florini pe an pentru cantorat. Pe lingă faptul că această muncă nu-i este plătită, salariul de învățător este doar de 200—300 florini pe an.

Prin punerea în discuție a cantoratului gratuit, Simu nu dorește să producă doar panică și neînțelegere, ci vrea să scape „pe învățător și a-l reda întreg școalei și învățămîntului, educațiunii poporului”²⁵,

²⁰ Anul I (1886), nr. 10.

²¹ Anul I (1886), nr. 12.

²² Anul I (1886), nr. 18.

²³ Anul I (1886), nr. 6.

²⁴ Anul I (1886), nr. 2.

²⁵ *Ibidem*.

pentru că și așa salariul învățătoresc este atât de mic încît „se revoltă bunul simț în orice om cu puținică cultură și conștiință umanitară cînd judecă asupra lor”²⁶. Pînă și cei din urmă lucrători manuali sînt mai bine plătiți decît învățătorul.

Ludimagister a militat pentru mărirea salariului învățătoresc, intervențiile sale avînd adeseori caracterul unor adevărate manifeste, așa cum este articolul intitulat *Apel*: „Fraților, a sunat ora a 13-a, jos cu orice considerațiune. Să începem lupta legală pentru următoarele lucruri”²⁷: mărirea salariilor, plata cantoratului etc.; „Vrem plata pentru munca noastră, pentru cantorat [...] mai vrem și stabilitate și onestitate întru ceea ce privește salarizarea învățătorescă”²⁸. Starea materială a omului școlii nu trebuie neglijată pentru că „îndelung răbdătorii învățători” sînt „singurul factor în societatea noastră carele pretutindeni și în toate straturile societății lucră pentru prosperarea culturii acesteia după anumit plan și anumite reguli; învățătorii sînt singurii care dau rezultate reale pozitive în cultura poporului și care pun temeiul acestuia pentru toate profesiunile și-l predispun pentru arte și științe”²⁹.

Ca organ al învățătorilor din diecesă, *Ludimagister* propune Congresului metropolitan de la Sibiu al bisericii greco-ortodoxe următoarele:

1. Să se aprobe propunerea Comitetului reuniunii învățătorilor din diecesa Caransebeș: salar 600 florini (și alte bunuri materiale).

2. Să se plătească 200—300 florini pentru cantorat, cu completarea că pînă nu vor fi plătiți așa „zău de li va veni lor (învățătorilor — n.n. M.D.) în gînd ca să-și cumpere un clavier, o violină [...] a compune cîntece sau a scrie tractate pedagogice și didactice”³⁰.

În articolul *Un pas înainte*, „I.S.” laudă inițiativa consistoriului de a cere învățătorilor să raporteze din două în două luni stadiul în care se află cu predarea materiei, dar crede nimerit ca învățătorii să infor-meze, în asemenea ocazii, și cîți bani nu au primit din salar³¹. Pentru că puțini făceau acest lucru, își asumă revista obligația de a informa opinia publică despre restanțele din salariile învățătorilor români din tractul Lugojului și diecesa Caransebeșului pînă la sfîrșitul anului 1885³², să interpeleze Sinodul Diecesan în legătură cu prigonirea acelor învățători care au intrat în conflict cu conducerea oficială a reuniunii și cu slujitorii bisericii³³.

Preocupată de îmbunătățirea situației materiale a învățătorilor prin autoorganizare, redacția publică un *Apelu* la o conferință pentru crearea

²⁶ Anul I (1886), nr. 3: 60, 80, 120, 200, 300, rar 400 de florini.

²⁷ Anul I (1886), nr. 13.

²⁸ Anul I (1886), nr. 12.

²⁹ Anul I (1886), nr. 4.

³⁰ *Ibidem*.

³¹ Anul II (1887), nr. 27.

³² Anul I (1886), nr. 10.

³³ Anul III (1888), nr. 7—8.

unui fond material învățătoresc, proiectul de statute³⁴ și apoi „Statutele Reuniunii învățătorilor și învățătoarelor române de sub coroana Ungariei, pentru ajutorarea lor reciprocă, pentru veduvele și orfanii lor“, informînd și asupra adunării generale a reuniunii de ajutorare mutuală a învățătorilor români, ținută la Lipova în 8/20 aprilie 1887, ca și despre „Cestiunea ameliorării salariilor învățătoresci în fața sinodelor eparchiale“³⁵. În aceste condiții, este lesne de înțeles de ce principiile și ideile propovăduite de *Pedagogul român* „sînt un adevărat balsam vindecător pre inimile cătrănite ale învățătorului român“³⁶.

Anchetele privitoare la neplata salariilor învățătoresți pe ani de zile, ca și relatarea pe larg a neplăcerilor cauzate învățătorilor de unii preoți ignoranți sînt acte de acuzare la adresa acelora care lăsau pe învățător într-o situație ce îndreptățea folosirea dictonului latin „Quem dii odere. paedagogum fecere“ atunci cînd se vorbea despre el. Hotărîrea revistei de a continua lupta este fermă: „Că mulți au devenit perplecși prin vaerile noastre aceastea o credem că poate fi adevărată; dar să se știe că nici învățătorii nu vor mai săruta mina care-i lovește peste obraz...“³⁷. Tuturor acelora care au rămas perplecși le spune I. Miclea: „Conduceți-ne în politică [...] dar lăsați-ne să răsufilăm mai liber pe catedra dascălească; pînă cînd să fim tot martiri?“³⁸.

Preocupările revistei pentru starea materială a învățătorului sînt completate de grija pentru pregătirea lui profesională. În acest sens, rubrica *Bibliografia*, prezintă aproape în toate numerele, publica ultimele apariții editoriale de specialitate, din țară și străinătate, iar rubrica *Din viața învățătorescă*, devenită mai tîrziu *Din viața învățătorescă și școlară* prezenta și comenta, printre altele, viața învățătorilor din alte țări (Franța, Germania), pentru a servi ca model dascălilor noștri poporali.

Articolele seriale despre *Scriere*, *Ortografia noastră*, *Despre literatură*, ciclul *Educațiune*, ca și *Pedagogia*, *Opul pedagogic*, *Din istoria pedagogiei* (de N. Popovici din Bărbosul), *Din istoria pedagogiei române* (de Romul Ancușă, din Ramnă), *Școala și principiile umanismului*, cuprinzînd idei și experiențe originale sau teorii aparținătoare marilor pedagogi ai lumii, urmăreau înarmarea învățătorului poporal cu noțiunile științifice necesare desfășurării unei munci instructiv-educative de calitate, scoaterea lui din întuneric și trecerea din faza muncii empirice la o etapă superioară, bazată pe cuceririle științei educației. Materiale ca *Schimbarea materiei în corpul omenesc*, *Secretele viitorului sau perioadele vulcanismului*, *Cartoful de Canada* etc. completează sfera de cunoștințe a învățătorului, a cărui persoană intră în preocupările de bază ale revistei. Pregătirea lui de specialitate, relațiile cu intelectualii

³⁴ Anul I (1886), nr. 6, 8.

³⁵ Anul II (1887), nr. 12, 20, 11.

³⁶ Anul II (1887), nr. 9.

³⁷ Anul I (1886), nr. 9.

³⁸ Anul I (1886), nr. 11—12.

satului, învățătorul și școala sînt tot atîtea probleme care au preocupat în permanență redacția revistei.

Un interes deosebit a manifestat revista *Ludimagister* — *Pedagogul român* pentru publicarea materialelor privitoare la istoria poporului român, ca un mijloc de a menține trează conștiința națională a românilor din imperiul austro-ungar. Nu întîmplător, după titlul *Ludimagister*, cu trimitere directă la originea noastră latină, revista devine *Pedagogul român* (s.n. — M.D.). De asemeni, colecția *Biblioteca populară*... a debutat cu cartea *Originea Romei*, iar în paginile revistei apar lucrări de popularizare despre „Marcu Tului Cicero“, „Marcu Porciu Cato Censoriul“³⁹. Arheologii pot găsi informații în legătură cu descoperirile de la Colțan⁴⁰, medievistii pot aprecia nivelul la care este tratat subiectul *Turcii și noi*⁴¹, iar cercetătorii luptelor naționale ale românilor din Transilvania vor afla din revistă că reșiteanul N. Albu a fost condamnat de „les constituitione“ pentru că a publicat în *Romänische Revue* articolul *Zur Lage der Rumänien in Ungarn*⁴². Valentin Dioniu de la Secaș comunică o rectificare privitoare la data morții lui Șincai⁴³, iar sub titlul *Caietele oprite* redacția abordează problema caietelor care aveau pe copertă harta României și care au fost interzise de ministerul ungar al instrucțiunii⁴⁴. Este recenzată cartea lui Iuliu Vuia *Fragmente din istoricul pedagogicului confesional greco-ortodox român din Ardeal*, iar pentru predarea istoriei în școală este tradus din *Amicul învățătorului german* articolul *Procedura metodică în instrucțiunea istorică*⁴⁵.

Majoritatea materialelor publicate în revistă aparțin lui Ion Simu, unele semnate, altele nesemnate sau cu pseudonime. Pe lângă cultura lui generală și pedagogică, rețin atenția disponibilitatea satirică și pre-dispoziția de pamfletar. Cîteva din comentariile sale cuprinse în notele unor articole ne duc cu gîndul la adnotările lui Ion Budai-Deleanu la *Tiganiada*: atunci cînd reproduce o corespondență agramată semnată de preotul Scipione din Remetea Pogonici, în care șirul injuriilor la adresa învățătorului din sat se încheie cu: „Am zis“, în nota de la subsolul paginii redactorul comentează: „Și eu am fost zis să-ți schimbi ori să te învoiești a-ți schimba multe expresii din cele ce ai zis — ți-am îndreptat fără voia-ți sumedenie de sminte ortografice numa — ai insistat să se publice din cuvînt în cuvînt. Iacă, ți-am împlinit cererea. Se vede însă că nu te mai ocupi nici cu citirea filozofilor, ca odinioară, nici cu aceea a sfintei Scripturi. Pare că te-ai făcut un pasionat sport-man [...] Da, te-am înțeles și te înțelegem. Nu știu dacă ai înțeles și sfînția ta pre noi?“⁴⁶

³⁹ Anul VI (1891), nr. 5, 6.

⁴⁰ Anul I (1886), nr. 20.

⁴¹ Anul II (1887), nr. 11.

⁴² Anul III (1888), nr. 3—4.

⁴³ Anul I (1886), nr. 21.

⁴⁴ Anul I (1886), nr. 1.

⁴⁵ Anul II (1887), nr. 25; IV (1889), nr. 2.

⁴⁶ Anul I (1886), nr. 6.

Pentru toate meritele amintite, personalitatea lui Ion Simu și valoarea inițiativei sale nu pot trece neobservate de cercetătorii istoriei învățămîntului în județul Caraș-Severin, cu atît mai mult cu cît contemporanii în mai mică măsură l-au înțeles și i-au continuat opera: „a trecut ca un meteor luminos, dar în locul lui nici după atîția ani nu s-a ridicat alt meteor și cei așa numiți învățați nu au fundat altă foaie pedagogică”⁴⁷.

Prin multiplele aspecte pedagogice, științifice, sociale și culturale abordate, revista *Ludimagister* s-a constituit într-un organ de specialitate „Scutit de orice influență străină, ferit de orice tutorat arogant”⁴⁸ — așa cum se dorea în articolul prospect din primul număr — urmărind cultivarea învățătorului prin citire, instruirea lui printr-o foaie de specialitate. Atitudinea militantă a revistei, numită de conservatorii timpului „o pornire cu totul greșită”⁴⁹, este pusă atît de contemporani⁵⁰, cît și de cercetătorii din zilele noastre, pe seama influenței pe care a exercitat-o asupra lui Ion Simu lupta revoluționară a muncitorilor reșițeni: „Revista urmărea așadar — sub influența mișcării muncitorești din Reșița — să dezvolte spiritul de asociere și combativitate al învățătorilor, care, prin unirea lor, puteau să-și îmbunătățească situația”⁵¹.

Poate că o cercetare mai atentă a condițiilor concrete în care a apărut revista și a întregii activități a lui Ion Simu — cercetare pentru care deocamdată lipsește materialul de arhivă — va stabili cît adevăr și cîtă doză de exagerare există în afirmația de mai sus. De asemenea, cercetătorii istoriei Banatului de la sfîrșitul secolului trecut, și a Transilvaniei în general, vor putea să stabilească dacă evidențierea disensiunii școală-biserică, promovată de revista lui Ion Simu prin criticarea clerului și sprijinirea învățătorimii, a deservit interesele luptei naționale a românilor din Austro-Ungaria, așa cum ar fi tentați să creadă unii. Se poate spune însă de pe acum că prin atitudinea și prin întreg conținutul ei revista *Ludimagister* — *Pedagogul român* a avut un program profund național. Chiar și atacurile îndreptate împotriva neglijării de către biserică a învățătorului erau de natură să înlăture diferendele dintre cele două instituții care conlucrau la propășirea spirituală și culturală a românilor: biserică și școală. Conlucrarea lor nu se putea realiza cu folos decît în condiții de absolută egalitate, iar emanciparea învățătorului român ar fi fost o cale sigură de ridicare a prestigiului învățămîntului la rangul de instrument eficient în lupta pentru păstrarea ființei naționale. Ion Simu a atras doar atenția, cu un ceas mai devreme, asupra prăbușirii mitului despre armonia care domnea între intelectualii satului românesc în condițiile imperiului austro-ungar,

⁴⁷ At. M. Marinescu, *loc. cit.*

⁴⁸ Ion Simu, *Prospectu*, anul I (1886), nr. 1.

⁴⁹ *Foaiea diecesană*, I (1886), nr. 46.

⁵⁰ *Ibidem*, nr. 39: „Purtarea cea detestabilă a unor membri ai reuniunii, precum apare la *impulse din afară*...” (s.n. — M.D.).

⁵¹ Vasile Popeangă. *op. cit.*, p. 166.

armonie care nu avea de unde să-și tragă seva atita timp cit statul străin avea la îndemână o serie de mijloace prin care putea să facă fie pe preot, fie pe învățător să abdice, temporar sau definitiv, de la comandamentele luptei naționale. Respectarea și sprijinirea, de către biserică, a ridicării prestigiului moral și material al școlii și al slujitorilor ei ar fi dus la unitatea lor pe un plan superior și mai folositor intereselor naționale ale românilor. Acest neajuns al istoriei Transilvaniei a fost sesizat și de poetul-luptător național Emil Isac atunci cînd vorbește despre „consistoarele unde vlădici grași vorbesc despre leafa dascălilor”⁵².

Deși în ultimii ani i-a scăzut combativitatea polemică, revista lui Ion Simu, în totalitatea activității sale, și-a onorat intențiile din articolul program: „Scopul este promovarea și apărarea intereselor învățătorilor români din Ungaria și Austria [...] este luminarea, este cultivarea noastră proprie prin noi, prin propriile noastre puteri, este unirea noastră într-un agregat solid și de valoare: pentru ca să nu mai stăm și de aici înainte ca niște atomi răslițați și de puțină însemnătate, suflați și spulberați de vînturi mici prea adesea încotro nu ne place; să putem forma elementul educativ al organismului societății, puternic și abil, așa precum îl cere viața și trebuințele moderne”⁵³.

MIHAIL DELEANU

„LUDIMAGISTER“, LA PREMIÈRE REVUE PÉDAGOGIQUE À REȘIȚA

(Résumé)

Le présent article traite quelques aspects en ce qui concerne l'apparition à Reșița de la revue pédagogique progressiste „*Ludimagister*” (1886—1891), devenue en 1887 „*Pedagogul român*” („*Le Pédagogue roumain*”).

L'article met en évidence le contexte culturel-historique et les conditions matérielles modestes dans lesquelles la revue est parue, les principales directions du contenu, la lutte pour la laïcisation de l'enseignement et pour la défense des droits des instituteurs roumains de l'empire Autriche-Hongrie.

⁵² Emil Isac, *Ardealul nou*, în *Viața nouă*, anul VII, nr. 12.

⁵³ I. Simu, *Prospectu*, (în) loc. cit.

ACTIVITATEA PICTORULUI BĂNĂȚEAN GHEORGHE BABA ÎN OLTENIA

În general este cunoscut schimbul aproape permanent care s-a făcut de-a lungul istoriei între cele două vechi provincii românești vecine Banat și Oltenia. Înriirile și transferurile reciproce de valori culturale au fost studiate — e drept sporadic — pe multiple planuri și nu este nevoie să insistăm asupra necesității dezvoltării cercetărilor în acest domeniu.

Relațiile dintre cele două provincii românești prezintă un aspect al formării, în timp, a conștiinței naționale, iar din acest punct de vedere trebuie recunoscut că Oltenia simboliza „țara“, loc unde s-au stabilit mulți bănățeni. Banatul, reprezenta în același timp, pentru olteni, provincia mai avansată cu posibilități mai rapide de emancipare economică. Dar în ambele cazuri, schimburile au prilejuit legături între români locuitori ai celor două provincii, element primordial din punctul de vedere istoric în procesul de formare a conștiinței naționale.

Contactele umane au prilejuit cum este și firesc legături spirituale, grefate pe fondul comun al unității de credință, element nu mai puțin important în zămislirea conștiinței naționale. Sub acest aspect, relațiile în domeniul artistic sînt foarte importante și de multe ori s-a subliniat aportul adus de Oltenia în păstrarea, sau mai corect în relansarea picturii tradiționale în Banat. Mai puțin studiată a fost însă participarea Banatului în viața artistică a Olteniei.

Barocul tîrziu în arhitectură și „academismul“ în pictură ca și faima meșterilor bănățeni fac — în ansamblul tendințelor înnoitoare care caracterizează arta secolului XIX — să apară și în Oltenia manifestări artistice de acest gen, alături de cele tradiționale practicate mai ales de meșterii locali.

Contribuția bănățenilor nu este cunoscută; ea ar presupune o cercetare sistematică a construcțiilor religioase oltene din secolul trecut, operațiune îngreunată și de faptul că cele mai multe din ele nici nu sînt considerate monumente istorice. Cercetarea ar prezenta totuși interes pentru că chiar numai spicuirea unor știri culese întîmplător lasă să se întrevadă o activitate mai bogată a constructorilor și pictorilor bănățeni în Oltenia și care merită a fi luată în considerare.

Astfel, cunoscutul portretist care a fost pictorul timișorean Sava Petrovici (1794—1857) încheie la 14 septembrie 1843 un contract de zugrăvire și de înfrumusețare a timplii la biserica domnească din Tg. Jiu după o înțelegere făcută de el cu marele medelnicer Grigorie Bălțeanu încă cu zece ani înainte, în 1834, cînd Sava Petrovici a trimis schițe pentru această lucrare. Pictorul își ia angajamentul prin contract să-și realizeze opera „după legea Răsăritului”¹.

Tot la Tîrgu Jiu lucrează în 1874 cunoscuții pictori Nicolae Popescu și Zaharia Achimescu²; dar trebuie știut că icoane pictate de Achimescu se pot găsi și la biserica de lemn din Sfodea com. Balta în județul Mehedinți. Ilie Nemeș, meșter zidar din Topleț construiește bisericile din Magheru³ (1895—1896). Malovăț (1896). Ohaba, com. Șovarna (1901) toate în județul Mehedinți.

La Izverna, între anii 1900—1907, biserica o construiește „arhitectul” Achim cu „maistorii” zidari și pietrarii veniți din județul Caraș-Severin iar timplăria o face Iosif Moganul din Timișoara (!). Meșterul Achim desfășoară o bogată activitate în zona muntoasă a județului Mehedinți, construind bisericile din Sohodolu, com. Pocruia (1901), Șovarna de Sus (1907), Dilbocița, com. Ilovăț (1909—1915), Rudina (1914). Meșterii Ion Bornuz și Petre Galeșanu din Topleț construiesc biserica din Bahna în 1909, iar Ilie Bălțeanu, tot din Topleț, zidește în 1930 biserica din Gîrnița, iar cea din Pitulaș, com. Malovăț a fost construită în 1933 de meșterul zidar Dumitru Bugarin din Oravița. Clopotul acestei biserici, datînd din 1881, a fost turnat la Virșeț. Tot din Topleț este și meșterul Gh. Spătariu, care lucrează în 1935 la Valea Anilor, iar un alt meșter, Nistor Dap din Mehadia, lucrează în 1939 la Gornenți, com. Podeni, toate din Mehedinți.

În acest context activitatea pictorului Gheorghe Baba în Oltenia nu reprezintă un fenomen izolat, ci se înscrie în procesul amintit, de interferență între cele două provincii românești. Dar mai mult, activitatea lui Gheorghe Baba, pictor academic, reprezintă o continuare a tradițiilor înbitoare manifestate în arta secolului XIX, chiar într-o vreme cînd oficialitățile au luat atitudine declarată împotriva acestui gen de pictură⁴.

¹ Cf. Al. Bărcăcilă, *Insemnări din Gorj*, în BCMI, XX fasc. 51, 1927, p. 45 după Al. Ștefulescu, *Istoria Tîrgul-Jiului*, p. 126—144.

² Ion Frunzetti, *Pictorii bănățeni din secolul al XIX-lea*, București, 1957, p. 102.

³ Date, dar numai despre sat, înființat la 1884, la I. Buzaiu, *Un sat nou. Magheru*, în *Mitropolia Olteniei*, nr. 9—10, 1964, p. 967.

⁴ Regulamentul pentru zugrăvirea bisericilor, publicat în *Monitorul Oficial* nr. 160, din 17 octombrie 1912 prin care s-au hotărît norme iconografice și s-a stabilit că se vor executa numai picturi bizantine athonite. Conducerea bisericii era împotriva noului curent în pictură încă de la sfîrșitul secolului XIX, cînd, în 1893, s-a produs scandalul cu recepția picturii lui Mirea de la catedrala din Constanța. A se vedea în această privință articolul lui N. Iorga, *Mai vechi apărători ai stilului monumentelor bisericesti*, în BCMI, XXVII fasc. 80, 1934, p. 91.

Date privind biografia și activitatea artistică a lui Gheorghe Baba a publicat Ion Frunzetti în lucrarea citată (nota 2). Se afirmă astfel (p. 144) că după stabilirea la Craiova a pictorului, el ar fi executat „86 de lucrări complexe (interioare de biserici și iconostase)” pe o arie largă cuprinzând sate din Oltenia, Banat și părțile Hațegului. Nu cunoaștem să se fi publicat pînă în prezent o listă a lucrărilor sale pentru că, sigur, nu s-au păstrat toate ansamblurile pictate de Gheorghe Baba.

Un recensămînt al tuturor bisericilor din Oltenia, efectuat în 1957 de către secțiile de arhitectură și sistematizare (S.A.S.) ale fostelor raioane cu concursul Mitropoliei Olteniei și al cărui material (chestionarele) se află depus în arhiva Direcției Patrimoniului Cultural Național a permis să se stabilească o evidență a unora din operele lui Gheorghe Baba existente în 1957 sau dispărute, dar menționate în anul amintit. Grupate în ordinea cronologică a lucrărilor, opera picturală a lui Gheorghe Baba cunoscută potrivit datelor culese din recensămîntul amintit este următoarea:

Cea mai veche lucrare cunoscută din Oltenia este la Poiana-Mare și datează din 1899. Biserica de aici cu hramul Sf-ții Voievozi s-a clădit în 1849, ctitor fiind prințul Serbiei Miloș Obrenovici, care (se știe) refugiat în Țara Românească a dobîndit mai multe moșii printre care și Poiana-Mare în sudul județului Dolj. Localitatea a devenit cunoscută în 1877, cînd aici, în conacul moșiei a fost instalat comandamentul suprem al armatei române⁵.

În 1899 biserica este supusă unor lucrări radicale de reparații, vechea pictură din 1849 fiind înlocuită cu cea realizată în ulei de Gh. Baba. Pictura aceasta a fost curățată în 1936 de zugravul Georgică Lăzărescu din Calafat.

Din lucrările executate în anul 1901 sînt cunoscute cele de la Cornu, Moreni și Gogoșu.

La Cornu, în locul unei vechi biserici-bordei⁶ se clădește între anii 1898—1902 construcția actuală, execuția picturii fiind încredințată lui Gh. Baba.

La Moreni, lingă comuna Cetate, biserica construită între anii 1842—1843 este supusă la începutul secolului nostru unor reparații capitale fiind pictată în 1901. De reținut, că potrivit datelor inserate în chestionarul recensămîntului amintit, în biserică se păstrează „și un pomelnic al pictorului Gheorghe Baba“.

⁵ Marius D. Stănoiu, *Poiana Mare, localitate istorică*, în *Realitatea Ilustrată* XI. 1937, ianuarie 13, pag. 15—16.

⁶ N. Stoicescu, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România, I: Țara Românească*, Craiova, 1971, vol. I, pag. 198.

La Gogoșu⁷, în Mehedinți, situația se prezintă în felul următor: Actuala biserică a fost construită de „maistorul sîrb Matei Stancovici și pictată de zugravul sîrb Ignație Terencovici“ în anul 1859. Din vechea pictură se păstrează portretul unuia din ctitori, preotul Gh. Delescu. Exceptînd acest portret, biserica este zugrăvită de Gh. Baba în 1901, fiind curățată între anii 1961—1963 de pictorul D. Bișcu.

Pictura executată în 1902 la Prisăceaua, Mehedinți, în biserica construită în 1898 nu se mai păstrează, fiind înlocuită cu o zugrăveală nouă în 1956 datorită lui Mihail Bălășescu din Craiova.

Biserica fostei mănăstiri Țințăreni, ctitorie a lui Matei Basarab a fost supusă unei reparații importante în anul 1904, cu care ocazie este repictată de Gheorghe Baba, dar această operă nu s-a păstrat decît pînă în anul 1930, cînd a fost înlocuită cu pictura lui Gheorghe Tudor din Craiova. Se păstrează însă icoanele împărătești datate 1903 și semnate Gheorghe Baba.

În 1904 este pictată și biserica din Siliștea Crucii, construcție datînd din 1852 și mărită la începutul secolului nostru. Opera lui Baba este spălată și retușată în anul 1945 de către pictorul Calopăreanu. Aceleași operații de spălare și retușare este supusă și pictura din 1905 de la Motoci, com. Mischii, cu ocazia reparațiilor executate în 1943. Spălarea vechii picturi s-a făcut de către zugravul Ilie Belgun.

Biserica de lemn din Secu⁸, datînd din 1722, suferă în decursul anilor mai multe reparații. În 1905 Gheorghe Baba execută unele lucrări aici, peste care intervin altele, în 1927 datorate lui B. Francesco.

Biserica din Strimptu, com. Slivilești, cea cu hramul Adormirea, a fost pictată în anul 1905, an cînd Baba lucrează și la Menți, și în Poroina Mare, toate în Mehedinți.

Din 1906 sînt cunoscute lucrările de la Obîrșia Nouă și iarăși la Poiana Mare unde pictează biserica Sf-ții Apostoli din cartierul Trăistaru. Lucrarea de aici o termină în 1907. În 1908 se lucrează la Iași, în Gorj, Bobicești și Pîrșcoveni în Romanai. La Bobicești pictura lui Baba este spălată în 1940 de C. Birneanu și Tudor Gheorghe din Craiova. La Pîrșcoveni pictura este curățată chiar de Gheorghe Baba în 1937, care scrie și pisania pe care o încheie cu cuvintele: „Scrie Doamne în cartea vieții numele donatorilor și ajutătorilor, pictor Gheorghe Baba“. În 1910 este atestată pictura la Dobromira, Dolj, în 1911 cea de la

⁷ Satul cunoscut pentru stațiunea arheologică de aici, este o veche așezare medievală atestată în 1543. Cf. Popescu-Cilieni, *Ceva despre vechii proprietari ai satului Gogoșu — Mehedinți*, în *Oltenia*, IV, 1943, pag. 161.

⁸ R. Crețeanu, *Biserici de lemn din raionul Strehaia*, în *Mitropolia Olteniei* 1964, nr. 5—6 pag. 414.

Turcenii de Sus în Gorj, Roșienii-Mari în Olt, iar din 1912 cea din Perișoru-Nou în Dolj.

În vara anului 1913 echipa lui Gheorghe Baba pictează noua biserică din Negoiu, din sudul Olteniei, la Dunăre. Pe icoana proorocului Naum se găsește însemnarea „Astăzi 17 și 18 iulie când se picta această biserică, tunurile sîrbești bombardau Vidinul, iar noi pictorii bisericii priveam din turla bisericii. Am scris toate acestea ca cei ce-or veni după noi să știe. Astăzi 18 iulie 1913 Gh. Baba, pictor din Craiova“.

În același an, 1913, Baba lucrează la Bîrca și Ciochiuța. În anii 1914—1915 se lucrează la biserica Buna Vestire din Caracal, cartierul Bold (str. Elena Doamna nr. 2), iar la cea din Goicea Mare este ajutat de pictorul craiovean Ștefan Ștefănescu, mort în războiul din 1916—1918.

În timpul războiului, Baba lucrează la pictarea bisericii din Panașchia, a cărei zugrăveală a fost spălată în 1957 de către Ilie Belgun. Pictura de la Rovine, Dolj, executată în 1919 nu se mai păstrează, fiind înlocuită cu alta în 1957 datorată lui Jean Lișteveanu.

Ultima lucrare cunoscută din seria celor prezentate aici este cea din Filiași, în 1920, la biserica sf. Nicolaie. Construcție din secolul XVIII, ea a suferit mai multe reparații. Potrivit pisaniei se știe că „S-a mai reparat în anul 1920 din cauză că în timpul războiului din 1916 biserica a fost lovită în partea de miază noapte de un proiectil... iar biserica a fost făcută lagăr de prizonieri, dormitor și măcelărie de trupele de ocupație în trecere. Cu această ocazie a fost despuiată de toate podoabele, iar întregul mobilier a fost ars“. După refacerea ei, pictura a fost executată de către Gheorghe Baba.

După primul război mondial, între anii 1925—1927, Gh. Baba, potrivit celor scrise de Ion Frunzetti, a pictat în județul Prahova bisericile de la Valea Mieilor, Albești (Urlați) și Ceptura.

Fără îndoială că nu numai prin originea sa, dar și prin stilul său, Gheorghe Baba aparține școlii de pictură bănățeană, indiferent de locul geografic unde a creat. De aceea opera olteană, de loc neglijabilă prin cantitatea ei, trebuie să intre în preocupările istoricilor de artă ai Banatului. Pictura lui Gh. Baba, dincolo de valoarea ei artistică, este, așa cum s-a arătat și în introducerea acestui articol, importantă pentru că ea purta un mesaj înnoitor pe ambele versante ale Carpaților; de aceea studierea ei, mai ales din punct de vedere artistic, se impune, fiind a sesiza existența unor ansambluri picturale datorate lui Gheorghe Baba, care trebuie studiate cu precădere, pentru că (nefiind pînă în prezent ocrotite legal) ele riscă să dispară.

Tabel cronologic

Nr. crt.	Anul	Biserica pictată (localitatea)
1	1899	Poiana-Mare
2	1901	Cornu-Mare
3	"	Moreni
4	"	Gogoșu
5	1902	Prisăceaua
6	1904	Țințăreni
7	"	Siliștea-Crucii
8	1905	Motoci
9	"	Secu
10	"	Strimptu
11	"	Menții
12	"	Poroina-Mare
13	1906	Obîrșia-Nouă
14	"	Poiana-Mare (continuă în 1907)
15	1908	Iași (Gorj)
16	"	Bobicești
17	"	Pîrșcoveni
18	1910	Dobromira (continuă în 1911)
19	1911	Turcenii de Sus
20	"	Roșienii-Mari
21	1912	Perișoru-Nou
22	1913	Negoiu
23	"	Bîrca
24	1913	Ciochiuți
25	1914	Caracal (continuă în 1915)
26	1915	Goicea-Mică
27	1917	Panaghia (continuă în 1918)
28	1919	Rovine (Cernelele)
29	1920	Filiași

L'ACTIVITÉ DU PEINTRE BANATOIS GHEORGHE BABA EN OLTÉNIE

(Résumé)

L'article présente la première publication, sur la base des données d'un recensement de 1957, de la liste des églises peintes en Oltenie, entre 1899 et 1920, par le peintre du Banat, Gheorghe Baba (1863—1953).

Par son académisme, Baba a contribué au développement de certaines tendances novatrices dans la peinture d'Oltenie, opposées aux courants conservateurs représentés par la peinture de tradition athonite, soutenue par les autorités supérieures de l'Église.

CRONICĂ ARHEOLOGICĂ ȘI REPERTORII

DATE NOI DESPRE CASTRUL ROMAN DE LA POJEJENA

Cercetarea castrului roman de la Pojejena (jud. Caraș-Severin) rămîne una din cerințele mari ale arheologiei noastre, în legătură mai ales cu precizarea „graniței” de Sud a Daciei romane. De aceea, programarea cercetărilor arheologice de aici s-a făcut pentru o perioadă mai îndelungată. Între 15—22 aprilie 1972 s-au desfășurat la castru săpături arheologice care reprezintă cea de a doua etapă a cercetărilor aici¹. Situația terenului și realități independente de noi au făcut ca această etapă să fie limitată în timp și suprafață de cercetare. Au fost obținute însă cîteva date importante în legătură cu castrul pe care le vom expune în cele ce urmează².

Au fost trasate numai trei secțiuni cu scopul de a identifica și cerceta porțile castrului pe două din laturile sale: cea de Vest și cea de Nord. Locul porților era marcat: fie de dilma ridicată a valului în locul unde se afla poarta (pe latura de Vest), fie de numeroase resturi de mortar și dărîmături (pe latura de Nord). Secțiunea a X-a (15×1,25 m) a fost trasată prin poarta de pe latura de Vest, iar secțiunile a XI-a și a XII-a (ambele de 17×1,25 m) paralele și la 2 m una de alta au fost trasate prin poarta de pe latura de Nord, respectiv în interiorul castrului. Toate secțiunile au fost trasate paralel cu direcția incintei; distanța între zid și cea mai apropiată secțiune a fost de cca. 2 m.

Din secțiunile a X-a și a XI-a au fost dezvoltate apoi casete la bastioanele porților identificate pe ambele laturi. Poarta de pe latura de Vest se află la 70 m de latura de Nord și la 73,5 m de latura de Sud,

¹ Cercetările la Pojejena au fost efectuate de Muzeul Județean Reșița în colaborare cu Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca. Prima etapă a fost executată în anul 1970; în legătură cu rezultatele ei: N. Gudea—I. Uzum, *Castrul roman de la Pojejena. Săpăturile arheologice din anul 1970*, în *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 85—96 (raport detaliat). Cele mai importante rezultate ale etapei au fost determinarea dimensiunilor castrului (185×148 m), a celor două faze de construcție a lui I cu val de pămînt și II cu zid de piatră. Un profil al secțiunii de pe latura de Est a castrului poate fi văzut în fig. 5.

² La săpături a participat din partea Muzeului Județean Reșița tov. Ștefan Cădariu. Din cauză că terenul pe care se află castrul aparține C.A.P. Pojejena și a fost semănat integral înainte de începerea cercetărilor, iar timpul a fost cu totul nefavorabil, cercetările au fost limitate.

deci aproape de mijlocul laturii. Poarta de pe latura de Nord se află la 97,50 m de latura de Vest și la 84 m de latura de Est. Fig. 1.

Poarta de pe latura de Vest (fig. 2/2). Secțiunea a X-a a surprins zidurile bastioanelor, trecînd aproape tangent cu latura interioară din spate a lor. Poarta, largă de 4 m, este flancată de două bastioane cu plan dreptunghiular care depășesc linia zidului de incintă cu 0,45—0,50 m. Bastionul de Nord are zidul din față gros de 1,10 m, celelalte ziduri au grosimea de 0,85 m. Partea din față a bastionului ca și întreg zidul de incintă de pe latura de Vest au fost scoase de țărani, păstrîndu-se numai urmele lor. Dimensiunile bastionului sînt $3,85 \times 4,50$ m în partea exterioară și $2 \times 2,50$ m în interior. Spre spațiul porții bastionul are un „contrafort” de $0,40 \times 0,68$ m, situat la 1,10 m de fața externă a bastionului. Bastionul de Sud se păstrează mult mai bine; numai o parte din zidul de Sud a fost demolată de țărani odată cu zidul de incintă. Dimensiunile bastionului sînt $3,85 \times 4,50$ m în partea exterioară și $2,15 \times 2,45$ m în interior. Grosimea zidurilor bastionului este de 0,85 m; zidul din față măsoară 1,15 m în grosime.

Zidurile bastioanelor străbat valul de pămînt pătrunzînd și în pămîntul virgin. Baza zidului se află la 2,50 m de suprafața actuală a terenului; cam 1,20 m din temelia zidului intră în pămîntul neumblat. Temelia, egală în grosime cu zidul propriu zis, are înălțimea totală de 1,75 m; numai cca 0,40 m din partea ei superioară are pietrele prinse cu mortar (fig. 2/1). În dreptul joncțiunii cu bastioanele porții, zidul de incintă este adîncit doar 1,10 m de la partea superioară a valului de pămînt. În interiorul bastioanelor nivelul de locuire este marcat de o dungă de mortar cu grosimea de 3—4 cm, orizontală, indicînd probabil un padiment. Materialul arheologic este foarte puțin și atipic. El constă din fragmente ceramice și oase de animale. Nu se păstrează un strat de locuire compact. Mai numeroase apar cărămizile și țiglele. Unele poartă ștampila legiunii VII Claudia. Tipul de ștampilă întîlnit este: car-
tuș de $18 \times 3,2$ cm; litere înalte de 2.5 cm; text: LEG(io) VII CL(audia) C(uppis).

În spațiul dintre bastioane, poarta propriu zisă, nu se păstrează urmele unui drum construit anume. La adîncimea de 0,70 m apare o dungă orizontală de cărbune, cu grosimea de 2—3 cm, deasupra căreia se află stratul de dărîmături. Probabil că această carbonizare să provină de la poarta de lemn arsă(?). Nivelul marcat de dunga de cărbune se află cam la aceeași înălțime cu nivelul de călcare din bastioane.

Poarta de pe latura de Nord (fig. 3/2) a fost identificată de secțiunea a XI-a. Spațiul porții măsoară 4,50 m, fiind flancat de două bastioane cu plan dreptunghiular. Zidurile bastioanelor au fost scoase aproape în întregime de țărani ca și întreg zidul de incintă de pe latura de Nord. Bastionul de Est măsoară $3,70 \times 4,45$ m, în partea exterioară și $1,90 \times 2,65$ m în interior. Zidul din față are grosimea de 1,15 m, celelalte ziduri măsoară 0,90—0,95 m în grosime. Spre spațiul porții, la 1,30 m de fața exterioară, bastionul are un „contrafort” de $0,60 \times 0,90$ m. Bastio-

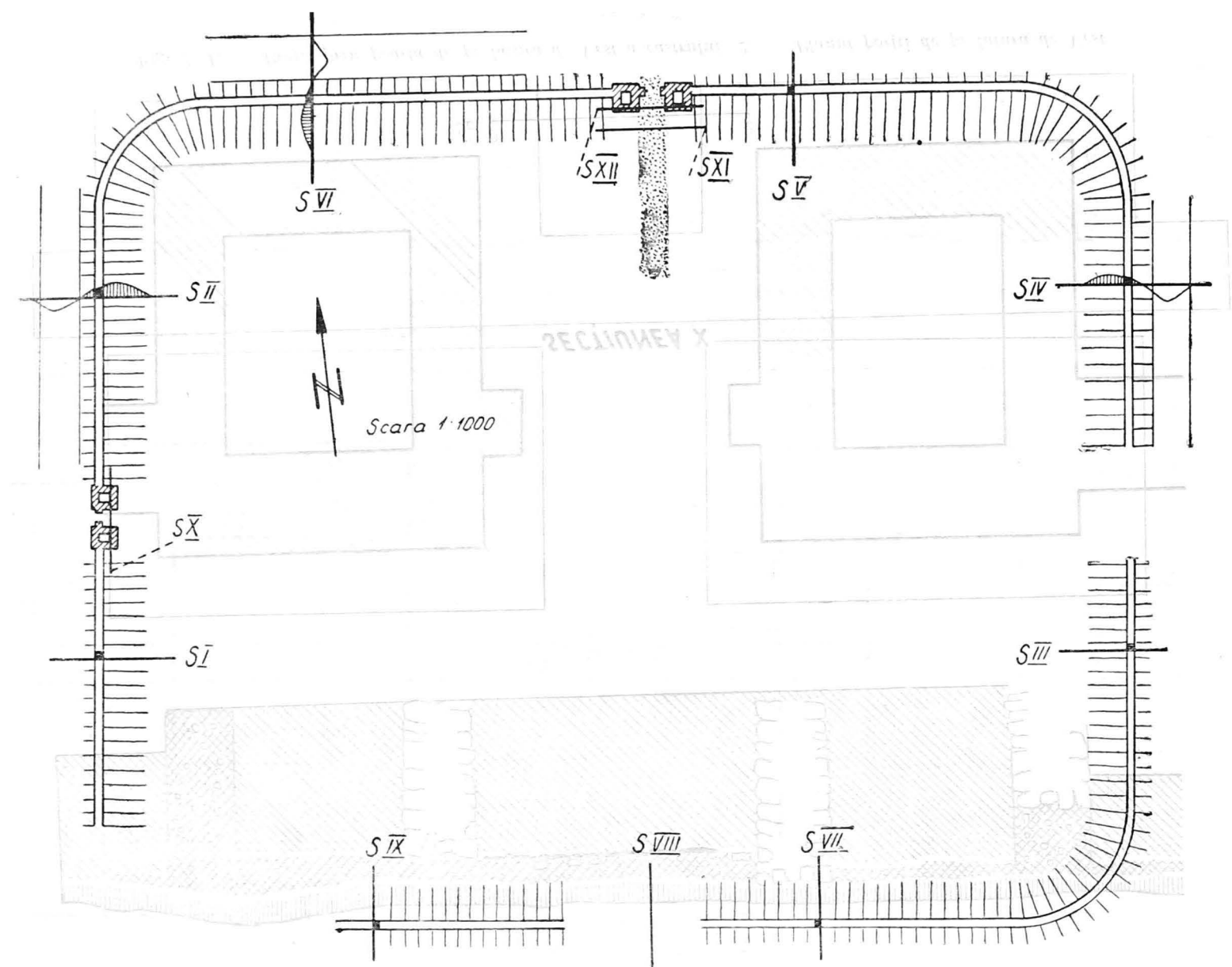

Fig. 1. Planul castrului de la Pojejena

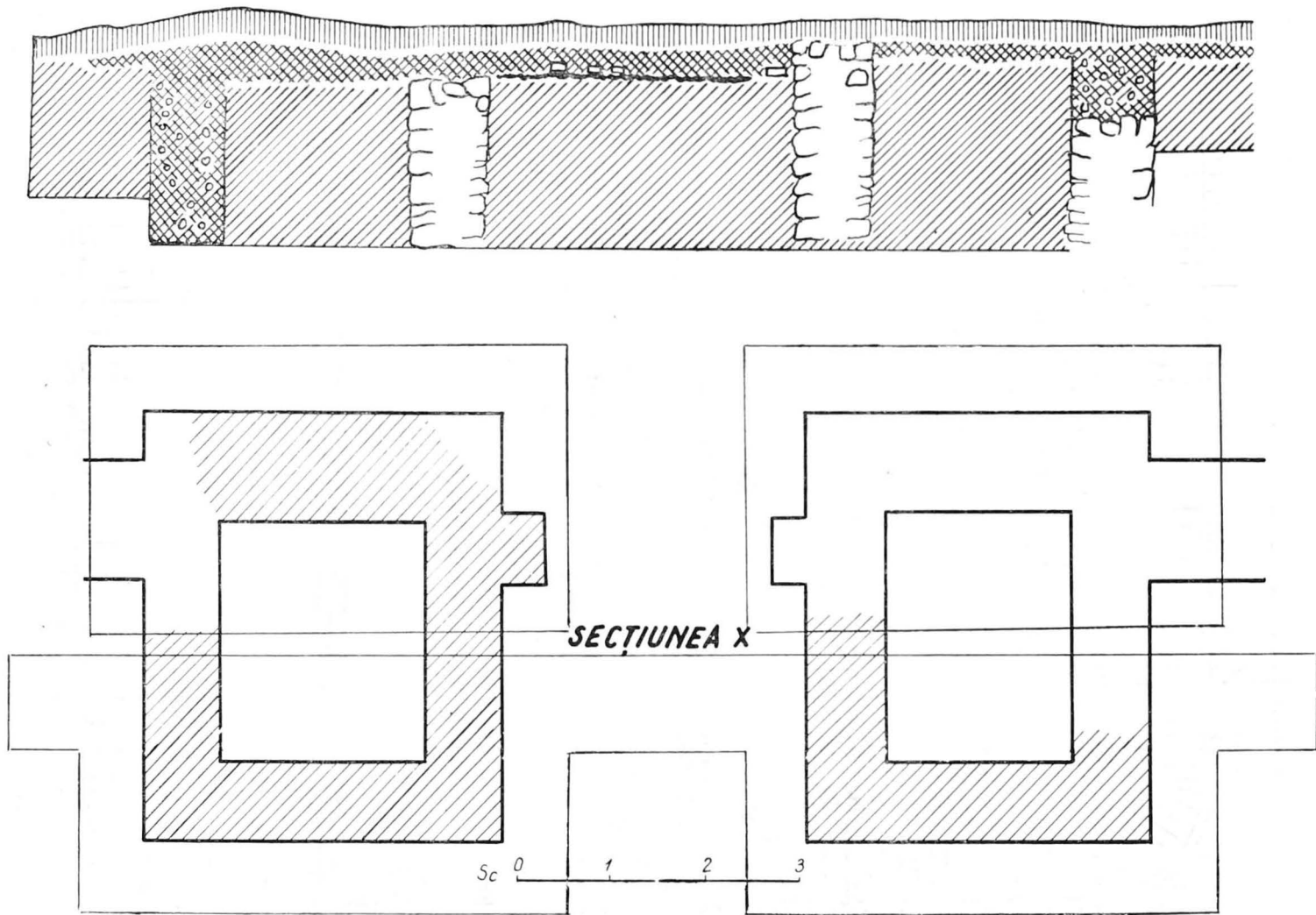
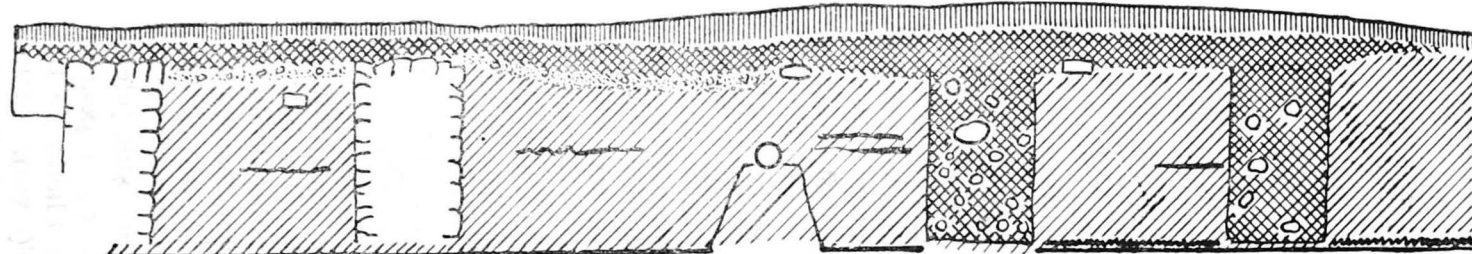

Fig. 2. 1. — Profil prin poarta de pe latura de Vest a castrului. 2. — Planul porții de pe latura de Vest

humus actual

strat de dărîmare

loess galben

zid de piatră

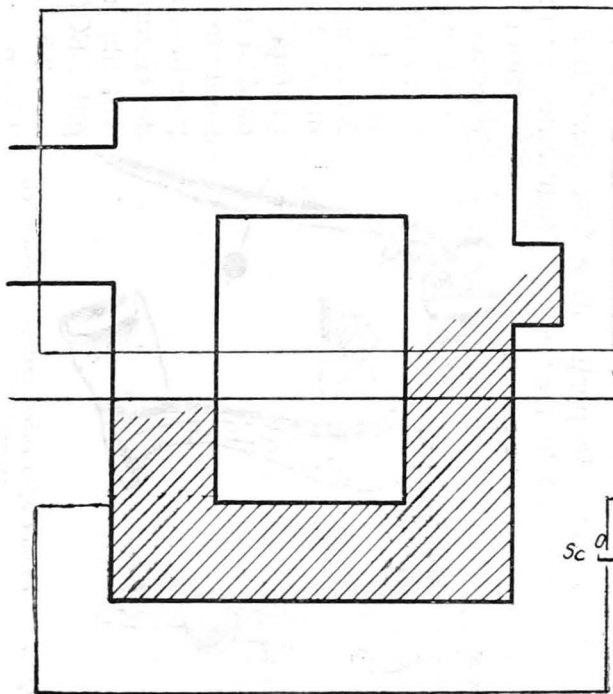
prundiș și nisip

pietre

cărămizi

tub de conductă

strat de cărbune

SECȚIUNEA XI

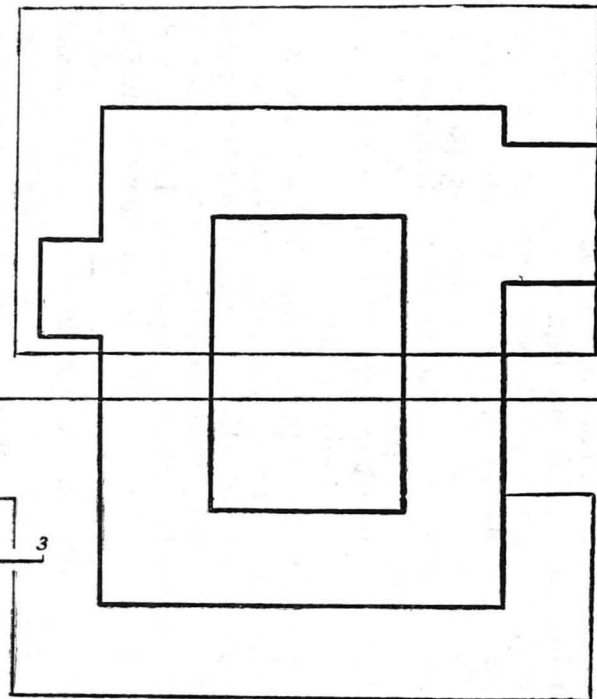
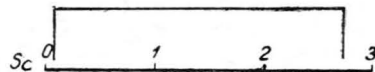

Fig. 3. 1 — Profilul secțiunii a XI-a 2. Planul porții de pe latura de Nord

nul de Vest măsoară $3,90 \times 4,55$ m, în partea exterioară și $1,80 \times 2,55$ m, în interior. Zidul din față are grosimea de 1,10 m, celelalte au 0,90 m grosime. Spre spațiul porții are „contrafortul” simetric cu bastionul opus; este așezat la 1,30 m de fața exterioară a bastionului, măsurind $0,75 \times 0,45$ m. Ambele bastioane depășesc linia zidului de incintă cu 0,40 m. Zidurile bastioanelor se adâncesc la 2 m de suprafața actuală a terenului, străpungând valul de pământ al primei faze și intrând în pământul neumblat (fig. 3/1). În dreptul bastioanelor, zidul de incintă se adâncește numai cca. 1 m.

În interiorul bastionului de Vest a fost identificat la adâncimea de 0,55—0,60 m de la suprafața terenului un strat de prundiș galben cu grosimea de 10—15 cm, care constituie probabil padimentul bastionului. În ambele bastioane secțiunea a XI-a identificat la adâncimea de 1,20 m de la suprafață (respectiv 1,40 m) o dungă orizontală de pământ cu cărbune. Nu este exclus ca această dungă să reprezinte nivelul humusului antic care poate fi foarte greu identificat în cazul loess-ului. Tot în bastioane la adâncimea de 2 m a apărut câte o dungă de pământ cu cărbune pe care nu știm deocamdată cum să o interpretăm.

Secțiunea a XII-a a identificat drumul care străbătea prin poartă. Lățimea lui era de 4 m fiind construit astfel: la bază un strat de bolovani mari și mijlocii, cu bucăți de țigle și cărămizi, peste care a fost așternut un strat de nisip de riu cu grosimea de cca 10 cm. Grosimea totală a drumului la mijloc este de 30—35 cm. Deasupra lui au fost descoperite numeroase țigle fragmentare provenind din dărîmarea bastioanelor. Același drum a fost identificat parțial și de secțiunea a XI-a, dar pe o mică porțiune. Probabil în spațiul porții drumul a fost distrus odată cu scoaterea și demolarea bastioanelor porții.

În bastioanele porții nu a fost identificat un strat de locuire compact. Descoperirile puține, de fragmente ceramice par împrăștiate. Din

bastionul de Vest a apărut la adâncimea de 1,000 m, deci sub nivelul padimentului, o fibulă de bronz (fig. 4) și un fragment dintr-o linguriță de os (secțiunea a XI-a, m. 3, a=0,85). Din bastionul de Est a apărut chiar de la suprafață o cheie din fier foarte oxidată și fragmentară. Multe din cărămizile și țiglele descoperite aici poartă șampilă. Toate șampilile de cărămizi de la această poartă sînt ale legiunii IIII Flavia de tipul LEG(io) IIII F(lavia); cartuş de $12,5 \times 3,8$ cm; litere înalte de 2,5 cm.

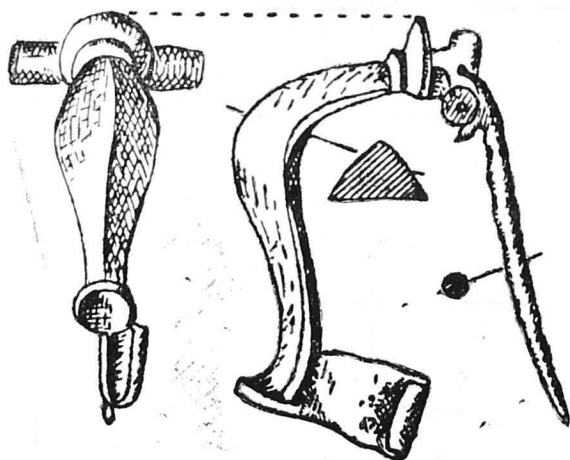

Fig. 4 — Fibulă aparținând grupei numite „cu genunchi”

La adâncimea de 0,50 m sub nivelul drumului de pe spațiul porții, a fost identificată conducta care aducea apa în castru. Ea se află la nivelul unor dungii de pământ și cărbune ce par a corespunde pe verticală celor din interiorul turnurilor (fig. 3/1; fig. 6). Conducta avea pe lărgimea de 1,25 m a secțiunii două elemente apropiate întregi. Diametrul tuburilor era de 15/18 cm. Fără îndoială că pe panta care se ridică la Nord de castru se afla fie un izvor, fie un rezervor care asigura alimentarea cu apă a fortificației. Cercetarea acestui aspect al vieții din castru va fi continuată în anii următori.

În interiorul castrului a fost descoperită la suprafață o monetă de bronz foarte oxidată (determinabilă).

Săpăturile din anul 1972 de la Pojejena permit schițarea primei imagini în legătură cu orientarea castrului. Faptul că poarta de pe latura de

nord este mai aproape de latura de Est a castrului, și corespunde cu poziția porții de pe latura de Sud, existența unui drum care traversează castrul de la Nord spre Sud prin cele două porți sugerează că ele ar putea fi porțile *principales*, iar drumul, *via principalis*. Această ipoteză poate fi sprijinită cu alte două observații: lipsa unui drum prin poarta de pe latura de Vest și existența în zona centrală, la Vest de drumul *principalis* a unei clădiri centrale care poate fi *principia* (identificată prin săpături neorganizate). Atare ipoteză de lucru urmează a fi susținută de rezultatele cercetărilor viitoare.

S-au obținut date importante în legătură cu datarea celor două faze de construcție ale castrului. Fibula descoperită în valul de pământ

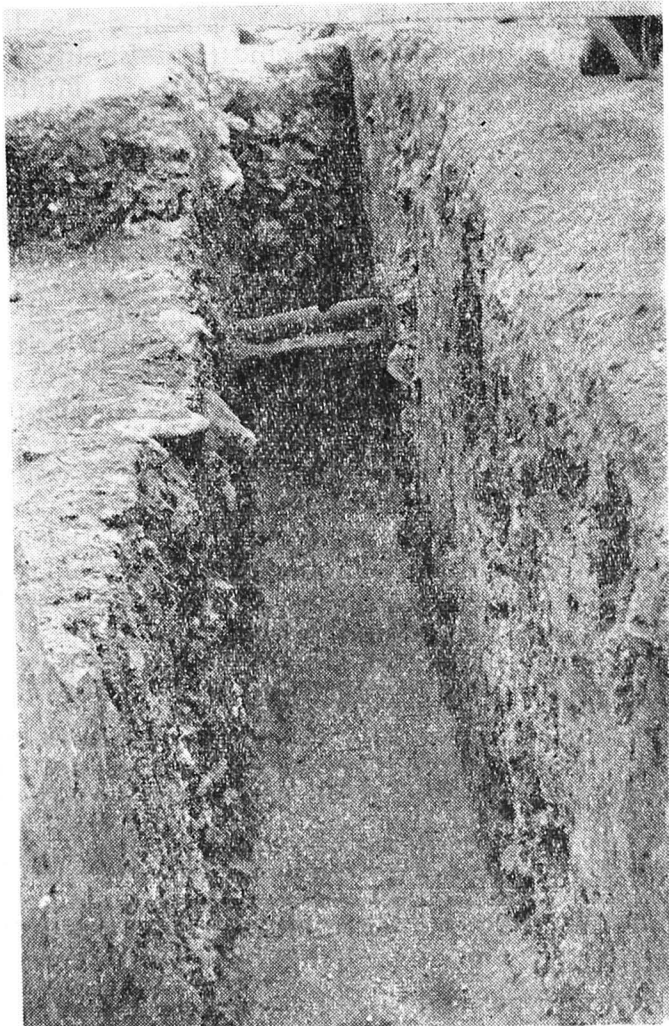

Fig. 6 — Tubul conductei de apă, surprins de secțiunea a XI-a.

de sub bastionul de Vest al porții de pe latura de Nord se încadrează în tipul numit „cu genunchi“ (Kniefibeln), dar prezintă o balama (Scharnier)³. Fibulele cu genunchi pot fi datate într-o perioadă mai largă între sfârșitul secolului I e.n. și sfârșitul secolului al III-lea. Existența balamalei ne face să înclinăm spre o datare mai timpurie a acestei fibule și anume sfârșitul secolului I sau începutul celui de al II-lea⁴. Această datare ar corespunde și cu primele menționări ale garnizoanei castrului de la Pojejena (cohors V Gallorum) aici⁵.

Planul bastioanelor celor două porți contribuie și el într-o oarecare măsură la datarea construcției fazei de piatră a castrului. Deși elementele unor planuri nu reprezintă criterii sigure de datare și mai ales nu pot data cu precizie, totuși prin analogie se poate considera că cea mai mare parte a castrelor cu planuri asemănătoare de porți au fost construite cam la mijlocul secolului al II-lea⁶. Nu avem în Dacia nici un caz de castru care să aibă o datare exactă a fazei de piatră (inscripții) în această perioadă. Dar putem încadra în general datarea acestei faze la mijlocul secolului al II-lea și la Pojejena. Coroborând datarea fibulei cu planurile bastioanelor rezultă aceeași datare.

Construirea în piatră a castrului de la Pojejena (indiferent de dată) prezintă interes prin faptul că justifică o întrebare în legătură cu granița sudică a Daciei: Ce rost practic avea fortificarea graniței dintre două provincii? sau poate nu exista o graniță comună și aici?

A treia problemă care se ridică este aceea a prezenței cărămizilor cu ștampila legiunii a VII Claudia de tipul LEG VII CLC. Acest tip de ștampilă a fost datat în epoca târzie⁷. Descoperirea lor în bastioanele porții și în general în castru, implică fie datarea mai timpurie a tipului de ștampilă, fie trebuie să admitem că în epoca târzie castrul a fost refăcut sau reparat. Ultima ipoteză pare destul de ușor de acceptat⁸.

Chiar și numai ridicarea acestor întrebări prezintă importanță pentru rezolvarea în chipul cel mai corect a unei probleme istorice

³ Cea mai apropiată analogie pentru fibula de la Pojejena o prezintă piesa nr. 53 din *Dacia*, IX — X, 1941—1944, p. 493, fig. 5 (D. Popescu); E. Patek, *DissPann*, II, 19, 1942, p. 130 datează tipul acesta de fibulă între secolele I—IV e.n.; I. Kovrig, *DissPann*, II, 4, 1937, p. 20 sq. afirmă că tipul apare la sfârșitul secolului I e.n. și continuă pînă în secolul al III-lea.

⁴ C. Pop (Muzeul de Istorie al Transilvaniei Cluj-Napoca), care se ocupă cu studiul fibulelor, a sugerat următoarea ipoteză: combinația dintre fibula cu genunchi și cea cu balama pledează pentru o datare timpurie a fibulei de la Pojejena.

⁵ Despre cohors V Gallorum vezi: *cohors*, în RE, IV, 1 (1900), col. 291—292 (C. Cichorius); I. I. Russu, *SCIV*, 23, 1972, p. 72.

⁶ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1945, p. 109; M. Macrea, *IstRom.*, I, p. 379—380; B. Tillmann, *Römische Lagertore und ihre Bauinschriften*, în BJ, 171, 1971, p. 201—287 discută pe larg planurile porților de la un mare număr de caste (unele dateate cu inscripții) și încearcă să facă din aceste date (de plan) criterii de datare. Credem că cu oarecare prudență se poate ține cont de ipotezele sale.

⁷ *Legio*, în RE, XII (1924), col. 1623—1624 (E. Ritterling); D. Tudor, *SCIV*, IX, 1958, p. 373—378.

⁸ D. Tudor, *op. cit.*, p. 374.

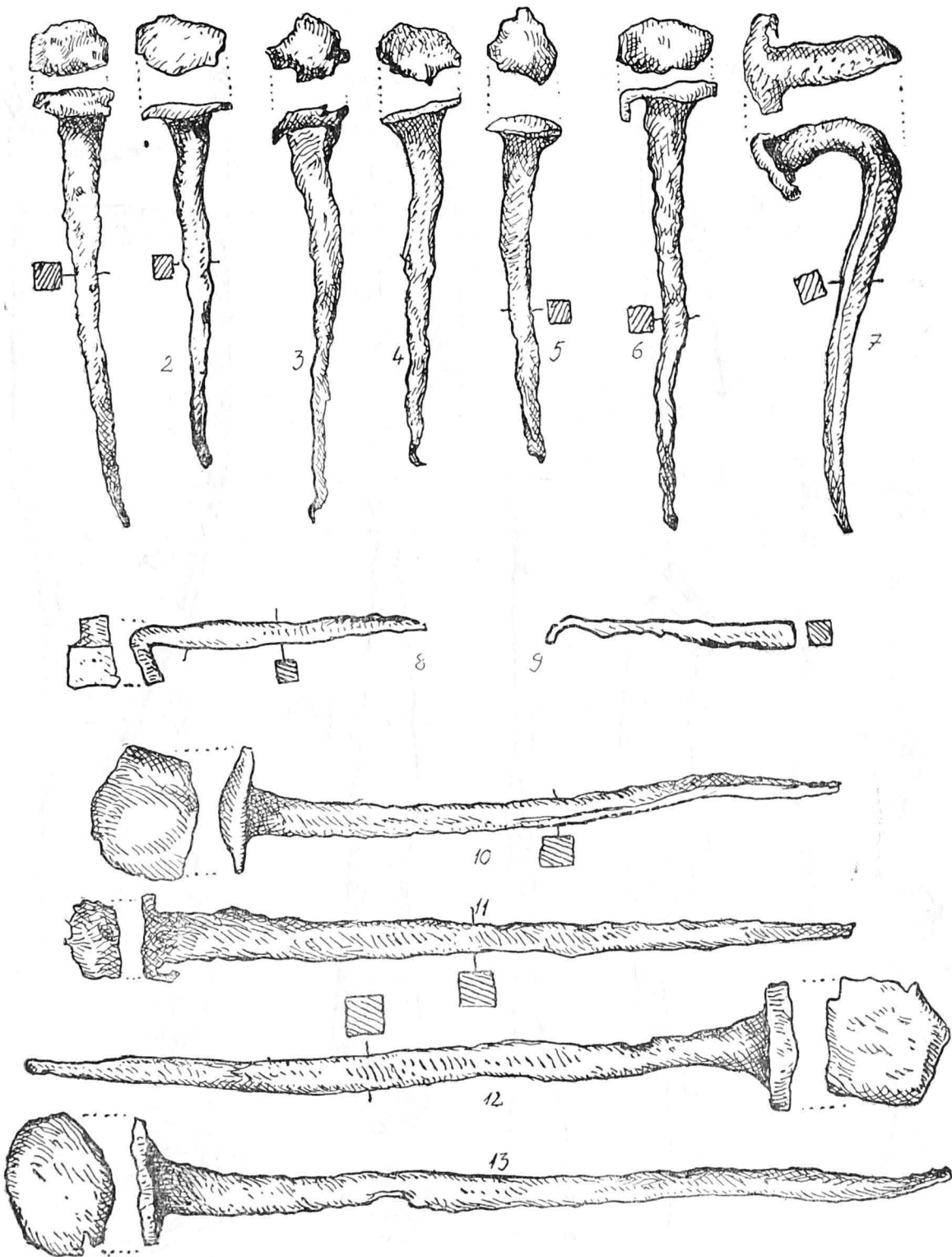

Fig. 7 — Obiecte din fier
<https://biblioteca-digitala.ro>

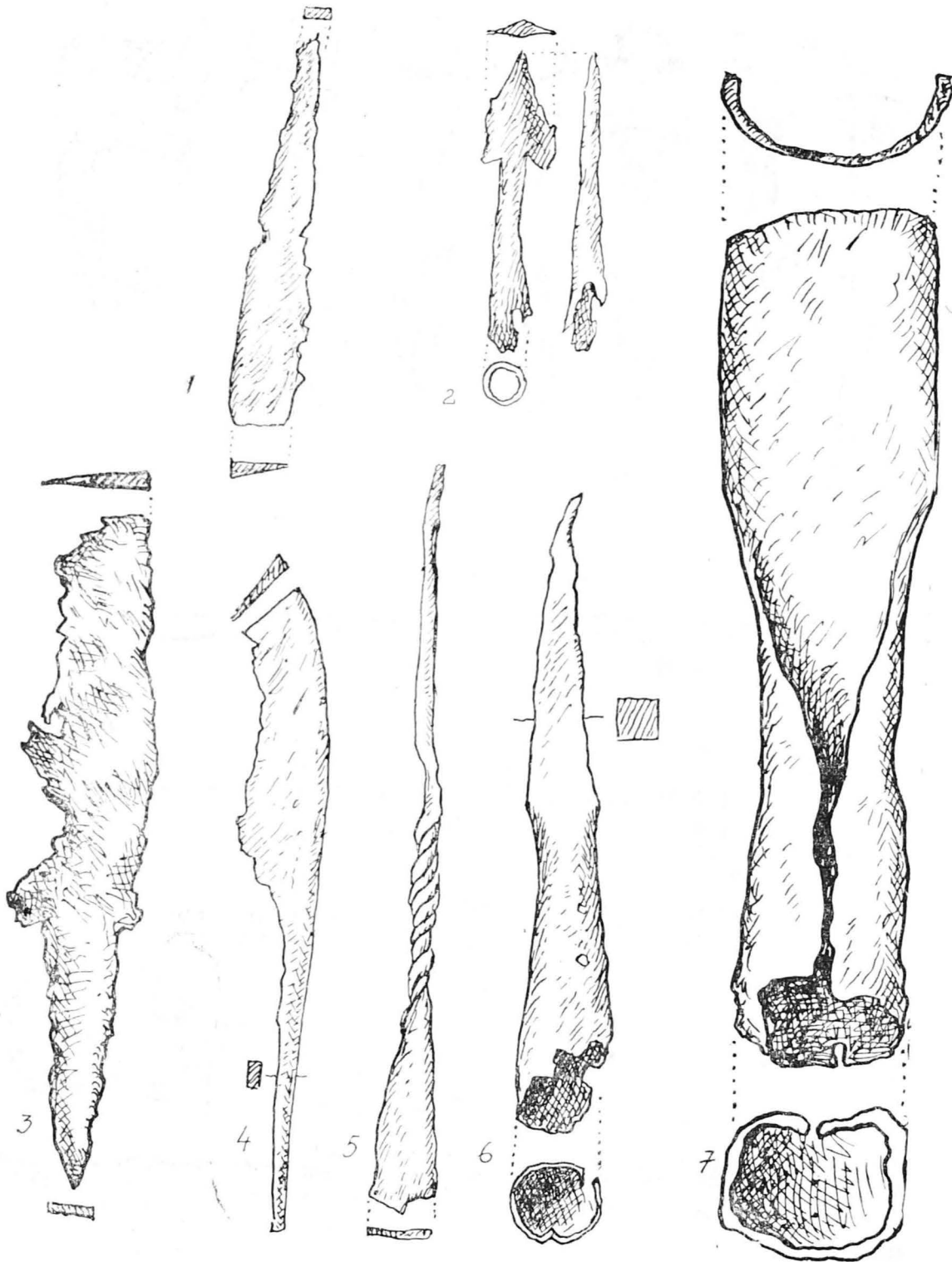

Fig. 8 — Obiecte din fier

atît de discutate ca granița de Sud-Vest a Daciei romane. Răspunsul nu îl vor da decît cercetările și săpăturile arheologice efectuate atît la Pojejena cît și în alte puncte ale acestui sector al limesului.

Din materialul arheologic apărut în cursul săpăturilor din castru, și care a fost doar parțial publicat, prezentăm în cele ce urmează o parte dintre piesele din fier apărute mai ales în cursul săpăturilor din 1970. Au fost descoperite numeroase piese de construcție (piroane și cuie) de dimensiuni diferite (fig. 7/1—13), precum și unelte sau arme.

Unelte:

1. Lamă. $L=7,3$ cm. Secț. VI, m. 4,50, $a=0,70$ m. Fig. 8/1.
2. Lamă de cuțit. $L=12,7$ cm. Secț. VI. m. 0,50, $a \times 1,35$ m. Fig. 8/3.
3. Lamă de cuțit curb. $L=12$ cm. Secț. VI, m. 4,20, $a=1,20$ m. Fig. 8/4.
4. Piesă ascuțită și torsionată. $L=14$ cm. Secț. VI. m. 4, $a=1,50$ m. Fig. 8/5.
5. Teslă. $L=16$ cm; lățimea gurii de tăiere 4 cm; diametrul găurii de înmănușare $=3,5$ cm. Secț. V, din șanțul de apărare. Fig. 8/7.

Arme:

1. Virf de suliță cu aripioare. L 5,5 cm. Secț. VI, m 0,50, $a=0,40$ m. Fig. 8/2.
2. Virf de suliță cu profil patrat și gaură de înmănușare. $L=12,1$ cm. Secț. V, m. 5, $a=2,10$ m. Fig. 8/6.

N. GUDEA

CASTRUL ROMAN DE LA SURDUCUL MARE (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

Cunoscut în literatura arheologico-istorică încă din a doua jumătate a veacului trecut, castrul roman de aici a început să fie explorat prin săpături arheologice sistematice abia în anii 1964 și 1968, când — cu permisiunea Institutului de istorie și arheologie din Cluj-Napoca și cu fonduri bănești furnizate de Muzeul Reșița — am făcut câteva sondaje în interiorul și pe laturile lagărului, obținând unele date noi, interesante¹.

Castrul e situat la 1,5 km spre nord-est de sat, pe o terasă joasă numită de localnici „Rovină”, în dreapta piriului Ciornovăț. El a fost tăiat în două părți aproape egale (65 și 67 m) de șoseaua pietruită Surduc-Doclin, care (cel puțin din sat pînă la castru) se pare că se suprapune peste vechiul drum roman ce venea de la Vărădia (*Arcidava*) și intra în castru pe poarta de sud-vest, ieșind apoi pe cea de nord-est, pentru a se îndrepta spre lagărul de legiune de la Berzovia (*Berzobis*).

În anii amintiți, au fost săpate șase secțiuni (fig. 1), din care trei peste laturile de nord-vest (I) și sud-vest (II, VI), iar trei (III—V) în interiorul castrului. Lungimea lor totală este de 103 m. Nesectionate au rămas pînă acum laturile de sud-est și nord-est, care se conturează relativ bine pe teren, cea din urmă fiind chiar proeminentă în unele porțiuni.

În cursul acestor săpături de încercare, ce vor trebui neapărat continuate și extinse asupra întregului castru, am făcut câteva constatări, pe care — sub rezerva unor confirmări sau informări viitoare — le prezentăm foarte pe scurt în cele ce urmează.

După cum arată situația de pe cele două laturi cercetate, castrul

¹ Cu privire la castrul roman de la Surducul Mare: L. Böhm, în *Mitteilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*, VIII, 1882, Beibl. CXIX—CXX; *Történelmi— Régészeti Értesítő*, IX, 1883, p. 58—59; V. Russu, în *Buletinul Societății Geografice Române*, X, 1889, p. 210; P. Broșteanu, în *Romänische Revue*, V, 1889, p. 152—153; B. Milleker, în *Történelmi — Régészeti Értesítő*, VI, 1890, p. 217; *Délm.*, Timișoara, vol. II, 1899, p. 66; G. Téglás, în *Archeologiai Közlemények*, XXII, 1899, p. 101; *ArchÉrt*, XIX, 1899, p. 214—225; *Századok*, 1915, p. 425 (unde contestă afirmațiile sale anterioare privind descoperirea stampilelor cu leg. IIII Flavia la Surduc).

este prevăzut cu val dublu de pământ, două șanțuri de apărare și nu a fost construit ulterior din piatră. El este de formă aproape patrată, cu laturile de 132×128 ($\approx 1,7$ ha), măsurate de pe coama valului de pământ interior (I) și, după cât se pare, are orientarea către nord-vest.

Cît privește latura de nord-vest, dinspre Ciornovăț (unde a fost trasată secțiunea I, lungă de 43 m), s-au putut observa bine toate elementele de fortificație (fig. 2). Astfel, valul I (interior) are înălțimea păstrată de 1,10 m, comparativ cu nivelul actual din interiorul castrului, și 1,70 m, în raport de șanțul umplut din fața lui. Panta sa interioară (mai puțin înclinată) are lungimea de 7 m, iar cea exterioară de 8 m, aceasta din urmă prezentînd totodată și o înclinare mai accentuată. Șanțul de apărare interior (I), relativ mic, adînc de 1,50 m și larg (la gură) de numai 3,20 m, avea escarpa interioară mai scurtă și mai abruptă, iar cea exterioară cu ceva mai lungă și mai domoală. Berma, stricată de o groapă ulterioară, era lată de 2—2,50 m. În spațiul dintre cele două șanțuri de apărare, lat de 13 m, s-a amenajat valul exterior de apărare (II), a cărui înălțime măsoară acum abia 0,50 m. Șanțul de apărare exterior (II) are dimensiuni și mai reduse, decît cel interior (I): 4 m lărgime și 0,70 m adîncime. Aici, spre deosebire de primul șanț, panta mai lungă și mai domoală este cea dinspre interior, mai scurtă și cu înclinație mai mare fiind cea exterioară. Notăm că la marginea pantei interioare a valului I, pe o porțiune de 3 m, s-a constatat o adîncire și îngroșare a stratului de depuneri, format dintr-un pământ de umplutură afinat, care ar putea corespunde cu locul unei barăci de lemn, așezate în lung, chiar lîngă val. Aici, s-au găsit cioburi sporadice de vase romane, bucățele de cărbune și vreo cîteva pietre răzlețe.

Pe latura de sud-vest, spre sat, prin secțiunea VI (lungă de numai 23 m), fără a intenționa să traversăm toate elementele sistemului de apărare al castrului, ne-am propus să verificăm dacă și aici lipsește zidul de piatră la incintă, ceea ce s-a confirmat integral (fig. 3). În cadrul acestei secțiuni s-a prins șanțul interior de apărare (I), valul de pământ interior (I), la marginea căruia și mușcînd puțin din el, se află resturile unei barăci de lemn, care fusese așezată, ca și în cazul precedent, în spatele valului. Urmele de incendiu (pământ ars, cărbune), găsite laolaltă cu cioburi de vase și fragmente de țigle romane, arată că baraca a fost mistuită de un incendiu, fără a mai fi refăcută ulterior pe locul respectiv. Pe această latură, valul apare mult teșit (înălțimea 0,75 m, față de suprafața terenului înconjurător), berma nu se distinge, iar șanțul de apărare interior, adînc de 1,30 m și larg de 3,50—3,80 m. prezintă o formă puțin deosebită de cea a șanțului corespunzător de pe latura de nord-vest (fig. 3). Și pe această latură se distinge bine la suprafață conturul valului dublu de pământ și al celor două șanțuri de apărare. Dar — trebuie să notăm — aici spațiul dintre cele două șanțuri este de numai 9 m lățime, deci mai îngust cu 4 m decît pe latura de nord-vest (cf. fig. 1, C—D).

Cele trei secțiuni, săpate în interior (III—V), au arătat că stratul de depuneri arheologice în castru este foarte subțire (20—30 cm) și sărăcăcios în conținut (puține cioburi, chirpic ars, o cheie și piroane de fier, cărbune, bucăți de țigle și de cărămizi), ceea ce învederează o viață militară de scurtă durată. În capătul de vest al sect. V, s-au surprins resturile modeste ale unei construcții de lemn, formate din urme de arsură mult chirpic ars, câteva cioburi romane și două piroane de fier.

Latura de nord-vest a castrului este tăiată perpendicular în două părți inegale (59 și 69 m) de un drum pietruit ce vine dinspre Cionnovăț și ajunge pînă la șoseaua Surduc-Doclin, pe care nu o traversează, dar cu care formează un unghi de 90° (fig. 1). Acest drum merge în linie dreaptă, peste 200 m, pînă aproape de Cionnovăț, unde se pierde. La 50 m după ieșirea lui din castru, drumul a fost desfăcut și cercetat de noi pe o porțiune de 6 m, unde s-a constatat că el este construit dintr-un singur strat de prundiș mărunț de rîu, gros de 10—15 cm, așezat direct pe pămînt. Lățimea lui măsoară 2,60 m, inclusiv bordura, făcută din pietre de carieră, mijlocii ca mărime, puse de obicei în dungă. Marginea superioară a bordurii depășește în înălțime nivelul părții carosabile cu 5—10 cm. În porțiunea de drum cercetată nu s-au găsit nici un fel de materiale arheologice, fapt care îngreunează formularea unor aprecieri de natură cronologică, caracterul lui antic(?) sau modern (foarte plauzibil) urmînd să fie stabilit în viitor.

Materialele arheologice romane descoperite în castru de-a lungul timpului sînt puține și se reduc la bucăți de cărămizi și de țigle (unele cu stampilă), cioburi de vase romane, obiecte mărunte și sfărîmături de fier ori de bronz, monede romane (neprecizate), la care se adaugă și un clopoțel de bronz (sarmatic?), găsit în 1962 și păstrat în Muzeul din Reșița (inedit). Inscricții și monumente sculpturale nu se semnalează.

Faptul că printre materialele arheologice aflate în trecut pe teritoriul castrului sînt pomenite și cărămizi sau țigle cu stampila LEG IIII constituie un indiciu prețios pentru a ști unitatea militară care a staționat aici. Stampila, desigur fragmentară, nu se poate referi, decît la legiunea *IIII Flavia*, cu epitetul *felix*, nu la altă trupă. Această legiune — se știe — își avea lagărul, pe timpul lui Traian, la Berzovia, unde s-au descoperit numeroase stampile cu numele ei (LEG IIII FF), iar de acolo s-au trimis detașamente și în alte părți ale Daciei (Transilvania și Banat). Un asemenea detașament va fi staționat și în castrul de la Surduc.

În legătură cu părăsirea castrului și cauzele care au determinat-o, ipoteza emisă de noi în anul 1967, potrivit căreia lagărele romane de la Berzovia, Surduc și Vărădia au fost abandonate la începutul domniei împăratului Hadrian, pare foarte verosimilă și are mari șanse de confirmare documentară².

D. PROTASE

² D. Protase, în ActaMN, IV, 1967, p. 67.

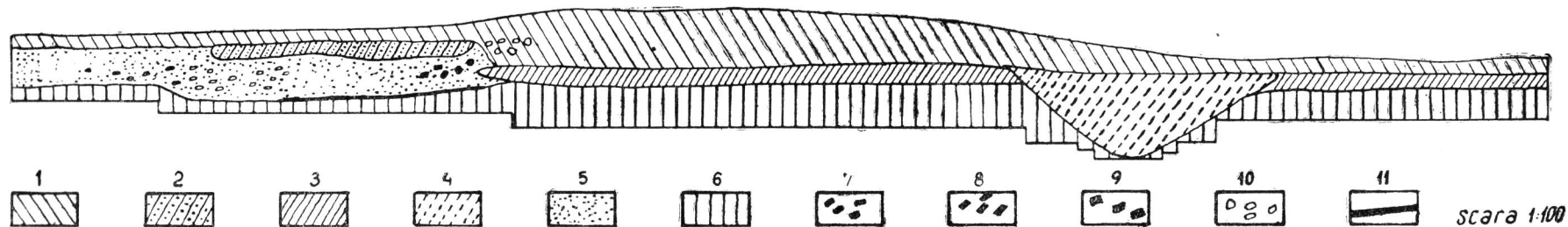

Fig. 3 — Surducul Mare. — Castrul roman. Secțiunea VI, pe latura de sud-vest. Profilul peretelui de est. 1) Pământ galben-făinos (valul I). 2) Lentilă de pământ castaniu, formată prin infiltrarea pământului galben de val în stratul de pământ negru, aflător dedesubt. 3) Nivelul de călcare roman, format din pământ negru castaniu. 4) Șanțul I de apărare, umplut cu pământ negru-castaniu. 5) Pământ de umplutură. 6) Pământ galben-cleios, neumblat. 7) Cioburi de vase și sfărâmături de țigle romane. 8) Bucățele de carbune. 9) Bucăți de țigle romane. 10) Pietre. 11) Dungă de arsură.

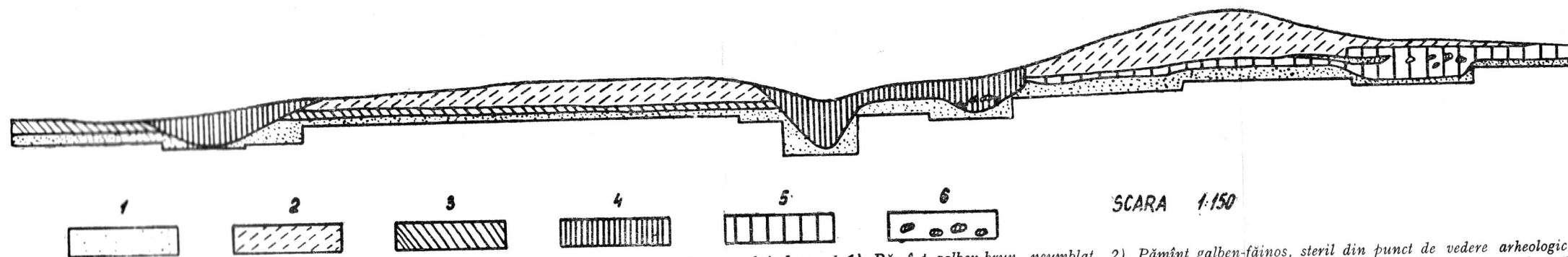

Fig. 2 — Surducul Mare. — Castrul roman. Secțiunea I, pe latura de nord-vest. Profilul peretelui de nord 1) Pământ galben-brun, neumblat. 2) Pământ galben-făinos, steril din punct de vedere arheologic, constituind valurile de apărare ale castrului. 3) Pământ castaniu-gălbui (humus antic). 4) Pământ negru-gras, care s-a depus în șanțurile de apărare și cu care s-a umplut groapa practică în bermă. 5) Pământ negru-castaniu cu slabe resturi arheologice. 6) Pietre.

VILLA RUSTICA LA DALBOȘET (JUD. CARAȘ-SEVERIN)

Pe teritoriul satului Șopotul Vechi (com. Dalboșet), în punctul numit de localnici „Dragomireana“, situat la 1,5 km spre nord de comună, pe malul stîng al riului Nera, în imediata apropiere a șoselei ce duce de la Dalboșet la Iablanița (fig. 1), prin săpăturile arheologice întreprinse de Institutul de istorie și arheologie din Cluj în colaborare cu Muzeul județean Reșița, în anii 1969—1972 s-au scos la lumină o mare parte din ruinele unei ferme agricole-păștorești din timpul stăpînirii romane (*villa rustica*).

În urma acestor cercetări, făcute de subsemnatul cu sprijinul material acordat de Consiliul popular al județului Caraș-Severin prin Muzeul Reșița (director Ilie Uzum), s-a putut stabili cu totală certitudine că în locul amintit se află *nu* resturi de castru sau așezare militară romană — cum se indica în literatura de specialitate din trecut¹ — ci ruinele celei mai mari și mai frumoase ville rustice, cunoscute pînă acum pe teritoriul fostei Dacii romane².

Așezată la marginea platoului dinspre riul Nera, de unde se deschide o superbă priveliște peste depresiunea Almăjului, spre Cheile Nerei, asupra munților și dealurilor din împrejurimi, *villa* era o construcție impunătoare, de formă aproape pătrată (circa 80×85 m), cu fațada orientată spre sud-vest, către zona (și astăzi) cu cel mai frumos peisaj. Ea era prevăzută cu o spațioasă curte interioară (31,40×21,40 m), de jur-împrejurul căreia se găseau numeroase încăperi, cu funcționalitate bine determinată în corpul construcției. S-au întîlnit încăperi de dimensiuni foarte mari, cu rol economic-gospodăresc, și încăperi mari, mijlocii sau mici, care au servit în general de locuință proprietarului și familiei sale, personalului din serviciul villei propriu-zise, din administrația moșiei etc.

Din totalul de aproximativ 40 încăperi, cîte apreciem că va fi avut villa, s-a precizat conturul la un număr de 18, din care au fost dezve-

¹ B. Milleker, *Délm*, Timișoara, vol. II, 1899, p. 42; C. Daicoviciu — I. Miloia, în *AnB*, fasc. 7, 1930, p. 21—22; *Tabula Imperii Romani*, L 34 (Budapest), 1968, p. 52.

² D. Protase, în *SCIV*, 21, 1970, nr. 3, p. 506, nr. 90.

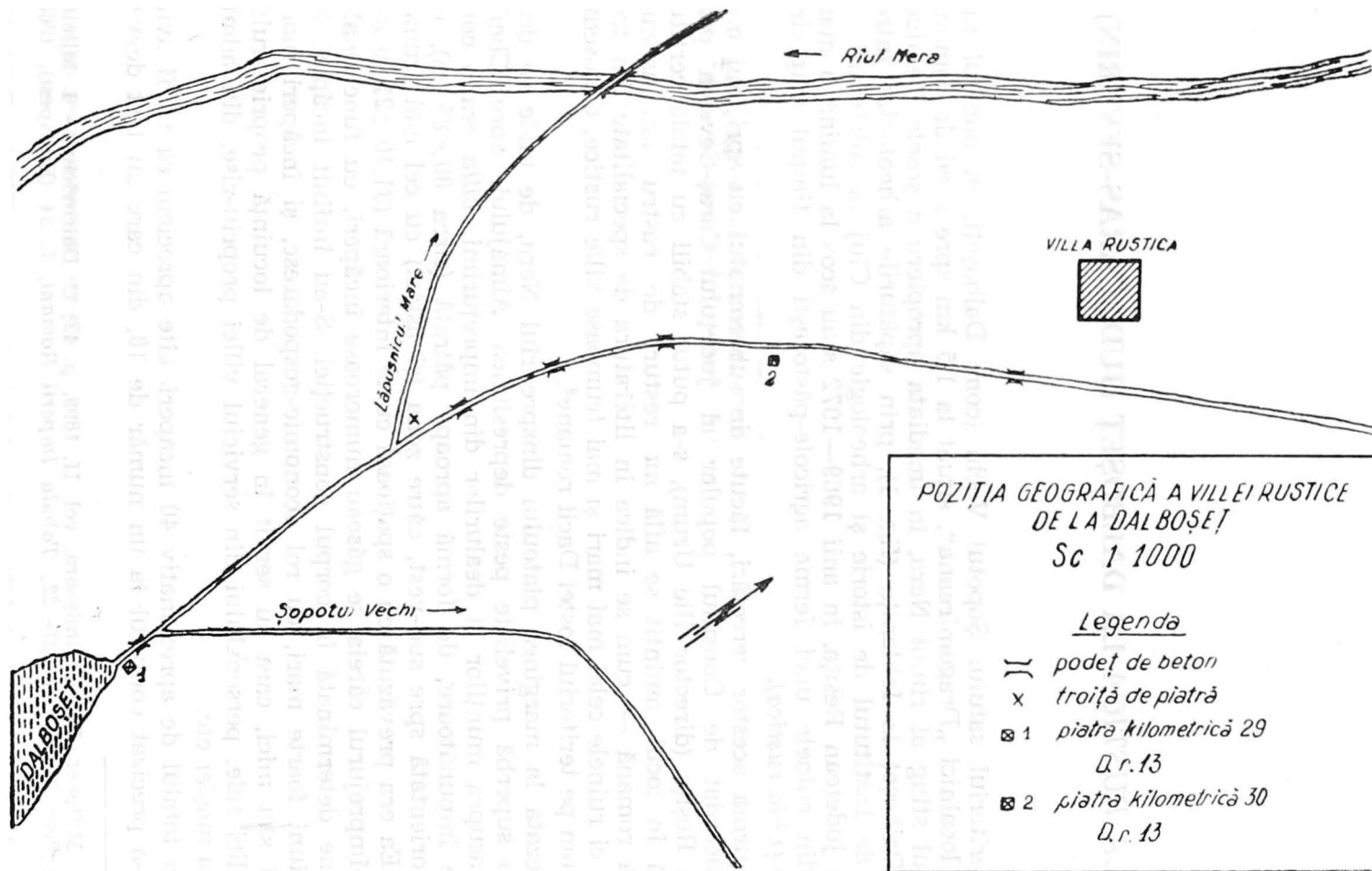

Fig. 1

lite integral șapte, plus trei turnuri rotunde, situate în colțul de vest al clădirii.

Zidurile de elevație — atât cele de margine, cât și cele interioare — sînt clădite, în *opus incertum*, cu precădere din bolovani de rîu, în combinație cu puține pietre cioplite de carieră (fig. 2). Ca liant, s-a folosit de obicei mortarul de bună calitate și în cantitate mare, lutul fiind folosit mai rar și numai în locuri mai puțin pretențioase, sub raport tehnic sau estetic. Temelia zidurilor are grosimea de 80—85 cm, înălțimea de 70—90 cm, în timp ce zidurile care se înalță (uneori cu 1—1,30 m) deasupra fundației au grosimea cuprinsă între 60 și 65 cm. În total, s-au urmărit și dezvelit circa 800 metri liniari de ziduri din corpul construcției.

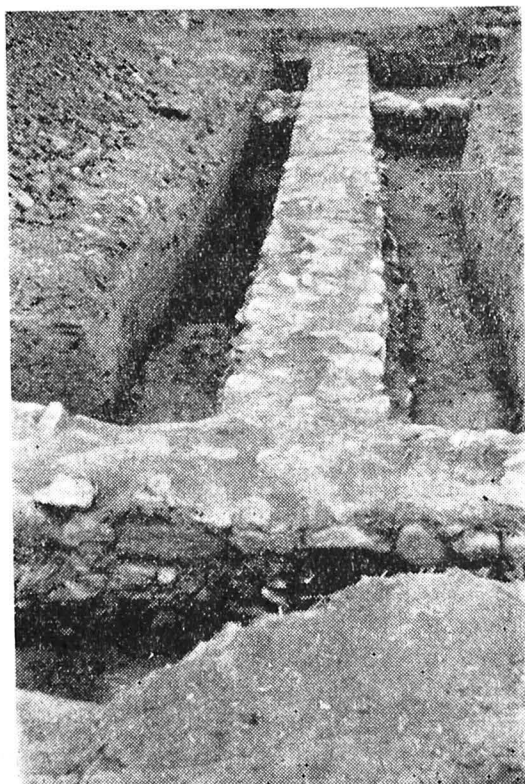
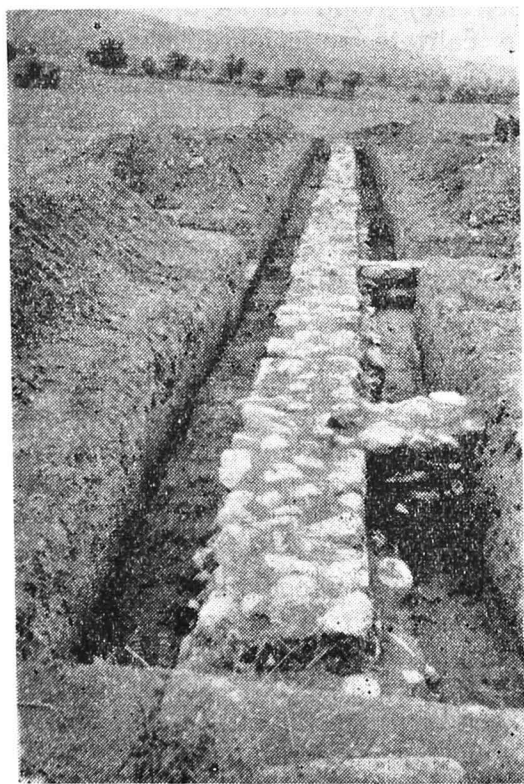

Fig. 2 — Dalboșeț. — Villa rustica. Ziduri din partea de sud-est a clădirii.

Pe pereții unor camere se mai păstrează încă unu sau chiar două rînduri de tencuială, semn al unei incontestabile retencuiri. De multe ori, s-au găsit și bucăți de tencuială cu urme de vopsea (roșie, brună, albă, verde), indiciu sigur pentru existența de odinioară a picturilor murale în unele camere.

Precizările cu privire la destinația în vechime a diferitelor încăperi descoperite, din care două erau prevăzute cu absidă, nu sînt ușoare, sigure sau posibile întotdeauna. De aceea, nici nu zăbovim aici asupra acestei chestiuni. Dar, pe baza observațiilor înregistrate pînă acum, se poate afirma cu certitudine că în majoritatea cazurilor hypocaustul, padimentul de cărămidă sau *opus signinum* lipsesc. Podina încăperilor, în multe cazuri, era făcută probabil din scîndură, din care însă nu s-au găsit urme în săpături. Resturi de la *praeefurnium*, din canalele subterane conducătoare de căldură și piese de hypocaust s-au întîlnit numai în colțul de vest al impunătoarei construcții, unde presupunem că se afla și locuința proprietarului.

Vrednică de relevat este constatarea că, în afară de numeroase olane și țigle sau puține cărămizi (totdeauna fără ștampile) și în afară de cele vreo 250 de recipiente (întregi și fragmentare) avînd forma unor ghivece de flori, făcute din ceramică roșie de calitate superioară, descoperite în două turnuri, pe teritoriul villei nu s-au găsit materiale arheologice mai de seamă. S-au aflat doar puține cioburi de vase romane, cîteva piroane și cuie de fier, o bucățică dintr-o placă subțire de marmură sură-albăstruie. Monumente epigrafice sau sculpturale, monede, fibule sau alte produse romane nu s-au descoperit. Se înregistrează deocamdată o vădită penurie de material arheologic, care contrastează puternic cu dimensiunile, planul complicat și caracterul somptuos al villei.

În porțiunile explorate pînă în momentul de față nu s-au întîlnit urme de incendiu, fapt care poate constitui o mărturie demnă de luat în seamă că proprietarul și-a părăsit villa nu sub presiunea unor evenimente precipitate sau în condițiile unor atacuri directe asupra reședinței și fermei sale, ci în împrejurări relativ pașnice, putînd să-și ia cu sine averea și lucrurile de preț. În felul acesta socotim că trebuie interpretată situația pe care o arată rezultatele obținute în decursul celor patru ani de cercetări.

Puținele materiale arheologice nu îngăduie deocamdată să facem aprecieri sigure referitoare la perioada de construcție și la durata villei. Dar, în ciuda acestor carențe documentare, probabil de moment, apare din ce în ce mai clar faptul că această *villa* a fost bine înzestrată cu cele necesare, confortabilă și chiar luxoasă, ceea ce exclude o eventuală supoziție că aici am avea de a face cu o construcție neterminată.

Cu privire la starea de conservare a villei — dacă facem abstracție de gropile căutătorilor de comori sau de șanțurile practicate în epoca feudală-modernă, pentru a se scoate piatră de construcție — putem aprecia că ea este relativ bună. În multe locuri se păstrează, „în picioare“, ziduri înalte de 1,50—2 m (inclusiv temelia), ceea ce oferă posibilitatea și rentabilitatea consolidării și restaurării villei în bune condițiuni. Dezvelit integral, consolidat și în parte restaurat, acest monument roman, ar fi un complex arheologic unic în țară, care prin

poziția lui topo- și geografică (la numai 100 m distanță de șoseaua asfaltată Bozovici — Moldova Nouă), în afară de latura științifică arheologico-istorică, ar putea fi excelent valorificat și din punct de vedere cultural-turistic, pentru educația patriotică a elevilor din școlile țării. Poziția, natura și frumusețea monumentului merită efortul cercetării lui exhaustive, în scopul consolidării și restaurării, spre folosul tuturor.

D. PROTASE

O VILLA RUSTICA LA CARANSEBEȘ

Pe malul stîng al rîului Sebeș, la aproximativ 200 m Sud de albia acestuia și la 400 m N-E de grajdurile Complexului de creșterea animalelor Caransebeș, se întinde locul numit de localnici „Măhala“.

Locul, relativ drept, propice pentru agricultură, se prezintă sub forma a două terase întinse cu o neînsemnată cădere de nivel între ele. Pe cea de a doua terasă, pe o mare suprafață au fost scoase la lumină de plugul tractoarelor cantități însemnate de piatră de rîu cu urme de mortar, cărămizi și țigle romane. Tov. Liviu Groza a semnalat această descoperire în anul 1972 Muzeului de istorie al Transilvaniei — regretatului academician Constantin Daicoviciu. Un an mai târziu, sub îndrumarea științifică a conf. dr. Hadrian Daicoviciu au început săpăturile menite să determine caracterul așezării¹.

Cercetarea așezării de la „Măhala“ s-a efectuat prin trei secțiuni: S₁, orientată E-V avînd dimensiunile de 22×2 m; S₂, orientată N-S avînd dimensiunile de 4×1,5 m; S₃, orientată N-S avînd dimensiunile de 5×1,75 m și trei suprafețe: SpI, cu dimensiunile de 11×4 m, SpII, cu dimensiunile 10×5 m și SpIII, cu dimensiunile de 11×4 m (fig. 2)².

În stratigrafia solului (fig. 1) nu se observă un strat de cultură aparținînd altei epoci decît cea romană, deși în apropierea zonei cercetate s-au putut aduna cîteva fragmente ceramice hallstattiene, iar deasupra ruinelor romane au fost dezvelite cîteva schelete datînd în feudalismul timpuriu.

Prin săpătură au fost dezvelite mai multe ziduri făcute din pietre de rîu prinse în mortar din var, nisip și pietriș mărunț în tehnica *opus incertum*. Sub nivelul de călcare temelile sînt ceva mai late, în compoziția lor intrînd balastu și piatră de rîu neprinsă cu mortar. Atît

¹ Tovarășul Hadrian Daicoviciu ne-a cedat dreptul de publicare a săpăturilor. La săpături, (care au continuat și în 1974 și vor fi terminate în următorii ani) a participat și Richard Petrowszky; raportul final al cercetării va fi publicat în colaborare cu dînsul.

² În planul săpăturilor, prezentat aici, nu figurează suprafața Sp III, trasată la 0,50 m sud față de SpII; dar cum în ea nu au fost depistate urme de ziduri, ci doar materiale provenind din clădiri nu a fost trecută în plan. Din cauza timpului nefavorabil secțiunea S₃ a fost săpată parțial, doar pe o lungime de 2,5 m, ajun-gînd pînă la suprafața zidului.

zidurile exterioare, groase de 0,80 m, cît și cele interioare, groase de 0,65 m, prezintă în dreptul nivelului de călcare crepide care le lărgesc temeliile cu cca. 10 cm.

Construcția, ale cărei fundații le-am dezvelit parțial în săpătura noastră are un plan dreptunghiular, cu latura mare orientată pe direcția nord-sud lungă de 14,75 m, iar cea mică de 10 m. Zidurile interioare impart locuința în trei încăperi: A) cu dimensiunile de $8,40 \times 7,50$ m; B) ale cărei dimensiuni nu pot fi determinate cu precizie deoarece zidul din partea de sud a fost scos (din ea se păstrează o suprafață de 4×4 m) și C) terminată cu absidă în partea de sud cu dimensiunile de $5,75 \times 3,75$ m. Nu este exclus ca pe lângă aceste încăperi clădirea să mai aibă și altele în partea de vest. Păstrăm cuvenita rezervă, deoarece latura vestică a zidului ce închidea în această parte încăperile A și B este vizibilă doar în S₁ și e posibil ca din zidul amintit să pornească altele spre vest.

În încăperea A a fost dezvelită o platformă din pietre de râu de mici dimensiuni, neprinse cu mortar. Aceasta poate să provină, eventual, dintr-un paviment, ipoteză ce se bazează și pe faptul că platforma se găsește pe nivelul de călcare.

În centrul încăperii B a fost descoperită o porțiune de pămînt ars de $1 \times 0,75$ m, probabil o vatră.

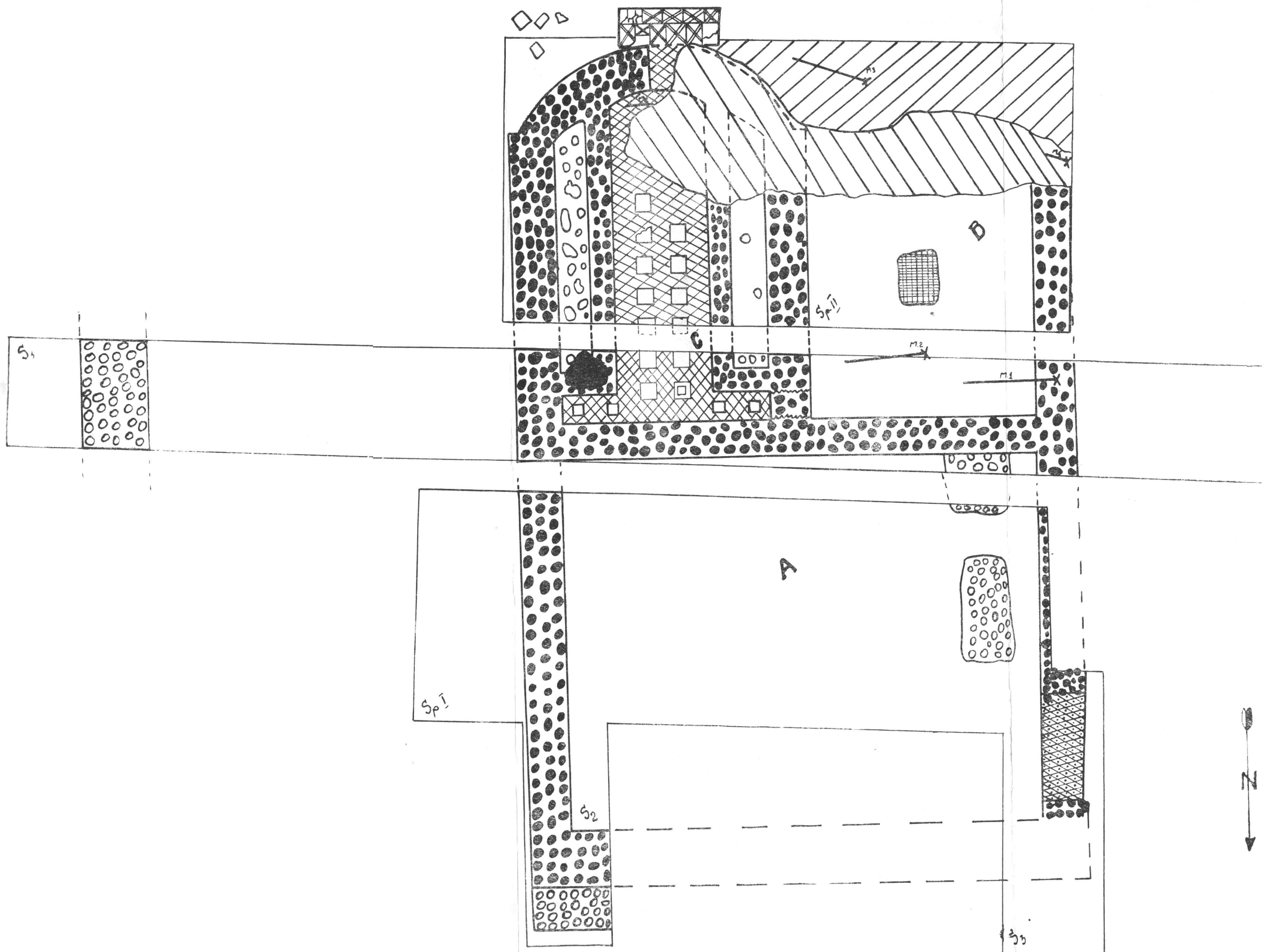
Cea mai importantă este încăperea C, care cuprinde o instalație de hypocaust (fig. 3). Stîlpii de hypocaust sînt așezați într-o cameră în

Fig. 3 — Caransebeș — Măhala, camera cu hypocaust.

LEGENDA

	— zid cu mortar		— mormint
	— zid fără mortar		— platformă de piatră
	— hypocaustum		— țigle cu ștampila
	— vatră		— praefurnium
	— podea de mortar		— prag
	— groapă antică		— cocciopesto
	— groapă recentă		

Scara: 1 : 50

forma literei T. Podeaua este confecționată dintr-un strat de mortar de foarte bună calitate, gros de 20 cm, bine netezit. Același mortar acoperă pereții camerei. De remarcat că se pot distinge două rînduri de tencuială, ceea ce ne fac să presupunem că instalația a suferit o refacere la un moment dat. Pe podeaua de mortar se așeza o cărămidă patrată cu latura de 0,30 m, peste care erau clădite un număr de 6—7 cărămizi cu latura de 0,19 m. În molozul ce umplea camera de hypocaust au fost descoperite și două cărămizi patrute cu latura de 0,40 m, așezate probabil deasupra stîlpilor de hypocaust. Distanța dintre cărămizile de la baza stîlpilor era de 0,25 m. În partea de nord încăperea formează două mici coridorașe late de 0,50 m și lungi de 1 m, în care se aflau doi stîlpi de hypocaust compuși numai din cărămizi cu latura de 0,19 m. Înălțimea unui picior de hypocaust, socotind și cărămida mare de la partea superioară, era de 0,60 m. S-au descoperit *in situ* două rînduri din picioare de hypocaust, fiecare format din cîte șapte stîlpi, în majoritate bine conservați. În partea de sud a încăperii, două gropi (una făcută în feudalismul timpuriu, cealaltă recentă) au distrus instalația. Socotind distanța pînă la capătul camerei ne dăm seama că mai era loc pentru încă șase stîlpi. În acest fel numărul total al stîlpilor din camera principală este de 20, la care se adaugă cei 4 din coridorașe.

Pereții de est și de vest ai încăperii de hypocaust sînt confecționați ca niște „casete”³. Paramenții exteriori sînt lați de 0,80 m, cei interiori de 0,40 m. În spațiul dintre cei doi paramenți lat de 0,55 m se afla emplecton constînd din pămînt și piatră. Peste paramentul interior și porțiunea cu emplecton era turnată o placă de mortar amestecat cu cărămidă pisată: *cocciopesto*. O porțiune a acestei plăci de *cocciopesto* a fost descoperită *in situ* pe „caseta” de est (vezi fig. 1). Lățimea încăperii încălzită de instalația de hypocaust este în acest fel de 3,75 m. Partea de sud a încăperii C este terminată în absidă pe care o bănuim exterioară, deoarece groapa recentă (vezi fig. 1) deranjează un mormînt (M₆) feudal timpuriu din camera de hypocaust și urmează o linie aproape paralelă cu zidul ce desparte încăperile B și C de încăperea A. Desigur că groapa datează dintr-o perioadă relativ recentă și a fost făcută de cei ce au scos piatra din zidul de sud al camerei B și o parte din absidă.

În centrul absidei, la nivelul bazelor de hypocaust, se află un orificiu ce comunica cu gura cuptorului (*prae-furnium*). Baza acestui orificiu (fig. 4) este acoperită cu mortar netezit, iar partea superioară e compusă din cărămizi dispuse radial, din care s-au păstrat *in situ* două pe partea de est a absidei. Din *furnium* s-a păstrat doar gura, alcătuită din două rînduri a cinci cărămizi așezate una lingă alta. Tot instalației de hypocaust îi aparțin cărămizile cu picior (*tegulae mam-matae*) descoperite în încăperea. În molozul ce umplea camera cu hypo-

³ O tehnică asemănătoare de construcție este întîlnită în *villa rustica* de la Sîntămăria Orlea (R. Popa, *Săpături într-o villa rustica de lingă Hațeg*, în ActaMN, IX, 1972, p. 442).

caust s-au găsit și foarte multe conducte cu o lungime de 0,16 m și diametrul de 0,10 m subțiate mult la un capăt, ce se introduceau una într-alta și credem că serveau la transportul aerului cald prin pereți, eventual și într-o cameră aflată la etaj. Asemenea miniconducte au fost descoperite și la Dalboșeț⁴ și Lăpușnicel⁵ în Valea Almăjului precum și la Tibiscum⁶. Existența unei camere la etaj, deasupra încăperii C poate fi justificată și prin grosimea mai mare a zidurilor decât la celelalte încăperi⁷.

Fig. 4 — Caransebeș — Măhala, centrul absidei și gura cuptorului.

Trecerile dintr-o cameră în alta, urmele ușilor, nu s-au păstrat. Doar pe latura de vest a camerei A a fost descoperit un prag lat de 1,85 m. Foarte probabil din camera A se intra în camerele B și C.

În secțiunea S₁, la 6,20 m est față de zidul construcției a fost descoperit un alt zid alcătuit din bolovani de râu neprinși cu mortar. Grosimea sa, mai mare decât a celorlalte ziduri (1,20 m) precum și împuținarea materialelor arheologice în această zonă, ne face să credem

⁴ Raportul preliminar al săpăturilor de aci în *Bunatica*, III, p. 349—353, semnătura lui D. Protase. O parte din conducte se află la Muzeul județean de istorie Reșița.

⁵ Într-o săpătură de salvare patronată de Muzeul Reșița sub conducerea lui Ovidiu Bozu.

⁶ Informație verbală M. Moga.

⁷ Ipoteza existenței unei camere la etajul încăperilor cu absidă exterioară este emisă și de I. Mitrofan (*Villae rusticae în provincia Dacia*, în MCD, p. 254).

că avem de-a face cu un zid de incintă care înconjură clădirea și foarte probabil și altele care se întind la vest de săpătura noastră, așa cum dovedește abundența materialului de construcție scos de pluguri, cioburile și capul unei statuete de teracotă descoperit la 15 m spre vest.

Dintre materialele folosite în construcție s-au descoperit în săpătură mai multe piroane și cuie din fier, variind între 0,10 și 0,25 m lungime, câteva scoabe, o bucată din balamaua unei uși. Un piron cu floarea lată a fost descoperit într-o țiglă, servind la fixarea ei pe scheletul de lemn al acoperișului⁸.

Țiglele descoperite sînt de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de $0,50 \times 0,35$ m; marginile ridicate cu 0,025 m și lipsesc la capete pe o lungime de 0,05—0,06 m. Pe unele țigle se observă urmele lăsate în pasta crudă de picioarele unui animal, sau un decor șerpuit făcut cu trei degete. Cărămizile în general sînt prost păstrate. Cele din *praeefurnium*, care s-au conservat ceva mai bine, de formă dreptunghiulară, cu dimensiunile de $0,38 \times 0,26$ m au diagonalele marcate prin două linii făcute cu degetele în pasta crudă. Olanele, din care nu s-a găsit nici unul întreg, au pe partea superioară un ornament în formă de S alungit făcut tot cu degetele.

Ceramica, relativ redusă cantitativ, provine din vase de forme și mărimi diferite fiind în exclusivitate romană. Marea majoritate a ceramicii e de uz comun, doar două fragmente dintr-o pastă fină, bine arsă, cu un slip de culoare roșie, aparțin unor vase de lux. După ardere distingem două categorii: o ceramică roșie, arsă oxidant și o alta neagră-roșietică imperfect arsă. Ca degresant era folosit un nisip destul de fin. Formele predominante sînt strachina și oala de dimensiuni mijlocii cu gîtul scurt și buza îngroșată. În număr destul de mare au apărut capace cu butonul tăiat. În general ceramica nu era ornamentată. Doar pe un ciob am întîlnit un decor făcut cu roțița, iar alte cîteva au una sau două linii paralele incise sub buză.

Din inventarul săpăturii mai fac parte:

— O plăcuță de bronz ornamentală de formă dreptunghiulară cu dimensiunile $0,09 \times 0,06$ m, avînd în centru un cerc scos în relief prin ciocănire, iar pe margini mai multe găurele cu ajutorul cărora putea fi aplicată.

— Partea superioară a unui opaiț fragmentar păstrată, ornamentată cu motive florale și incizii oblice prinse într-un cerc.

— O mărgea din pastă sticloasă de secțiune hexagonală — șase țigle purtînd inscripția AEP(AEP). Stampila folosită este aceeași pentru toate cele șase țigle și e întîlnită și în castrul Tibiscum⁹. Grafia literelor

⁸ Și la villa *sutica* de la Sîntămăria Orlea a fost descoperită o țiglă asemănătoare. Autorul descoperirii crede că acesta ar atesta o reparație a acoperișului (ActaMN, IX, p. 443).

⁹ M. Moga, *Garnizoana romană dela Tibiscum*, în ActaMN, VII, 1970, p. 146, fig. 7; M. Moga, I. I. Russu, *Lapidarul Muzeului Banatului*, Timișoara, 1974, p. 96, nr. 61.

stampilei e mai apropiată de caracterele grecești, ceea ce-l face pe M. Moga să presupună că meșterului care a confecționat tiparul îi este mai apropiat acest alfabet¹⁰. În ce privește valoarea fonetică a literelor, ea corespunde alfabetului latin. Tot la Tibiscum se pare că s-au descoperit și alte inscripții în care litera A este redată fără bara transversală¹¹.

La Tibiscum ștampila a fost descoperită doar în castru, ceea ce îl determină pe M. Moga să o considere ca aparținând unei unități militare. Descoperirea țiglelor purtând această ștampilă în clădirea săpată de noi, al cărei caracter este civil, ne face să credem că ea putea aparține unui proprietar particular ce își avea sediul la Tibiscum. Se știe că unii proprietari de ferme agricole locuiau în oraș, iar conducerea fermei și a exploatării agricole era încredințată obișnuit unui sclav de încredere, numit *servus villicus*¹². O încercare de întregire a numelui proprietarului este deocamdată riscantă.

Pe baza celor descrise pînă aici, precum și a analogiilor oferite de *villae rusticae* cercetate din provincia Dacia Superior¹³, deși săpăturile de la Caransebeș nu sînt încheiate, credem că avem a face cu o fermă rurală romană — *villa rustica*.

Pămîntul întins de-a lungul văii Sebeșului, solul deosebit de fertil, trebuie să-l fi determinat pe proprietar să-și construiască tocmai aici o fermă, ale cărei produse agricole, desigur, luau în cea mai mare parte drumul pieței municipiului și castrului Tibiscum. Apropierea de Tibiscum (aproximativ 5 km) ușura activitatea fermei, și-i oferea totodată siguranța datorită garnizoanei ce staționa în castru. Din păcate ne lipsesc orice dovezi pentru o datare precisă a fermei. Foarte probabil începuturile acestei *villa rustica* este în sec. II e.n. Inventarul, relativ sărac, ieșit din săpătură, nu înseamnă că existența în timp a fermei a fost scurtă. Credem mai degrabă că ea a fost evacuată și părăsită de bună voie de proprietarul care a luat tot ceea ce-i putea fi util cu el. Pentru un sfîrșit neviolent al fermei de la Caransebeș pledează și lipsa oricărei urme de incendiu. Cînd anume a fost părăsită nu putem spune deocamdată cu precizie. Săpăturile viitoare poate ne vor ajuta în acest sens.

S-a menționat în paginile anterioare că în săpăturile din punctul „Măhala” — Caransebeș au fost descoperite cîteva schelete umane îngropate peste ruinele viliei rustice descrise mai sus. Nu este în intenția noastră să intrăm în amănunte, însă o descriere a lor este necesară și, sperăm, utilă cercetătorilor ce se ocupă cu perioada în care se datează mormintele. Scheletele, în număr de șase au fost descoperite la o adîncime de 0,20—0,40 m, și dacă nu au fost deranjate cu ocazia lucrărilor

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Ibidem.*

¹² M. Macrea, *Viața în Dacia Romană*, București, 1969, p. 295.

¹³ I. Mitrofan, *Villae rusticae în Dacia Superior*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 127—150; XI, 1974, p. 41—59.

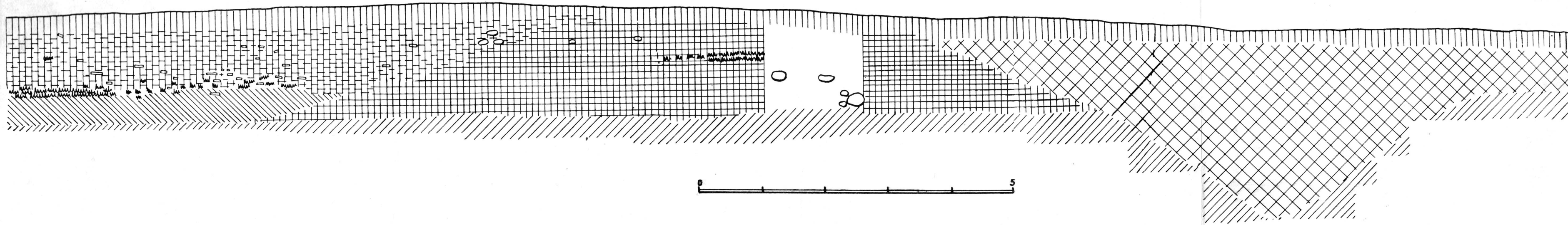

Fig. 5 — Profilul secțiunii peste latura de Est

agricole, aceasta se datorește faptului că plugul tractoarelor nu intră în acest pământ plin cu bolovani din construcția romană. Poziția scheletelor este est-vest, cu fața îndreptată spre răsărit. Micile deviații de la această direcție se datoresc anotimpului în care au avut loc diferitele înmormântări.

Mormîntul M_1 (fig. 8; 1) — descoperit în S_1 , avînd capul chiar pe zid aparținea probabil unui bărbat. Scheletul bine păstrat are brațele încrucișate pe abdomen. Nu avea nici un inventar.

Mormîntul M_2 (fig. 8; 2) — lung de 1,73 m aparținea probabil unui bărbat care fusese șchiop de piciorul stîng. Femurul, mult îngroșat și mai scurt decît cel de la piciorul drept demonstrează acest lucru. Brațele sînt încrucișate pe abdomen. Nu avea inventar.

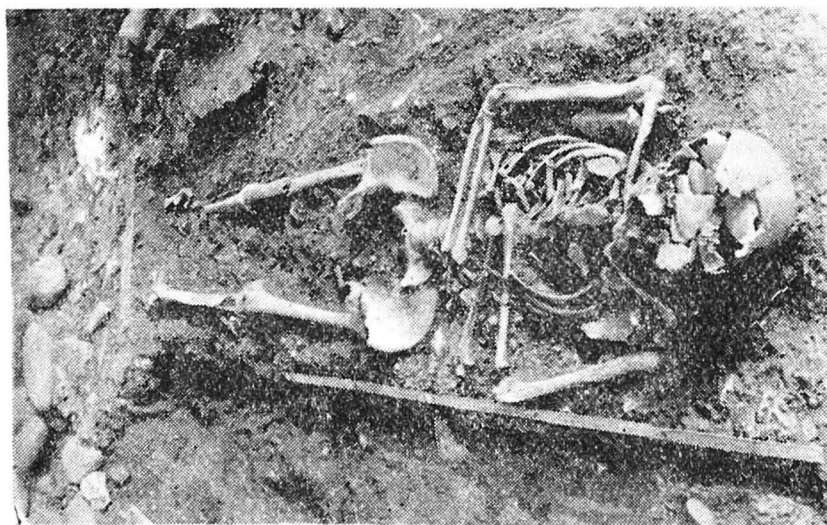

Fig. 5 — Caransebeș — Măhala, mormîntul M_3 .

Mormîntul M_3 (fig. 5) — a fost descoperit în SpII în pămîntul deranjat de o groapă mai veche. Judecînd după lungimea mică (1,50 m) precum și după lărgimea bazinei, se pare că aparținuse unei femei. Pe brațul stîng, așezat pe piept se găsea o brățară din pastă sticloasă de culoare albastru închis, sudată la cald (fig. 10). Celălalt braț se află pe abdomen. Nu e exclus ca el să fi alunecat.

Mormîntul M_4 (fig. 8; 1) descoperit prin surparea martorului dintre S_1 și SpII, lung de 1,85 m, aparținuse probabil unui bărbat. Brațul drept lipsește, cel stîng îndoit din cot avea palma așezată pe umăr.

Mormîntul M_5 a fost deranjat de o groapă modernă. În jurul oștelor împrăștiate nu a fost descoperit nici un fel de material care i-ar fi putut aparține.

Mormîntul M_6 , din care s-au descoperit *in situ* doar picioarele a fost îngropat în camera cu hypocaust a fermei romane. A fost de ase-

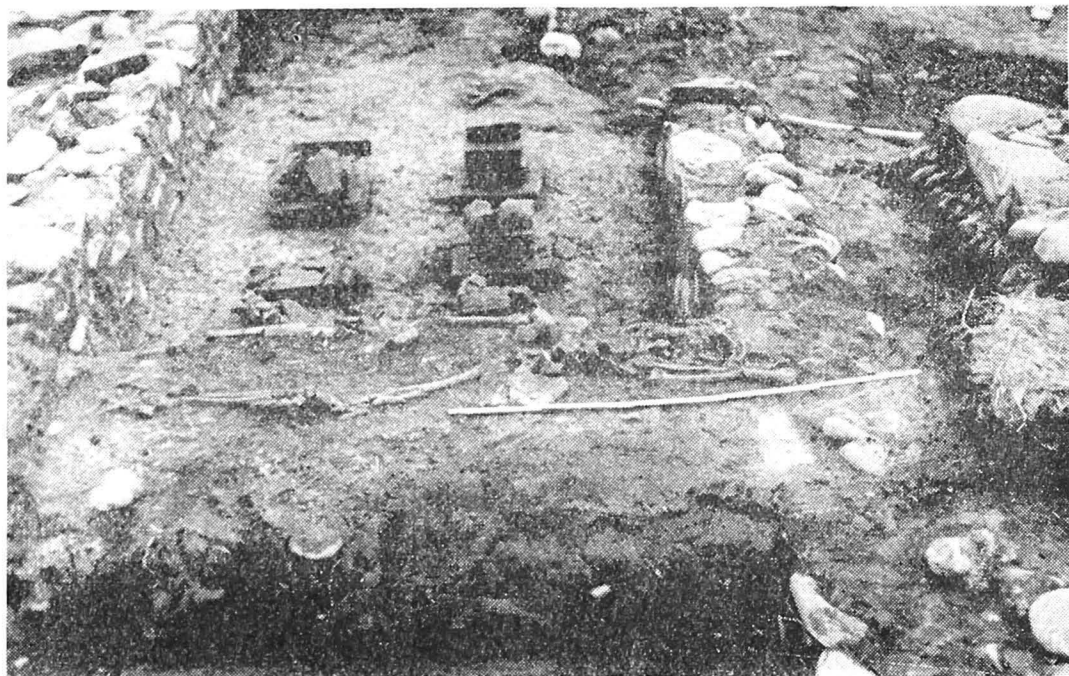

Fig. 6 — Caransebeș — Măhala, mormîntul M_3 .

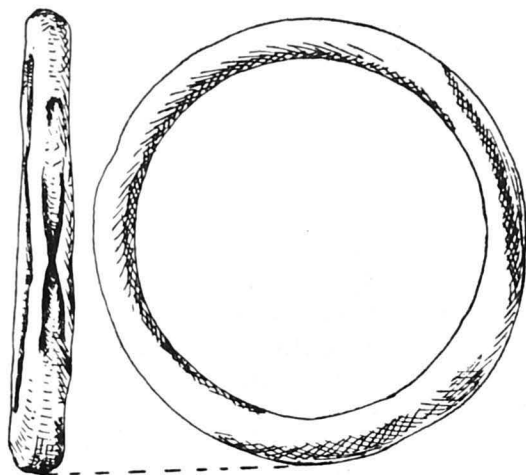

Fig. 7 — Caransebeș — Măhala, brățara din pastă sticloasă descoperită în mormîntul M_3 .

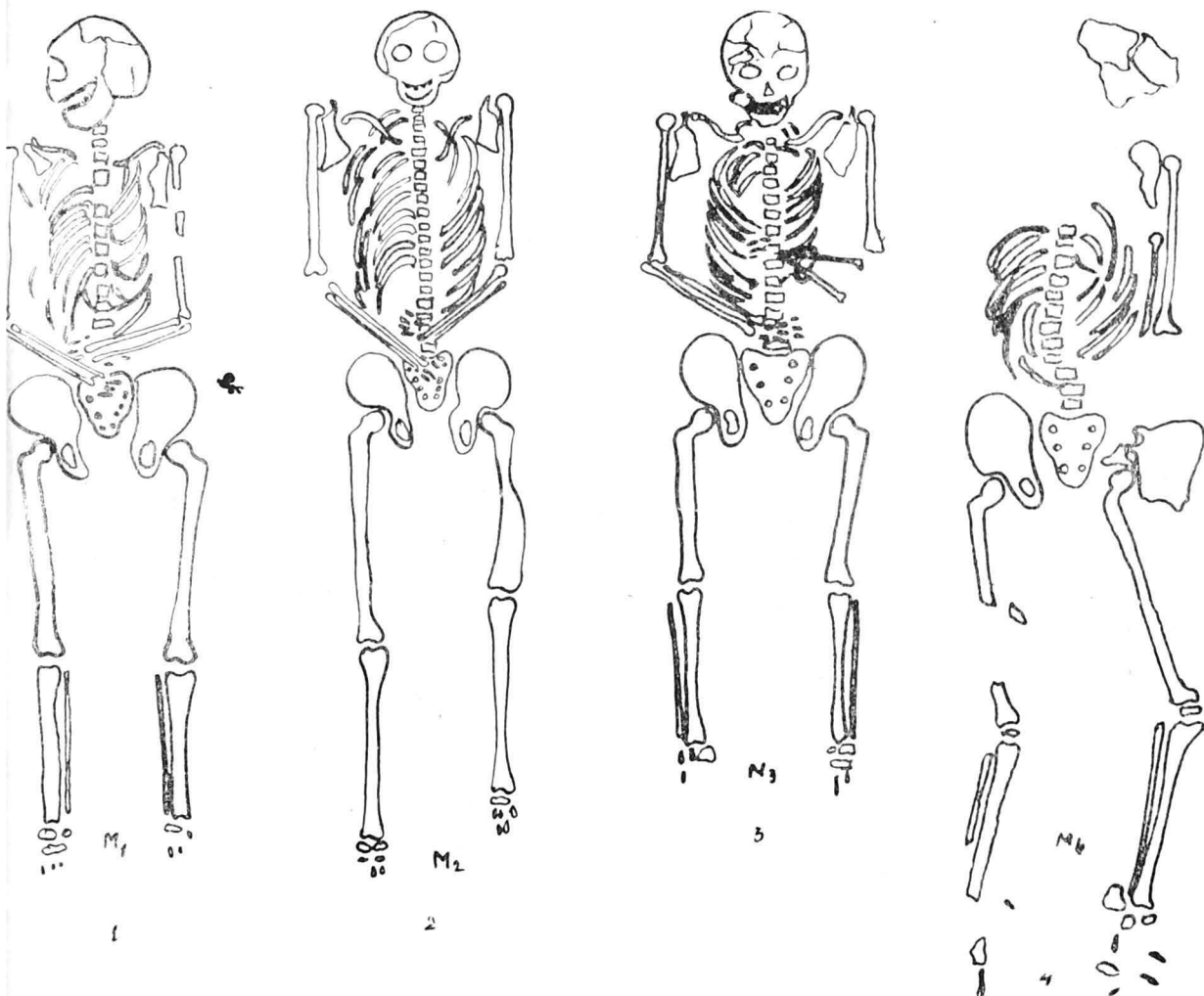

Fig. 8 — Caransebeș — Măhala, schetete aparținând mormintelor M_1 — M_4 .

menea deranjat de groapa recentă făcută de cei care au scos o parte din ziduri.

Pe baza ritului de înmormântare, întâlnit și la Ilidia, Gornea (în trei cimitire), Pojejena, de acord cu tovarășul Ilie Uzim (care a cercetat cimitirile din localitățile amintite)¹⁴, opinăm pentru datarea mormintelor în feudalismul timpuriu, sec. XII—XIII.

EUGEN IAROSLAVSCHI

¹⁴ Bibliografia asupra problemei cimitirelor feudal timpurii, a riturilor de înmormântare, la I. Uzum, *Cimitirul medieval de la Gornea-Tîrcheviște*, în *Banatica*, III, 1975. p. 131—143.

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL LOCALITĂȚILOR JUDEȚULUI CARAȘ-SEVERIN DIN PALEOLITIC PÎNĂ ÎN SECOLUL AL V-LEA Î.E.N.

XIII CARANSEBEȘ

1. — Locul numit „Carbonifera Veche“ din Caransebeșul Nou este situat în stînga șoselei Caransebeș—Orșova. Aici, elevul Ioan Lucici a găsit 3—4 obiecte de silex. Locul exact al descoperirii este situat la cca. 250 m de cimitirul din Caransebeșul Nou și la aprox. 100 m de pîriul Zlăgnița, pe terasa superioară, obiectele fiind adunate de pe o suprafață de vreo 20 m². Un silex a apărut cu ocazia săpării gropii pentru un stîlp de înaltă tensiune. Pieseile sînt atribuite paleoliticului superior și se găsesc la muzeul din Caransebeș⁴⁶.

2. În locul „Măhală“ (Caransebeșul Nou), tot Ioan Lucici a găsit un silex paleolitic de culoare cafenie. Piesa se află la muzeul din Caransebeș⁴⁷.

3. — La „Balta Sărată“, pe terasa mijlocie a râului Timiș, în dreapta râului și în stînga șoselei și a căii ferate Caransebeș—Orșova, la o distanță de 4 km. sud-est de oraș, este situat locul „Poșta lui Maier“ („Cîmpul lui Poșta“). Aici, a fost semnalată în august 1962 de către tov. Liviu Groza (Caransebeș) o așezare neolitică descoperită cu ocazia unor săpături edilitare. În același an a fost efectuat un sondaj cu ajutorul lui I. Stratan (directorul muzeului din Lugoj), iar în anul următor s-au făcut săpături de salvare conduse de Sever Dumitrașcu (directorul muzeului din Oradea). Dintre obiectele mai importante care au apărut se pot aminti: unelte (topoare — dălțițe din piatră neperforate, așchii de silex, lame de silex și obsidiană, greutatea din lut ars), ceramică, figurine antropomorfe și zoomorfe etc.

Săpăturile au fost continuate în septembrie 1973 și mai 1974, fiind efectuate în zone diferite dinspre marginile așezării, zone periclitare

* Partea I-a a repertoriului a apărut în *Banatica*, II 1973, p. 385—393.

⁴⁶ Muzeul județean de etnografie și istorie locală Caransebeș, nr. inv. 577—578.

⁴⁷ MC, nr. inv. 576.

de noi lucrări edilitare. Ele au fost conduse de Gh. Lazarovici (Muzeul de istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca), în colaborare cu muzeul din Caransebeș. Au fost dezvelite locuințe, vetre etc., obținându-se și mult material litic și ceramic. Prin aceste descoperiri au fost semnalate două nivele de locuire. Primul nivel corespunde fazei B₁, al doilea fazei B₂ ale culturii Vinča. Materialul obținut se află la muzeele din Caransebeș și Lugoj⁴⁸.

Cu ocazia săpăturilor din mai 1974 s-a dat peste material litic și ceramic, ce aparține așa numitului orizont cultural Cheile Turzii—Băile Herculane, caracterizat mai ales prin vase cu toarte pastilate. Tot atunci s-au găsit fragmente și chiar o urnă funerară întreagă de dimensiuni mari, hallstattiene, care, după câte se pare, provin dintr-un cimitir de incinerare. Materialul se află la muzeul din Caransebeș⁴⁹.

În colecția muzeului din Caransebeș se găsesc și materiale donate de Ioan Lucici și Ștefan Blaschki, rezultate din periegheze în zona așezării neolitice, majoritatea culese din arătură. Cu prilejul acestor periegheze s-au descoperit și resturi ale unei așezări din epoca bronzului, care suprapune, înspre marginea de nord, așezarea culturii Vinča. Încă în toamna anului 1972, Lucici a găsit în același loc, un inel de buclă din aur, datat de către Gh. Lazarovici și T. Soroceanu (Muzeul de istorie al Transilvaniei) în Bronz A. Și aceste piese se află la muzeul din Caransebeș⁵⁰.

4. — Tot la „Balta Sărată“, la cca. 500—600 m SE de „Cîmpul lui Poșta“, pe coama dealului Zlăgnița situat pe direcția NNV—SSE, cu ocazia unei periegheze din primăvara 1974, s-au descoperit urmele unei așezări din epoca bronzului, ce aparține culturii Vatina. Între materiale se găsesc însă și fragmente ceramice hallstattiene. Obiectele se află la muzeul din Caransebeș⁵¹.

5. În Balta Sărată, la spatele „Blocului Tineretului“, se ridică platforma pe care se găsește locul numit „Cîmpul lui Andrei“, situat la cca. 100—150 m de șoseaua Caransebeș—Orșova, în stînga ei. Aici, pe promontoriul platformei, au fost găsite în toamna anului 1973 câteva fragmente ceramice de epoca bronzului, hallstattiene și prefeudale. Un sondaj efectuat de muzeul din Caransebeș în vara 1974, în locul amintit, a dezvelit urme de locuire din epoca neolitică (Tiszapolgár), de tranziție (cultura Coțofeni), a bronzului (cultura Vatina), hall-

⁴⁸ S. Dumitrașcu, în *Lucrări științifice*, seria A, Oradea, I, 1969, p. 517—518; E. Comșa, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 12; *Apulum*, XI, 1971, p. 17; Gh. Lazarovici, în *Banatica*, I, 1971, p. 24; L. Groza, în *Banatica*, I, 1971, p. 61—65; Gh. Lazarovici — I. Stratan, în *ActaMN*, X, 1973, p. 164; Gh. Lazarovici, în *Banatica*, II, 1973, p. 30, 38—40, 46; MC, nr. inv. 33—34, 36 — 37, 39 — 41, 43, 49, 57 — 61, 95 — 99, 102, 180 — 186, 204 — 225, 231 — 233, 236, 254 — 270, 409 — 412, 414, 418 — 430, 544 — 572, 579. 3941, 4066 — 4204, 4250 — 4367, 5033, 5034 — 5256, 5292 — 5300.

⁴⁹ MC, nr. inv. 1638, 1775, 2066, 2353, 2592, 2742, 3456, 4185—4190, 4978 — 4979, 5331 — 5333, 5335, 5337 — 5338, 5429.

⁵⁰ MC, nr. inv. 4443 — 4480.

⁵¹ MC, nr. inv. 500 — 558, 4481, 5012.

stattiană și chiar două așa-zise „cazane“ atribuite pecenegilor (sec. X—XI). O locuire durabilă nu a putut fi observată⁵².

6. — În 1883 s-a găsit în împrejurimile Caransebeșului un depozit de bronzuri, care a ajuns în colecția lui Rittinger Ede din Vrșac (R.S.F. Iugoslavia), iar în 1894 la muzeul din aceeași localitate. Depozitul cuprinde cca. 172 de piese, frumos patinate, avînd o compoziție foarte variată: 12 celturi (3 întregi, restul fragmentare, unele ornamentate cu decor unghiular), 1 daltă cu secțiune rotundă, 18 seceri (9 seceri fragmentare cu limbă și mîner), 5 fragmente de seceri cu buton și 4 fragmente de tipuri nedefinite, 1 cuțit cu limbă la mîner (fragmentar cu găuri de nit), 22 de lame fragmentare de fierăstrău, 1 fragment de vas mic de bronz, 12 fragmente de vase sau torți de vase, 2 fragmente de lamă de sabie, 1 fragment de pumnal triunghiular, 3 fragmente de vîrfuri de lance, 2 butoni pentru harnașament, 2 ampixuri, 1 piesă de harnașament cu 3 brațe și 3 orificii, 1 fragment de bucșă ornamentat cu briu crestă de la roata unui car, 12 fragmente de brățări, unele ornamentate, cu secțiune rotundă sau din placă de bronz, 4 fragmente de coliere torsionate ori decorate cu motive incizate, 13 butoni calotiformi, dintre care 10 cu două orificii, unul cu tortiță, unul cu decor și unul cu spin, 3 pandantive (2 în formă de lanțetă iar altul în formă de roată cu 4 spițe), 8 tuburi din tablă (unele decorate cu linii incizate), 1 mărgea tronconică din bronz, 13 fragmente de briuri ornamentate cu diferite motive geometrice, 15 turte de bronz și alte fragmente din diferite obiecte neprecizate. Obiectele au fost datate de A. D. Alexandrescu în epoca bronzului tîrziu (Bronz D) sau Hallstatt A. După cronologia lui Müller—Karpe aparțin sec. al XII-lea î.e.n.⁵³.

7. — În apropierea orașului s-au găsit fragmente de fibulă în formă de ochelari, datînd din prima epocă a fierului. În 1867 ele se aflau în colecția lui Planck Francisc din Eger (R. P. Ungară)⁵⁴.

8. — În Caransebeșul Nou, la locul „Măhală“, în timpul săpăturilor arheologice la *villa rustica* romană, din toamna lui 1973, s-au găsit în împrejurimile ei cîteva fragmente ceramice hallstattiene⁵⁵.

9. — În Balta Sărată, pe „Cimpul lui Andrei“ se pot observa cca. 15—16 tumuli destul de aplatizați, primul dintre ei (cel dinspre oraș) avînd dimensiunile mai mari. Movilele, tumuli funerari, datează probabil din epoca hallstattiană.

⁵² MC, nr. inv. 3899 — 3941, 4723 — 4851, 4943 — 4975, 4990 — 4998.

⁵³ B. Milleker, *Délmagyarországi őstelepek*, Timișoara, 1883. p. 12 și pl. III—V; Hampel I., *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, Budapest, 1892, p. 62; B. Milleker, *Délmagyarország az őskorban*, Temesvár, 1894, p. 44; *Délm.* I, 1897, p. 52—55; M. Roska, *Erd. Rep.* I. Óskor, Tom I Praehistorica, Cluj, 1942, p. 118, nr. 31; Ana Iepure, în *RISBC* X, nr. 33—36, iulie—oct. 1940, p. 433—444; Fr. Holste *Hortfunde Südosteuropas*, 1951, p. 10, fig. 18, nr. 1—32; M. Rusu, în *Dacia*, VII, 1963, p. 207. nr. 14; A. D. Alexandrescu, în *Dacia*, X, 1966, p. 187, nr. 263—264. Tov. Liviu Groza mi-a dat spre consultare lucrarea d-sale în curs de publicare precum și alte informații.

⁵⁴ M. Roska, *op. cit.*, p. 118, nr. 31; *Rep. Arh.*, pct. 2.

⁵⁵ MC. nr. inv. 247. 249. — Cf. supra, p. 355—363.

Tot pe „Cimpul lui Andrei“ (înspre nord), nu departe de vechea linie de tren care ducea la „Carbonifera Veche“, Ioan Lucici a găsit un vîrf de săgeată din fier, care datează probabil de la sfîrșitul primei epoci a fierului⁵⁶.

XIV CARAȘOVA

În „Valea Carașovei“, regiune carstică, relativ greu accesibilă, există un mare număr de peșteri și grote, cele mai multe uscate, fără curent și aproape de cursul apei.

1. — Între 1936—1939, în două dintre aceste peșteri (peștera „Popovăț“ și peștera „Cerbului“), au fost efectuate unele cercetări de către speologul clujan Ernő Balogh. Din ambele peșteri a scos multe oase de urs de peșteră, sparte în chip natural, socotindu-le greșit unelte ale omului paleolitic. În peștera „Cerbului“ a mai găsit și cîteva piese de cuarțit, care ar putea fi eventual dovezi ale unei locuiri paleolitice⁵⁷.

În urma unor periegeze din anii 1958—1960, în peștera „Popovăț“, la Muzeul județean de istorie din Reșița a ajuns o serie de obiecte: oase de animale sălbatice (vertebre, femur, maxilar inferior de la *ursus spaelaeus*, fragmente de craniu, colți). În privința problemei dacă aceste obiecte au sau nu urme de prelucrare (aparținînd probabil unui orizont paleolitic), părerile cercetătorilor sînt diferite⁵⁸.

2. — „Peștera Liliecilor“ este situată în dreapta riului Caraș, la mai puțin de 1 km de sat și la o altitudine de cca. 20 m față de firul apei. Accesul spre interior este destul de greu.

Între 6—8 august 1974, cu ocazia unei periegeze efectuate de St. Cădăriu și R. Petrovsky (muzeul din Caransebeș) în Valea Carașovei, în această peșteră s-au găsit numeroase fragmente ceramice, al căror studiu a dovedit că peștera a fost locuită începînd din epoca neolitică (s-au găsit chiar și cîteva fragmente tipice ale orizontului cultural Cheile Turzii—Băile Herculane), continuînd cu epoca bronzului, hallstattiană, pînă în feudalismul timpuriu și tîrziu. Stratigrafia este însă distrusă și materialul amestecat din cauza unei infiltrații, destul de recente, de apă, care a dus la spălarea pămîntului și a obiectelor mai ușoare din peșteră; au rămas doar cantități mari de grohotiș în care se găsesc aceste fragmente ceramice. Materialul recoltat se păstrează la Muzeul județean de istorie din Reșița⁵⁹.

⁵⁶ MC, nr. inv. 5347.

⁵⁷ Fl. Mogoșanu, în *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 13; MJR, nr. inv. 7220 — 7235.

⁵⁸ Informație prof. O. Răuț (Reșița) și Gh. Lazarovici (Cluj); MJR, nr. inv. 194, 196 — 200, 273 — 281, 330 — 334.

⁵⁹ MJR, încă neinventariat.

3. În locul „La Mori” („Dimbul Morii”), în repetate rînduri, cu ocazia unor periegeze (O. Răuț, în 1968 Gh. Lazarovici, 6—8 VIII 1974 St. Cădariu și R. Petrovsky), au fost culese fragmente ceramice aparținînd unei așezări de scurtă durată, din cultura Coțofeni. Numărul fragmentelor ornamentate este destul de redus, predominînd ornamentul incizat. Materialul se găsește la Muzeul județean de istorie din Reșița și la St. Cădariu (fosta colecție O. Răuț)⁶⁰.

4. — „Peștera de după Cîrșa” este prima peșteră la intrarea dinspre sat în Valea Carașului, situată în stînga cursului rîului Caraș. Are două intrări suprapuse. Peștera nu e locuibilă, dar sub ea există o grotă destul de încăpătoare și uscată, care ar fi putut să ofere un adăpost unui grup mai numeros de oameni. Aici, cu ocazia aceleiași periegeze din anul 1974, s-a efectuat un sondaj în apropierea peretelui stîng al grotei, în partea din față. S-a constatat că grotă a servit doar ca adăpost de scurtă durată, găsindu-se cîteva fragmente ceramice datînd din epoca hallstattiană (fragmente din buza fațetată a unei străchini)⁶¹.

XV CĂRBUNARI

1. — Locurile „Lacu cu trestie”, „Lacu dracului” și „Valea Cremenița”, în hotarul satului, sînt amintite în literatura de specialitate veche, menționîndu-se că acolo s-ar afla „multă cremene”. Informație neverificată⁶².

2. — În locul numit „Poieni”, situat pe vîrfurile unui deal, se găsește ceramică. Lipsesc alte precizări⁶³.

3. — Locul „Șagăr” este situat între Cărbunari și Șopotul Nou. Aici, prof. Murgu a găsit fragmente ceramice. Nu sînt alte precizări⁶⁴.

4. — Pe dreapta rîului, în „Valea Porcului”, s-ar găsi ceramică. Informație neverificată⁶⁵.

XVI CICLOVA

1. — În vechea literatură de specialitate se menționează că aici, cu ocazia săpării pivniței berăriei, s-au găsit oase de mamuț⁶⁶.

⁶⁰ Informație prof. O. Răuț și Șt. Cădariu (Reșița); *MJR*, nr. inv. 537 (restul materialului nu este încă inventariat).

⁶¹ *MJR*, încă neinventariat.

⁶² M. Roska, *op. cit.*, p. 131, nr. 223 și p. 263, nr. 119.

^{63—65} Informație Gh. Lazarovici.

⁶⁶ M. Roska, *op. cit.* p. 207, nr. 14.

XVII CÎLNIC

1. — Într-un loc neprecizat a fost găsit de către învățătorul Jurca ceafa unui topor perforat și rupt la mijloc. Apartine epocii neolitice sau bronzului. Piesa se află la muzeul din Reșița⁶⁷.

XVIII CÎMPIA

1. — În 1901, în via lui Ioanovici Ion s-au găsit cioburi din epoca bronzului⁶⁸.

2. — În punctul „Vidara” situat în hotarul localității, în urma unor periegeze în anii 1961—1969, s-a semnalat o așezare din perioada târzie a bronzului și hallstattul timpuriu. Fragmente ceramice din această așezare se află la muzeul din Reșița⁶⁹.

XIX COMORIȘTE

1. — Într-un loc situat pe direcția Ticvaniul Mare, în 1904 s-a găsit un celt din bronz. Obiectul a ajuns la muzeul din Vrșac⁷⁰.

XX CORNUȚEL

1. — Pe un platou de pământ nisipos al dealului „Cozlar”, cu ocazia lucrărilor de extragere a nisipului s-a găsit, în mai 1958, un depozit de obiecte de bronz. Bronzurile se aflau într-un vas bitronconic din lut ars (păstrat fragmentar), care s-a găsit la o adâncime de cca. 1 m. Depozitul, cu un număr total de 11 piese, păstrat la muzeele din Lugoj și Reșița, cuprinde: un fragment de buclă în formă de bărcuță, două brățări masive ornamentate cu incizii paralele sau în formă de brăduț, 3 brățări cu volute duble, 1 faleră circulară, convexă, 1 faleră având în mijloc un buton și 3 nervuri concentrice în relief, 2 „tutuli” de formă conică și un ac cu vîrf rupt și capăt ornamentat. Pe baza

⁶⁷ Informație Gh. Lazarovici.

⁶⁸ B. Milleker, *op. cit.*, III, p. 91; M. Roska, *op. cit.*, p. 145, nr. 5.

⁶⁹ Gh. Lazarovici, în *Energia*, nr. 222, an. V, Reșița, 1969; MJR, nr. inv. 581, 1220.

⁷⁰ B. Milleker, *op. cit.*, III, p. 88; M. Roska, *op. cit.*, p. 136, nr. 237—238.

tipurilor obiectelor, depozitul a fost atribuit grupului Uriu—Domănești (Bronz D)⁷¹.

2. — La răsărit de castrul roman, în dreapta drumului Reșița — Caransebeș și lângă conducta de gaz metan, s-a găsit ceramică atipică, grosolană și zgură. Cu ocazia unei periegeze efectuate în vara 1973 (R. Petrovsky) s-au recoltat de la suprafață, din pământul scos în urma unor lucrări câteva fragmente ceramice de culoare cărămizie, neornamentate, de factură hallstattiană⁷².

XXI COZLA

1. — La est de sat, pe terasa din stînga de la gura pîriului Sirina, la nord de șosea, s-au găsit câteva silexuri dintre care unul pare a fi din epoca neolitică⁷³.

2. — În septembrie 1972, muzeul din Reșița a achiziționat un depozit de bronzuri. Depozitul a fost descoperit în vara aceluiași an, în locul numit „Piatra Lungă”, de către Vasile Mladenovici din Liubcova. Locul descoperirii se afla chiar pe malul Dunării, actualmente fiind acoperit de apă. Depozitul cuprinde 23 de piese: un fragment de seceră, o seceră cu buton, o spatulă, două celturi cu cite o aripioară, un celt cu lamă îngustă (daltă?), un vîrf de sulită, două vîrfuri de lance, 11 brățări de diferite tipuri și 3 fragmente dintr-o brățară (întregibilă). Piese nu au fost încă date⁷⁴.

XXII DALBOȘET

1. — La poalele dealului „Grădiște”, din apropierea satului, se găsesc fragmente ceramice din epoca neolitică. Materialele din această așezare se află la Muzeul Banatului din Timișoara⁷⁵. O verificare mai recentă a informației nu a fost încă făcută.

⁷¹ M. Rusu, *op. cit.*, p. 205, nr. 17; I. Stratan, în *SCIV*, XV, 1964, p. 523—527. La muzeul din Lugoj sînt expuse 8 piese iar cel din Reșița 3 piese (o brățară cu volute duble, o faleră cu buton și o brățară). Acestea din urmă au fost transferate mai întîi de la Lugoj la muzeul din Caransebeș și de aici au ajuns la muzeul din Reșița. La Reșița în inventar apar 12 obiecte ca provenind din depozit (nr. inv. 1256—1262) și anume: cele trei piese amintite mai sus, un celt cu aripioară ruptă, un topor de cupru cu două aripi, cinci fragmente de brățări și trei fragmente din vas. În inventarul muzeului din Caransebeș se precizează celtul și toporul de cupru au fost transferate din Lugoj avînd proveniența necunoscută. Brățările fragmentare provin de asemenea de la Lugoj, nespecificîndu-se proveniența (vezi inventarul vechi al muzeului din Caransebeș nr. 190—199).

⁷² Informație Gh. Lazarovici; MJR, nr. inv. 16.329 — 16.350.

⁷³ D. Tudor și colectiv, în *SCIV*, XVI, nr. 2, 1965, p. 397.

⁷⁴ MJR, nr. inv. 4947 — 4969; I. Uzum, studiu pregătit pentru publicare.

⁷⁵ C. Daicoviciu și I. Miloia, în *AnB*, III, 4, 1930, p. 131, nr. 12; *RepArh*, pct. 1.

2. — Dealul „Blidariu“: a) pe un platou al acestui deal se află o așezare, care aparține culturii Coțofeni⁷⁶; b) pe același platou al dealului, în locul numit „Cetate“ este o așezare din epoca bronzului. Lipsesc precizări⁷⁷.

XXIII DALCI

1. — Într-un loc neprecizat, în 1856 s-au găsit două inele din sirmă spiralată de aur cu capetele suprapuse. F. Tompa le datează în epoca hallstattiană. Actualmente sînt la Viena⁷⁸.

XXIV DOMAȘNEA

1. — Din hotarul acestei localități au ajuns la muzeul din Drobeta—Turnu Severin fragmente ceramice din epoca neolitică, între care un fragment ceramic de tip Turdaș, ornamentat cu benzi umplute cu puncte și altul de tip Sălcuța⁷⁹.

2. — În locul „Piatra Erișorii“ situat pe muntele Cerna-Vîrf, în apropiere de gară se află o peșteră. Muzeul din Drobeta—Turnu Severin are de aici fragmente ceramice tipice, care aparțin culturii Coțofeni⁸⁰.

3. — Într-un loc neprecizat de pe același munte se află o așezare aparținînd culturii Coțofeni. Tot aici au apărut și fragmente ceramice din cultura „cîmpurilor de urne“⁸¹.

XXV DRENCOVA

1. — Muzeul Banatului a obținut în 1876 material ceramic preistoric din această localitate. Lipsesc precizări⁸².

2. — În apropierea localității, în punctul „Muntiana“, se află o fortificație numită „Cetățuie“ datînd, probabil, din a II-a epocă a fie-

⁷⁶ Informație O. Răuț.

⁷⁷ C. Daicoviciu și I. Miloia, în AnB, III, 4, 1930, p. 21—22; este posibil ca dealul „Grădiște“ să fie identic cu cel numit „Blidariu“.

⁷⁸ Naturhistorisches Museum Wien, nr. inv. 51.293; B. Milleker, *op. cit.*, I, p. 32; M. Roska, *op. cit.*, p. 65, nr. 4 și 9; D. Popescu, în *Materiale*, II, 1956, p. 228.

⁷⁹ Muzeul „Porțile de Fier“ Drobeta Tr. Severin, nr. inv. I. 2095—2096; D. Berciu, în *Materiale*, I, 1953, p. 590, 649.

^{80—81} Muzeul „Porțile de Fier“ Drobeta Tr. Severin, nr. inv. I 2097—2101; D. Berciu, *loc. cit.*; RepArh, pct. 1—2; este posibil ca fragmentele ceramice amintite la pct. 1 să provină tot de pe muntele Cerna-Vîrf.

⁸² B. Milleker, *op. cit.*, I, p. 36—37.

rului. a) În 1890, lângă această „Cetățuie“, s-a găsit un depozit de bronzuri. Obiectele ce se aflau într-un vas de lut ars, cu pereții groși neornamentați și cu două toarte, 14 brățări neornamentate, una ornamentată, 2 brățări cu volute, 2 lame de spadă, 2 celturi (fără „ureche“), o seceră, 8 cercuri mai mici (probabil inele), multe turte de bronz; A. D. Alexandrescu le-a datat în Hallstatt A₁—B₂⁸³. b) În această fortificație, în 1895, s-a găsit o brățară din bronz frumos ornamentată, care a intrat în posesia lui Ion Bergleitner. Locul actual de depozitare nu e cunoscut⁸⁴.

3. — În partea de vest a satului, cu ocazia lucrărilor de construcție a noului drum național de pe malul Dunării, a fost descoperit, în anul 1971, un depozit de obiecte de bronz. Depozitul era îngropat la o adâncime de pînă la 0,50 m. În 1972 obiectele au ajuns la muzeul din Reșița. Depozitul cuprinde 7 piese și mai multe fragmente de „saltaleoni“: o garnitură de la o teacă decorată prin ajurare, 2 verigi duble compuse din cîte 2 verigi cvasicirculare, avînd fiecare cîte 4 protuberanțe aflate la distanțe egale între ele, o brățară, 2 verigi de formă circulară, o plăcuță de la un nit și un „saltaleoni“ din sîrmă de bronz răsucită cilindric, fragmentat în mai multe bucăți. Aceste tipuri de piese fiind răspîndite cu precădere în zonele locuite de illyri, îngroparea depozitului este datată în Hallstatt D⁸⁵.

XXVI DULEU

La Muzeul școlar din Duleu se găsesc diferite obiecte preistorice provenite din puncte situate în hotarul acestui sat.

1. — Din punctul numit „Codru“ provin două piese și anume: un topor de piatră șlefuită cu un orificiu transversal de fixare, datînd probabil de la începutul epocii bronzului, un obiect din piatră, care pare a fi un „phallus“ din epoca neolitică.

2. — La locul numit „Otcosu“ s-au găsit: un topor din piatră șlefuită cu orificiu transversal (rupt pe mijlocul orificiului), mai îngust decît cel de la punctul „Codru“ și care datează probabil de la sfîrșitul neoliticului, zgură de fier pe care nu e posibil să o datăm.

3. — În punctul „Corcanu“ a fost găsită de către Petru Cioacă o lamă de silex de culoare negricioasă, care poate fi atribuită paleoliticului⁸⁶.

⁸³ *Ibidem*; M. Roska, *op. cit.*, p. 70, nr. 70; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 189, nr. 291.

⁸⁴ B. Milleker, *op. cit.*, p. 30—37; M. Roska, *op. cit.*, p. 70, nr. 70.

⁸⁵ E. Iaroslavski, în *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 79—84; MJR, nr. inv. 4970—4993.

⁸⁶ Informație învătătorul Dorel Teodorescu (Duleu).

XXVII FIZEȘ

1. — Într-un loc situat la cca. 7 km. de sat s-a găsit o piatră de rișniță (gresie) și fragmente ceramice. Pieseile s-au pierdut. Alte precizări lipsesc⁸⁷.

2. — În locul „Gorgane” se află o așezare hallstattiană, materialul ceramic recoltat aparținând culturii Basarabi. Pieseile se află la muzeul din Reșița⁸⁸.

XXVIII FÎRLIUG

1. — „Gruniul cu cremene” sau „Cremenea” este un deal situat la vest de sat. Literatura veche de specialitate amintește că în acest loc se găsesc fragmente ceramice din epoca comunei primitive. La muzeul din Reșița au fost aduse, de aici, fragmente de ceramică poroasă, atipică și grosolană, probabil de factură hallstattiană⁸⁹.

XXIX GIURGIOVA

1. — În 1957 s-a descoperit pe versantul din dreapta ogașului „Rîmnești” un depozit de bronzuri, ale cărui piese au fost împrăștiate în cea mai mare parte. În total, depozitul a cuprins cca. 200 de obiecte: celturi, vîrfuri de lance, spade și bare prismatice. Din acestea, un vîrf de lance și 5 celturi (un celt este ornamentat, celelalte au câte o „ureche”) au ajuns în 1958 la muzeul din Reșița. Acesta a fost probabil un depozit destinat topirii, presupunerea fiind întărită și de prezența barelor de bronz în depozit. Datare: Hallstatt A₂—B₁⁹⁰.

2. — În 1966, în Valea Carașului, la cca. 1 km depărtare de locul descoperirii depozitului, a fost identificată o așezare hallstattiană, contemporană depozitului⁹¹.

⁸⁷ Informație de la președintele CAP Fizeș, în luna noiembrie 1972.

⁸⁸ Gh. Lazarovici, *op. cit.* și informație.

⁸⁹ B. Milleker, *op. cit.*, I, p. 43; M. Roska, *op. cit.*, p. 12, nr. 10, p. 95, nr. 116, 117; RepArh., pct. 1; MJR, nr. inv. 6716—6751; informație Gh. Lazarovici.

⁹⁰ MJR, nr. inv. 417—420; O. Răuț, în *RevMuz*, IV, 1967, p. 44—47; informație Gh. Lazarovici.

⁹¹ O. Răuț, *op. cit.*, p. 47; informație Gh. Lazarovici.

XXX GORNEA

1. — „Dealul Căuniței“ care coboară în trepte și în pantă lină spre sud către valea Dunării, spre est către piriul Camenița, pe una din treptele mijlocii s-a efectuat în 1969 un sondaj de către Fl. Mogoșanu. La adâncimea de 0,45—0,50 m au fost găsite mai multe piese de silex (32 bucăți din care aproape jumătate erau tipice). Cele mai reprezentative piese sint: un vîrf mousterian prelucrat în tehnica tipică levalloisianului, un racloar în forma literei „D“, un racloar dublu retușat într-o tehnică apropiată mousterianului tîrziu, o așchie lungă (lamelară) și o așchie groasă, lungă, folosită ca racloar. Aceste obiecte, din punct de vedere tipologic, aparțin mousterianului superior, final, piesele avînd însă o poziție stratigrafică incertă, nefiind exclusă posibilitatea unui fenomen de soliflucție. Obiectele se află la muzeul din Reșița⁹².

2. — Dealul „Păzăriște“ se află la NE de intersecția de la gura văii Camenița. a) Aici, în 1969 au fost efectuate sondaje tot de către Fl. Mogoșanu, la o altitudine de cca. 40 m față de firul apei. În caseta trasată pe botul dealului s-au găsit mai multe piese de silex, la o adîncime de 0,20—0,25 m, în total 52 de piese din care doar cîteva tipice: 2 nuclee, așchii lucrate în tehnica clactoniană și levalloisiană (una este de tip „esquille“), așchii lungi de aspect mousteroid, o așchie lamelară groasă, lucrată după tehnica solutreană „en pelure“, lame macrolitice, un gratoar dublu, un gratoar realizat pe o așchie etc. Așezarea e încadrată cronologic în paleoliticul superior, final (sfîrșitul lui Würm III). Materialul este la muzeul din Reșița⁹³. b) Tot aici e amintită existența unei fortificații din epoca mijlocie a bronzului, formată dintr-o incintă circulară închisă cu un șanț, care înconjoară terasa și un șanț dublu, care închide accesul spre terasă dinspre „Cracul Mițului“. În anul 1974, Muzeul județean de istorie din Reșița în colaborare cu Muzeul de istorie al Transilvaniei din Cluj-Napoca a efectuat pe platforma dealului, înspre panta sudică a acestuia, cîteva sondaje, care urmau să verifice existența șanțului de apărare în această zonă. Cu această ocazie s-a constatat că așezarea a fost în parte spălată, șanțul fiind umplut de material ceramic și osteologic. Marea cantitate de ceramică scoasă din șanț dovedește că așezarea a fost intens și durabil locuită. Pe baza ceramicii s-a putut determina că așezarea fortificată a aparținut purtătorilor culturii Vatina. Materialul se află la muzeul din Reșița⁹⁴. c) La poalele dealului „Păzăriște“ este o veche carieră de piatră, unde se pare că a fost descoperit în 1882 un vas mare de lut, care conținea un depozit de bronzuri, cu greutate de cca. 8 kg. Depozitul constă din:

⁹²⁻⁹³ MJR, nr. inv. 6856—6835, 6887—7198; D. Popescu, în SCIV, XXI, 1970, p. 520; *Dacia*, XIV, 1970, p. 462, nr. 157/4; Fl. Mogoșanu, în SCIV, XXI, 4, 1970, p. 531—537; *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 17, 19; I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, în *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 407, nr. 3, p. 408, nr. 7.

⁹⁴ *Ibidem*; MJR, nr. inv. 16.423—16.438; 10.001—10.380.

seceri, celturi, o lamă de spadă îndoită cu mîner rupt și brățări groase terminate cu cite o spirală. În 1905, L. Böhm a achiziționat din acest depozit încă o brățară din 5 spirale. A. D. Alexandrescu datează depozitul în Hallstatt A₁—B₂; M. Rusu îl atribuie grupului Cincu—Suseni (Hallstatt A)⁹⁵. Despre locul actual de păstrare a acestor obiecte nu avem cunoștință.

3. — „Țircheviște“ este un promontoriu înalt de cca. 3—4 m, aflat la poalele dealului „Căunița“ înspre lunca văii Camenița. În anul 1966 s-au găsit în acest loc, la suprafață, câteva așchii de silex atipice. Cu ocazia săpăturilor din vara lui 1973 care priveau cimitirul feudal timpuriu ce se întindea aici în una dintre secțiuni, au apărut la o adâncime de cca. 0,60 m mai multe unelte de silex brun, paleolitice (supra, p. 131—143).

La aproximativ 25—30 m vest de săpătură, în susul pantei dealului „Căunița“, s-a găsit tot atunci, în arătură, un fragment dintr-o brățară de bronz, frumos patinată. Piesa datează probabil de la sfârșitul epocii bronzului — începutul epocii fierului.

În urma unei periegeze din aprilie 1974 s-au găsit, la numai 7—10 m de caseta săpată în vara lui 1973, urmele unei locuințe și ceramică aparținând culturii hallstattiene. Materialul se găsește la muzeul din Reșița⁹⁶.

4. — „Căunița de Sus“ e o terasă situată între „Ogașul Căunița“ și valea Camenița. Aici, în 1968 au fost culese două piese, care prin tehnica de execuție manifestă tradiții paleolitice: un topor de silex și un gratoar discoidal. Ambele au ajuns la muzeul din Reșița. Săpăturile ce au urmat au arătat că cel mai vechi nivel aparține jumătății a doua a fazei Starčevo-Criș II. Locuirea este urmată de bordeie și locuințe de suprafață ale fazei Vinča A și Starčevo IV. Obiectele găsite cuprind: unelte de silex (lame triunghiulare și trapezoidale, gratoare, lame de seceră, nuclee, percutoare), câteva lame de obsidian, topoare de piatră, dălțițe, unelte de os (ace, împungătoare, spatule), fusaiole, greutăți de plasă. Ceramica e de două categorii: fină (bine arsă, puternic lustruită, ornamentată) și de uz comun (bine arsă, ornamentată cu barbotină, briuri în relief etc.). Au apărut și figurine antropomorfe, altare de cult.

În timpul săpăturilor din vara anului 1973, în așezarea neolitică din acest punct, au apărut și fragmente ceramice de epoca bronzului. Tot atunci s-a găsit în arătură, lângă săpături, la cca. 10—12 m de noua șosea Moldova Veche—Cozla, un fragment dintr-o brățară de bronz patinată, care datează probabil de la sfârșitul epocii bronzului — începutul epocii fierului. Materialul se află la muzeul din Reșița⁹⁷.

⁹⁵ B. Milleker, *op. cit.*, I, p. 76; M. Roska, *op. cit.*, p. 89, nr. 53; RepArh. pct. 1; M. Rusu, *op. cit.*, p. 207, nr. 30; A. D. Alexandrescu, *op. cit.*, p. 189, nr. 294; I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *op. cit.*, p. 408, nr. 7.

⁹⁶ Ibidem, p. 412, nr. 10; MJR, nr. inv. 16.519—16.524.

⁹⁷ MJR, nr. inv. 191—193. 201, 396—397, 542, 7201—7215; D. Popescu, în SCIV, XX, 3, 1969, p. 472; *Dacia*, XIII, 1969, p. 508, nr. 12; SCIV, XXI, 1970, p. 520; *Dacia*, XIV, 1970, p. 462, nr. 157/4; Gh. Lazarovici, în ActaMN, VII, 1970, p.

5. — În „Locurile lungi“, pe terasa inferioară a Dunării, între valea Camenița și hotarul satului Liubcova, cu ocazia unor săpături s-au descoperit trei locuințe de suprafață și un bordei. Materialul obținut constă din ceramică pictată de tip Starčevo III (II b) și ceramică Starčevo-Criș. De menționat este faptul că aici au fost găsite două gropi: una, probabil, cu ceramică de factură Cernavodă III și alta cu ceramică Coțofeni (avînd scoică în pastă). Materialul se găsește la muzeul din Reșița⁹⁸.

6. — „Vodniac“ se numește locul situat la nord de noua șosea Moldova Veche—Cozla, lângă hotarul cu satul Liubcova, la vest de „Ogașul Ierii“. În urma semnalării aici de material ceramic neolitic și din epoca bronzului, în 1969 V. Boroneanț a efectuat un sondaj. În 1970, Gh. Lazarovici a dezvelit un bordei aparținînd culturii Periam (I—IV) — Otomani I. Sporadic, în acest loc au mai apărut și fragmente ceramice ale culturii Starčevo-Criș⁹⁹.

7. — „Țărmuri“ este denumirea dată unei terase mijlocii a Dunării, situată între Dunăre și dealul Păzăriște și care acum este tăiată în două de șoseaua nouă. Cu ocazia unui sondaj de verificare din 1968, s-a găsit un topor în formă de calapod din rocă de culoare gălbui-roșcată și care, probabil, datează din neolitic. Tot atunci și mai târziu, cu ocazia periegezei din vara lui 1973, s-au mai găsit multe fragmente ceramice din epoca bronzului și hallstattiene. Ceramica se află la muzeul din Reșița¹⁰⁰.

8. — Dealul „Bișteg“ se ridică în stînga capătului nordic al satului Gornea. Pe panta de sud, pantă ce urcă lin spre nord, pînă spre vîrf unde se află o terasare, într-o periegeză din 1968, s-au găsit fragmente ceramice (ornamentate prin incizii și împunsături) și chirpic, care atestă o locuire aparținînd culturii Coțofeni. Terasa a fost amenajată de purtătorii aceleiași culturi, lucru observat prin sondajul din 1970, în acest punct. Materialul se păstrează la muzeul din Reșița și la Muzeul comunal Gornea¹⁰¹.

9. „Podul Păzăriște“ este denumirea dată unui loc de la poalele dealului „Păzăriște“, care cuprinde și o terasă ce a dispărut în urma lucrărilor de exploatare a pămîntului și a pietrei folosite la suprainălțarea șoselei. Cu ocazia acestor lucrări au ieșit la iveală succesiv, pe lângă alte urme tîrzii de locuire, două gropi cu material ceramic. Prima

473—478; *Über das Neolithikum im Banat*, în *Actes du VIIIe Congrès*, Belgrad, II 1973. p. 461—466 (= *Cu privire la neoliticul din Banat*, în *Tibiscus*, 3, 1974, p. 45—46). *Banatica*, I, Reșița, 1971, p. 24—25; *Pontica*, 4, 1971, p. 33. 36; *Banatica*, II, Reșița, 1973, p. 30—33, 35; I. Uzun — Gh. Lazarovici — Ion Dragomir, *op. cit.*, p. 405.

⁹⁸ MJR, nr. inv. 787, 791—795; Gh. Lazarovici, în *ActaMN*, VI, 1969, p. 5, 18, 22; VIII, 1971, p. 409—413; I. Uzun — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *op. cit.*, p. 407, nr. 4.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 412, nr. 11.

¹⁰⁰ MJR, nr. inv. 539, 7245—7284; I. Uzun — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *op. cit.*, p. 410, nr. 9.

¹⁰¹ MJR, nr. inv. 540; I. Uzun — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *op. cit.*, p. 413, nr. 13.

groapă (probabil un fund de bordei) conține ceramică datată în epoca bronzului. Cea de-a doua groapă, situată la cca. 8—10 m sud de prima, are forma unui sac. Aceasta a fost cercetată în vara lui 1973, când s-a constatat că peste nivelul din epoca bronzului din care pornea groapa (conținea material ceramic, osteologic și cenușă) era suprapus un al doilea nivel cu ceramică hallstattiană, caracteristică culturii Basarabi (Hallstatt C). Materialul se află la muzeul din Reșița¹⁰².

10. — În locul numit „Sălașul lui Ion Sirbu“ au fost găsite fragmente ceramice, care datează prin perioada mijlocie a bronzului. Materialul se găsește la Muzeul satului Gornea¹⁰³.

11. — La „Căunița de Jos“, denumire dată terasei mijlocii și inferioare ale Dunării, în locul „Cetate“, situat între Dunăre și șoseaua Moldova Nouă—Cozla, este o fortificație romană tîrzie. În timpul săpăturilor din 1968 s-au găsit sub fundațiile ei și la vest de ea, într-una din secțiuni, resturile unei așezări hallstattiene aparținînd culturii Basarabi. Materialul se găsește la muzeul din Reșița¹⁰⁴.

12. — „Grădina lui Fener Moser“ se găsește pe o platformă ce coboară înspre vest, spre pîriul Camenița. Locul e situat în spatele ultimei case din Gornea, în stînga drumului Gornea—Sichevița, la 60—70 m de ea. Aici, în urma unei periegheze din aprilie 1974, s-au găsit, în arătură, fragmente ceramice hallstattiene și feudale. Materialul face parte din colecția muzeului din Reșița¹⁰⁵.

13. — „Greda Înaltă“ este un deal situat la vest de capătul de sud al satului Gornea. Pe virful dealului, în jurul acestuia se mai văd urmele unui val de pămînt semicircular. Lipsesc alte precizări¹⁰⁶.

XXXI GREONI

1. — Pe o terasă deasupra locului „Orboace“ se află o așezare hallstattiană. Ceramica aparține purtătorilor culturii Basarabi¹⁰⁷.

RICHARD PETROVSZKY

¹⁰² MJR, încă neinventariate; I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *op. cit.*, p. 408, nr. 6.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 413, nr. 22.

¹⁰⁴ MJR, nr. inv. 520—528; Gh. Lazarovici, în *Energia*, nr. 222, an. 5, Reșița; I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *op. cit.*, p. 405, nr. 2.

¹⁰⁵ MJR, încă neinventariate.

¹⁰⁶ I. Uzum — Gh. Lazarovici — I. Dragomir, *op. cit.*, p. 413, nr. 17.

¹⁰⁷ Gh. Lazarovici, în *Energia*, nr. 222, an. 5, Reșița.

TOPONIME SLAVE ÎN VALEA BÎRZAVEI*

1.1. Cele mai vechi mărturii documentare despre aşezările din bazinul superior al văii Bîrzavei nu coboară mai jos de secolul al XIV-lea¹; dar descoperirile arheologice, mai vechi şi mai recente, dovedesc neîndoieľnic prezenţa unor grupuri de populaţii stabile, între Semenice şi Berzovia, cu mult înainte a acestor date. Înseşi numele celor mai multe dintre localităţile aflate aici sînt dovezi în acest sens, căci ele poartă — ca aproape întreaga toponimie românească de origine slavă — caractere „medio-bulgare“²; ceea ce înseamnă că au fost atribuite într-o vreme cînd slavii nu fuseseră asimilaţi de masa populaţiei de limbă românească sau cînd acest proces era în curs de a se împlini.

1.2. Cu toată imprecizia stabilirii unor date limită, este foarte importantă fixarea, chiar şi cu aproximaţie, a perioadei de convieţuire româno-slavă. Ştim că slavii pătrund pe meleagurile ţării noastre începînd cu secolul al VI-lea sau al VII-lea³, dar cele mai vechi împrumuturi slave în limba română nu prezintă trăsături anterioare separării lingvistice a grupului slav de sud. „Existenţa împrumuturilor slave înainte de secolul al VIII-lea şi al IX-lea nu poate fi probată cu argumente lingvistice“⁴. Apoi procesul asimilării slavilor se încheiase la sfîrşitul secolului al XIII-lea, căci ei nu mai sînt pomeniţi la un loc

* În formă rezumată, lucrarea de faţă, a constituit tema comunicării prezentată la al III-lea Simpozion iugoslavo-român. Zrenjanin (R.S.F. Iugoslavia), octombrie 1974.

¹ Doman (a. 1370), *Terova* (a. 1433); celelalte: *Tîrnova*, *Moniom*, *Cîlnic*, *Reşiţa*, *Secu*, *Cuptoare*, *Văliug* sînt menţionate documentar în secolele următoare (cf. C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, Bucureşti, vol. I (1967); vol. II (1968); în continuare DLT).

² Em. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, volum îngrijit de I. Pătruţ, B. Kelermen şi I. Măriei, Bucureşti, 1970, p. 141; în continuare SDT; DR, X, p. 233—277.

³ *Istoria României*, vol. I, Bucureşti, 1960, p. 728 urm.; v. şi Constantin C. Giurescu — Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, Bucureşti, 1971, p. 158.

⁴ *Istoria limbii române*, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 373; vezi şi I. Pătruţ, *Studii de limbă română şi slavistică*, Cluj, 1974, p. 91 urm., unde se dovedeşte că „limita inferioară a relaţiilor lingvistice slavo-române nu poate fi coborîtă sub secolul al IX-lea, chiar al X-lea, dată pînă la care limba română exista (...); elementul slav nu a participat la procesul de formare a limbii române, ci el este un adaos ulterior“ (p. 93).

cu românii nici atunci cînd documentele îi amintesc pe aceștia împreună cu pecenegii; „deci românii împrumutaseră toponimia slavă într-o epocă mai veche decît secolul al XIII-lea”⁵.

1.3. Așa încît toponimia românească de origine slavă cu caractere medio-bulgare s-a format, cu aproximație, în acest interval și, implicit deci, numele slave ale localităților din valea Bîrzavei aparținînd acestei categorii pot fi datate între secolele IX—XIII.

2.1. La explicațiile date în lucrările de specialitate originii hidronimului *Bîrzava*, precum și unora dintre localitățile amintite (1.1.) adăugăm cîteva informații care, în mare parte, confirmă aceste păreri și le completează; pentru altele propunem explicații susceptibile de a fi amendate pe măsură ce investigațiile vor fi lărgite sau se vor găsi noi dovezi documentare și arheologice. În măsura în care ne-a stat în putință am raportat numele topice din valea Bîrzavei, discutate aici, și la alte fapte de limbă din Banat, folosindu-ne de materialul recoltat pentru întocmirea unui cvasiinventar al numelor topice din județul Caraș-Severin (V. Ioniță, *Glosar toponimic*, editat de Casa corpului didactic din Reșița, 1972), precum și de datele culese ulterior apariției acestuia.

2.2. Se pare că privitor la numele *Bîrzavei* cea mai acceptată etimologie este cea potrivit căreia numele actual al rîului „trebuie considerat continuatorul vechiului *Berzovia* (*Berzobis* etc.), [...] peste care s-a suprapus un slav *Breazova* (ori *Breazava*) < slv. *brěza* „mesteacăn”⁶ și despre care N. Drăganu, după ce admitea originea sa tracică, făcea observația că „vechiul *Berzava* (cum va fi fost în realitate cuvîntul în loc de stîlcitele „*Berzobis*, *Berzovia*”), trebuie să sune în românește *Bîrzaua*”⁷. În cursul anchetei noastre, am înregistrat următoarele variante: *Bîrzáva* (frecvent, în toate localitățile), *Bîrzaua* (Moniom, Cilnic, Țerova, Reșița și Doman, numai în pronunția unor subiecți; la Doman am notat și *Dumbrăua*, n. topic), *Bărzáva* și *Berzava* (sporadic)⁸; apoi numele compus *Șaua Bîrzăviței* (Țirnova), dar și *Șaua Berzăviței*⁹.

⁵ Cf. Em. Petrovici, în *DR*, X, p. 267.

⁶ I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 81; în continuare: *Toponimia*.

⁷ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 322; în continuare: *Românii*.

⁸ Evident unele forme sînt rezultatul tendinței de hipercorectitudine sub influența denumirilor oficiale; aici interesează doar pronunția lui —v— intervocalic. „În partea apuseană a teritoriului dacoromân (o arie care atinge sudul Banatului pînă la Reșița, în nord trece peste Arad și Oradea pînă la Șimleul-Silvaniei, iar în partea de est ocupă județul Hunedoara ajungînd pînă la Cluj; cf. Pușcariu, *LR* II, p. 319), într-o regiune în care circulă și alte arhaisme, se folosesc pînă astăzi formele arhaice în (uă); *steauă*, *cătauă*, *frumușauă*” (Marius Salla, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970, p. 93, forme care au facilitat, probabil, vocalizarea lui -v-).

⁹ Adăugăm și alte nume topice în legătură cu hidronimul *Bîrzava*, așa cum au fost notate de la informatori: *Bîrzăvița*, cu un *r* vocalic aproximativ ca cel sîrbocroat (Văliug); *Dealul Bîrzăvii*, *Coasta Bîrzăvii*, *Cleantul de la Coasta Bîrzăvii* (Țerova); *Bîrzăvița*, afluent al Bîrzavei (Cilnic) și un altul cu același nume

2.3. Originea numelui topic *Tîrnova* este incontestabil slavă (cf. slv. *tŕnŕ* „spin; arbust spinos”)¹⁰, cum fără îndoială slav este și numele *Reșiței*, forma originală necoruptă de documentele administrative austro-ungare fiind *Recița* (*Reșița*), așa cum îl pronunță și azi localnicii¹¹. Sigur slav atît ca temă cit și ca terminație, este numele localității *Țerova* (*Tărova*); cf. slv. *čer* „cer; varietate de stejar”¹². Numele *Cîlnicului* este explicat de I. Iordan, ca și celelalte numiri omonime sau cu temă comună din v. slv. *kal* „lut; noroi”¹³.

2.4. Despre *Moniom* (în pronunția locală *Mi-ńóm*), menționat la diferite date *Muniovo*, *Manio*, *Mania*, *Moniń*, *Monyo*¹⁴, n-a fost încercată vreo clarificare etimologică, dar formele menționate mai sus ne sugerează un antroponim (*Manea*; cf. blg. *Manjo*), cum tot un nume de persoană trebuie să admitem și la originea așezării umane *Igazovo*¹⁵, dispărută și al cărui nume se păstrează în hidronimul *Igăzău* (*Tîrnova*); *Muchia Igăzăului*, *Obîrșia Igăzăului*, precum și *Igăzan* n. pers. (*Țerova*), care evocă originea strămoșilor din fosta așezare.

2.5. Nu putem ști dacă numele localității *Doman* a fost dat de vorbitorii unei limbi slave sau de o populație românească; sigur este doar faptul că localitatea apare menționată documentar de timpuriu, la anul 1370 (1.1.), în legătură cu evenimentele ce se petreceau la Carașova, reședința comitatului de Caraș¹⁶; înclinăm și în acest caz pentru o origine antroponimică: *Doman* < *Doma* (cf. *Dosul Domii*, în hotarul Ezerișului);

(*Doman*; aici notat și în varianta *Izvoru din Burzăviță*); la Văliug, *Berzavița*; *Bîrzăvicioara*, pîriu (Cîlnic); *Între Bîrzave* (Șoșdea); în hotarul comunei Pojejena *Berzavița*, pădure; în același loc, *Ogașul Bîrzaviții*.

¹⁰ I. Iordan, *Toponimia*, p. 102; cf. *Tîrnicioara* (*Teregova*); acesta presupune un *Tirna* în apropierea lui pe care nu l-am identificat, dar semnalat în toponimia românească (v. I. Iordan, *loc citat*).

¹¹ Cf. scr. *Rečița* < *reka* (I. Iordan, *Toponimia*, p. 97; de asemenea, Em. Petrovici, *SDT*, p. 138).

¹² N. Drăganu, *România*, p. 105; în completare adăugăm: *Tărova* (Borlovenii Vechi, Buchin); apoi *Cserova*, *Zerova* (cf. *Hărțile cadastrale*, ridicate la 1876; 1883; Oficiul de cadastru și organizarea teritoriului din Reșița, în continuare prescurtat CAD, urmat de localitate și cifra care indică fila: CAD/Pîrvova, 8; 5); *Szerova*, pîriu (CAD/Bolvașița, 1); *Tirova* (CAD/Zlătița, 13); *Czerovitza*, la a. 1597, azi dispărută (cf. C. Suciu, *DLT*, II, p. 314); cf. *Vina Tăroviței* (*Țerova*) *Cherova*, *Czerova* (Idem. *ibidem*, p. 310); foarte probabil ca *Teria*, a. 1603; 1690—1700, localizată pe lângă Bozovici (cf. C. Suciu, *DLT*, II, p. 409) și pe care o găsim și *Teria*, *Obersia Terye* (CAD/Bozovici, 20) să fi fost un colectiv românesc, derivat însă din slv. **ter*, nu din lat. *cer*; cf. *Cerie*, „loc în hotarul Carașovei” (Em. Petrovici, *Graiul carașovenilor*, București, 1935, p. 137; în continuare: *Graiul*).

¹³ I. Iordan, *Toponimia*, p. 54; 69; o altă etimologie a fost propusă de noi (v. *Contribuții la cercetarea onomasticii din Cîlnic*. I. *Toponimia*, în SLLFolc, II, p. 79—80).

¹⁴ C. Suciu, *DLT*, I, p. 406; se pare că *Manihom*, la a. 1587 (Idem, *ibidem*), localitate dispărută și localizată de C. Suciu „pe lângă Apadia și Țerova”, este aceeași cu *Moniom*, localitate actuală.

¹⁵ Idem, *ibidem*, vol. II, p. 342; cf. *I(u)ga*, *Iugas* n. pers. (cf. N.A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 78; în continuare: DOR).

¹⁶ Cf. Pesty Frigyes, *Krassó vármegye története*, II, Budapesta, 1882, p. 136; în continuare: *Krassó*.

Valea Domșii (Doclin); *Domașnea*, localitate și nume topic (Bănia), pe care localnicii o mai numesc și *Domăneasa*¹⁷. E posibil ca *Dorman János* amintit în documentele de la 1364, cu câțiva ani înainte de menționarea localității Doman, în ținutul Carașului¹⁸, să fie transcrierea greșită a antroponimului *Doman*.

2.6. Cit despre localitățile *Cuptoare*, *Secu*, *Văliug*, acestea apar menționate documentar târziu: *Valyuga* la 1808, când cărbunarii din Țara Românească aveau deja trei decenii de când se stabiliseră aici. Localitatea este mult mai veche decât această dată, iar originea numelui ar putea fi pusă în legătură cu vechea familie românească, *Valea*, prezentă în documente de-a lungul unei lungi perioade de timp și ale cărei proprietăți se întindeau pînă spre poalele Semenicului¹⁹; antroponimia românească cunoaște un sufix derivativ antroponimic *-ug(ă)*, echivalent cu *-ig(ă)*²⁰. Se mai poate ca numele să se fi consolidat și sub influența apelativului *vălug*, *vălog*, *vălușe* „scinduri îmbrăcate cu amestec de pămînt și fin sau paie din care se face tavanul”²¹, adus de coloniștii veniți din Oltenia. Nici *Cuptoare*, atestat la 1673²², și nici *Secu* nu fac obiectul discuției de față, întrucît acestea sînt nume topice românești.

3.1. În continuare ne vom opri asupra microtoponimiei de pe hotarele localităților din Valea Bîrzavei, între Văliug și Bocșa²³, și anume asupra acelor pe care le socotim de origine slavă, datînd dintr-o epocă mai veche (1.2.) sau dintr-o vreme mai apropiată de zilele noastre²⁴. Materialul a fost organizat după criterii de ordin lingvistic; am redat toponimul în transcriere fonetică numai cînd s-a simțit nevoia; dacă varianta nu s-a abătut de la caracteristicile fonetice, ale graiului, exemplele au fost literarizate. O delimitare cronologică, o stratificare pe verticală le-am considerat necesare doar în final, dimpreună cu concluziile ce s-au impus.

3.2. Indiferent că originea unui toponim este un nume comun românesc sau un radical inexistent în graiurile limbii române, un nume de persoană prezent sau nu în atroponimia actuală a locurilor sau în

¹⁷ *Domăneasa* ne sugerează (datorită funcției sufixului), fie „nevasta lui Dorman”, mai puțin probabil, fie „moșia (proprietatea) lui...”.

¹⁸ Pesty Frigyes, *Krassó*, p. 263.

¹⁹ *Idem*, *ibidem*, p. 271.

²⁰ N. A. Constantinescu, *DOR*, p. LXI (prefață).

²¹ Boris Cazacu (sub conducerea), *Glosar dialectal Oltenia*, București, 1967, p. 124.

²² Cf. C. Suci, *DILT*, II, p. 113—114.

²³ Cercetarea a fost efectuată între anii 1968 și 1974 de către autor în Cîlnic, Moniom, Reșița, Țerova; împreună cu M. Deleanu în Doman, Cuptoare-Secu, Tîrnova, Văliug. Apoi investigațiile au fost completate cu cercetarea documentelor de carte funciară (Notariatul din Reșița) și a hărților de cadastru (v. nota 12) împreună cu O. Răuț.

²⁴ Normele în conformitate cu care am apreciat că un nume topic este slav, și nu un „pseudoslav”, sînt cele expuse de Em. Petrovici, în *SDT*, p. 292—303; *DR*, X, p. 233—277; 517—543.

documentele privitoare la acestea, dacă numele topic este derivat cu un sufix slav (-av-, -ov-, -ev-, -in- etc.), necunoscut sistemului de derivare al limbii române, admitem că numele a fost dat locului de reprezentanții unei limbi slave (3.1.).

3.2.1. Cele mai multe dintre numele topice derivate cu sufixul -ov(a) întâlnite în valea Bîrzavei au la origine numele unei persoane, căruia i s-a adăugat sufixul cu valoare posesivă („locul, proprietatea lui...“), singur sau împreună cu -eț, sufix de asemenea slav în aceste cazuri: *Baciovăț* < *Baciu*; în apropiere un alt loc numit *Baciu*, cu partea sa estică, *Capul Baciului* sau *Capul Baci*²⁵, în această din urmă formă conservîndu-se aspectul arhaic al genitivului persoanei²⁶; *Bratova*, așezare cu câteva case și sălașe, între Țerova și Tirnova; cf. *Bratu* n. pers.; în apropiere *Bratovița*, *Smida Bratovii*, dar și *Smida Bratului* (la informatorii din Țerova); *Butovăț*, deal, stradă și cartier în Reșița; cf. *Buta* n. pers.²⁷; *Mircovăț*, deal și pădure (Doman); cf. n. pers. scr. *Mirko*²⁸; *Negrilovăț*, pădure (Văliug); cf. *Negrilă* n. pers.; *Predova*, pîriu (Țerova) n. pers. *Preda*; *Uicovul*, *Dealul Uicovului* (Țerova); cf. *uică* „unchi; moș“ < scr. *ujka* „idem“, probabil n. de persoană; *Bolnovățul*, deal între Țerova și Reșița, precum și un alt nume în hotarul Văliugului: *Pădurea Bolnovățului*, *Poiana Bolnovățului*; cf. **Bolnea* n. pers.²⁹. Este posibilă și o altă explicație pentru acest nume de loc și anume plecînd de la slv. *bora* „brad“, deci inițial un **Borovăț* (ca *Iesenovăț* < *jasen* „frasin“; v. mai jos); cazuri de prefacere a lui *r* în *l* — fenomen spontan și analogic —³⁰, fiind numeroase³¹; unele exemple ni le oferă chiar toponimia de aici: *Gloposul* (*Groposul* < *grop* „groapă“). *Dealul Stîlcului* („stîlc zicem la o pasăre“, deci *stîrc*), *Pulcăreața* (*Purcăreața*, loc unde se adună turmele de porci); precum și trecerea inversă, a lui *l* la *r*; *Respezul*, *Reșpezul* pentru *Lespezul* < *lespede* „piatră“ (Văliug); *Crăinicer* (*Crăinice* < *Crainic*).

3.2.2. Cînd tema este numele unei plante, sufixul -ov(a) are valoare adjectivală³² și indică prezența acesteia pe locul respectiv: *Breazova* (Văliug) < slv. *brěza* „mesteacăn“ (2.2); *Găbroava*, *Drumul Găbroavei*

²⁵ Un personaj *Baciu*, apare frecvent în documentele secolului XV (v. Pesty Frigyes, *Krassó*, p. 72; 136).

²⁶ *Bacia*; pentru alte exemple, v. *SLLFolc*, II, p. 82.

²⁷ Cf. *Buta*, n. familie (Soșdea), *Butan* (Agadici), *Butac* (Zorlencior), *Buteală* (Greoni); v. și V. Ioniță, *Nume topice din Reșița*, în *Banatica*, II, p. 419; cu această ocazie îndreptăm eroarea tipografică: se va citi *Butovăț* în loc de *Busovăț*.

²⁸ Dar și rom. *Merca*, *Mercea* (cf. N. A. Constantinescu, *DOR*, p. 321); cf. *Mercina*, localitate; *Ogașul Mercii* sau *Mircii* (!).

²⁹ Cf. *Bolnovec* (CAD/Petroșnița, 8); *Bolnisoara* (CAD/Virciorova, 15); numele de persoană *Bolean* (Prisaca), *Bolniceanu* (Ilova).

³⁰ Petrovici, *DR*, loc. cit.

³¹ Prezența bradului aici ar susține suplimentar ipoteza, dar rămîne nelămurită suficient o eventuală evoluție **Boroveț* > **Bolovăț* > *Bolnovăț*, în afară de cazul că admitem apropierea de numele comun *boln(av)*, fenomene întâlnite deseori.

³² I. Iordan, *Toponimia*, p. 473.

(Cuptoare); cf. blg. *gabrov* „de carpen”³³, cu o diftongat ca în cuvintele românești (cf. *potcoavă*); *Liscovul Mare* și *Liscovul Mic*, folosit și la plural: „În pădure la Liscoave / Numai urme de potcoave” (într-un cîntec local; cf. *leska* „alun”³⁴; *Isinovăț* (Reșița)³⁵; cf. *jasen* „frasin”³⁶.

3.2.3. Toponimele derivate cu suf. *-in(a)* au la origine (de cele mai multe ori) tot numele unor persoane și ele exprimă raporturile de proprietate existente cîndva asupra locurilor pe care le numesc, căci sufixul face parte din flexiunea genitivului slav: *Drăgoina* (notat cu accentul cînd pe silaba a doua, cînd pe următoarea, deci pe sufix); cf. *Drăgoi* n. pers.; *Olbina* (Doman) < *Olbe(a)*³⁷; *Ranchina* (Cuptoare); cf. *Ranko* n. pers. scr.³⁸; în forma lor actuală ele sînt formații eliptice; inițial acestea se foloseau împreună cu apelativul topic (*valea*, *pădurea*, *grădina* etc.)³⁹; cf. toponimelor românești *Bogdanu*, *Ivașcu*, *dealuri*; *Vladu*, *vale* (Cîlnic).

3.2.4. Sufixul *-in(a)* are și alte valori cînd tema este un nume comun, ca în *Ravina* (Cuptoare), unde găsim forma arhaică a slv. *ravinŭ* „planus”, prin care Em. Petrovici îl explica pe *Ramna*, localitate⁴⁰. Tema este foarte frecvent întilnită după cum se poate vedea din exemplele: *Ramna*, pîriu (CAD/Glimboca, 8); *Râmicioara* (Prigor); *Ramnița* (Pătaș); *Ramniț* (Topleț); *Ramnitiu* (CAD/Iablanița, 6); *Râmniște* (Cuptoare); *Râmnești* (Giurgiova), probabil tot din *Râmniște*; *Valea Ramnicului* (Țerova); *Ramne* și *Csiocaramnilor*, „Cioaca Ramnelor” (CAD/Bănia, 45;34).

3.2.5. Sufixul slav *-ik(ŭ)* substantivează adjective⁴¹, ca în numele topic *Chemenic*, deal (Reșița)⁴²; *Budinic*, deal și cartier (Reșița); cf. *budă* „pădure; loc în pădure”⁴³. Dar *Budinic* ar putea deriva și dintr-un substantiv propriu (*Buda* n. pers.) la genitiv (3.2.3.) și adjectivat⁴⁴.

³³ *Idem, ibidem*, p. 63; apoi *Ogașul Găbrud* (Răcășdia); *Dealul Gabrovei* (Călina); *Ogașul Gabrova* (Lescovița); *Gabroț* (Bănia); pentru *-oveț* > -oț, v. Em. Petrovici, SDT, p. 140; *Gabrovecz* și *Garbovez* (CAD/Prilipeț, 25; 27) *Gabretina* (CAD/Bănia, 64); *Gabresia* (CAD/Bozovici, 28); *Gabreska*, *Lunca Gaberei* (*Idem, ibidem*, 43; 58); revenind la *Găbroava* de la Cuptoare, notăm reflexul românesc, *Cărpinița* (Doman).

³⁴ Cf. *Liscov* (Teregoa); *Lescovița*, localitate.

³⁵ Și în altă parte; spre Văliug: *Isinovățul Mare*, *Isinovățul Mic*. *Între Isinovețe*; *Iesenia* (CAD/Iablanița, 17); *Isinata* și *Isinata Bara* (CAD/Bănia, 54).

³⁶ Cf. I. Iordan, *Toponimia*, p. 68.

³⁷ Cf. N. A. Constantinescu, DOR, p. 180.

³⁸ Numele topice derivate cu suf. *-in(a)* de la nume de persoane sînt extrem de numeroase, încît renunțăm să le mai menționăm aici.

³⁹ Cf. *Babindeal*, formație hibridă (Frăsincea); *Stoichi(n)laz* (Topleț).

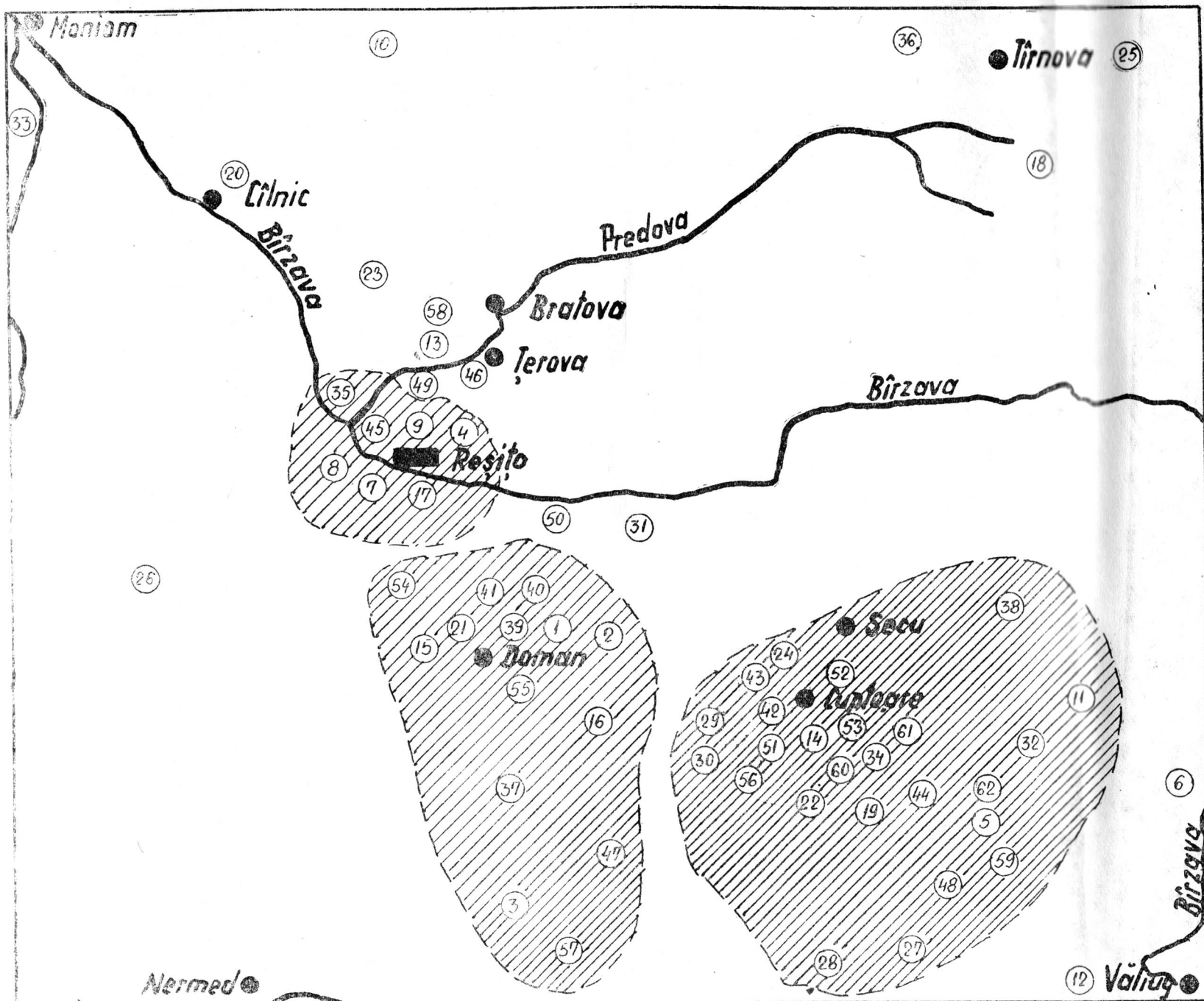
⁴⁰ Em. Petrovici, în SCL, IV (1953), p. 67; cf. ALR II, s.n., vol. III, h. 817, pentru „loc șes” *ramnu*, *ramină* adj., pct. 48; *rāvna*, *ravnița* pct. 25 (Carașova).

⁴¹ Em. Petrovici, SDT, p. 176.

⁴² *Banatica*, II, p. 420, nota 16.

⁴³ Apud I. Iordan, *Toponimia*, p. 501.

⁴⁴ Cf. *Budovița* (Vărădia); *Buda*, loc. atestată la 1369—1377 (cf. C. Suci, DLT, II, p. 304); *Budinach* la 1535 (*Idem, ibidem*, p. 306); cf. *Priporul lui Budu* (Rusca Teregoa), *Spinii Budii* (Duleu).

1	Baciovăț	32	Liscovul Mare
2	Baciu	33	Lucariul
3	Blăgăviște	34	Miercovăț
4	Bolnovăț	35	Mociur
5	Pădurea Bolnovățului	36	Murgai
6	Breazova	37	Năgășlas
7	Budinic	38	Negrilovăț
8	Butovăț	39	Olbina
9	Chemenic	40	Ostrica
10	Cozace	41	Pătruviț
11	Cozia	42	Pașarul
12	Crivara	43	Palomul
13	Cucuiava	44	La Pădele
14	Dîlboca	45	Lunca Pomostului
15	Dîlbasetul	46	Predova
16	Drăgoiina	47	Prolaz
17	Driglovăț	48	Puciofa
18	Dîbora	49	Valea Râmnicului
19	Găbrăva	50	Ranchina
20	Glanda	51	Ravina
21	Gorilaș	52	Râmniște
22	Gornicrai	53	Sîngerava
23	Govîndari	54	Slamina
24	Iazvini	55	Sachivîr
25	Igăzou	56	Sadal
26	Isinavăț	57	Suvacea
27	Iesenovățul Mare	58	Uicovul
28	Iulmea Jervaniului	59	Ziglavul
29	Lasnita	60	Ziglavul
30	Lăbița	61	Zolobîrș
31	Lipca Mare	62	Zubregul

4.1. Numele topice derivate cu sufixe slave de la teme neslave „prezintă o importanță deosebită [...], prezența unor astfel de toponime, hibride din punct de vedere al derivării, nu se pot explica decît admițînd [...] o simbioză slavo-română (2.1.)⁴⁵.

4.1.1. Dacă toponimul *Cucuiova* (Țerova) nu constituie un exemplu sigur în acest sens, încît să admitem un derivat slav de la rom. *cucui* cu referire la aspectul terenului⁴⁶, căci limba română are și un entopic *cucuioabă*, *cucuioavă*, echivalent cu apelativul topic *cucui*⁴⁷, în schimb *Sîngerova*, *Sînzeróva*, coastă de deal (Cuptoare) este un exemplu sigur de formație hibridă: cf. *sînger* (Cornus sanguinea) și suf. slv. *-ov(a)*.

4.1.2. Mai puțin plauzibilă este ipoteza că numele topic *La Podele* (*Pôdêle*), din cuprinsul hotarului Cuptoare, ar constitui de asemenea o îmbinare între prepoziția slavă *po* „de-a lungul, peste” și rom. *deal*. Dar în sprijinul prezumției vin celelalte exemple de paralelism amintite pînă acum (3.2.1.) precum și cele care vor fi date în continuare⁴⁸.

5.1. Dificultatea stabilirii originii unor nume topice derivate cu sufixe, existente deopotrivă în limba română și într-o limbă slavă, nu poate fi depășită decît dacă radicalul este un nume comun, un apelativ topic cunoscut numai în una dintre aceste limbi; spre exemplificare dăm pe *Craiște* (Doman); cf. scr. *kraj* „margine; capăt”, prin extensiune „loc; parte de loc”⁴⁹; *Coviliște* (Carașova)⁵⁰; *Blăgăviște* (Doman); cf. scr. *blago* care are și sensul de *comoară*, deci „locul cu comori”, ca în rom. *Comoriște*, localitate în apropiere⁵¹.

5.2. Dar absența vreunui nume comun românesc de origine slavă, care să fie cuprins în tema toponimului, nu exclude posibilitatea ca el să fi făcut parte cîndva din lexicul limbii române și, deci, să fi servit românilor la crearea toponimului, conținutul semantic să fi fost viu în conștiința vorbitorilor atunci și să se fi pierdut cu timpul, așa cum se petrec lucrurile cu atîtea apelative topice⁵². Lucrul acesta este foarte important, căci constituie un criteriu pe care nu-l putem ignora în aprecierea originii unui nume topic.

5.3. De asemenea, nu putem absolutiza nici situația inversă, conducîndu-ne după regula accentului, încît să socotim toate numele topice accentuate pe sufix — cazul celor derivate cu *-iște*, existent nu

⁴⁵ I. Iordan, *Toponimia*, p. 473.

⁴⁶ Cf. *Cucuiul* (Apadia, Pescari, Pîrvova, Valea Timișului); *Cucuiul Mare* (Crușovăț); *Cucuiata* (Frăsîncea).

⁴⁷ Cf. *Cucuioava* (Apadia; sinonim cu *Cucuiul*; Ilova, Pătaș, Sichevița).

⁴⁸ Dealtfel locul și așezarea acestuia față de sat întăresc o atare prezumție.
⁴⁹ Cf. Dorin Gămulescu — Mirco Jivcovic, *Dicționar sîrbocroat-român*, București-Pancevo, 1970, s.v.; pentru a nu mai reveni, menționez aici că în cele mai multe referințe la termeni sîrbocroați, am folosit această sursă.

⁵⁰ Cf. scr. *kovilje* „colilie” (Em. Petrovici, *Graiul*, p. 136).

⁵¹ Notat în variantele: *Blegăviște*, *Blăjăviște*, evident etimologii populare parțiale.

⁵² V. Em. Petrovici, SDT, p. 176, unde face încă odată observația la eventualitatea existenței în trecut a unor apelative **osoi*, **predeal*, **slănic*; de asemenea, p. 248, privitor la *Grădiște(a)*.

numai în limba română, ci și în unele limbi slave — drept formații românești, căci românii le-au putut lua de la slavi și apoi să le fi adaptat la sistemul de accentuare specific limbii române⁵³.

6.1. Există, însă, pe teritoriul cercetat (3.2.) trei concentrații de nume topice (Cuptoare, Doman și la nord de Reșița), care aparțin neîndoiește ca origine unei limbi slave. Unele și-au păstrat forma originală neschimbată, altele (și cele mai multe) au fost adaptate, odată cu preluarea lor de către populația românească, particularităților fonetice și morfologice ale graiului, modificările suferite dînd naștere (în unele cazuri) la etimologii populare, totale sau parțiale.

6.1.1. Asupra primei categorii nu vom insista, căci tema slavă poate fi recunoscută cu ușurință și, pentru că sînt întîlnite și în alte părți ale teritoriului românesc, ele au format obiectul unor clarificări etimologice în lucrările de specialitate. Ne vom rezuma doar să le inventariem și să aducem unele informații în legătură cu locul în cauză: *Cozia*, cu derivatul rom. *Coziuța* (Cuptoare) < slv. *koza* „capră”⁵⁴; *Crivaia* (Văliug); cf. slv. *kriv* „strîmb”⁵⁵; *Dîlboca* (Cuptoare) cu diminutivul românesc, *Dîlbocețu* (Doman); cf. blg. *dôlbok* „adînc; scobit”⁵⁶; *Glanda*, vale și parte a satului (Cîlnic); cf. slv. *glad* „foame”, *gladen* „flămînd”⁵⁷; *Gornicrai* (Cuptoare); cf. scr. *gorñji* „superior; de sus” și scr. *kraj* „margină; loc”⁵⁸; *Govîndar* și derivatul rom. *Govîndărel* (Cîlnic); cf. scr. *govedar* „văcar”⁵⁹; *Iazvini*, *Iazini* (Cuptoare); cf. scr. *jazbina* „vizină”; *Lasnița* (Cuptoare); cf. scr. *lesa* „gard de nuiiele”; *Lipca Mare* și *Lipca Mică* (Cuptoare); cf. scr. *lipa* „tei”; *Mociur*, cartier al Reșiței; cf. blg. *močur* „mlaștină, mocirlă”⁶⁰; *Ostrica*, deal (Doman); cf. slv. *ostru* „as-

⁵³ Idem, *ibidem*, p. 297 urm.

⁵⁴ Cf. I. Iordan, *Toponimia*, p. 84; dar au mai fost propuse și alte etimologii: v. Em. Petrovici, SDT, p. 280

⁵⁵ Cf. *Criva* (Teregova); *Kriva* (CAD/Pîrvova, 21); *Crivini* (Slatina Timiș) *Dealul Crivăi* (Secășeni); nu trebuie să scăpăm din vedere nici numele comun românesc *crivă*, *crivină* „ținut acoperit de pădure” (cf. G. Oprescu, în DR, IV, 1511).

⁵⁶ Cf. Em. Petrovici, SDT, p. 138—139; *Dîlboaca Mare* (Borlovenii Vechi), *Ogașul Dîlbochii* (Calina), *Dalbosca* (CAD/Valea Bolvașniței, 11); *Talboșevitză* (CAD/Bozovici, 64); *Dlboka Obrška* (Carașova; informație M. Radan); cf. ALR II, s.n., vol. III, h. 837. (apă) adîncă; *dălboka* pct. 25 (Carașova); pentru „bălți de ploaie”, h. 830: *dîlbă* și *dîlbi*, pct. 310.

⁵⁷ I. Iordan, *Toponimia*, p. 325; metateza -dn->-nd-, din pricina grupului consonantic neobișnuit în limba română; cf. *Flămînda* (Pîrvova) și *Poiana Flămînda* (Vărădia); apoi nume topice derivate din *foame* s.f.; *Cîmpul Fomii* (Luncavița), *Lunca Fomii* (Mehadia); *Înség mezeje* (CAD/Slatina Timiș, 12); cf. magh. *înség* „sărăcie”; aceste exemple întăresc ipoteza unei origini de natură psihologică, și nu a uneia antroponimice (cf. *Foma* n. pers.).

⁵⁸ Același nume în hotarul satului Clocotici: *Gornicrai* (comunicat de M. Peia).

⁵⁹ Cf. Em. Petrovici, *Graiul*, p. 129; 131; de asemenea, I. Bettisch, în SLLFolc, II, p. 53 urm.; V. Ioniță, *ibidem*, p. 87.

⁶⁰ Cf. *Moceris*, localitate (colectiv românesc); planta *Mociară lungă* (*Juncus conglomeratus*), „Iarbă de mlaștină”; cf. Al. Borza, *Dictionar etnobotanic*, București, 1968, p. 91; aceasta, avînd în vedere aria răspîndirii (Maramureș), provine din magh. *mocsár*, sau mai bine zis sub influența acestuia; nu putem presupune

cuțit“, din care derivă un număr apreciabil de nume topice⁶¹, dar e posibilă, în cazul de față, și o adaptare românească a scr. *ostruga* „rug; mur“; *Lunca Pomostului* (Reșița); cf. scr. *pomost* „dușumea; pardoseală“⁶²; *Prolas* (Doman); cf. scr. *prolaz* „trecere“⁶³; *Stîrnic*, *Valea Stîrnicului* (Doman, Reșița); cf. scr. *strmen* „povîrniș“⁶⁴; *Sodol* (Doman), derivat din tema slavă *suh-* „uscat; sec“⁶⁵; *Zîglavul* și diminutivul rom. *Zîglăvelul*, *Zăglăvelul* (Cuptoare); cf. scr. *za* „peste“ și *glava* „cap(ăt) de deal“⁶⁶; *Zolobîrș*, *Solobîrș* (Cuptoare); cf. scr. *zlo* „rău“ și *obrška*, în graiul carașovenesc un loc (ca aspect) între *planina* și *breg* (= coastă de deal); *Zubregu Subregu* (Văliug); cf. scr. *za* și *breg*, dar mai plauzibil ca toponimul să se fi format din prep. rom. *su(b)* și scr. *breg*, ca *Sudosu* (Țerova), în consecință, un alt caz de nume topic hibrid (4.1.1; 4.1.2.).

6.1.2. O a doua serie de nume topice sînt cele care, modificîndu-se de-a lungul vremii, s-au îndepărtat într-atît de forma originară, încît cu greu mai poate fi recunoscut toponimul inițial în cel actual. *Cozace* (Cîlnic) apărea în acte pînă la sfîrșitul secolului trecut *Codiaria*⁶⁷, ceea ce redă pe *Cozara* (Codzara); cf. scr. *kozar* „păstor de capre“; locul se află în apropierea celui numit *Govîndar* (6.1.1.), numiri date din nevoia limitării parcelelor de pășunat; *Cleanțul Domișchi*, *Domisca*, *Domișca*⁶⁸

că limba română ar fi cunoscut un apelativ **mociur*; numele topic discutat redă blg. *močur* „mlaștină, mocirlă“ (cf. Gh. Bolocan, *Dicționar bulgar-român*, București-Sofia, 1972, s.v., sursă pe care am consultat-o de cele năi multe ori cînd m-am referit la termeni bulgari).

⁶¹ Cf. I. Iordan, *Toponimia*, p. 109.

⁶² Cf. slv. *most* „pod“; rom. *a pomosti* „a așterne un strat de lut ca pardoseală, ca tencuială“ (CADE); *pomosteală* s.f. „pămînt prepus într-un loc pentru nivelare“ (cf. *Cum vorbim*, VIII, 1949, p. 33).

⁶³ Cf. ALR II, s.n., vol. III, h. 812, „cheie (între doi munți sau două dealuri)“: *prólas*, p. 25 (Carașova).

⁶⁴ Derivat cu suf. adjectival *-ik(ũ)* (3.2.5.); cf. numeroasele nume topice românești din tema slv. *strŭmina* „loc abrupt“ (v. I. Iordan, *Toponimia*, p. 129), exemplele date aici din toponimia românească, precum și cele înregistrate de noi în toponimia Caraș-Severinului: *Stîrmina* (Slatina Timiș. Duleu); *Viru Stermina* (CAD/Iablanita); *Stîrminoasa* (Sadova Nouă, Vălișoara, Ilova), *Stărmînoasa* (Mîtnicu Mare), *Dealul Stremînoasei* (Bolvașnița), *Stîrminețiu* (Bănia), *Valea Stremneacului* (Mocerîș), *Stărmîac* (Bănia), *Streneac* (Prigor), *Streneacul Boinii* (Prigor), *Streneacul Oraviței* (Ravensca); *Strenea Mare*, *Strenea Mică* (Petnic); apoi diminutivele: *Stîrnicelul Sec*, *Stîrnicelul Domăneanț* (cf. Doman, loc.); *Stîrnicioara*, *Lunca Stîrnicioarei*, *Pîrîul Stîrnicioarei*, *Dosul* și *Fața Stîrnicioarei* (Valea Marga); toate acestea sînt derivate românești, încît este posibil ca **stîrnic* să fi existat ca apelativ în limba română (v. discuția sub 10).

⁶⁵ Cf. *Suvacea*, vale și deal împădurit (Doman); *Suhacea* (Bozovici); *Suhara* (Teregovă); cf. blg. *suhar* „lemn(e) uscat(e)“ (I. Iordan, *Toponimia*, p. 128); *Souha Padina* (CAD/Valea Bolvașniței, 8); *Suvaia* (Cîrnecea); același loc *Ogașul Șuvăii* (Secășeni); nu excludem nici derivarea dintr-un nume comun: cf. *Marcovacea* < *Marco*, *Sorcovacea* < *Sorco* (I. Neiescu, în CL, XIII, 1972, p. 285); *Popovacea* (Bozovici).

⁶⁶ Cf. *Driglovăț* (Reșița); cf. scr. *tri* „trei“ și *glava*, cu acest sens; partea finală adaptată după *Baciovăț*, *Butovăț*, *Mircovăț* etc.

⁶⁷ Vezi SLLFolc, II, p. 86.

⁶⁸ În fapt „Cleanțul Domănesc“ (=dinspre Doman); pe hărțile forestiere e notat întocmai, alteleori evident eronat: *Cleanțul Domnesc*(!).

(Cuptoare); redau scr. *Domanski Clanac*, cum îl numesc cei din Iabalcea și Carașova⁶⁹. Deși entopicul *laz* „loc curățat în vederea cultivării; curătură” se mai păstrează în toponimia de aici: *Lazul*, *Capul Lazului* (Cuptoare), *În Laz* (Doman), sensul acestuia nu mai este cunoscut în prezent, căci odată cu dispariția practicii „lăzuitului”, conținutul semantic s-a pierdut (5.2.). Așa se explică faptul că mai vechile **Gorin Laz* și **Negosin Laz*, „lazul lui Gore” și, respectiv, „lazul lui Ne(a)gos”⁷⁰, astăzi sint pronunțate de vorbitori *Gorilaș* și *Năgoslaș* (Doman); partea finală a acestor două nume topice a fost apropiată de derivatele românești cu suf. -aș⁷¹. Ipoteza unor formații inițial slave este întărită de prezența altora similare aflate în imediata apropiere a acestora: *Pătruvîr*; cf. *Pătru* n. pers. rom. și scr. *vrh* „vîrf”; *Sochivîrul*; cf. scr. *visok* „înalt” și *vrh*⁷².

7.1. Pentru problemele pe care le ridică din punct de vedere social și lingvistic, numele topice *Pógărul*, *Capul Pógărului* (Cuptoare) le vom discuta într-o secțiune aparte.

7.1.1. Limba română nu cunoaște un apelativ comun **pogar(ă)*; găsim, în schimb, consemnat în dicționare pe *gar*, *gară* cu sensul de „cenușă de paie, tului sau bite de floarea soarelui (etc.)”, cum îl menționează I. Mării⁷³, sau cu alte sensuri apropiate (în *DA* și *CADE*) și pe care le discută amplu D. Gămulescu într-o lucrare recent apărută⁷⁴. De asemenea, din aceeași temă *gar-* în limba română îl avem pe *gărină* „loc unde s-a tăiat codrul și a crescut o pădure tinărară; pădurice” (*CADE*)⁷⁵. După *DA*, *gărină* are sensul de curătură și poate fi înrudit cu slv. *garati* „a arde”. Luînd în considerare răspîndirea geografică a lui *gărină* (Caraș-Severin și Mehedinți)⁷⁶ și faptul că la Carașova există *garina* cu înțelesul apropiat de cel de „curătură”, putem presupune că în părțile răsăritene ale teritoriului sîrbocroat a existat cuvîntul *garina* „curătură” de unde a fost împrumutat în graiurile din Banat și Mehedinți⁷⁷.

7.1.2. Mai răspîndit este *gariște* s.f. „luncă, fină” (Banat) < scr. *gariște* „loc unde a ars sau a fost distrus prin incendiu ceva”⁷⁸; *Gariștea* (Putna, Teregoiva, Valeapai, Zorleanțul Mare), *Dosul Gariștii* (Cornereva).

⁶⁹ Carașovenescul *klanac* este un împrumut din graiul românilor (cf. Em. Petrovici, *Graiul*, p. 127).

⁷⁰ Un *Nyakazó János* este menționat în legătură cu localitatea Doman la anul 1593 (cf. Pesty Frigyes, *Krassó*, p. 136).

⁷¹ Cazuri de acest fel sint des întîlnite: cf. *Valeapai* (= *Valea Pail* < *Paia* n. pers.); localnicii pronunță numele localității *Șomcuta* (Maramureș), *Șomcuța* (originea numelui este maghiară: *som* „corn” și *kút* „fîntînă”).

⁷² Cf. *Stoichi(n)laz* (Toplet), *Martiukina Gradina* (Clocotici).

⁷³ În CL, X, nr. 2, 1965, p. 365.

⁷⁴ D. Gămulescu, *Elemente de origine sîrbocroată ale vocabularului daco-român*. București-Pancevo, 1974, p. 133; în continuare: *Elemente*.

⁷⁵ Idem, *ibidem*, p. 134.

⁷⁶ *Gărina*, *localitate* (Caraș-Severin), n. topic (Căvăran); *gărină* „pădurice” (Moniom).

⁷⁷ Em. Petrovici, *Graiul*, p. 136.

⁷⁸ Cf. D. Gămulescu, *Elemente*, p. 133.

7.1.3. Revenind la **pogar(ă)*, credem că cele câteva date pe care ni le oferă microtoponimia din Caraș-Severin îndreptătesc presupunerea că (pînă nu demult) *pogar(ă)* constituia un apelativ topic activ în grai și era folosit deopotrivă cu *laz*, ambele denumind cele două tehnici de defrișare (practica „în moină” și cea a „pîrjolului”) ⁷⁹; în prezent *pogară* a dispărut sau ar putea să mai fie cunoscut insular și doar în vorbirea unor persoane mai în vîrstă. De altfel și *laz* se găsește în stadiul dispariției (6.1.2.). Renunțăm să dăm răspîndirea numelor topice derivate din *laz*, acestea fiind numeroase nu numai în Banat, ci pe întreg cuprinsul țării ⁸⁰. Interesante sînt formele și contextul în care apare *pogară*: *Pogara*, *Pogara de Sus*, cătune al comunei Cornereva; *Pogara* (Putna, Valea Bolvașniței); *Pogara Patak* (CAD/Borlovenii Vechi, 6); *Pogarla*, *Pogarlo patak* (CAD/Mehadia, 21); *Pogare* (Sadova Nouă); *Pogări* (Teregova); *Poiana Pogări* (Cîrnecea); *Tîlva Pogării* (Feneș); *Vîrful Pogar* (Cornereva); *Pogărița* (Turnu Ruieni) ⁸¹; *Bokara cu Csuncsy* (CAD/Rusca Montană, 43); *Pogara Zahariei* (Șumița). Aceste două ultime toponime, precum și formele de plural (*pogare*, *pogări*), prezența entopicului *pogară* în contextul numelui comun *ciungi* ⁸², precum și în al celui de *poiană* ⁸³ toate acestea dovedesc că *pogară* a circulat cu sensul de *arșiță*, *arsură*, *arsoare* ⁸⁴.

7.1.4. Cu mai puține argumente am putea avansa aceeași idee și în legătură cu numele topic *Polomul* (Cuptoare); cf. *Polomul* (Bozovici, Petroșnița, Valea Bolvașniței); *Polomp* (CAD/Teregova); *Poloamele* (Rudăria); *Poloamele*, *Polomili*, *Poloamele Mari*, *Poloamele Mici* (CAD/Dalboșet, 10; 15) ⁸⁵.

8.1. *Lucaiul*, *Valea Lucaiului* ⁸⁶, *Urcaiul* (Moniom), *Dealul Murgai* (Tîrnova) sînt derivate cu sufixul *-aia* din teme antroponimice: *Luca*,

⁷⁹ Cf. I. Vlăduțiu, *Etnografia românească*, București, 1973, p. 199—200.

⁸⁰ Repartizarea lui *laz* cunoaște trei mari arii de răspîndire, evident provenind din limbi slave diferite: Banat, Moldova și Transilvania (v. D. Gămulescu, *Elemente*, p. 147).

⁸¹ Pentru *Pogărul* (Cuptoare), reflexul diminutivat este *Pogărița*, o formă curioasă din punct de vedere al derivării; probabil *Pogăr* > *Pogăraș* + *-ița*.

⁸² *ciung*, cu varianta în graiul bănățean *ciungar*, denumind arborii desfrunziți în urma incendiului sau a acțiunii omului (v. M. Homorodean, *Toponimia satelor Cinciș și Valea Ploștii*, în *Studii și materiale de onomastică*, Cluj, 1969, p. 87 urm.).

⁸³ Dealtfel *poiană* este considerat sinonim cu termenii care desemnează acțiunea de defrișare; *curătură* (v. I. Iordan, *Toponimia*, p. 23).

⁸⁴ De asemenea foarte numeroase în toponimia Caraș-Severinului, precum și în alte părți (v. I. Iordan, *Toponimia*, p. 23; 108); cf. *Arsuri* localitate; *Arșița* (Doman, Mercina, Pătaș, Țerova); *La Arsoare* (Ocna de Fier, Iersig); *Arsiște*, influențat de *Gariște* (Domașnea).

⁸⁵ Cf. numele topice pe care le dă I. Iordan, *Toponimia*, p. 23, derivate din *lom* <slv. *lomiti* „a ara un loc întia oară”.

⁸⁶ Explicat de localnici prin etimologizare: „valea lu(i) cai (=cailor)” v. SLLFolc, II, p. 87.

*Urcu*⁸⁷ și, respectiv, *Murgu*. Se pare că, într-o epocă mai îndepărtată, acest sufix a avut pe lângă o funcție adjectivală cu care se derivau nume topice de la teme comune: *Suhaia* (6.1.1.), *Crivaia*, *Cernaia* etc., și una adjectival-posesivă, ca -*ov(a)*, echivalent probabil cu actualul -*ea*sa (2.5.) sau -*oasa*⁸⁸, așa încît explicația dată de I. Iordan că *Negraia* traduce pe *Cernaia* sau că *a* < *oa*, adică *Negraia* provine din *Negroaia* ar putea fi amendată în ideea celor spuse mai sus.

9.1. La capătul acestei inventarii se impune stabilirea cîtorva concluzii, propriu-zis ipoteze, care ar putea constitui începutul unor cercetări mai aprofundate, atît prin lărgirea ariei de investigație, cît și prin abordarea problemei de pe planuri diferite: ancheta lingvistică pe teren, cercetarea documentară, precum și cea arheologică. Deocamdată este evident faptul că ne găsim în prezența a doua straturi de nume topice de origine slavă: unul arhaic, datînd din epoca simbiozei slavo-române (1.2.) și un altul de dată mai recentă și anume din perioada de după secolul al XIV-lea.

10.1. Înainte, însă, de a întreprinde o astfel de clasificare, nu lipsită de riscuri, întrucît pentru prima categorie avem în puține cazuri documente probatorii (în general argumentele invocate ca sprijin sînt de natură lingvistică), credem că este important să ne oprim o dată în plus asupra acelor *nume topice doar în aparență de origine slavă*.

10.1.1. Includem, în primul rînd, în această categorie de nume topice, cu un procent oarecare de incertitudine (cel puțin în stadiul în care se găsește cercetarea noastră), toponimele care au la bază apelative topice românești de origine slavă, inexistente azi în lexicul limbii române, vii și active, însă, într-o anumită epocă.

10.1.2. Din practica defrișării, indeletnicire străveche, fie „în moiană”, fie „în pirjol” (7.1.3.), credem că *polom* era sinonim cu *laz*, *curătură* etc.; *pogară*, *gariște* erau sinonime cu *arșiță*, *arsură* etc. și desemnau terenurile incendiate cu voia omului sau prin accident.

10.1.3. *ramnă* (*ravină*) și *rămniște* (cu sens colectiv)⁸⁹, „loc șes (de mai mică întindere)”.

⁸⁷ *Urcu* e cunoscut și ca nume de persoană și ca nume de localitate: *Urcu* (Caraș-Severin); cf. *Urculescu*, n. pers. (N.A. Constantinescu, DOR, p. 465); cf. *urc*, *urcuri* „vînătoare, goană după animale sălbatice; loc de vînătoare” (v. ALR, II, s.n., vol. III, h. 720, pct. 2).

⁸⁸ Mai notăm *Gostaia* (Sadova Nouă) < *Gosta* n. pers. (v. V. Ioniță, *Glosar toponimic*, Reșița, 1972, p. 48); *Miraia* (*Petroșnița*) < *Mir(e)a*; cf. *Myraya* la a. 1468 (cf. C. Suci, DLT, II, p. 374); pentru -*oasa* cu funcția de a indica elementul material prezent, notăm *Cerosa* n. top. (=loc cu ceri), menționat de Pesty Frigyes, *Krassó*, p. 290.

⁸⁹ Nu același lucru îl putem spune în cazul numelor topice *Craiște* sau *Coviliște*; pentru primul, limba română nu cunoaște un apelativ topic **crai(e)*; *Craia* (Cilnic), *Crainic* (Văliug) pot să derive de la nume de persoană; în schimb *Craioveica Mare*, *Craioveica Mică* (Pîrvova), *Globul Craiovei*, localitate; *Lunca Craiovei* (Pîrvova) sînt sigur slave; *Craiova*, pîriu (CAD/Pîrvova, 11) apare în vecinătatea numelui topic *Margina* (CAD/Pîrvova, 15); *Craiște*, deci, este nume colectiv slav, echivalent cu rom. *Ocoluș* (Reșița); cf. *ocol*, *ocoale* „mici porțiuni de teren împrejmuite în vederea cultivării”; pentru *Coviliște* < scr. *kovilje* „colilie”, v. Em. Petrovici, *Graiul*, p. 136.

10.1.4. Numele topice diminutive cu mijloace românești din toponime slave: *Dîlboceșul* < *Dîlboca*; *Coziuța* < *Cozia*, *Govîndărel* < *Govîndar*, *Zăglăvelul* < *Zîglavul*, *Crăiniceș* < *Crainic*⁹⁰, *Lăbița*, derivat din slv. *lap* „mlaștină” cu suf. rom. *-ița*⁹¹.

10.1.5. Toponimele derivate cu sufixul *-aia* (8.1.) sînt, credem, românești; situația sufixului este similară cu cea a lui *-iște* (5.3.), cu deosebirea că acesta s-a consolidat în limba română, pe cînd *-aia* a încetat să mai fie activ și productiv.

11.1. În altă ordine de idei, dar în completarea celor spuse sub 10, este important să remarcăm existența paralelismelor toponimice (nume topic slav — nume topic românesc), în afara celor cu reflex diminutivat (10.1.4.) notăm: *Baciu* — *Baciovăț*, *Smida Bratului* — *Smida Bratovii*, *Comoriște* — *Blăgăviște*⁹², *Vizurini* — *Iazbini*, *Lunideși* (= *Alunii Deși*) — *Liscov*, *Teiuș* — *Lipca*, *Cărpinița* — *Găbroava*. Tot aici am putea reaminti formațiile hibride, ne mai vorbind de numele topice create cu mijloace de derivare slave din nume de persoană românești: *Bratova*, *Pătruvîr*, *Predova* etc.

12.1. Este dificil să se stabilească cu precizie care dintre numele topice de origine slavă din valea Bîrzavei aparțin epocii de „simbioză slavo-română”, adică seriei toponimelor de tip arhaic (1.3.), totuși există cîteva fapte de limbă care pot fi luate în considerare în fixarea perioadei de formare.

12.1.1. Atestarea documentară, atît de precar reprezentată⁹³, nu trebuie luată cu rigiditate ca dovadă în datare, căci dacă o parte din localitățile din valea Bîrzavei apar menționate abia în secolele XIV—XVI, nu putem afirma că ele nu existau cu mult înaintea acestor date: *Cîlnic*, *Tîrnova*, *Țerova*, *Bratova*, *Igazovo*; apoi hidronimele *Bîrzava*, *Predova*, *Liscov* etc.

12.1.2. Știm că grupurilor tautosilabice *or*, *ol*, *er* protoslave le corespunde în toponimia românească de tip „medio-bulgar”, *ra*, *la*, *rea*:⁹⁴ *Gladna*, *Breazova*, *Slamina* (Doman); cf. blg. *slama* „paie”.

12.1.3. *r* vocalic s-a dezvoltat în *îr* românesc; de asemenea *l* vocalic în *îl*⁹⁵: *Bîrzava*, *Tîrnova*, *Dîlboca*; pentru *Bîrzava* vezi cele spuse sub 2.2.

⁹⁰ Dacă nu e un nume de persoană, atunci putem admite cele spuse sub 3.2.5., ca derivat cu suf. *-ik(u)*.

⁹¹ Evident etimologie populară (cf. *labă* s.f.), dar să nu omitem faptul că sufixul este de origine slavă; după cum nu putem hotărî cu certitudine că diminutivul *Bratovița* este creat de români, și nu de slavi.

⁹² Em. Petrovici, *Graiul*, p. 71 (v. indicele, unde trimite la p. 70), sugerează (dacă este vorba de numele de loc în discuție), *Blagoișt'*, echivalent cu rom. *Bunavestire*.

⁹³ Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1968, p. 237.

⁹⁴ Cf. Em. Petrovici, *Daco-slava*, în DR, X, p. 242.

⁹⁵ Idem, *ibidem*, p. 243—244.

12.1.4. Tratatamentul iusurilor *o* și *ę*: *Dumbraŭa*, *Govindar*⁹⁶; izolat doar și insuficient de clar: *Dubara*, *Valea Dubării* (Tirnova), pe care l-am înregistrat ușor nazalizat: *Dŭbara*⁹⁷.

12.1.5. Dispariția ierurilor: *Glanda* < *Gladina*, *Ramnicul* (Țerova), dar păstrat în *Ravina* (Cuptoare), *Lipca* > slv. *lipikŭ* „de tei“.

12.1.6. După *č* sufixul slav -*ov(a)* s-a păstrat, nu s-a preschimbat în -*ev(a)*: *Baciovăț*; acesta însă putea să se modeleze și după aspectul celorlalte nume topice din jur: *Tirnova*, *Țerova*, *Bratova* etc.⁹⁸.

12.1.7. Consoana -*v*- intervocalică a devenit în unele cazuri -*u*-. *Bîrzoŭa*, *Dumbraŭa* (2.2.)⁹⁹.

12.1.8. Reflexul protoslavului *šč* > *sk+i* este *št*¹⁰⁰: în cazul numelor topice din teritoriul cercetat de noi, nu putem stabili cu precizie în ce măsură unele sînt urmarea acestui reflex sau sînt apelative românești (mai cu seamă în situația colectivelor derivate cu -*iște*).

13.1. Cele de dată recentă sînt concentrate, după cum spuneam (6.1.), în trei puncte, aflate în apropierea așezărilor carașovenești, ceea ce presupune că odată cu venirea slavilor strămoși ai actualilor carașoveni, probabil în secolul XIV—XV¹⁰¹, au venit și alte grupuri de slavi care s-au stabilit dincolo de satele carașovenești, în *Almăj*¹⁰² și dincoace, spre *Reșița*, dar nu mai departe de aceasta, căci pe măsură ce ne depărtăm de fosta vatră a *Reșiței*¹⁰³, aceste nume topice se răresc, încît pe hotarul Cilnicului și al Mîniomului nu mai găsim nici un exemplu¹⁰⁴. Aceste grupuri de slavi nu au trăit izolați, ci s-au menținut într-un permanent contact cu românii găsiți aici. Din această conviețuire (timp de un secol sau două) au rezultat unele dintre acele formații hibride de care aminteam (4.1.1.), s-a creat un strat nou de toponime, slave, apoi s-a produs o „sedimentare“ a populației slave pe actualele vetre ale satelor carașovenești, aceasta ducînd cu ea considera-

⁹⁶ Idem, *ibidem*, p. 246—247; *Govindar* nu se putea dezvolta dintr-un scr. *govedar* (6.1.1.), ci dintr-un v. slv. *govęda* „vite mari“, cu sufixul -*ar*, cu valoare colectivă, care indică prezența elementului din temă: v. *Dubara*, *Cozara*; apoi româneștile *Obsigar*, *Stuparu*, *Brumarul*, *Păcurarul* (Cilnic; cf. SLLFolc, II, p. 83—84); în schimb *Govădarea*, *Valea Govădării* (Goruia) < scr. *govedar*.

⁹⁷ Probabil, alături și de alte elemente cu caractere sîrbocroate semnalate de Em. Petrovici, *SDT*, p. 138 urm., *Dubara* constituie un element avansat spre vest în aria stabilită de acesta.

⁹⁸ V. Em. Petrovici, *Graiul*, p. 7 urm., cînd discută originea numelui *Carașova*.

⁹⁹ Acesta poate fi un element arhaic (12.1), dar și o inovație mai nouă, după cum remarcă Em. Petrovici, *SDT*, p. 140.

¹⁰⁰ Cf. Em. Petrovici, *Daco-slava*, în *DR*, X, p. 244.

¹⁰¹ Em. Petrovici, *Graiul*, p. 18.

¹⁰² Supra nota 99.

¹⁰³ V. Ioniță, *Nume topice din Reșița*, în *Banatica*, II, 1973, p. 417 urm.

¹⁰⁴ *Săcircea* (Cilnic), credem că derivă dintr-un antroponim, căci nu vedem cum ar putea deriva din scr. *krčiti* „a defrișa“ și prepoziția scr. *s(o)* „cu“; celelalte toponime de aici aparțin primului strat.

bile împrumuturi de fonetică, lexic sau onomastică¹⁰⁵, cărora li s-au adăugat altele în secolele următoare, căci contactele dintre ei și români n-au încetat, ci într-o anumită privință s-au amplificat. Românii au preluat în toată această perioadă și în cea următoare unele elemente de lexic comun, e drept puține și greu de identificat, dar au păstrat un număr mare, după cum se vede, de nume topice. Ușurința cu care populația românească a acceptat toponimia slavă, mai veche sau mai nouă, nu surprinde, dacă avem în vedere că pe întreg teritoriul național românesc situația este similară, așa încît ne considerăm obligați să reamintim următoarele date ale problemei.

14.1. Contradicția dintre caracterul romanic al limbii române și caracterul nelatin, în primul rînd slav, al toponimiei de pe teritoriul limbii românești, a fost explicată în diferite moduri, părerile fiind nu de puține ori pe cît de categorice, pe atît de nefondate logic și științific. Căci nu trebuie să oîtem faptul că unele numiri geografice cu înfățișare aparent foarte nouă au putut evolua ca și apelativele comune din care derivă, adică, rezumînd, am putea enunța următorul raționament: de ce să nu admitem că *Montem*, *Marem* au evoluat ca și *montem*, *marem*? (vezi, I. Conea, în *Terra*, nr. 3 [1968], p. 10). Acestei observații pe care unii ar putea-o considera argument speculativ, îi adăugăm constatarea noastră că există în microtoponimie, uneori pe nedrept neglijată, numeroase exemple de nume topice, autentice *relicte lexicale* pe care aceasta le păstrează. Credem că toponime ca *Ciumu*, *Grumuleul*, *Șucu*, *Șuma*, *Muga*, *Pîga*, *Piciurini*, *Stupa*, *Sturul*, *Murul*, *Măierul*, *Săuci*, *Sudorea* etc. (județul Caraș-Severin), pentru care există argumente de natură istorică, fapte corespondente în dialectele românești sud-dunărene, pot constitui dovezi în sprijinul unei toponimii autohtone și că afirmația „avem extrem de puține elemente de toponimie autohtonă” ar trebui amendată, iar *contradicția*, amintită mai și subliniată deseori cu prea multă insistență n-ar mai apărea atît de categorică.

14.2. Cu un lucru se pare că sînt de acord cea mai mare parte a cercetătorilor: într-o anumită perioadă a simbiozei româno-slave, populația slavă a tradus numele mai vechi de localități ca *Frumoasa* în *Dobra*, *Piatra* în *Kamenŭ*, *Repedea* în *Bistrița* etc.; fenomenul a putut să fie general, dar exemple documentare se pot cita numai cîteva¹⁰⁶.

14.3. Simbioza vizează planuri diferite și nu în ultimul rînd presupune biligvism, situație despre care S. Pușcariu făcea următoarea remarcă: Faptul că pe aceste meleaguri, în urma contactului cu slavii, numeroși, de vreme ce au lăsat urme în lexic, toponimie și antroponimie, românii au rămas cu limba lor, înseamnă că slavii au fost bilingvi,

¹⁰⁵ Exemplele de împrumuturi, uneori chiar de conservare a unor elemente fonetice românești străvechi (ca *stragl'atâ*) sînt cuprinse în lucrarea monografică a lui Em. Petrovici, *Graiul*, citată pînă acum în diferite ocazii.

¹⁰⁶ Cf. Al. Rosetti, *op. cit.*, p. 215; 237.

și nu românii¹⁰⁷; bilingvismul a constituit „stadiul premergător deznaționalizării”¹⁰⁸.

14.4. Chiar dacă savantul român admitea că slavii au fost numeroși, nu era însă de acord cu cei care acreditaau ideea superiorității lor numerice sau politice și considera că „înriurirea slavă nu este începutul, ci sfârșitul epocii de formare a limbii românești”¹⁰⁹. Nu poate fi, deci, vorba de o predominare numerică și nici de un sistem politic superior într-o asemenea măsură încât numele topice slave să fi fost impuse prin acte administrative, așa cum s-au impus unele toponimice maghiare în Transilvania.

15.1. Explicația trebuie căutată în altă parte. Admitem că în perioada de simbioză slavo-română, aproximativ într-un interval de 5—6 secole, au avut loc următoarele procese:

- slavii au învățat românește;
- în limba românească au pătruns numeroși termeni slavi, lexicul fiind cel mai afectat datorită penetrabilității lui;
- slavii au tradus numele topice românești (14.2.) ori au creat altele noi;
- românii au preluat numirile topice slave;
- s-a desfășurat și s-a încheiat procesul asimilării slavilor¹¹⁰.

15.1.1. Înșiruirea de mai sus este convențională; etapele simbiozei slavo-române nu s-au succedat strict în această ordine; sfârșitul unui proces n-a constituit începutul altuia; în parte ele s-au produs concomitent, s-au suprapus și s-au condiționat reciproc. Reținem doar că, în timp ce slavii sînt asimilați de români, o parte a toponimiei românești se „slavizează”, capătă tot mai multe trăsături slave.

16.1. Ajunși în acest punct se impune deschiderea unei paranteze mai largi, în aparență doar fără legătură cu tema propusă în discuție.

16.1.1. Dintre toate „bolile” cuvintelor, cea mai gravă este — după Gilliéron — omonimia, căci aceasta provoacă modificări care nu țin cont de legile fonetice și duce la dispariția unor termeni¹¹¹. Dar consecințele omonimiei trebuie discutate împreună cu cele cauzate de concurența sinonimică, căci dacă un termen devine incomod sau „indezirabil” ca urmare a omonimiei, un sinonim al cuvîntului „condamnat” ia locul acestuia îndată ce se ivește prilejul. Care dintre termenii omonimici cîștigă din confruntare sau care dintre sinonime se impune? Nu totdeauna cel mai important, căci „nu trebuie să clasificăm cuvintele în primordiale și mai puțin importante; cauzele pentru care se pierde o vorbă sau se împrumută alta n-au legătură cu importanța lor”¹¹².

¹⁰⁷ În DR, VI, p. 251.

¹⁰⁸ Idem, *ibidem*.

¹⁰⁹ În DR, VIII, p. 348.

¹¹⁰ Ceeace S. Pușcariu numea „desnaționalizare” (14.3.).

¹¹¹ Cf. Al. Graur (sub conducerea), *Introducere în lingvistică*, București, 1965, p. 294.

¹¹² Cf. S. Pușcariu, în DR, VIII, p. 352.

16.1.2. Exemplele sînt numeroase, dar nu cităm decît pe unele dintre cele care s-au confruntat în starea de bilingvism slavo-român sau în împrejurări similare: *amicus*, *amor*, *amare* latinești au murit din cauza omonimiei cu *mic*, *mor* vb., *mare*, după amuțirea lui *a-* inițial și au făcut loc termenilor slavi *prieten*, *dragoste*, *iubire*¹¹³. Aceștia nu s-au impus ca urmare a presiunii exercitate de slavi, ci din cauza „bolii fonologice”. Dealtfel, sfera semantică din care fac parte exclude eventualitatea *impunerii* unor atari termeni.

16.2. Slavii au tradus numele topice într-o vreme cînd stabiliseră cu locuitorii băștinași multiple contacte (sociale, economice, spirituale etc.) și după ce învățaseră limba românească. Dintre contactele care au avut loc în starea de simbioză, poate cel mai important pentru a explica „transferul” de toponime dintr-o limbă în alta și formațiile hibride, au fost relațiile economice, în speță cele legate de practicile agro-pastorale, care se aflau în strînsă legătură cu realitățile terenului, dar și cele sociale, mai ales cele care exprimau raporturi de proprietate.

16.2.1. Cînd numele topice au fost traduse de vorbitorii limbii slave, deci cînd același loc purta două nume (unul românesc și un altul slav), s-a ivit prilejul înlocuirii termenului incomod, adică a toponimului, căci *Repedea* și *Bistra* acționau în această situație de bilingvism ca termeni sinonimi.

16.2.2. Românii au acceptat cu ușurință pe *Bistra*, deoarece acesta denumea numai locul sau apa; pentru vorbitorii limbii române avea un conținut abstract, era înțeles numai în legătură cu locul numit astfel; *repede* (și ca acesta *bun*, *negru*, *roșu* etc.), atribute care puteau fi acordate atît persoanelor, locurilor, cit și unui număr nelimitat de obiecte și fenomene sau în numeroase împrejurări, a rămas ca instrument lingvistic comun; s-au evitat astfel confuziile și situațiile echi-voce, mai ales că în cazul toponimiei se folosesc de predilecție determinanții (*negru*, *alb*, *frumos* etc.), fără apelativele entopice (*pîriu*, *vale*, *deal* etc.).

17.1. Pentru numele topice din valea Bîrzavei din perioada conviețuirii româno-slave, explicația aceasta (sub 16.2.) este operantă, în schimb nu putem absolutiza datele în cazul toponimelor slave de dată

¹¹³ Idem, *ibidem*. Tot aici S. Pușcariu citează exemplul lui *a vie* „a trăi” <lat. *vivere*, cum apare în documentele mai vechi și care a dispărut în urma concurenței omonimice cu *vie* s.f. <lat. *vinea*, după ce nă a trecut la *i*. Graiurile moldovenești nu cunosc termenul *taur*, dar pe la a. 1500 găsim în Moldova antroponimul *Neagșul Taurul*, a cărei proprietate se află pe unde se găsește azi toponimul *Valea Buhaiului* (cf. I. Gheție și Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974, p. 267). Oficialul magh. *Olt* „a avut șansa” să fie acceptat de autohtoni, căci inițialul **Alt* (cum îl găsim în graiurile săsești), intrase în concurență omonimică cu *alt*, -ă adj. (caz citat tot de S. Pușcariu, v. mai sus). La aceste cîteva exemple pot fi adăugate numeroase altele din lucrările lui N. Drăganu, mai cu seamă din *Românii*.

mai recentă¹¹⁴. Acceptarea numelor topice traduse, aduse sau date de slavii veniți cu strămoșii carașovenilor (13.1.) s-a făcut nu atât din cauza „incomodității provocată de falsa omonimie”, ci pentru că numele pe care le ofereau slavii, în relațiile lor cu românii, aveau acel conținut abstract și specializat pentru a numi locul de referință (16.2.2.).

17.2. Cît privește ariile de concentrație a numelor topice slave de dată mai recentă, există suficiente mărturii de natură materială (urme de zidiri, pietre de mormint etc.), încît o cercetare arheologică ar putea confirma prezumțiile noastre.

18.1. Cele spuse privitor la o posibilă explicație pentru caracterul slav al toponimiei românești, sînt ipoteze, care ar putea fi confirmate sau infirmate prin lărgirea ariei de cercetare. Ar fi interesant de văzut care termeni au fost acceptați mai cu ușurință de către români; cum sînt repartizate aceste toponime din punct de vedere geografic (munte—șes); care este situația lor în regiunile care au cunoscut ca principală ocupație păstoritul local sau cel transhumant. Poate ar putea fi luate în discuție și situațiile analoge din toponimia altor popoare¹¹⁵.

VASILE IONIȚĂ

TOPONYMES SLAVES DANS LA VALLÉE DE BÎRZAVA

(Résumé)

L'auteur présente le resultat partiel de l'étude de la toponymie de bassin supérieur de la Vallée de Bîrzava et, principalement, les phénomènes linguistiques qui prouvent la vie en comun de la population ancienne roumaine avec une population slave, qui est venu là pendant les XIV—XV-ième siècles.

En outre, sont présentés quelques noms de lieux de type vieux-slave, ceux-ci qui ont des caractères médio-boulgares (Tîrnova, Țerova, Cîlnic etc.).

¹¹⁴ Poate locuitorii actualului sat Iabalcea, care vorbesc numai românește, spre deosebire de cei din celelalte șase sate, să fi conviețuit vreme mai îndelungată cu românii din Doman, încît să fi fost asimilați din punct de vedere lingvistic, apoi plecarea lor să se fi făcut din motive religioase (apartenența diferită de a celor din Doman).

¹¹⁵ Tot așa s-ar putea explica cele peste 3000 de nume topice slave din Grecia (și despre greci se spunea că au dispărut și că au fost înlocuiți de slavi; v. Em. Petrovici, în DR, X, p. 233.); sau că în Picardia majoritatea numelor de localități sînt de origine germanică (apud S. Pușcariu, în DR, VIII, p. 345—346); în același loc se spune „toponimia bulgară a fost schimbată de turci”, dar acceptată de bulgari (n.n.); acad. I. Iordan, *Toponimia*, p. 6, nota 1, remarcă fapte similare în Peninsula Iberică, unde spaniolii au preluat toponimia de origine latină de la arabi.

lorsque ont été rencontrés des parallélismes linguistiques: *Smida Bratovei* / *Smida Bratului*, *Baciovăţ* / *Capul Baciului*, *Gabrova* / *Cărpiniţa*, etc.

Nombreux toponymes slaves ont subi des modifications conformément aux particularités du langage de Banat ou ont été transformés par les étymologies populaires: *Gorilaş* (cf. *Gorin Laz*), *Năgoslaş* (cf. *Negosin Laz*), *Ziglăvelul* (cf. *Za Glavu*) etc.

Quelques noms toponymiques conservent des noms comuns qui ne sont plus utilisés en présent et supposés par l'auteur comme existant une fois: **pogară* „lieux, terrain défriché par feu (=arşiţă)“, **polom* „curătură“, **ramnişte* etc.

Ont été enregistrées des formations hybrides, composées d'un nom commun roumain et par procédés de dérivation slave: *Sîngerova* (cf. *sînger*, arbuste, „bois sanguin“), *Cucuiova* (cf. *cucui* „cime“) etc.

Les unes des toponymes d'origine slave de là ont les traits caractéristiques du langage parlé de la population carasovienne et les plus nombreux toponymes d'un caractère occidental sont concentrés en trois points sur le territoire des localités Cuptoare et Doman, près des villages carasoviens. On peut tirer la conclusion que les Slaves, qui constituent aujourd'hui la population carosovienne, se sont établis d'abord aussi sur ces lieux et, puis, se sont „sédimentés“ sur l'actuel emplacement des villages carasoviens. Il y a aussi des vestiges matériels (traces de maisons, pierres de tombeau) qui n'ont pas été cherchées, mais il semble, qu'ils confirment les preuves toponymiques.

L'ouvrage fait une comparaison entre les autres dates de toponymie et émet une hypothèse concernant le caractère slave de la toponymie roumaine.

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

Acta ArchHung	= Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta, I (1951) și urm.
ActaArchSz(=ActaAnt Arch)	= Acta Antiqua et Archaeologica Universitatis Szegedinensis
ActaMN	= Acta Musei Napocensis, Cluj, I (1964) și urm.
AEM	= Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen, Viena, I (1877) — XX (1897).
AfA	= Archiv für Anthropologie
AITC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj, I (1958) și urm.
AnB	= Analele Banatului, Timișoara, I (1928) — IV (1932).
Antiquity	= Antiquity, Cambridge, I (1927) și urm.
ArchAustr	= Archaeologia Austriaca. Beiträge zur Paläoanthropologie, Ur- und Frühgeschichte Österreichs, I (1948) și urm.
ArchÉrt	= Archaeologiai Értesítő, Budapesta, I—XIV (1869—1880); s.n. I 1881 și urm.
ArchHung	= Archaeologia Hungarica, Budapesta, I (1926) și urm.
ArchIug	= Archaeologia Iugoslavica, Belgrad, I (1954) și urm.
ArhPregled	= Arheološki Pregled, Belgrad, I (1959) și urm.
ArhVesn	= Arheološki Vestnik, Ljubljana.
AS	= Anatolian Studies, Londra.
BalkanSt	= Balkan Studies, Salonic, I (1960) și urm.
Banatica	= Banatica, Reșița, I (1971), II (1973), III (1975).
BCH	= Bulletin de Correspondence Hellénique, Paris, I (1877) și urm.
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București, I (1908) — XXXVIII (1945).
BJ	= Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und der Freunde und Förderer des Rheinischen Landesmuseums in Bonn, Bonn.
BerRGK	= Bericht der römisch-germanischen Kommission, Frankfurt a/M., I (1904) și urm.
BSA	= Annual of the British School at Athens, Atena.
Chronologie	= Vl. Milojević, <i>Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südost-europas</i> , Berlin, 1949.

- Comunicări = Comunicări, Centrul de istorie, filologie și etnografie, Craiova.
- Crisia = Crisia, Oradea, I (1969) și urm.
- DA = Ch. Daremberg et Edm. Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines*, Paris, I—V, 1877—1919.
- Dacia = Dacia, recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I (1924) — XII (1948); N.S., Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București, I (1957) și urm.
- Délm = B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei*, Timișoara I (1897), II (1899), III (1906).
- DissPann = Dissertationes Pannonicae, Budapesta.
- DolgSz = Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged, I (1925) — XIX (1943).
- Drubeta = Drubeta, Drobeta-Turnu Severin, 1974.
- EpPréhist = Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie. Recherches et résultats, Belgrad, 1971.
- ErdRep = Erdély régészeti repertóriuma, I. Öskor (Thesaurus antiquitatum Transsilvanicarum, Tom. I. Praehistorica; Roska Márton), Cluj, 1942.
- L'Europe = L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Actes du Symposium du Néolithique européen. Oct. 1959, Praga, 1961.
- FolArch = Folia Archaeologica, Budapesta, I (1939) și urm.
- Fundamenta = Fundamenta, Monographien zur Urgeschichte, herausgegeben von Hermann Schwabedissen. Köln-Wien, 1971, Reihe A, Bd. 3.
- Germania = Germania, Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt a/M., I (1917) și urm.
- GodPlov = Godišnik na narodne arheološki muzei Plovdiv.
- Gornea = Gornea, Monografia săpăturilor de salvare (In curs de elaborare)
- Gradac = Prehistorijsko nalazište latenskog doba, Belgrad, 1911.
- HOMÉ = A Herman Otto Múzeum Évkönyve, Miskolc, I (1957) și urm.
- IstRom = Istoria României, București, I (1960), II (1962), III (1964), IV (1964).
- JbRGZM = Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz, Mainz, I (1954) și urm.
- JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Kiadványai
- Közl = Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből, Cluj, I (1941) — IV (1944).
- Lucrări Științifice = Lucrări Științifice. Institutul Pedagogic Oradea, I (1969), II (1971).
- Man = Man. Londra (Royal Anthropological Institute), I (1901).
- MarbSt = Marburger Studien, herausgegeben von Ernst Sprockhoff, 1938.
- Materiale = Materiale și Cercetări arheologice, București, I (1953) și urm.
- Materialy = P roblemy ranij zemljoradnickih kultura u Vojvodini i Srpskom podunavlju. Materijali. X, 1974. Srpsko arheološko društvo. Gradski Muzei Subotica, Belgrad, 1974.
- MC = Muzeul Județean de Etnografie și istorie locală Caransebeș.
- MCD = In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974.
- MFME = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged, I (1956) și urm.

- MDAI = MJR = Muzeul Județean de Istorie Reșița.
- NCB = Neolit Centralnog Balkana, Belgrad, 1969.
- Otzaki Magula = Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki Magula in Thessalien, I: Das frühe Neolithikum, Teil I (10), II (11), Bonn, 1971.
- PPS = Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge, 1908.
- PV = M. Vasić, Prehistorika Vinča, I–IV (1932–1936).
- PZ = Praehistorische Zeitschrift, Berlin-Leipzig, I (1909) și urm.
- RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, (Pauly-Wissowa-Kroll), Stuttgart, 1893 și urm.
- RadVojvMuz = Rad Vojvodanskih Muzeja, Novi Sad, I (1952) și urm.
- RepArh = Repertoriul arheologic al Transilvaniei. Manuscris la Institutul de Istorie și Arheologie din Cluj-Napoca.
- RevMuz = Revista Muzeelor, București, I (1964) — X (1974).
- Sargetia = Sargetia, Buletinul Muzeului regional Hunedoara, Deva, I (1937), II (1941), III (= Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara, 1956), IV (1966) și urm.
- SCIV = Studii și cercetări de istorie veche, București, I (1950) și urm.
- Slikana = Sergei Katmarski, *Slikana keramika sa lokaliteta Donja Branjevina kod Deronja*, Odzaci, 1968.
- SlovArh = Slovenská Archeológia, Bratislava, I (1953) și urm.
- SMIM = Studii și materiale de istorie medie, București, I (1956) și urm.
- Starinar = Starinar, organ srpskog arheološkog društva, Belgrad, I (1884) și urm.
- StCom = Muzeul Brukenthal, Studii și Comunicări, Sibiu.
- Studia = Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj, I (1956) și urm.
- SympLengyel = Symposium über den Lengyel-Komplex und die benachbarten Kulturen. Nitra 16–20. April, 1967.
- Tibiscus = Tibiscus, Timișoara, I (1970) și urm.
- TIR = Tabula Imperii Romani, L 34, Budapesta, 1968; L 35, București, 1969.
- TRÉ = Történelmi és Régészeti Értesítő Timișoara.
- ZborNM = Zbornik radova Narodnog Muzeja, Belgrad, I (1956/157) și urm.
- ZfA. = Zeitschrift für Anthropologie.

Întreprinderea Poligrafică Cluj, Municipiul Cluj — Napoca 475/1975

